

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 18

На пошану професора В.С.Степанкова

Кам'янець-Подільський
2008

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3 (4 Укр.)
Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
В.П.Газін, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік
УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);
О.М.Завальнюк, кандидат історичних наук, професор; **С.А.Копилов**,
доктор історичних наук, професор (заступник відповідального редак-
тора); **М.Б.Петров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубча-
нінов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат істо-
ричних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (від-
повідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет
вул.Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Реснт О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)
Ботушанський В.М. – доктор історичних наук,
професор (м. Чернівці)

**Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного універ-
ситету: Історичні науки.** – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. –
Т. 18: На пошану професора В.С.Степанкова. – 480 с.
ISBN 978-966-2187-02-1

Рекомендовано до друку

Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету

ISBN 978-966-2187-02-1

A handwritten signature in cursive script, appearing to be the initials 'P. B.' followed by a long horizontal flourish.

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Завальнюк О.М.</i> Портрет історика-професіонала	9
---	---

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

<i>Фірсов О.В.</i> Особливості стратегії козацького війська за часів гетьмана П.Сагайдачного	19
<i>Чухліб Т.В.</i> Чорноморська політика гетьмана Богдана Хмельницького: історичні реалії, історіографічна дискусія та геополітичні перспективи	24
<i>Юга О.А.</i> Політика “мирного” угруповання еліти Речі Посполитої у розв’язанні “козацької проблеми” (червень-серпень 1648 р.)	35
<i>Найчук І.А.</i> Боротьба подолян проти наступу польських військ у першій половині 1649 року	46
<i>о.Юрій Мицик.</i> Один з епізодів Руїни у висвітленні польської віршованої хроніки	57
<i>Мудрецов О.В.</i> Роль лжецаревича Сімеона в політиці Запорізької Січі у 1673–1674 рр.	71

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Блануца А.В.</i> Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики I третини XVI ст.	76
<i>Ващук Д.П.</i> До питання про обіг нерухомого майна на Волині в середині XVI ст.: історія одного документу	84
<i>Михайловський В.М.</i> Описи кам’янецького та легичівського замків 1613 р.	98
<i>Матях В.М.</i> Український ранній новий час в перспективі наукового вивчення	117
<i>Рибак І.В.</i> Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв’язання у найновіших російських документальних публікаціях	126

<i>Юсова Н.М.</i> Перша нарада з питань етногенезу і створення спеціальної комісії з проблематики походження народів у контексті актуалізації етногенетичних досліджень в СРСР (кінець 1930-х рр.)	134
<i>Ковальчук В.М.</i> “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) у роки Другої світової війни)	150
<i>Копилов С.А.</i> Епістолярії вчених-істориків як історіографічне джерело	158
<i>Мищук С.М.</i> Книжкові пам’ятки Подільського історико-археологічного товариства в науковій спадщині Ю.Й.Сіцінського	167
<i>Коцюк В.Д.</i> Професор О.Котляревський як голова Історичного товариства Нестора літописця	176
<i>Юсов С.Л.</i> Казанський період життя та діяльності В.О.Голобуцького (1943–1947 рр.)	183

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ

<i>Філінюк А.Г.</i> Розмежування губерній Правобережної України в 1801–1806 роках	198
<i>Борисевич С.О.</i> Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст.	209
<i>Москалюк М.М.</i> Розвиток промислових підприємств в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.	216
<i>Пилипенко О.Є.</i> Участь України в експорті хліба з Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.	225
<i>Завальнюк О.М.</i> Студенти-українці і проблема відкриття українських кафедр в університеті св. Володимира на початку XX ст.	233
<i>Дубінський В.А.</i> Формування аграрної програми українських есерів на початку XX ст. (1905–1917 рр.)	247
<i>Ковальчук М.А.</i> Національне питання у програмних положеннях українських політичних партій на початку Української революції (березень – квітень 1917 р.)	257
<i>Лозовий В.С.</i> Селянський фактор в українській суспільно-політичній думці XIX – початку XX ст.	266
<i>Нечитайло В.В.</i> Технократичний підхід у державній аграрній політиці і проблеми збереження українського села	272

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Петров М.Б.</i> Промисли в економічному житті Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст.	280
<i>Скрипник А.Ю.</i> Стан справочинства в державних установах Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	293
<i>Сидорук С.А.</i> Військові повинності населення Поділля наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.	300
<i>Задорожнюк А.Б.</i> Практика нагород і заохочень у політиці російської влади наприкінці XVIII – I половині XIX ст. у Подільській губернії	309
<i>Криськов А.А.</i> Кредитне забезпечення селянських господарств Подільської губернії (1883 – 1890-ті роки)	314
<i>Мартінова І.С.</i> Приватна благодійність як важливий чинник розвитку середньої освіти в Харківській губернії в пореформений період	322
<i>Малий В.В.</i> Українці-подоляни наприкінці XIX ст.: чисельність, розселення, становість, освітність і зайнятість	329
<i>Підлісний Д.В.</i> Органи державної адміністрації Гетьманату П.Скоропадського в системі установ виконавчої влади Харківської губернії: проблема взаємовідносин	335
<i>Рекрут В.П.</i> Кооперативна та державницька діяльність П.П.Відибіди на Поділлі в добу Української революції (1917–1920 рр.)	342
<i>Савчук В.О.</i> Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції Кам'янець-Подільського у 20-х – 30-х рр. XX ст.	354
<i>Олійник Ю.В.</i> Український національно-визвольний рух в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941–1944)	366

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Колесников К.</i> Привілей безмитності Північнопричорноморських проксеній як засіб регулювання торгівлі	377
<i>Газін В.В.</i> Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр.	392
<i>Трубчанінов С.В.</i> Адміністративна політика Російської імперії в Сибіру та на Далекому Сході	402

<i>Матвєєва В.С.</i> Дострокове звільнення військовополонених червоноармійців у Польщі в 1919–1921 рр.	414
<i>Алексієвець Л.М., Кватира І.П.</i> Основні періоди соціально-економічного розвитку Польщі в міжвоєнний період (1918–1939 рр.)	420
<i>Кравчук О.М.</i> Чехословацька ідея Т.Г.Масарика	430
<i>Боровець І.І.</i> Вплив ідеології Глінкової словацької народної партії на формування політичного режиму Словацької держави 1939–1945 рр.	437
<i>Постоловський Р.М.</i> Еволюція традицій “неполітичної політики” в діяльності опозиційної демократичної організації “Хартія–77” у Чехословаччині в 1977–1989 рр.	451
<i>Газін В.П.</i> Глобалізація в системі творення нового формату світопорядку	461

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Нечитайло В.В.</i> Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.	469
<i>Макарова Л.В.</i> R.Kent Newmyer. John Marshall and the Heroic Age of the Supreme Court. – Baton Rouge: LSU Press, 2007. – 511 p.	474
Коротко про авторів	476

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

О.М.Завальнюк

ПОРТРЕТ ІСТОРИКА-ПРОФЕСІОНАЛА

Відомий український історик народився 18 вересня 1947 року у селянській сім'ї в с.Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Батьки – Степан Федорович і Катерина Всеволодівна з малих років прищеплювали йому почуття скромності, чесності, відповідальності за вчинки та поваги до старших. Під час навчання у Слобідко-Рихтівській середній школі (1954–1965 рр.) виявив здібності у вивченні дисциплін математичного циклу, хоча любив також літературу й історію. Школу закінчив з двома четвірками в атестаті (з української і російської мов), однак з невідомої причини срібної медалі не отримав.

Врахувавши (за визнанням Валерія Степановича) брак просторової уяви, вирішив поступати у 1965 р. не до Київського політехнічного інституту, а на відділ історії і історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Іспити склав успішно, але за конкурсом не пройшов. Правда, доля таки посміхнулася і дала шанс потрапити до лав студентів: уже коли розпочалося навчання, приймальна комісія зарахувала його кандидатом у студенти. Студентом став у березні 1966 р. після успішного складання заліків і іспитів на зимовій сесії. Здобувши право навчатися, проявив неабияку наполегливість, цілеспрямованість й працездатність, трансформуючи природні задатки математика у професіоналізм історика. Цьому сприяла копійка робота над темою дипломної роботи, обраною восени 1966 р. у гуртку, яким керував доцент Петро Щербина. І зроблений вибір став його долею. Безперечно, тут зіграв свою роль випадок (наприклад, вона могла не потрапити до списку переліку тем чи хтось інший міг раніше взяти її для себе). Але не тільки він. Справа у тому, що зі шкільних років в українській історії найбільше приваблювала епоха визвольних змагань українців за незалежність у середині XVII ст. під проводом Б.Хмельницького (першим історичним твором, який прочитав хлопчиком, була повість

Якова Качури “Іван Богун”, що справила на нього велике враження). Тому обрав тему “Події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на Поділлі й Південно-Східній Волині”. Велика заслуга наукового керівника П.Щербини полягала в тому, що він, помітивши в юнака здібності, всіляко сприяв їхньому розвитку, надавши повну свободу у формуванні власних міркувань за єдиної вимоги: вони обов’язково мають аргументуватися даними аналізу джерел. У такий спосіб виховувалося почуття професійної відповідальності за кожну висловлену думку, приходило усвідомлення виняткової важливості джерел у процесі пізнання минулого. У червні 1969 року дипломна робота (195 стор. рукопису) була захищена на “відмінно”.

Закінчивши інститут з відзнакою, Валерій Степанков поїхав працювати за призначенням учителем історії до Сергіївської восьмирічної школи Путильського району Чернівецької області. Хоча професія педагога подобалася, все ж мріяв про наукову діяльність. І доля засвідчила свою прихильність, подарувавши шанс для реалізації творчого потенціалу. У зв’язку з реорганізацією кафедри історії Кам’янець-Подільського педінституту у дві кафедри – історії СРСР і УРСР та загальної історії – завкафедрою загальної історії професор Леонід Коваленко й декан історичного факультету доцент Анатолій Копилов запропонували йому перейти на роботу до ВНЗ на посаду асистента кафедри загальної історії. Ця пропозиція була з вдячністю прийнята, і з серпня 1970 р. В.Степанков почав працювати у новій якості: вів семінарські заняття з історії середніх віків і нової історії. У травні наступного року пішов служити до лав збройних сил СРСР (потрапив до ракетного підрозділу на околиці естонського міста Раквере).

Після повернення з військової служби у травні 1972 р. поновився на посаді асистента кафедри загальної історії, де незабаром почав читати лекційний курс “Нова і новітня історія країн Азії та Африки”, який продовжує вести і нині. В опануванні професійних засад, оволодінні курсом, вузівською методикою читання лекцій й проведення семінарських занять велику допомогу молодому викладачеві постійно надавали Леонід Коваленко, Анатолій Копилов та доцент Петро Лаптін. Надзвичайно важливе значення для формування Валерія Степанкова як особистості, педагога й науковця мала створена на кафедрі й факультеті атмосфера демократичності, взаємоповаги, доброзичливості й добропорядності, що охоплювала не лише середовище викладацького колективу, але й сферу його взаємин зі студентським загалом. Успішне оволодіння навчальною дисципліною й методикою її викладання створило умови до обрання його наприкінці 1977 р. на посаду старшого викладача кафедри загальної історії.

Незрівнянно складнішим виявився шлях становлення Валерія Степанкова як науковця. Намагаючись працювати над розробкою проблем Виз-

вольної війни, за порадою видатного дослідника козацтва старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Олени Михайлівни Апанович навесні 1972 р. обрав тему дисертаційного дослідження: “Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни (1648–1654)”. Наприкінці жовтня 1972 р. вона була затверджена Науковою радою Інституту історії АН У і включена до координаційного плану. О.Апанович погодилася стати науковим керівником і ще до свого офіційного затвердження у цій якості почала консультувати молодого науковця. За визнанням Валерія Степанкова, вона відразу ж зорієнтувала його на необхідність глибокого вивчення джерел й застерегла від спокуси “підганяти” висвітлення подій під ту чи іншу схему.

На превеликий жаль, йому так і не довелося працювати під керівництвом цієї надзвичайно принципової і мужньої дослідниці – зірки української історіографії. 12 вересня 1972 р., під приводом скорочення штатного розпису наукових співробітників відділу (наказ №152), її звільнили з роботи (разом з іншими науковцями). Тільки через 8 місяців О.Апанович вдалося влаштуватися на посаду старшого наукового співробітника у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України, де вона працювала до 1986 р. включно, а поновилася на роботі в Інституті історії України лише у 1995 р. Так в Україні у 1972 р. на українську інтелігенцію розпочався черговий наступ тоталітарного режиму, який побоювався “національного пробудження українців”. Історія козацтва, як і визвольних змагань українського народу, потрапила до негласно табуованої тематики¹.

За таких обставин Валерій Степанков втратив потенційного керівника, а тема дисертації, хоч і торкалася соціальних аспектів Визвольної війни, виявилася “неактуальною”. Правда, він продовжував підтримувати творчі зв’язки з О.Апанович, котра час від часу надавала корисні консультації. Дякуючи наполегливій праці, наприкінці 1974 р. завершив написання тексту дисертації, проте через брак публікацій (редколегії часописів й збірників, як правило, відхиляли пропоновані статті) та відсутність керівника подати її до захисту, зрозуміло, не міг.

Зіткнувшись з труднощами, дослідник рук не опустив. Як і раніше, кожного року проводив відпустку в архівах і бібліотеках України й Росії. Саме в Ленінграді, у знаменитій бібліотеці ім.М.Салтикова-Щедріна, проштував “Історію України-Руси” М.Грушевського, що була заборонена для вжитку у бібліотеках України. За визнанням Валерія Степанкова, вона стала першим потужним ударом по його світоглядним засадам на сутність Визвольної війни, сформованим на основі панівної в СРСР концепції “возз’єднання України з Росією”. Започаткувався тривалий і болісний процес пошуку історичної правди. У 1975 і 1978 рр. в “Українському історичному

журнали” та збірнику “Питання історії СРСР” (Харків, вип.23) побачили світ його перші статті, присвячені висвітленню антифеодальної боротьби в козацькій Україні після укладення нею Зборівської (1649 р.) та Білоцерківської (1651 р.) угод з Річчю Посполитою. Їх прикметною рисою було багатство використаної джерельної бази й прагнення автора суворо притримуватися свідчень джерел. Помітним успіхом молодого науковця стала публікація у 1979 р. у всесоюзному часописі “История СССР” (№3) статті “Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против неё крестьянства и казацкой гольтубы”. Попри штучну загостреність соціального аспекту (у світлі тогочасної марксистської теорії класової боротьби) у ній вперше в історіографії було з’ясовано (в основних рисах) внутрішню політику українського уряду та вплив на її формування виступів поспілства й козацьких низів.

Наступного року, нарешті, успішно завершилася “одісея” із захистом кандидатської дисертації. Це сталося лише завдяки підтримці з боку провідних вчених України. Так, професор Л.Коваленко погодився стати науковим керівником, а голова спеціалізованої вченої ради Дніпропетровського університету доктор історичних наук, професор Дмитро Пойда – взяти роботу до захисту. Дали згоду виступити опонентами член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор Федір Шевченко і засновник української школи джерелознавства історії України XVI–XVII ст. кандидат історичних наук, доцент Микола Ковальський. У травні 1980 р. дисертація на тему “Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)” була успішно захищена. Після позитивної оцінки анонімного (“чорного”) рецензента через 10 місяців (хоча інструктивні документи ВАКу СРСР передбачали для кандидатських дисертацій термін затвердження впродовж 6 місяців) ВАК схвалила рішення спеціалізованої вченої ради про присудження Валерію Степанкову наукового ступеня кандидата історичних наук: У дисертації автор реконструював цілісну картину розгортання соціальної боротьби й обґрунтував теоретичне положення про її переростання влітку 1648 р. у селянську війну, що тривала до літа 1652 р. На основі аналізу різноманітних джерел розкрив сутність впливу соціального чинника на хід визвольних змагань народу та соціально-економічну політику уряду Б.Хмельницького, висвітлив зміни у становищі селянства на теренах козацької України, що відбулися в результаті Селянської війни.

Після захисту дисертації дослідник основні зусилля зосередив на написанні монографії “Антифеодальна боротьба в Україні у роки Визвольної війни (1648–1654)” (19,5 др. арк.), яку завершив наприкінці 1982 р. Міністер-

ство освіти УРСР направило її у видавництво при Львівському університеті. Розпочалася праця по її скороченню й переробці. За 1981–1987 рр. йому не вдалося опублікувати жодної статті аналітичного характеру – видавництва відхилили їх. Так, редакція часопису “История СССР” повернула у березні 1985 р. Валерію Степанкову статтю “Особенности развития классової боротьби і її вплив на процес формування Української феодальної державності у середині XVII ст. (1648–1657 рр.)”. Серед причин відмови опублікувати її в офіційному листі редакції, підписаному завідуючою відділом історії СРСР періоду феодалізму Є.Н.Швейковською, знаходимо зауваження такого змісту: “Авторское понимание формирования украинской государственности нечетко и несвободно от влияния украинской националистической историографии”². Зайве казати про серйозність у тогочасних умовах як самого закиду українському істориків у перебуванні під впливом “української націоналістичної історіографії”, так і можливих наслідків для нього. На щастя, ідеологічна обстановка середини 80-х рр. уже була значно ліберальнішою, ніж атмосфера 70-х рр. XX ст.

За таких обставин у 1980–1987 рр. побачили світ лише 13 публікацій краєзнавчого характеру (переважно тези доповідей на наукових конференціях), що торкалися висвітлення перебігу подій визвольної і соціальної боротьби у середині XVII ст. на Поділлі, Волині, Чернігівщині. І все ж, саме в ці роки, внаслідок систематичного і копіткого вивчення джерел в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек, у поглядах Валерія Степанкова на сутність українських подій середини XVII ст. відбуваються якісні зміни, що істотно різнилися від положень офіційної концепції Визвольної війни й возз’єднання України з Росією. Насамперед склалося переконання (в основних рисах), що метою боротьби українців було створення своєї держави, а не досягнення “возз’єднання України з Росією”, а також в необхідності переосмислити роль у ній Б.Хмельницького.

Важливе значення для його подальшої наукової творчості мали зустрічі у 1987 р. із заввідділом історії України періоду феодалізму, випускником Кам’янець-Подільського історичного факультету, доктором історичних наук Валерієм Смолієм, які започаткували їхню творчу співпрацю, що триває до сьогоднішнього дня. Тоді вони обидва, за визнанням Валерія Степанкова, “дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблем з’ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б.Хмельницького; по-друге, необхідності співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалася б на співставленні результатів аналізу процесів, подій і явищ, дискусій, в яких би до уваги бралася лише виключно наукова аргументація (працю “золотої середини” була відхилена відразу), і абсолютне право кожного з нас на збереження власного погляду”³. Було вирішено

приступити до створення фундаментальної праці про життя і діяльність Б.Хмельницького.

Водночас відбувалося зростання Валерія Степанкова як викладача вузу, оволодіння ним тонкощами педагогічного мистецтва. У 1985 р. він обирається на посаду доцента кафедри всесвітньої історії.

У умовах демократизації суспільства виникли сприятливі умови для реалізації його наукових задумів. Протягом 1988–1990 рр. побачили світ 19 публікацій, майже стільки, скільки за попередні 17 років. Найголовніші з них: *Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1651 г.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1988. – Вып.33; Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вып.15; Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні. – К., 1990.* У травні 1989 р. він вперше у радянській історіографії 50–80-х рр. XX ст., виступаючи на Всесоюзному “Круглому столі”, присвяченому актуальним проблемам української медієвістики, порушив проблему особливостей формування Української держави у роки Визвольної війни. Висловлені міркування розвинув під час обговорення наступного року теми “Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми” на новому “Круглому столі” та в опублікованій брошурі⁴. Так почало окреслюватися коло питань, пов’язаних з розбудовою Української держави та її боротьбою за незалежність у 1648–1657 рр., що стало провідною проблемою наукових студій Валерія Степанкова у першій половині 90-х рр. й принесло йому визнання вдумливого дослідника визвольних змагань українського народу середини XVII ст. У 1991 р. на сторінках двох номерів “Українського історичного журналу” (№9, 11) побачила світ праця, в якій автор на основі аналізу багатого джерельного матеріалу розкрив державотворчі зусилля гетьмана, що визначали зміст його діяльності. Тоді ж, нарешті, вийшла друком у видавництві Львівського університету “Світ” довгоочікувана монографія “Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654)”. В ній висвітлено не лише панораму соціальної боротьби населення, але й розкрито її вплив на становлення й функціонування державних інституцій, внутрішню і зовнішню політику уряду Б.Хмельницького, з’ясовано роль і місце в розвитку Визвольної війни. Водночас продовжував активно вивчати перебіг її подій на теренах Поділля. Взяв участь у написанні посібника на допомогу вчителям “Нариси історії Поділля” (1990 р.), книг “Буша. Історико-краєзнавчі нариси” (1991 р.) і “Сполохи козацької звитяги. Нариси” (1991 р.).

Інтенсивно працюючи над монографією “Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет”, Валерій Степанков і Валерій Смолій у 1991 р.

дійшли висновку, що панівна в історіографії концепція Визвольної війни потребує кардинального переосмислення, а комплекс питань, пов'язаних із становленням і розвитком Української держави у середині XVII – XVIII ст., є одним із фундаментальних напрямків вивчення ранньомодерної історії України. Результатом спільних зусиль стала поява у 1992 р. праці “У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.”. У ній автори виявили слабкі місця існуючої концепції й запропонували нову, що вбачала Визвольну війну у змаганнях українців не тільки в 1648–1654 рр., а впродовж 1648–1676 рр., оскільки їх головний зміст полягав у виборенні незалежності. Того ж року у часописі “Україна” (№29-32) опублікували статтю “Творець Української держави”, присвячену діяльності Б.Хмельницького, а в “Українському історичному журналі” (№7-8) – “Гетьман Петро Дорошенко”, у якій, всупереч усталеним поглядам, зобразили його талановитим політиком-патріотом України.

У 1993 р. в брошурі “Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення” ними вперше було зроблено спробу з'ясувати особливості державного життя на Правобережжі у 1648–1676 рр. та зусилля щодо його відродження в останній чверті XVII – перших десятиріччях XVIII ст. Помітною віхою у розвитку історіографії Визвольної війни став вихід у світ їхнього фундаментального дослідження “Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет” (К., 1993. – 37 др. арк.). На основі аналізу солідної джерельної бази (чимало якої вперше ввели до наукового обігу) та наукової літератури спромоглися відтворити основні віхи життя й діяльності Великого гетьмана, показати титанічні зусилля по розбудові держави та виборенні нею незалежності; водночас, не ідеалізуючи його постаті, висвітлити допущені ним помилки й прорахунки. Монографія знайшла позитивну оцінку як з боку українських, так і зарубіжних істориків. У тому ж році Валерій Степанков захистив за сукупністю робіт у формі наукової доповіді у стінах Київського національного університету ім. Тараса Шевченка докторську дисертацію на тему “Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)”. В ній, а також в інших працях, висловив важливе теоретичне положення, що визвольні і соціальні змагання українців впродовж 1648–1676 рр. становили собою не Визвольну війну, а Національну революцію. Опублікував серію робіт з історії боротьби подолян у той період. Підняв проблеми формування української державної ідеї, становлення політичної еліти і з'ясування прикметних рис її свідомості й ментальності. За наукові здобутки та успішну навчально-виховну роботу 1992 р. обирається на посаду професора (у 1995 р. отримує атестат професора), а в жовтні наступного року одержує почесне звання Заслуженого працівника народної освіти України.

За роботи, присвячені дослідженню визвольних змагань українців у середині XVII ст. й розбудови у той час держави, Президія АН України у 1993 р. присудила йому Премію АН України імені Михайла Грушевського.

Період з 1994 р. став часом розквіту наукової й педагогічної творчості вченого. Впродовж цього часу (до середини 2007 р.) виходить друком близько 220 написаних індивідуально і у співавторстві наукових праць, посібників і підручників. Всього ж у доробку вченого понад 300 праць (у т.ч. 47 книг і брошур). Він – визначний редактор, член редколегій і рецензент 90 монографій, збірників статей і матеріалів конференцій. Провідними напрямками досліджень стали наступні проблеми: Українська національна революція XVII ст. та її місце в європейському революційному русі XVI–XVIII ст.; розвиток державної ідеї XVII–XVIII ст.; українська держава та її політична еліта у другій половині XVII–XVIII ст.; українська дипломатія XVII–XVIII ст.; діяльність національних спецслужб; революційні події 1648–1676 рр. на теренах Поділля; біографії гетьманів і старшин Української держави другої половини XVII ст. та джерелознавство й історіографія Національної революції XVII ст.

Праця в архівах і відділах рукописів наукових бібліотек Польщі (наукові відрядження до Варшави у 1993, 2003, 2004 рр. і Кракова у 2001 р. стали можливими лише завдяки стипендіям Центру досліджень історії України ім. П.Яцика при Альбертському університеті в Канаді та Меморіального фонду ім. Н.Печенока) дозволила істотно розширити джерельну базу студій і на основі її аналізу внести чимало нового у з'ясування вище названих проблем. Найбільшого доробку було досягнуто у творчому співробітництві з академіком НАН України, директором Інституту історії України НАН України Валерієм Смолієм. Так, були надруковані їхні монографії “Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності” (К., 1994. – 12 др. арк.), “Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет”, вид. 2-е, доповнене й перероблене (К., 1995. – 44,5 др. арк.), “Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації” (К., 1997. – 17 др. арк.), “Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення” (К., 1999. – 7 др. арк.), “Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)” (К., 1999. – 19 др. арк.; серія “Україна крізь віки”. – Т.7), “Богдан Хмельницький” (К., 2003. – 22 др. арк.).

Підготували два розділи (обсягом 8,5 др. арк.) фундаментального дослідження “Нариси з історії дипломатії України” (К., 2001), два розділи (8,7 др. арк.) двотомника “Історія українського козацтва”. – Т.1 (К., 2006), розділ двотомника “Історія українського селянства”. – Т.1 (К., 2006) тощо.

Вчені взяли спільну участь і у написанні навчальних посібників і підручників для студентів вузів та учнів шкіл. Так, підготовлений за їхньої

участі (поряд з іншими авторами) посібник “Історія України” уже тричі перевидавався (1997, 2000, 2002 рр.). А виданий ними пробний підручник для учнів 7 класу “Історія України. Давні часи та середньовіччя” (К., 2000. – 20,4 др. арк.) на III Київській Міжнародній виставці-ярмарку “Книжковий сад – 2001”, присвяченій 10-й річниці Незалежності України, відзначений Дипломом у номінації “Кращий підручник”. У 2007 р. побачило світ його 2-е, доповнене й перероблене, видання. Підготували до друку також підручник “Історія України” для 8 класу.

Зрозуміло, розроблені Валерієм Степанковим індивідуально та у співпраці з Валерієм Смолієм нові концептуальні засади розв’язання ряду фундаментальних проблем історії України в цілому чи їх окремі аспекти не могли не викликати критики з боку частини дослідників⁶. І це, як вважає Валерій Степанков, є нормальним явищем в науці, “де пошук істини відбувається у процесі співставлення різних концепцій, шляхом гарячих дискусій тощо”⁷. Разом з тим, ряд сформульованих ними ідей й теоретичних положень стали надбанням історіографії й розробляються іншими науковцями. Це дає підстави висловити міркування про сформування у ній нової історичної школи. Творчі здобутки Валерія Степанкова знайшли визнання з боку наукової громадськості й держави. Зокрема, у березні 1999 року його обрано академіком Української академії історичних наук, в грудні 2001 р. Указом Президента України присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки, а в серпні 2003 р. він став Лауреатом обласної премії ім. Ю.Сіцінського в галузі історико-краєзнавчої роботи.

Одночасно Валерій Степанович продовжує плідно працювати на педагогічній ниві як професор, а з червня 1999 р. по серпень 2006 р. – і як завідуючий кафедрою всесвітньої історії. Керує написанням дипломних і магістерських робіт, а також кандидатських дисертацій (три випускники університетської аспірантури В.Газін, Н.Савчук та І.Опря вже захистили їх). Бере активну участь у вихованні студентської молоді (впродовж усіх років незмінно виконував обов’язки наставника однієї із академгруп історичного факультету). Відзначається вимогливістю до себе й інших: колег і студентів. Користується у колективах факультету й університету заслуженим авторитетом. Визнанням його успішної науково-педагогічної діяльності стали нагородження знаком “Відмінник освіти України” (жовтень 1998 р.) та занесення на обласну Дошку Пошани “Кращі люди Хмельниччини” у 1999 і 2002 роках. У наступному році нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України, а його портрет було занесено до Галереї Слави Кам’янець-Подільського державного університету. У 2006 р. нагороджений Міністерством освіти і науки України знаком “За наукові досягнення”.

Свій 60-річний ювілей Валерій Степанков зустрів у розквіті життєвих і творчих сил. Як історик, педагог, патріот, сильна, цілеспрямована, гарно організована, потужна в науковому, педагогічному, громадському і людському сенсі особистість, він творить нові наукові ідеї і проекти, плекає якісні кадри українських істориків, душею і серцем вболіває за Україну, її теперішнє і майбутнє, черпає із своєї любові до неї і Бога непохитну віру в кращі прийдешні часи.

Примітки:

1. *Дмитрієнко М.* Жіночий портрет в історичному інтер'єрі // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович). – К., 1995. – Ч.1. – С.17-19.

2. Лист редакції часопису “История СССР” від 4 березня 1985 р. (№65-з) до В.С.Степанкова // Архів Валерія Степанкова.

3. *Степанков В.* Творчий доробок співробітництва // Студентський меридіан. – 2002. – 18 травня. – С.8.

4. *Його ж.* Деякі аспекти формування Української держави в середині XVII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К., 1990. – С.99-104; *Його ж.* Українське козацтво і формування національної держави на Україні: Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “Круглого столу”) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №12. – С.22-24; *Його ж.* Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. – Хмельницький, 1990. – 16 с.

5. *Федорук Я.* Критичні замітки до суспільно-політичного портрета Богдана Хмельницького // Україна в минулому. – К., Львів, 1994. – Вип.V. – С.190-210; *Мицик Ю.А.* Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993 // УІЖ. – №4. – С.140-142; *Мацьків Т.* Нова інтерпретація Хмельниччини // Український історик. – 2001. – Рік ХХХVІІІ (1-4). – С.254-261.

6. Див.: *Гриценко О.* Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1999. – С.71; *Зашикільняк Л.* Українська історична полоністика на сучасному етапі (90-ті рр.) // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романовича Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ, Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С.572; *Касьянов Г.В.* Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // УІЖ. – 1998. – №2. – С.48; *Його ж.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.286-287; *Козут З.* Державотворчі державо-шування // Критика. – 2000. – Ч.6. – С.5; *Яковенко Н.* У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.3. – С.58-78.

7. *Степанков В.* Творчий доробок співробітництва. – С.8.

Одержано 25 вересня 2007 р.

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

УДК 355/359(477)“1600/1650”

О.В.Фірсов

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЇ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П.САГАЙДАЧНОГО

В статті автор аналізує особливості ведення стратегії козацького війська в період гетьманства П.Сагайдачного (перша чверть XVII ст.).

Ключові слова: Петро Конашевич-Сагайдачний, козаки, військо Запорізьке, стратегія, гетьман.

Першу чверть XVII століття слід вважати одним з найважливіших етапів у розвитку воєнного мистецтва українського козацтва, бо саме тоді була створена й успішно функціонувала дисциплінована, добре підготовлена армія під керівництвом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та складалась своєрідна козацька школа, в рамках якої сталися значні зрушення у стратегії і тактиці.

Аналіз спеціальних студій про воєнні дії, які відбулися в першій чверті XVII ст. за участю козацького війська, дозволяє виявити чинники, завдячуючи яким Військо Запорізьке виходило переможцем у багатьох війнах і походах. Всебічне їх вивчення дозволить певною мірою екстраполювати деякі складові та тенденції на сучасне українське воєнне мистецтво.

Певною мірою можна стверджувати, що вивчення основ військового устрою українського козацтва та його бойового минулого бере початок ще з середини XIX ст.¹. Значний внесок у вивчення історії українського козацтва зробили В.Антонович, М.Грушевський, А.Скальковський, Д.Яворницький². Їхні праці є найбільш ґрунтовними, наповненими фактами про походження, формування Запорізького війська, його бойове минуле. Студіювання давнього минулого українського козацтва продовжувалося і в радянський період. Принципово нові роботи з даної проблематики у вітчизняній іс-

торіографії починають з'являтися з середини 80-х рр. ХХ ст., в яких знайшли своє відображення історія війн, воєнне мистецтво, побудова війська, його озброєння і оснащення, підготовка та навчання, тощо. Серед них роботи В.А.Смолія, Ю.А.Мицика, В.С.Степанкова, В.І.Сергійчука та інших дослідників³.

Таким чином, на основі опрацьованої літератури можна стверджувати, що наприкінці ХVІ – початку ХVІІ ст. політична мета війн західноєвропейських країн визначалася певною “обмеженістю” й глибокою суперечливістю. Війни цього періоду велися в основному не в національних інтересах, а в інтересах пануючих класів з метою їхнього збагачення й носили загарбницький характер. Все це вело до обмеженості стратегічної мети. Досягнення політичних цілей відносно малого масштабу без крайньої напруги сил був найбільш доцільним способом ведення війн. З іншого боку, і воєнні засоби, якими розпоряджалися країни Західної Європи, були обмеженими. Спосіб комплектування військ, прийнятий в цих державах (вербування), не забезпечував можливості утворення чисельних збройних сил й швидкого поповнення втрат в ході війни. Особливо тяжким було відновлення підготовлених кадрів⁴.

Саме такі чинники впливали в Західній Європі на вироблення стратегічної концепції, у відповідності з якою питання про знищення армії противника у вирішальній битві не ставилося. Вона розглядалася лише як один із способів впливу на противника. Рішучий наступ у глибину території ворога, як правило, вважався неможливим через недостачу сил і засобів. Завдання оволодіння територією вирішувалася в основному шляхом здобуття розташованих на ній найважливіших фортець⁵. Тобто географічні об'єкти набували першорядного значення, а сама битва – другорядного. Велику роль у тиловому забезпеченні військ відігравали шляхи сполучення. Все це призвело до формування у той час однієї з керівних ідей західноєвропейської стратегії – розв'язувати стратегічні завдання шляхом маневрування, спрямованого проти комунікації противника, не завдаючи ударів по живій силі. Сутність маневрування полягала в тому, аби прикрити свої шляхи сполучення й створити умови для нанесення ударів по комунікаціям противника. Таким чином, необхідно було відтіснити ворожу армію, а потім оволодіти необхідними об'єктами.

Такими були загальні риси маневрової та кордонної стратегії як способу підготовки та ведення війни. Такої ж стратегії наприкінці ХVІ – початку ХVІІІ ст. головним чином дотримувалось Військо Запорізьке, яке було пов'язане багаторічними взаєминами з рядом європейських армій, зокрема польською та російською, які вважалися союзниками як українського козацтва, так і його противників. Тому і не дивно, що воєнне мистецтво україн-

ського козацького війська, яке брало участь у збройній боротьбі з арміями багатьох країн, зазнало західноєвропейського впливу.

Проте, на думку автора, запорожці творчо оцінювали наслідки цього процесу, переймаючи і відпрацьовуючи лише ті прийоми бою, що підходили їм якнайліпше. Козацькі ватажки не дотримувалися сліпо загальноприйнятих способів ведення війни, а використовували, у відповідності з обставинами, більш рішучі форми збройної боротьби. Зокрема, раптовий напад із застосуванням всіх видів зброї (і холодної, і вогнепальної). Про це переконливо свідчить військова діяльність козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, яка досить широко наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. розкрита у працях вітчизняних істориків О.Гуржія, В.Корнієнка, П.Саса та ін.⁶

Сагайдачний розумів, що на той час перемогу можна здобути лише рішучими наступальними діями. Саме тому, на противагу західноєвропейській стратегії, він прагнув уникати недоцільного маневрування по тилах противника та облоги фортець, й обирав за основу своїх дій швидкий і несподіваний маневр з метою створення для своїх військ найбільш сприятливих умов. І, вже використовуючи їх, він нав'язував противнику битву і, як правило, громив його. Прагнення діяти наступально, намір завершити усякий маневр ударом стає для Сагайдачного одним з основних принципів протягом всієї його полководчої діяльності⁷. Причому, використання цього принципу в кожному бою було різне. Він постійно шукав саме той шлях, який за певних конкретних умов найшвидше вів до перемоги. Виходячи з цього, Сагайдачний відкинув таку форму стратегічних дій, що була притаманна найманим європейським арміям того часу, як-то маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви, і виробив свою стратегію, основними принципами якої були: блокування головних комунікацій і стратегічних об'єктів в районі бойових дій (фортець, шляхів сполучення, зв'язку та постачання); проведення комплексу битв перед генеральним боєм з метою виснаження або введення в оману противника; масування основних сил і засобів Війська Запорізького на головному напрямку як у наступі, так і у обороні, щоб розгромити ворожу армію або досягти вирішального результату в ході воєнних дій найкоротшим шляхом і з мінімальними втратами. Яскравим прикладом цього став похід козацького війська на Москву у 1618 р., а також Хотинська війна 1621 р., які підтвердили відповідність козацької стратегії й тактики вимогам часу, забезпечили Війську Запорізькому набуття міжнародного авторитету⁸.

В ході зазначених бойових дій П.Сагайдачний чітко розподіляв сили і правильно визначив напрямки головних ударів, за рахунок чого завдавав поразок супротивникам. Такі дії різко контрастували з традиційною того-

часною військовою стратегією. Причому ці ідеї виникли і сформувалися у Сагайдачного за багато років до того, як схоже застосував на практиці відомий російський полководець О.Суворов.

Аналіз подій російсько-польської і Хотинської війни дозволяє схарактеризувати погляди П.Сагайдачного щодо тактики і стратегії ведення боїв:

1. Активність як у наступі, так і в обороні.
2. Швидка та ретельна оцінка супротивника з урахуванням реального становища як важливої передумови дій.

3. Повна підпорядкованість війська. Чітке виконання наказів.

4. Ніколи не розпорошувати сили для утримання стратегічних пунктів.

Тобто, цей захід заперечував доцільність кордонної системи, в основі якої лежало прагнення прикрити відразу всі пункти на флангах з тим, щоб перешкодити супротивникові об'єднати сили.

5. Прагнення закінчити війну протягом однієї кампанії, за рахунок одного нищівного удару.

Означені положення стали найважливішими при відпрацюванні Сагайдачним принципів порівняно з попередніми методами і концепціями.

Все це стало можливим завдяки високому ступеню підготовленості війська до війни, яка досягалась за рахунок унікальності організаційної побудови Запорізької Січі, де для забезпечення людськими та матеріальними резервами через територіальну, паланково-курінну систему⁹, залучалося все покозачене населення України. А оскільки вона створювалася з метою максимальної мобілізації сил українського народу для свого визволення, то її можливості були настільки великими, що дозволяли козацькому війську після значних втрат або поразок негайно відроджуватися.

Отже, можна стверджувати, що воєнному мистецтву козацького війська були більш близькі ідеї рішучих дій, спрямованих на знищення живої сили противника, ніж принципи західноєвропейської школи маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви. При цьому особливими рисами воєнного мистецтва запорожців були активність, наполегливість, рішучість у досягненні поставленої мети та застосування найбільш різноманітних і гнучких форм боротьби (в залежності від конкретних умов і ситуації). Тобто, на противагу західноєвропейським арміям, з їх прагненням вести бій шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, в козацькому війську основна перевага віддавалася саме удару холодною зброєю, а рушничному вогню відводилася роль його підготовки.

Таким чином, воєнне мистецтво козацького війська, яке сформувалося в першій чверті XVII ст., дійсно стало самобутнім і широко застосовувалося в ході Національної революції під проводом Б.Хмельницького.

Примітки:

1. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. – М., 1830. – Т.1. – С.161-176; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. – СПб, 1884. – Т.1. – С.23-29; *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – СПб, 1874. – Т.1. – 363 с.; *Його ж.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3-х т. – М., 1889. – Т.3; *Його ж.* Первый период козацтва. – М., 1868.
2. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.; *Грушевский М.* История украинского казачества: В 2-х т. – К., 1913. – Т.1. – 564 с.; *Скальковский А.А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч.1. – 210 с.; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1991–1993.
3. *Смолій В.А.* Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – Вип.1. – К., 1993. – С.4-10; *Мьцук Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981. – 294 с.
4. *Разин Е.А.* История военного искусства: В 5-ти т. – М., 1955. – 728 с.
5. *Строков А.А.* История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. – М., 1955. – 662 с.
6. *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Фактори розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій чверті XVII ст. // Збірник наукових праць №3(16). – К., 2000. – С.21-27; *Сас П.М.* Петро Конашевич Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – К., 1995.
7. *Мицук Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М.* Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровск, 1989. – С.35-42.
8. Хотинська війна. – К., 1991. – 233 с.; *Мішин В.* Похід Сагайдачного на Москву // Народна армія, 1998. – №69. – С.4-5.
9. *Сергійчук В.І.* Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: Рукоп. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1991. – С.74-76.

Резюме

В статтє автор анализуєт особенности веденія стратегиї казацкого войска в период гетманства П.Сагайдачного (первая четверть XVII в.).

Ключевые слова: Петр Конашевич-Сагадачный, казаки, Войско Запорожское, стратегия, гетман.

Одержано 8 жовтня 2007 р.

ЧОРНОМОРСЬКА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ, ІСТОРІОГРАФІЧНА ДИСКУСІЯ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

В статті розглянуті основні аспекти Чорноморської політики гетьмана Б.Хмельницького, зокрема історичні реалії, історіографічна дискусія та геополітичні перспективи проблеми.

Ключові слова: політика, Богдан Хмельницький, історія, історіографія, геополітика, перспектива.

Протягом довгих століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, північне узбережжя якого (включно з Кримом) вже з кінця XV ст. було повністю опановане Османською імперією. З цього приводу один із представників відомої “школи” української геополітики Юрій Липа вслід за Степаном Рудницьким зазначав, що саме геополітичний напрямок “Південь–Північ” (т.зв. Балтійсько-Чорноморська доктрина) завжди був основною віссю українського простору, а стремління українців до опанування берегів Чорного та Азовського морів стало найважливішим їхнім завданням в історії¹. Ю.Липа також обґрунтував власну концепцію Чорноморської доктрини, посилаючись при цьому, серед іншого, й на історичні уроки доби гетьмана Богдана Хмельницького. А відомий сучасний дослідник сходознавчої проблематики Ярослав Дашкевич писав, що суєздство такої велетенської держави як Османська імперія було не лише важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним і воєнним фактором для існування України протягом XV–XVIII ст.².

Відносини вже одержавленого Війська Запорозького з турецькими султанами, починаючи від сміливої публікації у 1876 р. статті Миколи Костомарова про Б.Хмельницького як “данника Отаманської Порти” й до цього часу, перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників (серед яких відзначимо М.Грушевського, І.Крип’якевича, В.Дубровського, М.Петровського, О.Прицака, Д.Дорошенка, Я.Рипки, З.Абрахамовича, Я.Волінського, Д.Колодзейчика, В.Степанкова, Г.Саніна, В.Остапчука, О.Галенка, О.Федорука та ін.), які інколи притримуються протилежних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини зі Стамбулом: що це було – васалітет, номінальний васалітет, військовий союз чи щось інше? У цій перманентній і ось вже 130-річній дискусії підтримуємо думку Ярослава Федорука, який відзначив, що поки не буде віднайдено автентич-

них текстів українсько-турецьких договорів середини XVII ст., що тему й надалі оповиватиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез³. Разом з тим, майже всі дослідження попередників сходяться в одному – гетьман Б.Хмельницький протягом свого правління декілька раз проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату⁴.

Відомо, що вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою і татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої⁵. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду Б.Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією⁶.

Відразу після смерті на початку червня 1648 року короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б.Хмельницький відправив посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями відомого сходознавця Омеляна Пріцака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу⁷. Інший сучасний історик Валерій Степанков віднайшов в архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана “прийняти його (Б.Хмельницького. – Т.Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків”⁸. На основі даних листа польського шляхтича Л.М'яковського, російський дослідник Борис Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відправився до Туреччини) для отримання османської протекції⁹. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посилену військову допомогу Порті, давати “рабів” на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський¹⁰.

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією – лише ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) у 1648 р. започатковує формування чорноморської політики гетьманського уряду Б.Хмельницького. Нагадаємо, що Чорне море на той час було таким собі “внутрішнім озером” Османської імперії. Протягом 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції. Про це свідчать не тільки його листи до московського царя, але й продовження переговорів з послами Османської імперії, листування з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності

в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б.Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

Вважаємо, що не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Українське гетьманство вже у цей час спробувало знову добитися прихильності іншого династичного зверхника – монарха в особі султана Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М.Костомарова, визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649–1650 рр.¹¹. Підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському хану та сілістрійському (очаківському) бейлербею підтримати Б.Хмельницького¹². На нашу думку, очевидно, що саме тоді між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, яка називалася “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі” (т.зв. Чорноморська конвенція). У її першому пункті відзначалося, що “Цісар Й[ого] М[илість] Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. – Т.Ч.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинятись у портах, в’їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів”¹³.

Історики Омелян Пріцак та Лариса Пріцак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого “османсько-козацького” договору відбулося трохи пізніше – у другій половині 1650–1651 рр.¹⁴. Це підтверджується тим, що з огляду на ненадання Московською державою проханої військової підтримки, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського военачальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бейлербея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигирини посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.¹⁵. Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б.Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Українське гетьманство погоджувалося на турецький протекторат. Чигирин зобов’язувався: “Проти кожного неприятеля (султана. – Т.Ч.) стояти”; “у держави Вашої цесарської (султанської. – Т.Ч.) милості не вдиратися”; “у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити”; з відома султана і кримського хана свої “військові справи чинити”¹⁶. Чеський сходознавець Ян Рипка

віднайшов лист Мегмеда IV до Б.Хмельницького, який датований 10 серпнем 1650 р. і в якому відзначалося: "...повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою..., то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли..."¹⁷. Правда, очевидно, що це султанське послання з невідомих причин так і не було відправлене до гетьмана.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник Антін Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7–20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візиром були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманства султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення А.Ждановичу перед від'їздом до України "булави дорогоцінної" для передачі її Б.Хмельницькому¹⁸. Разом з ним до Чигирин прибув турецький посол Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Він був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р.¹⁹.

Як дослідив Михайло Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні 1651 р. "формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії"²⁰. Такий висновок вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні²¹. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і польський османіст Зігмунд Абрахамовіч²².

Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І.Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання – нести військову службу на користь нового союзера²³. Султан Мегмед IV також надіслав Б.Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого.

Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі. Навесні 1651 р. Б.Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янець-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV, щоб "кримським людям учинити ... допомогу" козакам²⁴. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх

домовленостей. Тепер Українське гетьманство (так само, як Молдавія та Волощина) було змушене платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією²⁵.

Після примирення з королем під Білою Церквою у 1651 р. Б.Хмельницький «виправдовується» перед султаном. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Українське гетьманство залишалось у «братерському» союзі з Кримським ханством. Окрім того, Б.Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність султана: «...Як також хочемо бути вірно-підданими і В[ашої] Ц[есарської] (тобто, султанської. – Т.Ч.) М[илості]»²⁶. Гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти на підтримку козакам, адже «...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В[ашої] Ц[есарської] М[илості] (султана. – Т.Ч.)»²⁷. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б.Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року²⁸.

У 1652 р. король Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією. У березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії, однак Б.Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А.Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на Україну, то він «змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»²⁹. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московським царством.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке посольство козацької України. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б.Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому прапор і тулумбас (барабан)³⁰. Б.Флоря, слідом за М.Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію³¹. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р. Ту-

рецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, “щоб був гетьман у підданих султана”³². Окрім того, він вручив Хмельницькому “корону (очевидно, шапку. – Т.Ч.), і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тисяч вояків силі стрійського бейлербея й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов’язання монарха Османської імперії як протектора України і, разом з тим, володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б.Хмельницького³³.

Обов’язки Українського гетьманства як залежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам’яця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності³⁴. Також Б.Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме – скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня – на початку липня 1653 р. і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель, відправляючи назад турецьких послів, говорив їм: “...города (Кам’яця-Подільського. – Т.Ч.) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу”³⁵.

Визнаючи номінальну зверхність московського царя, Б.Хмельницький, не зважаючи на заборону з боку протектора-сюзерена, продовжував дипломатичні стосунки з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (і це менше, ніж через два місяці після Переяславської ради!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом³⁶. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом³⁷. Саме тому 16 квітня 1654 р. Б.Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Українське гетьманство “на вічні часи” не порушить

взаємної присяги про “братерський союз” і “приязнь”³⁸. Показовою є оцінка Б.Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: “Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. – Т.Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б ми не мали цього робити? Бо краще мати більше друзів...”³⁹. У відповідь на це послання та посольство полковника С.Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁴⁰.

У березні 1655 р. Б.Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня – у липні перебували у столиці Османської імперії⁴¹. Головною темою переговорів знову були питання про “зраду” кримського хана та необхідність розірвання кримсько-польського союзу, заборону татарам нападати на Україну, а також прийняття Українським гетьманством номінальної васальної залежності від султана тощо⁴². У відповідь на лист Мегмеда IV, де падишах за результатами посольства відписував Хмельницькому, що “пропонуеш з цілим народом козацьким моему порогові блаженності підданість і щирість, і з чистоти внутрішньої і зовнішньої виявляєш вірність і відданість. На котре підданство милостиво дається моя цезарська згода...”⁴³.

Гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що “...ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. – Т.Ч.)”⁴⁴. Окрім того, козацькі послі добилися того, що до Бахчисараю був висланий турецький урядовець, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками і жити з Україною “у мирі та дружбі, як колись”⁴⁵. Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецького монарха своїм далекосяжним планам у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Сілістрійський бейлербей Сіяуш-паша, який відповідав за відносини Порти з Україною, ще на початку 1655 р. відзначав, що васальна підлеглість Чигирини Стамбулу мала відбуватися на таких самих умовах, як і Молдавського та Волоського князівств⁴⁶.

Турецькі послі неодноразово перебували у Чигирині і в 1656 та 1657 рр. Так, наприклад, наприкінці січня 1656 р. повідомляв воєводу московського гарнізону в Києві про те, що до Туреччини після переговорів з гетьманом відбули османські послі⁴⁷. Весною 1657 року Б.Хмельницький повідомляв у Стамбул про перебування у Чигирині посольства австрійського імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П.Парцевичем, відправивши до Високої Порти посольство на чолі з Л.Капустою. 22 травня український представник мав прийом у Мегмеда IV⁴⁸. Під час цієї аудієнції україн-

ський дипломат, очевидно, серед іншого звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманством.

Завдання чорноморської політики Б.Хмельницького полягало в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету), й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною Українського гетьманства вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та встановлення мирних стосунків з Кримським ханством, військова допомога якого була необхідною у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодій козацькій державі залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі.

Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б.Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати підтримки у Москві. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідного військового захисту козацькій Україні ні в 1651, ні в 1653, ані в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглість українського гетьмана турецькому султану.

Уже під час визвольних змагань 1917–1921 рр. посол України в Туреччині Олександр Лотоцький зазначав, що “непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завжди годилися в минулому, зате в майбутньому реально здійснять взаємне розуміння кінцевої для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури”⁴⁹. Вважаємо, що ці влучні слова відомого вченого, громадського діяча, політика і дипломата залишаються актуальними й для сучасної Української держави. Адже, на нашу думку, саме активна зовнішня політика вітчизняної дипломатії, постійні економічні й культурні зв’язки в межах Балтійсько-Чорноморської геополітичної вісі є найбільш пріоритетними для майбутнього нашої країни.

Примітки:

1. *Лита Ю.* Призначення України. – Львів, 1938 (перевидання – К., 1997). – С.237-238.

2. *Дашкевич Я.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. – Кам’янець-Подільський, 1990. – С.64-65; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С.20-22.

3. Федорук Я. Коментарі до статті І.Крип'якевича “Турецкая политика Богдана Хмельницкого” // Укр. археогр. збірн. Вип.10/11. – К., 2006. – С.196; *Його ж.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Збірник на пошану д.і.н., проф. Валерія Степанкова / Ред. В.Смолій. – К., 2007. – С.155-156.

4. Див. наприклад: *Rypka J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Casopis Narodniho Musea. – 1931. – Т.105. – S.209-231; *Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1970. – №11(3). – P.454-461; *Riedlmayer A., Ostapchuk V.* Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Arhives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Voll.VIII. – №3/4 (Desember). – P.453-472 та ін.

5. *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV–XVIII вв. – Запорожье, 1993. – С.44-45.

6. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.103; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Вип.2. – К., 1993. – С.180.

7. *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С.177-192.

8. Цит. за: *Степанков В.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С.24.

9. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. – 2001. – №3. – С.92.

10. Там же.

11. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Его же. Исторические монографии и исследования. – Кн.5. – Санкт-Петербург, 1905. – С.606.

12. *Степанков В.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією. – С.27-28.

13. Собрание государственных грамот и договоров. – Т.III. – Москва, 1822. – С.444-447; Документи Богдана Хмельницького. – С.619-622; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К., 1998. – С.67-70.

14. *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003. – С.127-141.

15. *Michalowski J.* Ksiega pamietnicza. – Kraków, 1864. – S.554-555; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С.93.

16. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Акты ЮЗР). – Т.VIII. – Санкт-Петербург, 1875. – С.354; *Прицак Л.* Вказ. праця. – С.130.

17. *Рурка J.* Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. – Praga, 1928. – S.346-350.

18. Жерела до історії України-Руси. – Т.ХІІ. – Львів, 1911. – С.139; *Флоря Б.* Вказана праця. – С.94.

19. Воссоединение Украины с Россией. Собрание документов (далі – ВУСР). – Т.ІІ. – Москва, 1953. – С.185.

20. *Грушевський М.* Історія України-Русі. – Т.ІХ. – Ч.І. – К., 1996. – С.54.

21. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów osiedlonych w latach 1455–1672 / Opr. Z.Abrachamowicz. – Warszawa, 1959. – S.331.

22. *Abrachamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1990. – Vol.XIV. – №1-2. – P.137-138.

23. Жерела до історії України-Руси. – Т.ХІІ. – С.164.

24. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K.Wójcicki. – Т.ІІ. – Warszawa, 1846. – S.199.

25. ВУСР. – Т.ІІІ. – Москва, 1954. – С.143.

26. АГАД Варшава. – Ф.: “Архів Коронний”. – Від.: “Козацькі справи”. – Папка 42. – Спр.27. – №6; Документи Богдана Хмельницького. – С.226.

27. Документи Богдана Хмельницького. – С.226.

28. Там же. – С.233-234.

29. БМЧ Краків. – Теки Нарушевича (далі – ТН). – №146. – Арк.211-216; Документи Богдана Хмельницького. – С.266-267.

30. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej sluzacych. – Т.І. – S.204-205.

31. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С.98-99; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.ІХ. – Ч.2. – К., 1931. – С.784, 1545.

32. ВУСР. – Т.ІІІ. – С.289, 302.

33. *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. – Ч.1: 1654 рік. – Львів, 1996. – С.73.

34. Там же.

35. *Флоря Б.* Вказана праця. – С.101.

36. Державний архів Львівської області. – Ф.26: Львівський університет, р.1932. – Оп.4. – Спр.629; Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654–1655. – Lwów, 1932. – Арк.82-83.

37. *Заборовский А.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – С.47.

38. Памятники, изданные Киевскою комиссиею (изд.2). – Т.ІІІ. – Киев, 1898. – С.193-196.

39. Там же.
40. Акты ЮЗР. – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1878. – С.588-597.
41. Заборовский Л. Указ. соч. – С.137.
42. *Рупка J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickum. – S.213-214; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – С.1098-1099; *Заборовский Л.* Указ соч. – С.138.
43. АГАД Варшава. – Ф.: “Архів Коронний Варшавський”. – Відділ “Козацький”. – №60; *Рупка J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickum. – S.212-214; *Мицик Ю.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.115-116; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Тетра Cossacorum. Збірник на пошану д.і.н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.23 (рукопис).
44. Документи Богдана Хмельницького. – С.461-463.
45. *Санин Г.* Порты. Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 2. – Москва, 2001. – С.37.
46. Акты ЮЗР. – Т.XIV. – Санкт-Петербург, 1889. – С.562-564.
47. *Грушевський М.* Історія України-Русі. – Т.IX. – Ч.II. –С.1164.
48. *Крип'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького // Укр. археогр. збірн. – Вип.10/11. – 2006. – С.157.
49. Цит. за: *Потульницький В.* Теорія української політології. – К., 1993. – С.165.

Резюме

В статье рассмотрены основные аспекты Черноморской политики гетмана Б.Хмельницкого, а также исторические реалии, историографическая дискуссия и геополитические перспективы проблемы.

Ключевые слова: политика, Богдан Хмельницкий, история, историография, геополитика, перспектива.

Одержано 24 вересня 2007 р.

ПОЛІТИКА “МИРНОГО” УГРУПОВАННЯ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У РОЗВ’ЯЗАННІ “КОЗАЦЬКОЇ ПРОБЛЕМИ” (ЧЕРВЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1648 р.)

В статті зроблено спробу проаналізувати ставлення представників “мирного” угруповання щодо подій спочатку козацького повстання, а з літа 1648 року – національно-визвольної боротьби на теренах України, та розроблення ними варіантів розв’язання “козацької проблеми” протягом червня-серпня цього ж року.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, “мирне” угруповання, політика, “козацька проблема”.

Надзвичайно важливою датою в історії польсько-українських відносин XVII століття є 1648 рік, адже початок козацького повстання, якому судилося перерости в Національну революцію, розпочав нову епоху в житті як українського, так і польського суспільств.

Здобутки української історіографії в царині дослідження різних аспектів Української революції XVII ст. є достатньо вагомими. Проте, на сьогоднішній день поза увагою дослідників продовжує залишатися ряд проблем, пов’язаних з висвітленням ролі еліти Речі Посполитої у розв’язанні “української проблеми”. Внаслідок цього нез’ясованим є коло питань, які торкаються висвітлення політики різних угруповань в її складі щодо козацької України.

В межах даної статті зроблено спробу проаналізувати ставлення представників “мирного” угруповання щодо подій спочатку козацького повстання, а з літа – національно-визвольної боротьби на теренах України, та розроблення ними варіантів розв’язання “козацької проблеми” протягом червня-серпня 1648 року.

Починаючи з другої половини травня 1648 року, внутрішньополітичне становище Речі Посполитої значно погіршилося, що було зумовлено як поразками польських військ під Жовтими Водами й Корсунем, так і смертю 20 травня* короля Владислава IV. Розпочався період “міжкоролів’я”, під час якого влада зосередилася в руках канцлера Єжи Оссолінського і примаса Мацея Лубенського. Вони активно шукали виходу із важкої політичної ситуації. Зважаючи на швидкі темпи розвитку національно-визвольної боротьби на теренах України, воеводи й старости отримали від Лубен-

* Датування подається за новим стилем.

ського та Оссолінського вказівку запобігати виступам “свавільних людей”, а в разі необхідності – карати їх². Полковникові королівської гвардії Самуїлові Осинському було дано розпорядження підготуватися до виступу на захист Речі Посполитої. У воеводствах почали формуватися підрозділи жовнірів³.

1 червня до Варшави надійшло повідомлення про поразку польського війська під Жовтими Водами. Враховуючи такий розвиток подій, Є.Оссолінський порадив М.Лубенському негайно зібрати сенаторів із найближчих воеводств для обговорення питань зміцнення оборони країни. Через три дні канцлер отримав звістку про катастрофу під Корсунем⁴. Вона приголомшила правлячі кола Польської Корони, оскільки, як відзначав А.Кисіль, “вітчизна наша, непереможна перед могутністю турецького султана і багатьох інших монархів, переможена одним козаком (Б.Хмельницьким – О.Ю.) – зрадником, який вступив в змову з частиною невірних”⁵. Поразки польських військ змусили брацлавського воєводу переосмислити свої попередні оцінки подій, зокрема щодо справи укладення українсько-татарського військового союзу. Так, якщо раніше він не вірив у можливість укладення угоди між козаками й татарами, то тепер, переконавшись в її дієвості, уже в листі до гнєзненського архиєпископа М.Лубенського 31 травня писав: “союз внутрішнього ворога (повсталого козацтва – О.Ю.) з невірними такий страшний, що навряд чи зможе Річ Посполита протидіяти йому власними силами”⁶. Також відзначав, що, передбачаючи “все те, що зараз сталося”, він “всіма силами переконував ... пана кашггеляна краківського” (М.Потоцького – О.Ю.) в тому, що необхідно, “допускаючи для них (козаків – О.Ю.) виключення з правил, поводитися з ними лагідніше”. Проте, до його думки “не шукати одного козака (Б.Хмельницького – О.Ю.) в дніпровських плавнях” не прислухалися⁷.

Зважаючи на небезпечну для Речі Посполитої ситуацію, канцлер і примас зробили все можливе, щоб уже 9 червня скликана нарада сенаторів і різних урядовців розпочала свою роботу. В результаті обговорень приймається рішення про необхідність пришвидшити процедуру обрання нового короля та закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення⁸. Відзначимо, що такі ухвали, підтримані Є.Оссолінським та М.Лубенським, зумовлювалися вкрай негативним розвитком подій. Відтак, для перших осіб країни, завданням яких (в умовах безкоролів’я) було забезпечення безпеки держави, це були цілком логічні дії.

Проте, крім енергійних кроків, спрямованих на створення нової армії, для чого потрібен був час, М.Лубенський і Є.Оссолінський вирішили вдатися до переговорів з українським гетьманом. Адже, крім браку часу, необ-

хідного на формування війська, велике занепокоєння в урядовці викликали відомості про наміри Б.Хмельницького поновити Українську державу й проголосити себе її правителем. Так, А.Кисіль повідомляв, що гетьман “створює нове князівство”, а Київ проголосив “своєю столицею”⁹. І оскільки, повторимо, армія не могла бути сформована протягом найближчих тижнів, канцлер і примас, побоюючись наступу Б.Хмельницького та реалізації, в разі успіху, його задумів, звернулися до А.Киселя з проханням розпочати переговори. Так, 5 червня Є.Оссолінський запропонував Киселеві спробувати “частково самому особисто, частково через духовенство, вплинути на впертість цього зрадника (Б.Хмельницького – О.Ю.), щоб він народ свій не штовхав в неволю до поганих (татар – О.Ю.), запевнивши всіх цих бунтівників від імені Речі Посполитої, що їм це (повстання – О.Ю.) буде пробачене і що після того, як вони виправляться (підкоряться – О.Ю.), будуть задоволені всі їх справедливі претензії”¹⁰.

Через три дні до Киселя звернувся примас, який просив його “іменем Речі Посполитої взяти на себе проведення заходів”, необхідних для того, аби розірвати небезпечний “для вітчизни і для самого Хмельницького союзу (з татарами – О.Ю.), і, як можна вміліше, за допомогою тонкої хитрості, чи то шляхом впливу на поганих, чи то роз’яснюючи Хмельницькому через спеціальне до нього посольство, зокрема з духовних осіб”, яку він “стягнув біду на нашу спільну вітчизну і всіх християн”. Воеводи також надавалися повноваження повідомити, що “Річ Посполита і майбутній король готові при амністії задовольнити вимоги його і всього війська відносно несправедливостей, яких вони колись зазнали”, лише б тільки гетьман “стримав запорозькі і татарські війська від подальших набігів”¹¹. Примас підкреслював, що “такі заворушення краще всього заспокоїти вчасно, ще в зародку”¹². Хоча події кінця травня – початку червня 1648 р. аж ніяк не можна вважати “зародком повстання”.

Загалом, вищезазначені кроки канцлера, примаса і брацлавського воеводи свідчили про початок формування в середовищі еліти Речі Посполитої “мирного” угруповання, політика якого відзначалася поміркованістю та зводилася до переговорів з гетьманом і козацькою старшиною. На думку польського дослідника З.Вуйціка, з позицій інтересів Речі Посполитої це була політика здорового глузду і реалізму¹³.

А.Кисіль, ще не отримавши вищезазначених повноважень, десь 2 чи 3 червня направив до Б.Хмельницького свого посланця – монаха православного Гощинського монастиря Петронія Ласка з листом, в якому, називаючи Богдана “давнім приятелем”, переконував його припинити військові дії, відправити додому татар і вирядити до Варшави посольство, виклавши “причини замішання (повстання – О.Ю.)”¹⁴. Воевода зазначав, що хоче домог-

тися замирення, “бо ми всі християни”, і підкреслював – “я перший внутрішньої війни не бажаю”¹⁵. Ініціативу А.Киселя, спрямовану на розв’язання “козацької проблеми” мирним шляхом, підтримав краківський воевода Станіслав Любомирський, який “щиро бажав, щоб злість ворогів була підкорена швидше м’якими, ніж сильними (силовими – О.Ю.) засобами, і щоб з обох сторін більше не проливалася кров”¹⁶.

Важливо з’ясувати позицію української сторони щодо мирних пропозицій польського керівництва. Так, прибуття до табору Б.Хмельницького 10 червня П.Ласка з пропозиціями А.Киселя та їх наступне обговорення засвідчили існування суперечностей у позиціях старшини та низів українського війська. Загалом, за свідченнями самого П.Ласка, “листа прийняли з вдячністю, ...додавши тільки, щоб все це не робилося заради зради, так як вони мають свідчення, що збираються війська (польські – О.Ю.), а воевода обіцяє мир і пробачення провин Річчю Посполитою”¹⁷. Ознайомившись із змістом листа брацлавського воеводи, старшини, в основній своїй масі, виявили готовність пристати до його пропозицій. Б.Хмельницький вирішив винести це питання на козацьку раду. Як зазначають В.Смолій та В.Степанков, вона відбувалася у вкрай напруженій обстановці: козацькі маси найрішучіше виступали проти припинення наступу й переговорів із Річчю Посполитою¹⁸. Як писав пізніше Кисіль, “піднявся величезний шум і чернь кричала, щоб йому (Ласку) відрубали голову”¹⁹. “Чернь” не вірила “в жодний і безпечний мир” і знайшла підтримку з боку тієї частини старшини, яка теж закликала до продовження походу²⁰. В таких умовах не вдалося ухвалити жодного рішення, тому обговорення пропозицій А.Киселя відклали на день. Нарешті, 12 червня, коли відновилася робота ради, Б.Хмельницький спромігся переконати присутніх в доцільності прислухатися до пропозицій воеводи припинити наступ та “відправити послів до Речі Посполитої”²¹. Після завершення ради гетьман вирішив відправити листа А.Киселеві, в якому повідомляв про прийняті ухвали та просив “клопотатися перед його королівською милістю, а також всією Річчю Посполитою, щоб ми, згідно з давніми нашими правами та військовими вільностями, недоторканими залишатися могли”²². Як бачимо, існувала перспектива розв’язання “козацької проблеми” шляхом переговорів. Виникає інше питання: наскільки вона була реальною і чи могла бути реалізованою правлячою верхівкою Корони?

На початку переговорного процесу все свідчило про те, що можливість розв’язати конфлікт мирним шляхом існує. Так, 16 червня А.Кисіль одержав від Ласка гетьманського листа, про що відразу повідомив примаса Корони. Воевода вважав за доцільне продовжити переговори з Б.Хмельницьким, а тому “вдень і вночі просив інформації, як далі поступати”²³,

тобто звертався з проханням надати йому відповідні повноваження. Його миротворча ініціатива була підтримана насамперед канцлером, який “гаряче просив ... продовжити переговори з Хмельницьким (хоча й висловлював сумніви з приводу того, “чи стане він (Б.Хмельницький – О.Ю.) прихильно приймати переговори)”²⁴. 23 червня листа від Киселя отримав М.Лубенський, який уже наступного дня скликав нараду сенаторів. Зважаючи на те, що війська в необхідній кількості могли вирушити в Україну лише через дев’ять тижнів, сенатори схвалили ініціативу Киселя та вповноважили його на подальші переговори, обіцяючи найближчим часом виробити рішення, які б передбачали залишення Війська Запорозького “при давніх вільностях”²⁵. Водночас сенатори застерігали магнатів від наближення до обозу Хмельницького, що могло б зірвати переговори, та просили не перешкоджати рухові козацьких послів до Варшави²⁶.

Проте, не варто ідеалізувати наміри представників “мирного” угруповання в ході переговорів розв’язати “козацьку проблему”, оскільки існували інші причини, які “заохочували” до них. Так, в листі до М.Остророга від 8 липня Є. Оссолінський закликав не хвилюватися з приводу цих переговорів, оскільки вони розпочалися тільки тому, що військові дії в даний час “можуть привести до загибелі вітчизну”²⁷. Як відзначав папський нунцій Д.Торрес, це був вірний і потрібний для Речі Посполитої крок канцлера, оскільки “цей час (час переговорів – О.Ю.) може виявитися лише корисним для врятування королівства, яке тим часом може зібрати вчасно людей для захисту”²⁸.

Справді, як свідчать джерела, канцлер докладав чимало зусиль для формування війська, підрозділи якого відправлялися в Україну. Так, у листі до брацлавського воеводи від 16 червня він повідомляв, що незабаром “два великопольських воеводства відправляють 3 тисячі пушкарів рейтарів, драгунів і гусарів; одне Мазовецьке воеводство – 18 сотень (1800) такого ж війська, Сандомирське воеводство – тисячу, Серадзьке – 300”²⁹. За таким же прикладом формували свої війська і “інші воеводства”³⁰. Такі дії канцлера дають підстави говорити про те, що він, будучи лідером “мирного” угруповання, не заперечував проти застосування сили для розгрому повстання, як тільки будуть сприятливі умови для цього.

Одночасно вживалися заходи для розриву союзу Б.Хмельницького з Іслам-Гіреєм III. Зокрема, 30 червня Оссолінський звернувся до прем’єр-міністра Франції кардинала Джуліо Мазаріні з проханням повідомити про події в Речі Посполитій свого короля, щоб він використав “свій авторитет в Оттоманській Порті і в її міністрів”, і добився, аби “Порта припинила б ворожі дії татар проти нашого королівства”³¹. Також канцлер написав листа до великого візира Порті Ахмеда-паші, в якому звинувачував хана

в порушенні миру між Річчю Посполитою й Туреччиною³². При цьому для підтримки позицій Корони перед султаном було залучено молдавського господаря Василя Лупу, який у листі до візира відзначав, що Річ Посполита “через ворожість кримського хана, який з бунтом козацьким з’єднався”, зазнала величезних збитків, “вголос волає, що кримський хан ламає пакти, на які присягнули оттоманський імператор і Річ Посполита”. Тому він радив візиру, “аби чим швидше татар від козаків відірвали ... й у суворій дисципліні їх тримали”³³. Ахмед-паша, пам’ятаючи нещодавні плани турецької війни Владислава IV і повіривши В.Лупу, що Польська Корона “дуже великі війська збирає”, відіслав наказ Іслам-Гіреєві припинити надання допомоги Хмельницькому³⁴.

Крім осудження спільних дій татар з козаками, з польської сторони лунали і обіцянки обговорити питання про виплату Кримському ханству упоминків³⁵. Зрозуміло, їх метою було позбавлення козацтва союзників, а відтак і можливості продовження боротьби. Такий сценарій, розроблений представниками польської правлячої еліти по досягненню розриву українсько-татарського військового союзу, дозволяє нам не погодитися з думкою польської дослідниці С.Охманн, яка зазначає, що тактика представників “мирної” партії полягала лише в прагненні різними поступками залучити на свій бік козаків і домогтися розгрому татар³⁶. Як бачимо, були винятки з такого “правила”, оскільки, залежно від умов, в яких доводилося діяти представникам останньої, їх тактика зазнавала певних змін і коректив.

Повернемося до переговорів. Дізнавшись про наближення українського посольства до Варшави, 26 червня скликана нарада сенаторів вирішила зустріти його доброзичливо. 7 липня послів прийняв королівський секретар Іоан Гембицький, якому передали листи від Б.Хмельницького³⁷. Обговоривши козацькі вимоги, 8 липня рада сенаторів звернулася до старшини з листом, повідомляючи, що без волі сейму не може розв’язати “козацької проблеми”. Наступного дня з листами до Війська Запорозького звернулися примас і канцлер, які визнали зловживання старост і урядовців (як причини повстання – О.Ю.), водночас дорікали козакам за союз з татарами та вимагали звільнення полонених і “вгамування свавільних куп”³⁸.

Отже, розгляд прохань українського посольства переносили на засідання сейму, який розпочав свою роботу 16 липня. Під час його діяльності представники “мирного” угруповання продовжували відстоювати думку про необхідність досягнення згоди з Військом Запорозьким³⁹. 22 липня українських послів (заслухавши їх перед цим) відпустили до Війська Запорозького, зазначивши при цьому, що “Річ Посполита обіцяє якнайшвидше відіслати комісарів, які розберуться у ваших кривдах”⁴⁰. Для переговорів з козацькою старшиною сейм обрав спеціальну комісію. Варто відзначити,

що Є.Оссолінський домогся цілковитого успіху в боротьбі за визначення її складу, зокрема у виборі голови – А.Киселя. До складу комісії ввійшли: перемишльський підкоморій Францішек Дубравський, мозирський підкоморій Теодор Михайло Обухович і познанський підстолій Адам Сельський⁴¹. Як відзначає польський дослідник Я.Качмарчик, всі вони, а особливо А.Кисіль, поділяли погляди канцлера й вірили в можливість досягнення порозуміння з Хмельницьким⁴².

В процесі обговорення змісту інструкції на переговори литовський канцлер А.С.Радзивіл звернув увагу присутніх на необхідність подбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання⁴³. Цю думку підтримав Є.Оссолінський, який закликав протидіяти можливим домаганням Війська Запорозького відірвати “від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння”⁴⁴. Такі застереження робилися з єдиною метою – не допустити утворення автономної козацької України. На нашу ж думку, визнання за козацьким регіоном права хоча б на автономію відкрило б шлях для вироблення тих чи інших принципів її перебування в структурі Речі Посполитої і дало б можливість (в умовах першої половини 1648 р., коли ще не було сформульовано ідеї створення незалежної української держави) уникнути виснажливої і кровопролитної війни.

Нарешті, 29 липня, після тривалого обговорення, комісарам було видано інструкції, аналіз змісту яких дозволяє з'ясувати сутність поступок козацькій старшині та Війську Запорозькому, на які могли погодитись лідери “мирного” угруповання, котрим доводилося водночас очолювати на той час Річ Посполиту. Так, комісари “повинні були намагатися укласти з козаками такий договір, який був підписаний на Кумейківській комісії”. Але, якщо б “не вдалося досягти таких результатів, тоді комісари повинні були наполягати на Переяславській угоді”⁴⁵. Існувала також чітка вимога, яка передбачала недопущення за будь-яких обставин втрати влади Корони над козацькими володіннями – “козаки повинні були жити розкидано в наданих їм містах і колишніх полкових резиденціях, щоб їх не було в шляхетських і церковних маєтностях”⁴⁶. До компетенції членів комісії входила також можливість розгляду ними козацьких скарг: козакам потрібно було повернути “все, що у них відібрано насильно і не по праву”⁴⁷.

Важливо з'ясувати також умови (“пункти спокути”), висунуті перед Військом Запорозьким і прийняття яких мали домагатися комісари. Насамперед, козаки повинні були звільнити “усіх полонених, які тільки у них знаходяться”, повернути захоплену артилерію, відмовитися “від всіх догово-

* Передбачала збільшення козацького реєстру до 8 тисяч осіб.

рів, які були укладені між ними і ордою”, зберегти в недоторканності Кодак, видати “ватажків цих безладів, котрим комісари частково там, для прикладу, призначать покарання, частково залишать для покарання тут, в Варшаві”. Крім того, козаки повинні були присягнути на вірність “тільки Речі Посполитій” та не приєднуватися “ні до якого союзу, як зовнішнього, так і внутрішнього”⁴⁸. Загалом, комісарам надавалася влада діяти щодо козаків “як тільки зможуть поступити”, аби тільки “якомога швидше припинити війну”⁴⁹. Як бачимо, такі вимоги означали не що інше, як бажання керівництва Речі Посполитої повернути козацтво до стану, в якому воно було до 1648 року. Проте, вважаємо, що, враховуючи розмах національно-визвольної боротьби на теренах козацької України станом на липень-серпень, це зробити було уже неможливо. Відтак, подібні прагнення польської сторони (ще й на основі таких вимог) були позбавлені будь-якого реалізму, навіть якщо вони висловлювалися діячами “мирного” угруповання.

2 серпня А.Кисіль разом з комісарами покинули Варшаву та вирушили до табору українського гетьмана. По мірі просування територією України в брацлавського воеводи почали виникати побоювання з приводу того, чи відбудуться переговори взагалі. Вони були спричинені фактами масового влиття до українського війська селян і міщан та розширення масштабів боротьби. Враховуючи це, 9 серпня в листі до канцлера А.Кисіль висловлював сумніви в тому, “чи захоче Хмельницький і чи допустить його плебс (який різко виступав проти переговорів з Річчю Посполитою) мати переговори зі мною, чи ні”⁵⁰.

Серйозною перешкодою для переговорного процесу стала також і “нещирість” представників політичної еліти Корони, враховуючи, що це не було таємницею для українського гетьмана. Так, 8 серпня в листі до хотимизького воеводи Семена Болховського Б.Хмельницький відзначав, що поляки “до нас присилают о мир просячи, але ми їм до конца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражают... Там оттул (звідти – О.Ю.), с Пуллі пишут до нас, просячи о мир і о вгду (згоду – О.Ю.), а тут по ближних городах, где наша Рус православній християне живут, імаючи стинают і розмаїтїи муки задают і попув духовних наших на паль збивають...”. Виходячи з цього, гетьман сумнівався, щоб “за таким їх ділом муг бити мир межи нами...”⁵¹.

Проте, 19 серпня А.Кисіль отримав листа Б.Хмельницького, в якому він повідомляв про свою згоду зустрітися для переговорів “під Костянтиновим, де зблизька ми порадилося і домовилося між собою”⁵². Не гаючи часу, воевода разом з комісарами вирішив якомога швидше дістатися до місця зустрічі. Повідомивши про це канцлера, він просив, “щоб військо наше від всяких роз’їздів утрималося і не дражнило Хмельницького”⁵³. Здавалося,

переговорам уже ніщо не завадить і вони обов'язково відбудуться, що залишало надію на можливість вирішення “козацької проблеми” мирним шляхом. Але сталося так, що така “зовнішня” згода з обох боків не засвідчувала переконливого “внутрішнього” прагнення до миру. Крім того, не варто забувати, з якими вимогами їхали польські комісари. Чи могли вони бути прийнятні для української сторони? І, навпаки, нагадаємо, що вагомою перепорою для переговорів була також позиція “черні”, яка виступала проти того, щоб “укласти мир”⁵⁴. Тим більше, що гетьман не міг не рахуватися з такими настроями поспільства, яке, за словами А.Кисіля, “створило друге й третє військо, набагато більше від війська Хмельницького, і вже тоді не плебс виявився в підпорядкуванні Хмельницького, а Хмельницький став залежним від величезного згромадження (плебсу)”⁵⁵.

Проти переговорів та будь-яких поступок українцям виступало чимало сенаторів і магнатів, які не вважали за доцільне “втихомирити” козаків “проханнями чи переговорами”⁵⁶. Виходячи з цього, А.Кисіль, як голова комісії, мав усі підстави згодом констатувати, що “комісії ніхто не хотів сприяти”⁵⁷.

Отже, говорячи про діяльність представників “мирного” угруповання щодо розв'язання “козацької проблеми” протягом червня-серпня 1648 р., відзначимо: по-перше, не варто переоцінювати “миротворчу” діяльність представників зазначеного угруповання в плані поступок Війську Запорозькому, оскільки його лідери не відкидали можливості, за сприятливих умов, застосування сили для розгрому повстанців; по-друге, декларування ідеї віднайдіння варіанту вирішення польсько-українського конфлікту (самого такого формату він набирає влітку 1648 р.) шляхом переговорів часто свідчило не про щирість та істинність подібних намірів, а, навпаки, приховувало дещо іншу мету – наприклад, використати час переговорів для формування боездатного війська з подальшим його практичним застосуванням; по-третє, факт зриву переговорного процесу між польським та українським урядами на початку вересня 1648 р. свідчив не стільки про невдачу “мирного” угруповання (враховуючи відсутність палкого бажання до миру), скільки про успіх їхніх радикальних опонентів з партії “непримиренних”.

Примітки:

1. Мається на увазі проблема, яку створили для Речі Посполитої козаки, розпочавши в січні 1648 р. на Запорозжжі повстання. Коли воно влітку, враховуючи масове втягнення українського селянства та міщанства, переростає в Національну революцію, “козацька проблема” стає “українською”.

2. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С.113.

3. Там же.
4. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С.132.
5. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі – ВУсР). – М., 1953. – Т.ІІ – С.28.
6. Там же. – С.29.
7. Там же.
8. *Смолій В., Степанков В.* Вказ. праця. – С.132.
9. ВУсР. – Т.ІІ. – С.28.
10. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далее – ДОВ). – К., 1965. – С.37.
11. Там же. – С.46.
12. Там же.
13. *Wójcik Z.* Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1960. – S.206.
14. *Смолій В., Степанков В.* Вказ. праця. – С.133.
15. *Majewski M.P.* Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648–1654. Praca pisana pod kierowaniem prof. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1978. – S.22.
16. ДОВ. – С.49.
17. ВУсР. – Т.ІІ. – С.46.
18. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.117.
19. ДОВ. – С.72.
20. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.117.
21. ДОВ. – С.72.
22. Документи Б.Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.46.
23. *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S.50.
24. ДОВ. – С.53.
25. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.129.
26. Там же.
27. Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.130.
28. Там же.
29. ДОВ. – С.53.
30. Там же.
31. Там же. – С.60.
32. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.130.
33. *Качмарчик Я.* Богдан Хмельницький. – Перемишль, Львів, 1996. – С.69.

34. Там же.
35. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.130.
36. *Ochtmann S. Ochtmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Warszawa, 1985. – S.11.
37. *Смолій В., Степанков В.* Вказ. праця. – С.151.
38. Там же.
39. Там же.
40. ДОВ. – С.85.
41. *Качмарчик Я.* Вказ. праця. – С.79.
42. Там же.
43. *Radziwill A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647–1656. – Warszawa, 1980. – Т.3. – S.94-95.
44. Ibid. – S.103.
45. ДОВ. – С.89.
46. Там же. – С.90.
47. Там же.
48. Там же. – С.96.
49. Там же.
50. *Michalowski J.* Op. cit. – S.153.
51. ВУсР. – Т.ІІ. – С.66.
52. ДБХ. – С.67.
53. ДОВ. – С.98.
54. *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів: Світ, 1991. – С.41.
55. *Michalowski J.* Op. cit. – S.204.
56. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. праця. – С.153.
57. *Michalowski J.* Op. cit. – S.204.

Резюме

В статті зроблена спроба проаналізувати відношення представителів “мирної” групування стосовно подій на початку козацького повстання, а саме 1648 року – національно-визвольної боротьби на землях України та розробки ними варіантів рішення “козацької проблеми” в період з серпня по вересень цього року.

Ключові слова: Речь Посполитая, Україна, “мирна” групування, політика, “козацька проблема”.

Одержано 25 вересня 2007 р.

БОРТЬБА ПОДОЛЯН ПРОТИ НАСТУПУ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1649 РОКУ

В статті висвітлено боротьбу населення Поділля проти поновлення польського панування в першій половині 1649 р.

Ключові слова: незалежність, боротьба, кульмінація, Поділля, повіт, панування, штурм, замок.

Українська історична наука після здобуття Україною незалежності зробила вагомий внесок у дослідження проблем, пов'язаних із висвітленням малодосліджених сторінок вітчизняної історії. До них відноситься й комплекс питань Української національної революції XVII ст. Метою даної статті є висвітлення боротьби населення Поділля проти поновлення польського панування в першій половині 1649 р.

Уклавши 11 листопада 1648 р. перемир'я з Польщею, Б.Хмельницький поступився територією західного регіону України Польщі. Разом з тим, гетьман усвідомлював власну відповідальність за долю мешканців західноукраїнських земель й залишив за собою право в разі необхідності виступити на його захист. Про це свідчить його універсал від 2 грудня до шляхти, в якому сповіщав про припинення воєнних дій і застерігав не проявляти “ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до Руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською милістю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої...”¹. Універсали були послані спеціально до Львова та Кам'яця-Подільського.

2 грудня король Ян Казимир, повідомивши населення Речі Посполитої про закінчення “козацької війни”, наказав селянам і міщанам Руського воєводства негайно припинити бунти, повернутися до домівок і виконувати “звичайне підданство”, попереджаючи, що непокірних суворо покарає підчаший коронний Миколай Остророг, який направляєється на поновлення польської влади². 19 грудня виконуючий обов'язки польного гетьмана Анджей Фірлей дав розпорядження підрозділам коронного війська виступити “для знесення та викорінення куп свавільних, які ще є в різних місцях”³. Водночас до маєтків почали повертатися пани в супроводі збройних загонів: за допомогою хоругв жовнірів польські та українські феодали “вогнем і мечем” почали відновлювати своє панування. У північно-східних районах Поділля лютували підрозділи під проводом С.Лянецькоронського та кам'я-

нецького старости П.Потоцького. С.Лянцкоронський штурмом захопив Дунаївці і наказав вирізати його мешканців, а саме місто спалити⁴.

З середини грудня до Б.Хмельницького почали надходити скарги на жорстокі репресії з боку польських та українських феодалів. 16 січня 1649 року сандомирський каштелян Станіслав Вітовський на сеймі звернув увагу сенаторів на загрозу зриву переговорів з українським гетьманом вчинками шляхтичів, які в своїх маєтках “суворо карають своїх підданих, стинають, наказують насаджувати на палі”. Через два дні зачитали листа брацлавського воєводи А.Кисіля, який очолював польську комісію, відправлену на переговори з Хмельницьким, в якому попереджалося про можливість нового вибуху повстання, оскільки “хлопи” скаржаться гетьману, що “їх стинають, вішають, на палі вбивають”⁵.

Особливо напруженою виявилася ситуація у другій половині грудня 1648 – першій декаді січня 1649 рр. в околицях Кам’янця-Подільського, куди, ймовірно ще всього, прибули загони повстанців з Покуття на чолі з полковником С.Височаном. Вони об’єдналися з місцевими опришками й заблокували місто. 16 січня С.Лянцкоронський отримав з міста тривожного листа про появу під його стінами 60 тис. повстанців (цифра, на думку В.Степанкова, значно завищена)⁶. За свідченням подільського судді Л.М’яковського, останні, звернувшись до Б.Хмельницького з листом, прохаючи прийняти їх до складу козацьких полків, застерігаючи в разі відмови обрати собі іншого керівника, такого ж доброго як він, а може ще й ліпшого⁷. Вірогідно, український гетьман пішов назустріч проханню повстанців і їх загони в третій декаді січня вирушили на Брацлавщину. Враховуючи небезпеку, Л.М’яковський 8 січня в посольській ізбі сейму порушив питання про надання королем негайної допомоги Кам’янцю, бо там обмаль жовнірів і військового спорядження. Він зауважив, що основна небезпека місту загрожує “з боку збунтованих хлопів”, тому пропонував направити для зміцнення залоги 1000 драгун⁸.

В цей час кам’янецький староста Петро Потоцький, дочекавшись підкріплення, вирішив розпочати наступ проти Подільського козацького полку, який сформувався влітку-восени 1648 р. на терені Летичівського й східних районів Кам’янецького повітів із центром у Барі, який очолював Іван Федоренко (Федорович). У кінці січня чотири польські хоругви під проводом Яна Стрижевського раптово напали на Бар, де перебувала залога наказного полковника Радишовського, й захопили місто. Реорганізувавши сили, подільські козаки зробили спробу вибити звідти ворога, але зазнали невдачі й відступили⁹.

Ці події набрали широкого розголосу по всій Правобережній Україні, бо козаки, показані селяни і міщани побачили в них порушення укла-

деного перемир'я під Замостям. За визнанням І.Федоренка, польський напад “занепокоїв всю Україну, чи краще (сказати) спонукав до війни”. Тому, щоб уникнути можливого зриву переговорів, А.Кисіль 7 лютого звернувся із спеціальним універсалом до шляхти і жовнів коронного війська із застереженням не наближатися “до київського краю”. Зі свого боку, гетьман також послав універсали до порубіжних полковників, наказуючи не просуватися “до розташованих корогв і жодних роз'їздів не чинити проти їхнього здоров'я”¹⁰. Однак, отримавши нові відомості про барські події, він прореагував значно різкіше і дієвіше. Під час розмови 14 лютого з посольством А.Кисіля, яке почало домагатися повернення з полону Анджая Потоцького (захопленого влітку 1648 р. у Барі), гетьман різко відповів: “Потоцький нехай тут почекає брата свого, старосту кам'янецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнськую в моїй Подолії. Я приказав послати туди полки і привести его живим”¹¹.

Справді, до Бару негайно вирушив із сотнями І.Федоренко, який вмільми діями спонукав Я.Стрижевського залишити Бар і неподалік с.Іванівці його розгромив. Місто перейшло до рук українців¹².

Відповідно до укладеного 15 лютого Переяславського перемир'я, лінія розмежування між козацькою Україною та Річчю Посполитою мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а в Поділлі – по Кам'янець-Подільський, і через неї не повинні були просуватися ні польсько-литовські, ні українські війська¹³. У зв'язку з цим подільські підрозділи мали бути відведені до Кам'яця-Подільського. Виходячи з цього, І.Федоренко звернувся з листом до С.Лянцкоронського, застерігаючи не порушувати умов досягнутої домовленості й не просувати корогви далі Кам'яця, інакше відновляться воєнні дії і на допомогу українцям з'явиться кримська орда¹⁴.

Переяславська угода не призвела до пом'якшення ситуації у Летичівському повіті. Справа в тому, що польське командування вирішило розгромити Подільський полк й захопити всю територію Подільського воеводства. Ян Казимир наказав М.Остророгу оволодіти Баром. 20 січня надсилаються розпорядження полковнику М.Зацьвіліховському направити корогви у Поділля. 29 січня король звернувся з універсалом до населення Подільського і Брацлавського воеводств, наказуючи припинити бунти¹⁵. 18 лютого він же призначив польного гетьмана А.Фірлея головнокомандуючим військами, що діяли в Поділлі та Волині. У кінці лютого сюди ж повертається С.Лянцкоронський, який став одним із воєначальників польського війська. Прибувають також корогви львівського старости Адама Героніма Сенявського. Загальна чисельність жовнів зросла до 7–8 тис. осіб. Їх очолили С.Лянцкоронський та М.Остророг. Отримавши листи від А.Кисіля та І.Федоренка, підчасний коронний завагався. У листі від 1 березня до канцлера Єжі Оссо-

лінського він відверто висловився: “...не знаємо чого притримуватися”, бо “козаки упоминаються, аби, згідно цього рішення (Переяславської угоди), наші війська залишилися лише по Кам’янець, які б не мали де там подітися і не змогли б відібрати Бару, відповідно до королівського наказу”¹⁶. Особисто він схилявся до думки зайняти Бар, залишити там залогу, а зголодніле військо розташувати в 35–45 км від міста з таким рахунком, щоб в разі потреби воно могло б вчасно зібратися в його околицях¹⁷.

І.Федоренко, ймовірно від розвідників, одержав точну інформацію про наміри польського командування вдарити по Бару. Враховуючи співвідношення сил, він вирішив зосередити основні сили полку в Шаргороді, куди вчасно встиг відійти. Бар був негайно зайнятий поляками¹⁸. 1 березня підчасний коронний хотів спочатку завдати удару по Берлінцям, де перебувала залога з козаків і опришків, але, дізнавшись про їхній відступ до Шаргорода, попрямував туди. По дорозі направив 3 корогви на чолі з “молодшим Стрижевським” до Берлінців, а брацлавського хорунжого Яна Дзика із корогвами Яна Сокола та Марека Гдешинського – до Станіславчика. Основні сили зупинилися на ночівлю у Кацмазові, а підрозділи С.Лянцкоронського – в 11–12 км від містечка. Вночі повернувся Стрижевський з повідомленням про залишення Берлінців козаками й опришками. Інакше склалися обставини для Я.Дзика. Хтось із мешканців Станіславчика запевнив його, що коли жовніри підійдуть, то їм відчинять брами й допоможуть знешкодити “тамтешніх бунтівників”. Проте, коли поляки спробували увійти до міста, то потрапили під сильний вогонь, зазнали відчутних втрат й змушені були відступити. Однак, подалися не до табору під Кацмазовим, а через втому коней зупинилися на перепочинок у 7–8 км від Кацмазова неподалік від табору кам’янецького каштеляна¹⁹.

В ніч з 1 на 2 березня загін козаків і опришків раптово з’явився у с.Лючі (неподалік Кацмазова), знищив варту і вирізав 2 хорутви жовнірів. Опівдні 2 березня козаки й опришки атакували корогви Я.Дзика й розгромили їх. Переслідуючи жовнірів, вони напали на табір М.Остророга, якому з великими труднощами вдалося за допомогою полків С.Лянцкоронського змусити козаків відступити. У цей час українці розпочали наступ з боку Берлінців і Шаргорода, але в запеклому бою зазнали невдачі і відступили до Шаргорода, Берлінців і Лучинців²⁰.

Прибувши під стіни Шаргорода, польське командування скликало нараду, на якій було вирішено штурмувати місто 3 березня. Однак, через надзвичайну холоднечу від цього задуму довелося відмовитися. М.Остророг і С.Лянцкоронський звернулися до І.Федоренка та козаків з листом, схиляючи їх “вклонитися” королю й відчинити брами. Але козацька старшина “не дала на це відповіді й слова”. Вранці 4 березня польське командування

тривалий час вагалося: розпочинати чи ні приступ Шаргорода. Врешті-решт, зважаючи на сильний мороз, незначну кількість гармат, нестачу продовольства й добрі укріплення міста, прийняли рішення відступити. Тому разом з табором попрямували до Берлінців. По дорозі довідалися про перебування української залоги в Лучинцях (її очолював О.Гоголь) й з усім військом подалися до містечка. Відправлені наперед 2 хоругви потрапили під вогонь і відмовилися від задуму сходу зайняти Лучинці. Незабаром під його стіни підійшло все військо. Штурм розпочався з усіх боків. Стримати нападників захисники не змогли і драгуни С.Лянцкоронського на чолі з Вільгельмом Бутлером увірвалися до міста. Захисники відійшли до замку. Польське командування, довідавшись про наближення основних сил Подільського полку з Шаргорода, припинило штурм й почало відхід до Кацмазова. О.Гоголь та І.Кияшко продовжували вести партизанську боротьбу проти окремих підрозділів жовнірів. Останні розташувалися на постіях: С.Лянцкоронський в Барі та його околицях, М.Остророг – в Плоскирові, П.Потоцький – Летичеві, А.Сенявський – Меджибожі²¹.

Весною хвиля виступів селян і міщан посилюється. Враховуючи складність ситуації, Б.Хмельницький, направляє на Поділля Данила Нечая, надавши йому титул брацлавського полковника. Разом з подільським полковником І.Федоровичем (Федоренком) він повинен був не допустити проникнення ворога за лінію розмежування між українськими і польськими військами, встановленому під час переговорів з комісарами Речі Посполитої²². Прибувши до Шаргорода, Д.Нечай звернувся 12 березня з листами до кам'янецького каштеляна С.Лянцкоронського та брацлавського старости С.Калиновського. Вони засвідчують не лише наявність у їх автора твердого характеру, але й почуття гумору. Так, він суворо попереджав їх не просуватися “в цю мою сторону Бара” і не чинити “кривд людям народу нашого русинського”, інакше “не дивуйтеся, ваша вельможність, якщо ми знову пустимо орду аж до самого Кам'янця. Ба! І в Кам'янці ваша вельможність не втримається!”²³. Сповнений іронії лист до брацлавського старости: “Дізналися ми про те, – писав полковник, – що ти нахваляєшся бути у Брацлаві. Подумай добре, в.м., пам'ятаючи і про Бога, і про свого батька, який перебуває в неволі. На ті гроші, які хочеш виплатити війську, краще б викупити батька з неволі. Я ж запрошую в.м. до Брацлава, до свого дому, на добрий мед і на кухоль дорогого вина. Для цього банкету є кілька гармат і кілька бочок пороху. Будемо палити за здоров'я!”²⁴.

Однак, польське командування проігнорувало його застереження і у районі Бару почало зосереджувати військо. До цих дій їх з другого боку спонукав і сам Д.Нечай, як справедливо зазначив В.Степанков, допустившись помилки, визнавши право за польським командуванням володіти

Баром²⁵. М.Остророг у листі від 14 березня до канцлера підкреслював: “чого наші комісари не змогли вторгнутися (у Переяславі), то нам сам відступає, що не по Кам’янець, а по Бар”²⁶.

Тоді Д.Нечай, Федоренко та Степко вирушили на зустріч ворогові і в околицях міста почалися бої, в яких з обох сторін взяло участь близько 30 тис. осіб. Велику допомогу козакам надали міщани Бару та селяни навколишніх сіл. Від розгрому С.Лянцкоронського врятував підхід М.Остророга. Спільними зусиллями жовнірам вдалося зупинити козацькі полки і втримати в своїх руках Бар. Готуючись до подальшої боротьби, Д.Нечай та інші подільські полковники розпочали масовий прийом до полків селян і міщан. Це привело до виникнення нових одиниць адміністративно-територіального устрою та місцевих органів влади. Так, на основі Подільського полку почалося створення Подністровського полку на чолі з Степком і Барського, очолюваного І.Александренком. І.Федоренко став кальницьким полковником. Захоплені у полон подільські козаки заявили про свою рішучість “не впустити ляхів за Горинь”²⁷.

Не вірячи у можливість втримання Бару у своїх руках, польські хоругви залишають його і відступають до Меджибожа, а місто зайняв загін місцевих повстанців в 600 осіб. На початку квітня спалахнули перші бої під стінами Меджибожа²⁸. Становище С.Лянцкоронського стало критичним і він звернувся з проханням до Б.Хмельницького відвести звідсіля козацькі полки, але він відмовив йому: “Щодо Федоренка, Степка та інших полковників, про яких в.м., м.пан, пишеш, вони повинні бути пильними, тому що в.м., м.пан, з військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній з милостивими панами комісарами; згідно з старими пунктами обидві сторони до призначеного часу повинні бути терплячими, аж поки, дасть Бог, ця комісія закінчиться. Тому, як люблячий син, раджу в.м., м.пану, звідси відійти, – наші полки зараз повернуться”²⁹.

Обстановка на Поділлі продовжувала залишатися напруженою. Всупереч розпорядженням Б.Хмельницького “про розпуск селян і міщан”, набраних до полків, полковники І.Александренко і Чуйко продовжували їх формувати³⁰. 16 квітня козаки й опришки вчинили невдалу спробу відбити у ворога Меджибіж. Дещо пізніше І.Александренко зайняв Браїлів. У другій декаді квітня загони повстанців перебували у Краснополлі, Новому Константинові й інших поселеннях. У третій декаді квітня І.Александренко та Чуйко об’єднали полки й розташувалися табором, не виключено, що за наказом Нечая, у лісі неподалік Бару. Сюди ж прибуло кілька тисяч повстанців з-під Вінниці. На початку травня у Летичівському повіті сформувалося і діяло 6 полків під проводом Д.Нечая, І.Федоровича, Степка, І.Александренка, Янкова (Минка) і Якима (Якуша), готових розпочати наступ на Меджибіж³¹.

Впродовж лютого-травня відбувалися виступи селян і міщан на теренах Кам'янецького повіту. В середині лютого здирства жовнірів, розташованих на постій по містечках і селах навколо Кам'яця-Подільського, викликали масове повстання, яке було жорстоко придушене³². В березні спалахнув виступ міщан Гусятина, яких поляки вирізали. Як писав Б.Хмельницький у листі до калги-султана, прохаючи військової допомоги в хана, “багато нашого християнства, невинних душ порубали в місті Гусятині...”³³. З початку квітня помітно активізувалися дії опришків, загони яких, по суті, заблокували поставки продовольства (що надходило з Буковини) до Кам'яця-Подільського, в якому виник голод. Проти них послали чотири корогви німецьких піхотинців і дві корогви кіннотників. Водночас 200 жовнірів відправилося проти опришків, які перебували в Дунаївцях. Чимало шляхтичів, враховуючи погіршення ситуації, схилилися до думки про необхідність вчасного залишення міста³⁴. Вони побоювались, щоб не повстало українське населення Кам'яця. Певно, Б.Хмельницький мав підстави заявити: “Кам'янець скоро візьму, не забарусь, бо братів наших Русі є багато в Кам'янці і ці нам допоможуть”³⁵.

За даними джерел, в квітні гетьман направив агентів до західноукраїнського регіону, Білорусі та Польщі готувати повстання селян і міщан. У кінці квітня С.Лянцкоронський повідомляв, що український гетьман розіслав емісарів “знову бунтувати хлопів”³⁶. Немає даних, які б спростовували зізнання захопленого поляками українського розвідника Войцеха Колаковського, що Б.Хмельницький направив його разом з іншими підіймати на боротьбу “хлопів”. Разом із 80 особами вони пішки подалися до Кам'яця-Подільського “бунтувати усіх селян, почавши від Кам'яця до Лянцкоруні під Краків”³⁷. У травні-червні польські власті втрачають контроль за розвитком подій у Кам'янецькому повіті. Дуже активно діяли опришки. За визнанням одного з шляхтичів, вони “дива виробляють біля Кам'яця”. І.Кияшко перейшов в наступ, громив польські підрозділи не лише тут, але й на терені Теревовельського повіту Руського воєводства, зокрема під Кутківцями, Будзановим, Бучачем тощо³⁸. Спалахували виступи міщан і селян. Так, 3 травня утворений за козацьким зразком загін з міщан Городка-Бедриківського (осавул Петруш, сотники Юшко, Лько, Гринь), озброєний вогнепальною зброєю, напав на маєток шляхтича Павла Осмольського у с.Варівці й привласнив його майно³⁹.

Врешті, вичерпався термін хисткого перемир'я і сторони переходять до широкомасштабної війни. Необхідно зазначити, що як український, так і польський уряди добре усвідомлювали стратегічну значимість подільських земель у військово-політичній боротьбі. 12 травня Ян Казимир наказав А.Фірлею обрати вигідне місце для розташування коронної армії і схвалив

план об'єднання польського і литовського військ для наступу на козацьку Україну. У другій половині травня сенат дійшов думки про необхідність розташування армії в таборі між Старокостянтиновим і р.Гориню. Він же відправив універсали до шляхти Подільського воєводства з наказом збиратися ополченнями під стінами Кам'янця-Подільського⁴⁰. 22 травня засідання сенаторів, враховуючи вкрай важливе значення Кам'янця, прийняло рішення негайно направити 3 тис. злотих для ремонту фортифікаційних споруд (брам, мурів), пошкоджених сильним розливом Смотрича⁴¹. Опікувався станом обороноздатності міста також С.Лянцкоронський. В листі від 2 червня до аноніма він нарікав на, як на його думку, незадовільність дій Латацького, який має “ледачу піхоту”, хоча йому залишили увесь полк. Довідавшись про наступ А.Фірлея на Південно-Східну Волинь та його успішні дії проти українців, король вирішив вирушити в Україну на чолі новоствореної армії та наказав польному гетьману зупинитися табором під Новим Костянтиновим, щоб перекрити шлях можливому наступу Б.Хмельницького через Подільське воєводство. На думку Яна Казимира, це місце було дуже добрим “для затримання навіть найбільшої ворожої сили”⁴².

Проаналізувавши джерела, можна зробити висновок, що у середині травня український гетьман виношував плани проведення контрнаступу в напрямку Брацлав–Бар–Кам'янець–Подільський. За свідченням перебіжчика до поляків Івана Турковського, “Б.Хмельницький має виступити одразу в Петрів піст. З ним є три орди: одна орда має йти під Бар, друга – Чорним шляхом, а Хмельницький із Третьою ордою і з яничарами попереду – на Брацлав до Кам'янця-Подільського”⁴³. Разом з тим, подільським полковникам на чолі з Д.Нечаєм, який був призначений Б.Хмельницьким наказним гетьманом для ведення воєнних дій у Подільському воєводстві, був відданий наказ розпочати наступ на Меджибіж⁴⁴.

Одержавши відомості про вторгнення польського війська, гетьман дещо змінив свої плани. З Умані вирушив з полками до Животова й, очікуючи на підхід кримської орди, подався на Старий Пиків і Хмільник. Зі свого боку, Д.Нечай, очоливши подолян, приблизно 11 червня розпочав наступ на Меджибіж. Оволодівши містом, українці пішли на приступ міцно укріпленого замку, де зачинилася залага. Польське командування, яке розташувало військо під Старокостянтиновим, ранком 13 червня послало на виручку жовнірів майже всі кінні підрозділи (щонайменше 7–8 тис. осіб) під проводом С.Лянцкоронського. В авангарді рухалися корогви на чолі з Яном Соколом. В результаті жорстокого бою, щоб уникнути зайвих втрат, Д.Нечай відвів полки до задалегідь підготовлених окопів і шанців. Спроби жовнірів вибити їх звідтіля зазнавали невдач. У цей час С.Лянцкоронський дізнався від захоплених у полон українців про наближення головних

сил українського війська, очолюваного Б.Хмельницьким. Тому вирішив, вивісивши залогу із замку, відступити до Старокостянтинова. Відхід жовнірів розпочався в ніч з 13 на 14 червня. За даними автора “Рифмованої хроніки”, польські підрозділи зазнали в бою великих втрат (“зробили їм погану лязню, де тіла смертельно білі”)⁴⁵. Заволодівши містом і замком, українці “випалили і постинали тих, которий з ляхами перебували”⁴⁶.

25 червня український гетьман пройшов Хмільник і направив військо до Пилявець. Його наближення викликало 16 червня у ворожому таборі, за визнанням брата А.Кисіля Миколая, “таку тривогу, яка була подібною до страхітливої торішньої втечі, все покинувши, почали відходити”⁴⁷. Спочатку польське військо відступило до Чолганського Каменя (Теофіполя), а потім до Збаража. Командуючий військами Речі Посполитої Адам Фірлей визнавав, що “цей відступ був рівнозначний утечі”⁴⁸. Переслідуючи його, Б.Хмельницький, після об’єднання з кримськими татарами, 30 червня заблокував противника в місті⁴⁹.

На допомогу обложеним рушило численне військо Речі Посполитої, на чолі якого стояв король Ян Казимир. Назустріч йому таємно вийшли з-під Збаража Б.Хмельницький з головними силами, а також орда з ханом. Внаслідок швидкого і раптового рейду королівське військо було оточене і зазнало нищівної поразки під Зборовом⁵⁰. Але закріпити цю перемогу не вдалося внаслідок позиції, яку зайняв Іслам-Гірей, не будучи зацікавлений у розгромі Речі Посполитої і створенні незалежної української держави. Адже її поява на північних кордонах ханства мала привести до суттєвої зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі: покінчила б із грабіжницькою політикою татарських феодалів, для яких Україна часто виступала основним джерелом збагачення⁵¹. Б.Хмельницький змушений був піти на укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського договору⁵², що врятував польську армію від остаточного розгрому і разом з тим показав ненадійність союзу з Кримським ханством. Укладений договір викликав гостре незадоволення не тільки з боку міщан та селян. Їх підтримало радикальне угруповання козацької старшини, куди входили Кривоносенко, П.Шумейко, М.Гладкий, Д.Нечай та інші⁵³. Незадоволений змістом договору був і Б.Хмельницький. Під час зустрічі з посланцями брянського воеводи він зауважив: “...И не того де мне хотелось и не так тому и быть”⁵⁴.

Зборівська битва стала кульмінацією боротьби населення подільського краю проти польсько-шляхетського панування у першій половині 1649 року. Здобувши перемогу, Б.Хмельницький, отримувач вагому можливість в побудові Української незалежної держави. Разом з тим, зрада хана перекреслила надії гетьмана, змусивши його підписати вимушену угоду і залишивши його в становищі королівського “підданого”.

Примітки:

1. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.86-87.
2. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С.173.
3. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т.4. – С.142.
4. *Степанков В.С.* Становлення державних інститутів й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі національної революції (1648–1650 рр.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький: “Доля”, 1995. – С.24.
5. *Його ж.* Боротьба мешканців Подільського воєводства про відновлення польського панування в кінці 1648 – першій половині 1649 рр. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С.63.
6. Там же. – С.63.
7. *Його ж.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів: Світ, 1991. – С.55.
8. Там же. – С.55.
9. *Литинський В.* Твори. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. – Т.2. – С.573.
10. ДБХ. – С.86-87.
11. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т.1. – С.119.
12. *Степанков В.С.* Становлення державних інститутів... – С.27.
13. ДБХ. – С.104-105.
14. *Литинський В.* Вказ. праця. – С.573.
15. Жерела до історії України-Руси. – С.171-172, 182; Нариси історії Поділля: На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – С.75.
16. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.64.
17. Там же. – С.64.
18. *Його ж.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни... – С.60.
19. *Його ж.* Становлення державних інститутів... – С.27.
20. Там же. – С.27.
21. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К.: Либідь, 1993. – С.170; *Степанков В.С.* Становлення державних інститутів... – С.27; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.160.
22. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – С.155.
23. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.63.
24. Там же. – С.63.

25. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Вказ. праця. – С.35-36; *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.6.

26. *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А.* Аналіз архивних джерел по історії України XIV–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С.76-77.

27. *Степанков В.* Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С.9; *Його ж.* Становлення державних інститутів... – С.27.

28. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.3. – С.176.

29. ДБХ. – С.110.

30. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.62.

31. Нариси історії Поділля... – С.176-177; *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А.* Указ. соч. – С.30.

32. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.63.

33. ДБХ. – С.113.

34. *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни... – С.63.

35. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Вказ. праця. – С.37.

36. *Сідак В.С., Степанков В.С.* З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. – Друге видання. – К., 1995. – С.49.

37. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.17.

38. Там же. – С.67.

39. Жерела до історії... – С.286.

40. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.67.

41. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов – К., 1898. – Т.1. – С.347.

42. Документы Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.236.

43. *Мицик Ю.* Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – №4. – С.19.

44. Там же. – С.19.

45. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.67.

46. Хмельницкая летопись (1636–1659) // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.803.

47. *Степанков В.С.* Боротьба мешканців Подільського воєводства... – С.68.

48. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Вказ. праця. – С.38.

49. *Крип'якевич І.П.* Вказ. праця. – С.163-164.

50. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Т.7. – К.: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999. – С.132-136.

51. *Дашкевич Я.Р.* Козацтво на Великому кордоні. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Український історичний журнал, 1990. – №12. – С.21.

52. *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни... – С.67-68; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початок 1651 рр. – К., 1955. – С.282-287; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького // Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К.: Україна, 1991. – С.172-173.

53. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Вказ. праця. – С.160.

54. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. – М., 1953. – Т.2. – С.251.

Summary

The article elucidates the struggle of Podillya people against renovation of Polish ruling in the first half of 1649.

Key words: independence, struggle, culmination, Podillya, povit, prevalence, assault, castle.

Одержано 8 жовтня 2007 р.

УДК 94(477)(093.3)

о.Юрій Мицик

ОДИН З ЕПІЗОДІВ РУЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ВІРШОВАНОЇ ХРОНІКИ

Подано портрет автора віршованої хроніки, активного учасника подій середини – другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі, а також видруковано один із її фрагментів, що введений у науковий обіг уперше.

Ключові слова: віршована хроніка, битва під Берестечком та Опочном, Дрожипільська битва.

Про унікальну віршовану хроніку (1682 р.) незнаного автора нам уже доводилося писати¹, тому обмежимося тут лише мінімальними даними про неї. Віршована хроніка (далі – ВХ) є значним за обсягом твором, який містить у собі опис подій 1648–1681 рр., хоча його автор робив часом глибші історичні екскурси. ВХ уводиться нами до наукового обігу поступово.

З кожним підготовленим до друку фрагментом все рельєфніше вимальовується особа незнаного автора. Він був польським чи сполонізованим шляхтичем, ревним католиком, активним учасником ряду подій середини – другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі. Він брав участь також у битвах під Берестечком (1651) та Опочном (1655), воюючи під прапорами коронного гетьмана Станіслава Лянцкоронського, боронив і Краків від шведів у складі війська Стефана Чарнецького. Загальна історична концепція автора ВХ, його вороже ставлення до національно-визвольного руху українського народу, характерні риси його творчої манери як талановитого поета нами вже були висвітлені раніше, тому тут не будемо на цьому детально запинятися. Як глибоко релігійна людина, всі важливі сюжети свого твору автор завершує своєрідним рефреном: заклик до Бога помилувати живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах, а водночас про покарання козаків, яких він називає казуками (Тут гра слів: казука в українській мові це і гадюка, і шкідливе робацтво, комахи).

У центрі уваги автора ВХ знаходиться Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр., а також Руїна, особливо хід тих подій, що відбувались на Поділлі, бо саме тут жив автор і брав у них участь. Звичайно, він використовував не тільки особисті враження, а також і свідчення численних очевидців, деякі письмові джерела, в т.ч. вістові листи (“авізи”, “новини” тощо), котрими обмінювалась шляхта і котрі відігравали роль сучасних газет.

Не обійшов він увагою і такий малодосліджений сюжет історії України, як діяльність польського полковника Яна Пива-Запольського. Про останнього зазвичай лише побіжно згадується в роботах, присвячених Руїні. Виняток складає фундаментальна монографія Дмитра Дорошенка, присвячена родичу-гетьману історика, де наводиться кілька епізодів з участю Пива. Отже, Пиво походив з польської шляхти, мав достатній військовий досвід. Наприкінці 60-х – поч. 70-х рр. XVII ст. він осів у Димері, що під Києвом, і звідси чинив наскоки як проти Правобічної, так і Лівобічної Гетьманщини, особливо допікаючи Полісся, маєтностям православних монастирів, в першу чергу Межигірського та Києво-Печерської лаври. У 1673 р. Пиво перехопив бранку-черкешенку, яку гетьман Ханенко у свою чергу відбив у гетьмана Дорошенка, а потім він (Пиво) зробив її своєю дружиною. Цей, здавалося б, незначний епізод призвів до загострення конфлікту між Пивом і Ханенком, врешті до вбивства останнім свого суперника (у другій половині серпня 1673 р.)². Історію з Пивом у ВХ автор відносить приблизно до 1660 р. і тут ми бачимо досить велике зміщення в часі (приблизно 10 років). Враховуючи досить високу точність датування інших

подій автором ВХ, таку помилку можна пояснити тим, що він писав про цей епізод з чужих слів. Крім того, 1660 роком можна датувати тільки початок активної діяльності Пива на Правобережній Україні, але аж ніяк її завершення.

Автор ВХ був талановитим поетом і це стверджує зайвий раз наведений нижче уривок. Варто нагадати, що улюбленим прийомом незнамого автора є обігрування імен, прізвиськ, топонімів та гідронімів, що його мова є яскравою, образною, багатою на порівняння та алегорії, містить у собі чимало натяків, архаїчних та діалектних слів, часом запозичених з інших мов, що надзвичайно ускладнює його розуміння і переклад. Лейтмотивом даного епізоду послужила відома українська дума про перемогу під Корсунем, яку автор ВХ згадує першим в історіографії і навіть розповідає про обставини її створення³. У думі, як відомо, влучно обігрується прізвище Богдана Хмельницького (“вилівся Хміль з міха і наварив ляхам лиха”) і у алегоричній формі розповідається, як керівник українських повстанців наварив ляхам гіркого пива. До цієї алегоричної паралелі невідомий автор ВХ повертається при розповіді про Дрожишільську битву 1655 р., пише про паріння “хмелевим листом, але не в медовій ситі” польських голів. Він постійно пов’язує прізвище Хмельницького з рослиною хмелем, у зелені якої ховаються “казуки” на чолі з своїми полковниками та сотниками. У наведеному нижче фрагменті автор відштовхується від даного образу, але робить його героєм уже польського полковника Пива: “Як Хміль під Корсунем у своїх завахах чмелив, почав парити, так тут Пиво з польського боку почав у Димері варитися”. Автор симпатизував Пиву, бо той, з його точки зору, взяв своєрідний реванш з польського боку у боротьбі з українськими повстанцями, польське пиво виявляється тут міцнішим за українське. Деякі образи та алегорії ВХ спливають у деяких видатних літературних творах. Так, словам “Ханенко бочку розбив” (про смерть Пива) нагадують опис смерті козака у знаменитій повісті Миколи Гоголя “Тарас Бульба” (алегорія образу розбитого бутля з дорогоцінним вином).

Не менше значення має даний фрагмент з історіографічного пункту бачення, адже тут маємо першу спробу узагальненої розповіді про “пивцину”. Але нас цікавлять переважно оригінальні відомості, що їх наводить автор ВХ про цей епізод Руїни. Насамперед стверджується, що “пивчики” походили з найгіршого роду солдатні, волоцог різних народів, станів та релігій, і образно змальовується моральне обличчя цієї вояччини. Дуже важливою є згадка ВХ, що на початку своєї активної військово-політичної кар’єри Пиво діяв у Кам’янці-Подільському, де вів боротьбу проти повстанців-левенців, а потім опинився у війську гетьмана Петра Дорошенка, був учасником полонення брацлавського полковника Василя Дрозденка (Дроз-

да, Дроздецького). Останній дотримувався промосковської орієнтації, що викликало його конфлікт з Дорошенком. 15.10.1665 р. після двомісячної оборони Брацлава Дрозд капітулював, а у травні 1666 р. був розстріляний після невдалої спроби втечі з Чигириня. Уже потім Пиво став діяти проти Дорошенка разом з Ханенком, а ще пізніше – на власний розсуд, з рамена уряду і військового командування Речі Посполитої. ВХ проливає додаткове світло і на історію з черкешенкою. За даними анонімного автора, її посилає хан до Галіл-папі (раніше вважалося, що її послав Дорошенко самому турецькому султану Мухамеду IV), а потім Ханенко послав її в дар дружині короля Михайла Вишневецького (зовсім нічого не говориться про якісь плани Ханенка взяти черкешенку собі за дружину). Ще одна важлива звістка стосується сина Ханенка Павла, який дійсно перебував певний час при дворі короля Михайла і який мав навіть наречену – польську шляхтянку Гульчевську, потім був страчений у Перемишлі за якусь невідому справу. ВХ твердить, що Ханенко-молодший був посланий батьком з метою нового переходу на польський бік до великого гетьмана коронного Яна Собеського (майбутнього короля) і до львівського архиєпископа. Але прихильники Пива, мстячись за свого ватажка, забили Павла Ханенка на шляху зі Львова на захід. Уточнюється і причина смерті самого гетьмана Ханенка. Якщо досі вважалося, що він помер своєю смертю під арештом у московських стрільців у Батурині (1680)⁴, то інформація ВХ дає підстави твердити, що його було з волі Москви таємно вбито у тюрмі.

Можна назвати ще деякі оригінальні деталі розповіді ВХ про Пива, як от про можливі зв'язки польського полковника з сумнозвісним Самуелем Лацем – уособленням шляхетської анархії в Речі Посполитій і активним учасником каральних акцій проти українських повстанців у 30–40-х рр. XVII ст., про діяльність Пива у Броварах. Насамкінець слід вказати на досить послідовне вживання автором РХ термінів “Україна”, “українці”, хоча паралельно автором вживається й термін “русь”, “русини”. Стисло вказавши на джерельне значення даного уривку пам'ятки, наведемо його текст безпосередньо. Відзначимо, що текст, набраний жирним шрифтом, означає заголовок, який писався на кожній сторінці ВХ угорі. Підкреслення нами деяких слів означає, що у польському тексті оригіналу напроти них на маргінесах стоїть “ліхтарик”. Окремі слова, що їх не вдалося прочитати, позначаються нами таким чином – (...)*.

Примітки:

1. Варто назвати лише деякі з наших публікацій: *Мыцук Ю.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С.55-60; *Його ж.* Пилявці, Львів, Замостя: події

початку Національно-визвольної війни на сторінках “Віршованої хроніки” // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип.6. – С.509-547; *Його ж.* Дрожжипільська битва 1655 р. на сторінках Віршованої хроніки // Journal of Ukrainian Studies. – Summer-Winter 2004. – V.29. – №1-2. – С.311-334; *Його ж.* З “Віршованої хроніки” (до 350-ліття Жванецької битви та оборони Буші) // П Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам’янець-Подільський, К., Нью-Йорк, Острог, 2005. – Т.1. – С.73-84.

2. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.471, 475.

3. *Мицик Ю.* Під городом Корсунем (з історії пісні про Корсунську перемогу) // Жовтень. – 1983. – №7. – С.100-102.

4. *Чухліб Т.* Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С.327; *Його ж.* Гетьмани і монархи. – К., Нью-Йорк, 2003. – С.134, 172-173. 17 березня 1674 р. на раді в Переяславі Ханенко склав свої повноваження як гетьман, перейшов на царський бік і оселився у Козельці. Навесні 1677 р. він зав’язав стосунки з Яном III Собеським, але його листування було перехоплено. Ханенко був заарештований, з 1678 р. до смерті сидів у батуринській тюрмі.

Віршована Хроніка

// (Арк.116)

Wkoło r[oku] tegoż 1660 Piwo się zjawilo na rękę lechów

W tenże czas na skaranie Ukrainy zjawil się Piwo
Z nasienia szlacheckiego, lecz kęs zrodziło się przykrzywo.
W postępkach naśladował sowizdrzałowitego Łaszczza,
Bądź nie był owoc teo drzewa, niej korzenia, lecz chaszczza
W podobieństwie; a jak Łaszcz z pany równie piął się do góry,
Przeciw pana, gdy nie w kondyicy, to w memorze (?) by z skóry.
Chudy pacholek z chudym pachółkiem, holik też z holikiem,
Z kożdym towarzyski, by też z żołdatem, nędznym bidnikiem.
Tak też Piwo, pułkownik, tym się kształtem akkomodował,
Nie poznasz czasem co pułkownik, co inszy, tak się chował.
Ten rzeknie, ów skrzeknie, ten krzyknie, ów pyknie, pieść już gemby,
Ten za sztuke mięsa, ów przy niej rękę nożem kęsa, zemby,
Obuchem lyczyc wezmie z rejestru aż do czternastego,
I sam porucznik ledwie się wysiedzi z faworu tego
Ten okiem mrugnął, z pistoletu huknął, ów zaś wąż kręci,
Trzeci rzekł: “Nie kręc, zabijesz szablą, ma teo, nie zneći”,
Ten zaś odpowiada, że rękawy tve na mnie pstrykają,
Nosem zbyt sapiesz, więc też taki czym twardym zatykają.
Języki pomieszane, ten na teo, ów na owego,
Gembe skrzywi, wąż nadstawi, pstryknie, mignie na niego.

Ten pluwał, ów lunał, nalał za kołnierz już dziesiątemu,
Ten chrapnął, ów sapnął, charknął i splegmił (?) jedynastemu.
Ten lunał, ów blunał, ów mrugnał, długosz teo będzie,
Wyrwał się i dał mu pieścią w gembę,
Trzynasty zaś toś ty lepszy, coś zmoczył, zbroczył uwodził,
Oddał mu favor za favor i jeszcze mu pogroził.
Pietnasty wyskoczył na stół, jako nie mów do trzeciego,
Nusz po sobie ten tego w nos, ów za gembe z serca swego.
Ośmnasty chciał rozwadzić porwawszy strzemie swe z puśliskem,
Aż widzi, że ten z tym, ów z owym, kijem, bałtakem (...) * liskiem.
Temu wiercimak, owemu czekan rozdał swoje (...) *,
Gdy nie więcej, bądź jeden raz stało już dobrze za dwoie.
A do takiej części co raz przybywa więc większej liczby,
Aż dalej i sam pułkownik chyżo popod rękę z izby,
Choraży oknem, trembacz wychodkiem, a drudzy pod ławę,
Zołnierstwo zaś w piec, pod łużko, w komin, już widząc te kawę.
W pułku był szlachcic zacny, łech, lytwin; był stanu mniejszego,
Nawet najdował się kulik, paniątko błota większego
Kondicy niemałej, tylko temi czasy zwojowanej
Jako mniejszego błota kulik (...) * nieźrównanej.
Czemerys, tatar, ormianin, graek, niemiec, prusak cudzoziemiec,
Mieski synek, kozak, chłop, serdiuk, dejneka i łeweniec,
Był serbin, wołoszyn, mułtanin, narodu różnego,
Bułgarzyn, słowianin rozny, sas, i tryby w puł pogańskiego,
// (Арк.116 зб.)

Wkoło r[oku] tegoż 1660 Piwo się ziawiło na polską rękę

Czerkies, węgryzn, moskał, czech, szwed, żyd, karaim i cyganin,
Nowy szlachcic, dawny, holik, paniątko, lytwek, poganin;
Rzymskiej, graeckiej wiary, schizmatyk, unit, tuma i przekrzta,
Rozmaity luter, awangelik, arikańska, kalwińska sekta,
Niezrozumianiec i ten, jakiej potrzebujesz wiary,
Zaraz się ozwał i przystał zjeść, zpić z kożdym z swej miary.
Ten pisał, ów swisnął, ten krzyknał, ów pstryknał, ów zaś milczy,
Zgrzytnął tylko zembem, a już łeb szarpnął obyczaj wilczy.
Ten swice zapalił, ów głównią zamraczył oczy, czoło,
Jeszcze się nie porwał, aż nie masz czaszki, mieszka już goło.
Ten miód, ów gorzałke, piwo, tiutiun dmie bardak tabake,
Ten czycha, ów drożdżami pstryka, ów trzesie swoje pokrake.
Ten tańcuje, ów hasze, trzeci w jednym miejscu kłusze.
Teo wino spaliło, w (...) * się gorzałka zająła bez dusze.

Ten gustaie, ów przedmucha je podługowatym wąsem,
Raz się offiaruje, drugdy całuje zembatym kąsem.
Ten peroruje, ów diskuwuie, zabrznął tak głęboko,
Iż zaczął z theology, a skończył z kawą z sroką.
Gdzie był w domu szlacheckim, by tam białogłowa nie była,
Dla której to przyczyny, a to nie zawsze była miła.
A jako Chmiel pod Korsuniem w zawarach swych czmił, wszczął parzyć,
Tak się tu Piwo z polskiej strony wszczął się w Dymierze warzyć
I dymić w Browarach mieście wbliz Kijowa w Ukrainie,
Jakoż tam najdziesz i natrafisz teo zływek i ninie.
Dym z Dymiru z siebie puściwszy, nie jednego wzięło duścić,
Nie wiedział holik buntowniczy, co zrazu wszczęło kusić,
Aż gdy rozartate byli z pluszczeniem krwi widoczne mentwy,
Dopirosz temu Piwu ukraińcy dodawali klętwy.
Bo tak szumiąło, huczało po wsiach, miastach szumowiny,
Zadane złości wyrzucało, iż żywot miał przenosiny.
Różnie się wyliało w dzień, w pułnoc, na samym świtaniu,
Z wieczora, w słote, mróz bieгло, wiodać w strach ku lękanui.
Owo przy Białocerkwi na liny w tym to Dymirze
Zawsze się Piwo dymiło w buntowniczym złych ludzi mirze;
Poilo często, nie zrzkać kazukew, lecz moskwe, tatarów,
Aż na pilnym oku go mieli, bojąc się tych zawarów.
To dziwna, bądź się długo burzyło, tym bardziej było gorzkie,
Tylko że nie silne rozumieli dejnecy, że dworskie.
Aż potym, gdy coraz wszczęło się zmacniać, także wystawać,
Wzięło już niezbycie i dobrze owym duchu dodawać.
Gdyż gorsze mazowieckiego gemby, wąsy, nosy krzywiło
I lby, by nie wiem, jak twarde, (?) nakoniec oczy mroczyło.
Stąd Dorusz osadził Pawołocz, by mu za kołnierz Piwo
Nie chciało się zlywać, tak przemieczło, że nie było chciwo.
Był też ten czas, że z wzburzenia częstego bieгло w swą szkodę,
Aż sapiąc wzad, w bok, tych, owych drożdżami mazało brodeę
// (Арк.117)

Wkoło r[oku] tegoż 1660 Piwo zjawione na rękę lechów

A przecie bądź w tym biezeniu miało ten dar zwykły sobie,
że jedno wyrzucało, drugie w się ciągnęło w pamięć tobie.
Lecz nie dziwujcie się, że tak czynili piwowczykowie,
Czynili toż petercymentni winni malmazyjczykowie,
Jeśli miodowczyk musiał odbieżyć czasem miodu słodkiego.
Anuż Piwo nalazł się czas, że musiał niechać kwasu swego,

Przewozne też piwo stało raz w (?) Podolski Kamieniec
Przeciw łewenciom, by mogło skwasić kazucki nasienie.
Gdzie i w ten raz był, gdy Drozda, ptaszka, w Braclawiu pojmano,
Lecz najlepiej się z Dymiru piło, gdy przy onym grano
W duche osobliwie, bo temu duda zabezpiezała.
Komu Piwo w nos się wlało, gdy się śmierć roztańcowała
Z tak dumnym podrygem nieszczęścia nie stało duchu,
Nie dawało ukraińskim buntownikom życia chuchu.
Co też i sam, widząc większe szczęście z pożytkiem w Dymirze,
Powróciwszy, tam się już nazawsze kwasilo w swej birze.
(Które się i w obcych krajach, nie zrzkaç, ruskich, osławiło
Garwolińskie, sienickie, miedzyrzyckie, co gemby żywiło,
Gielniowskie, strzemileckie i insze te (...)* przłchodziło,
Bo nie tylko gemby, nosy, ale łby, szyje więc kręciło).
Tak długo kisło, aż się zmieniło w gorzkokwasny ocet,
Gdy zwadą on Chanenkowym, Chanenko zaś stał mu za oset (ocor).
W grob go wprawiwszy tyrańsko, na podługopozne czasy
Zrobił to, że ustała moc jego (...)* się stało z okrasy.
Co to panna czerkieska zbyt gładka, można, nabroiła,
Którą w polach dzikich od hana posłaną Halił paszy,
Kozacy pojмали, w upominku zaś królowej naszej
Słał Chanenko przez kommandanta białocerkiewskiego,
Piwo kształtem chytrym wydrwił, zamiast oddania przesłaneo
Sam sobie wziął za żonę, nie oddawszy Leonorze,
Z czeo tak królowa, jak Chanenka rozjatrzył w tej niesforze.
Ale i Chanenko, z ruską pisząc, stał się złym Chanenkiem,
Zdradnym Bogu i łechom sobie czartowskim niedowiarkem.
Bo nie idąc w ten raz z wojskiem pod Chocin ku Ussaim paszy,
Rzucił się ku Moskie, chcąc się upić łaską z carskiej czaszy.
Strawiwszy piwo, podobało się kijowskie już wyńcie,
Gdzie w kilka tysięcy stojąc pod Kijowem, łykał po słyńce
Długi czas, bo moskwa słała po przykaz do moskiewskiego,
A w tym kozactwo się rozwinęło koždy do domu swego.
A Chanenko, dom sobie kupiwszy, wszczął więc chmurzyć
Po hetmańskiej buławie gorzałczane wyńcie wziął kurzyć.
Dla czego na zatarcie piwowych wziął z sobą na kwas i drożdże,
Lecz owi się postrzegdzy, na takież mamy przychodzić goszcze.
// (Арк.117 зб.)

Wkoło r[oku] tegoż 1660 Piwo się zjawiło na rękę łechów
Co żywo w ucieczkę od onego skrycie więc i jawnie,

Aż cię zabiją, siedź sobie tu z moskiewskim wyńciem błaznie.
Widząc to Chanenko, iż podrwił, szłe już syna swego,
Za którym była szlachcianka polska, aby Sobieskiego,
Hetmana, przeprosił przez arcybiskupa lwowskiego.
Lecz jako go prętko postrzegł zływek Piwa dymirskieo,
Tak prętko wypuściwszy za Lwów, zabili więc młodego.
Syn za ojca dał gardło z zajątrzenia już takowego,
Zaś nie rychło, bądź żałośny Chanenko stary napotym
Chciał się udać do Polski, lecz moskwa zwiedziawszy o tym,
Zgładziła go cicho z świata, poszedł ku śmierci za Piwem,
Gdyż świat tak umie, iż żaden nie zwie, jakim mrzeć polywem.
Jeśli Piwo śmiertelnym, a nagłym poliwek przepadło,
Otóż śmierć Chanenkow oboch ułapiła wskok za gardło.
A jak czop wypadł za Kazimierza kroła pod Montwami,
A za regimentu Sobieskiego złemi wtąż czasami,
Tak przed Chocimską samy, żał się Boże, Piwo rozlało,
Gdy Chanenko beczkę rozbił, usłyszym aż Piwa nie stało.
Jeśli Chmiel swym chmielem Polskę czmiał, krwawym trunkiem uraczył,
Lecz i Piwo dał się w znaki buntownikow nie zabaczył.
Owo przez co kto grzeszy, przez to bywa więc karano,
Oto Piwo i Piwowczyk nie jednemu w nos był lany,
Co mógł, to czynił z swą partyą i białocerkiewskimi,
Bywszy tam po śmierci Chmiela lykworami swemi krwawemi.
A teraz niech światłość wieczna umarłym wiernym zaświci,
I tym, którzy w niewoli pogańskiej skaczą, jak wróbel na nici.
Daj Piwu światłość i piwowczykom z grzechów powstanie,
A przy nich i mnie, grzesznemu prochowi, upamiętanie.
Gdyż tam wiele ludzi, Pana Boga się bojących,
Bądź byli piwosze, lecz cnoty, męstwa spraw wojujących.
Boże daj i kozakom, aby była wierność przeciw polakom,
Łepsza by fortuna służyła nam i im, nieborakom. [...]

// (Арк.116)

Близько цього ж, 1660 року, з'явилося Пиво на руку ляхам.

У цей же час для покарання України з'явився Пиво

Зі шляхетського сімені, але народилося зразу ж дуже криво.

У своїх вчинках він йшов слідами гуляки Лаща,

Не будучи плодом цього дерева чи кореня, він нагадував цього куша.

Як Лащ нарівно з панамі п'явся до гори,

Проти короля, якщо не такої ж кондиції, що пани, то в пам'яті (?) п'явся зі шкури.

Бідний пахолок з бідним пахолком, голота з голотою,
З кожним товариський, хоч би й з солдатом, нужденним бідняком,
Так і полковник Пиво, таким чином пристосувався;
Не зрозумієш часом, чи це полковник, чи хтось інший, так поведився.
Цей скаже, той крекне, цей крикне, той пикне вже кулаком у зуби,
Цей за шмат м'яса, той цю руку ножем ріже,
Візьметься обухом рахувати зуби по реестру аж до чотирнадцятого (вояка),
І сам поручник ледве втримається від цього фавору.
Цей оком моргнув, з пістолету бахнув, той же вус крутить,
Третій сказав: “Не крути, вб'єш шаблею, має цього, не муч”.
Цей же відповідає, що твої рукава тріщать на мені,
Носом сильно сопиш, то такий ніс чимось твердим затикають.
Перемішані мови, цей на цього, той на того,
Рота скривить, вус надставить, чвиркне, моргне на нього.
Цей плюнув, той хлиснув, налив за комір вже десятому,
Цей хропнув, той сопнув, харкнув і плюнув (?) одинадцятому.
Цей хлиснув, той ригнув (?), цей моргнув, довго таке буде,
Вирвався і дав йому кулаком у зуби,
Тринадцятий же ліпший, щось змочив, залив, відвіз,
Віддав йому приязнь за приязнь і ще йому погрожував.
П'ятнадцятий вискочив на стіл, “Не кажи до третього”,
Цей цього в ніс, той у зуби, розсердившись.
Вісімнадцятий хотів помирити (?), схопивши своє стремено, спотикаючись,
Аж бачить, що цей з цим, той з тим, києм, дрюком (...)*.
Цьому макогон (?), тому чекан дав своє,
Якщо не більше, бо вже й одного разу стало добре, як удвоє.
До такої честі все більше прибуває очочих,
Аж далі й сам полковник швиденько попід руку, та й з хати,
Хорунжий – вікном тікає, трубач – вбиральнею, інші ж ховаються під лаву,
Жовнірство – у піч, під ліжку, у комин, вже бачачи таку заваруху.
У полку був і значний шляхтич, лях, литвин; був і меншого стану,
Навіть знайшовся тут і кулик, панятко більшого болота,
Кондиції немалої, тільки у ці часи повойованої
Як меншого болота кулик (...) * незрівняної.
Чемерис, татарин, вірменин, грек, німець, прусак, чужоземець,
Міщанський синок, козак, селянин, сердюк, дейнека і левенець,
Був сербин, молдаванин, валах, різних націй,
Болгарин, різний слов'янин, саксонєць і роду напівпоганського,

// (Арк.116 зв.)

Близько цього ж, 1660 року, з'явилося Пиво на польську руку.

Черкес, угорець, москаль, чех, швед, жид, караїм і циган,
Новий шляхтич, давній, голота, панятко, литвинчик, поганин;
Римської і грецької віри, схизматик, уніат, тума і перехрест,
Всілякі лютерани, євангелісти, аріанська, кальвінська секта,
Незрозуміло якої і такої, якої тобі треба, віри,
Зараз обіззався і пристав до компанії, щоб їсти, пити з кожним до своєї
вподоби.

Цей писнув, той свиснув, цей крикнув, той чвирка, а той мовчить,
Скриготнув тільки зубами, а вже лоб шарпнув вовчий звичай.

Цей свічку запалив, той головешкою затемнив очі, чоло,
Ще не встав (з ліжка), а вже нема чашки, живе вже голотою.

Цей мед, той горілку, пиво, тютюн дме, нюхає табаку,
Цей чхає, той дріжджами чвирка, той трясє свою потворність.

Цей танцює, той гасає, третій на одному місці гарцює.

Цього вино спалило, в (...) * горілка зайняла без душі.

Цей смакує, той дмухає довгим вусом,

То офірується, то цілує, кусає зубом.

Цей виголошує орації, той дискутує, забрів так глибоко,

Що почав з теології, а закінчив невідомо чим.

Де був у шляхетському домі, аби там жінки не було,

З відомої причини, а та не завжди була мила.

Як Хміль під Корсунем у своїх заварах чмелив, почав парити,

Так тут Пиво з польського боку почав у Димері варитися

І диміти в Броварах, місті поблизу Києва в Україні,

Там знайдеш і натрапиш на його опивки й нині.

Дим з Димира з себе пустивши, не одного взяло (Пиво) душити,

Не знав бунтівничий голяк, що воно зразу намірилось,

Аж коли були явно розтерта з кровопролиттям каламуть,

Тоді цьому Пиву українці додали проклять.

Бо воно так шуміло, гучало по селах, містах,

Викидало повне злості шумовиння, що життя переносилось (в інший світ).

Воно по-різному виливалося: вдень, опівночі, на самому світанку,

З вечора, у сльоту, мороз бігло, наганяючи страх до переляку.

Отож при Білій Церкві, на лінії, у цьому ж Димирі

Завжди Пиво димилося в бунтівничому злих людей мирі;

Поїло часто не тільки казуків, але й московитів, татар так,

Що вони стереглися його, боячись цих заварів.

То дивно, що чим довше воно шуміло, то ставало гіркішим,

Тільки що не дуже розуміли дейнеки, що воно дворське.
Аж потім, коли все більше стало зміцнюватися, також настоюватися,
Взялось уже безсумнівно і добре їм духу додавати.
Коли воно гірше мазовецького (пива) губи, вуса, носи кривило
І голови, не знаю, як сильно (?), врешті очі затемнювало.
Тому Дорош поставив гарнізон у Паволочі, щоб йому за комір Пиво
Не захотіло литися, так промучило, що не було хтиво.
Був також такий час, що воно через часте бродіння бігло на свою шкоду,
Аж сопучи, назад, убік, дріжджами цих і тих мазало бороду.

// (Арк.117)

Близько цього ж, 1660 року, з'явилося Пиво на руку ляхів.

Однак у цьому бігу воно мало притаманний собі дар:
Одне викидало, друге собі тягнуло тобі на пам'ять.
Не дивуйтеся, що так чинили пивчики,
Це саме чинили мутні петерці (?), винні мальвазійці,
Якщо медовчик мусив часом покидати солодкий мед.
Ану ж Пиво знайшов час Пиву, що мусив покинути свій квас,
Коли приїхав одного разу у Кам'янець-Подільський
Проти левенців, щоб сквасити казуцьке насіння;
І тоді він був, коли пташка Дрозда було спіймано у Брацлаві.
Але найкраще воно пилося у Димері, коли при ньому грали
У особливі дуди, бо тому дуда заплакала,
Кому Пиво у ніс влилося, коли смерть разтанцювалася
З такими гордими вихилясами нещастя не стало духу,
Не давало воно українським бунтівникам і дихнути.
Побачивши ж більше щастя з користю у Димері,
Повернулося й там вже назавжди квасилося у своїй заквасці.
Воно і в чужих краях, не кажучи про русинські, прославилося,
Гарволинське, синицьке, межиріцьке, що горлянки живило,
Воно було кращим, ніж гельневське, стшемілецьке та інші,
Бо не тільки губи, носи, але й голови та шиї крутило.
Воно так довго кисло, що аж перетворилося у гірkokислий оцет,
А коли він посварився з Ханенковими козаками, то Ханенко став йому
осотом,
Загнавши його у гроб тиранським способом на віковічні часи,
Ханенко зробив так, що зникла його сила, а це сталося через красу.
Це вчинила дуже гарна і багата черкеська панна,
Яка була послана ханом до Галіл-паші, але у диких полях,
Її захопили козаки, Ханенко ж послав її через білоцерківського комен-
данта

Як подарунок нашій королеві.
Пиво ж хитрістю виманив її і замість того, щоб віддати переслану (панну),
Одружився з нею, не віддавши Леонорі,
Розлютивши і королеву, і Ханенка цим свавіллям.
Але й Ханенко, по-руськи пишучи, став злим поганим ханенком,
Що зрадив Бога і ляхів, став чортівським недовірком.
Бо не пішов тоді з військом під Хотин проти Гусейн-паші,
А кинувся до Москви, прагнучи впитися милостями з царської чаші;
Бо випивши пиво, йому сподобалося вже київське винце,
Де з кількома тисячами, стоячи під Києвом, довгий час ковтав слинку
Бо московити послали по приказ до московського царя.
А тим часом козацтво стало розходитися, кожен до свого дому.
А Ханенко, купивши собі дім, почав хмуритися
Після гетьманської булави став курити горілчане винце,
А щоб розтерти, взяв з собою пивчиків на квас і дріжджі.
Але ці постерігшися, що мають йти у такі гості,
// (Арк.117 зв.)

Близько цього ж, 1660 року, з'явилося Пиво на руку ляхів.

Всі до одного стали тікати від нього тайно і явно,
Поки тебе не вб'ють, сиди собі тут з московським винцем, блазню.
Бачачи Ханенко, що є обсміяним, посилає вже свого сина,
За котрим була дружиною польська шляхтянка, щоб син перепросив
гетьмана Собеського,
Через львівського арцибіскупа.
Але того сина швидко постерегли опивки димерського Пива,
Швидко кинувшися за Львів, вони забили молодого (Ханенка);
Син за батька віддав життя через таку ворожнечу,
Хоч і не скоро; потім смутний старий Ханенко
Хотів втекти до Польщі, але московити, довідавшись про це,
Тихо відправили його на той світ, він помер за Пивом,
Бо світ так влаштований, що жоден не знає, від якого напою він помре.
І як Пиво пропало від смертельного і раптового поливу,
Так смерть швидко вхопила за горло обох Ханенків.
Як чоп випав за часів короля Казимира під Монтвами,
І за правління Собеського у злі часи,
Так перед самою Хотинською (війною), змилуйся Боже, розлилося Пиво;
Коли Ханенко розбив бочку, ми почуємо, що Пива не стало.
Як Хміль своїм хмелем Польщу хмелив, кривавим трунком пригостив,
То й Пиво дався взнаки, бунтовників не пробачив (?).
Бо як хто чимось грішив, то цим же буває покараній,

Ото Пиво й пивчик не одному були залиті у ніс,
Що міг, те й чинив зі своєю партією і з білоцерківськими,
Бувши там по смерті Хмеля (зі) своїми кривавими ликерами.
А тепер хай вічна світлість вірним померлим засвітить,
І тим, котрі в неволі поганській скачуть, як горобець, на нитці.
Дай світлість Пиву і пивчикам, з гріхів повстання,
А при них і мені, грішному праху, прийти до розуму.
Бо там багато людей, які бояться Господа Бога,
Хоч були пивохами, але чеснотними, мужнісми у військових справах.
Дай Боже і козакам, щоб була (у них) вірність до поляків,
Тоді ліпше б фортуна служила і нам, і їм, неборакам. [...]

Коментар:

Арк.116 зв.

“Тума”. Цим словом означали омусульманених слов’ян.

Тут гра слів. Слово “głównia” має два значення: “головешка” і “ефес”. Таким чином, автор натякає, що “głównia” в руках Пива та його війська, яка затемнювала очі, була ніби ефесом шпаги, яким вони оглушували своїх суперників.

Слово “czaszki” може мати два значення: 1) череп; 2) чаша. Можливо тут є гра слів.

Слово “męt” має кілька значень в польській мові: 1) каламуть, осадок; 2) навалоч; 3) хаос. Автор таким чином використовує гру слів, натякаючи і на пивний осад, і на те, що Пиво завдав шкоди бунтівникам і носіям хаосу, як він трактує українських повстанців.

Арк.117

Тут гра слів. Слово “podugi” означає як “викрутаси” (“кривляння”, “неприродні рухи”, тощо), (“ostatnie podugi” – передсмертні судоми).

“мальвазійці”. Мальвазія – сорт дорогого вина, яке привозилося до Польщі з Франції та Італії. Тут під “медовчиками” і “мальвазійцями” маються на увазі багаті представники вищого стану, ніж вояки Пива.

“birze”. Такого слова не знаходимо у словниках польської мови. Тут явно германізм: “das Bier” – пиво. У даному контексті воліємо перекласти словом “закваска”.

“приказ”. Тут автор спеціально вжив російське слово, маючи на увазі “указ”.

“Леонорі”. Йдеться про Елеонору – дружину короля Михайла Вишневецького, що панував у 1669–1674 рр.

Арк.117 зв.

Перші дані про бажання М.Ханенка перейти на бік царя, відносяться до грудня 1672 р. Страта ним Пива сталася десь наприкінці серпня 1673 р.

“Собеського”. Ян III Собеський – король Речі Посполитої у 1674–1696 рр., великий гетьман коронний у 1668–1674 рр.

“короля Казимира”. Йдеться про Яна-Казимира, короля Речі Посполитої у 1648–1668 рр.

“під Монтвами”. У 1666 р. під містечком Монтвами на Куявах сталася битва між прихильниками короля Яна-Казимира та “рокошанами” – антикоролівською опозицією на чолі з коронним гетьманом Єжі Себастьяном Любомирським. Тоді опозиція виграла битву.

“Хотинською (війною)”. Мається на увазі Хотинська битва 11.11.1673 р., внаслідок якої війська Речі Посполитої розбили армію Османської імперії. Тут автор ВХ не зовсім правий. Окремі частини війська Ханенка брали участь у Хотинській битві (листопад 1673 р.), але самого Ханенка там дійсно не було.

Резюме

Подан портрет автора стихотворної хроніки, активного учасника подій середини – другої половини XVII в. на території Речі Посполитої, в том числі на Подолі, а також напечатан один из її фрагментов, который введён в научное обращение впервые.

Ключевые слова: стихотворная хроника, сражение под Берестечком и Опочном, Дрожнопольское сражение.

Одержано 26 вересня 2007 р.

УДК 94(477.64):94(4)

О.В.Мудрецов

РОЛЬ ЛЖЕЦАРЕВИЧА СІМЕОНА В ПОЛІТИЦІ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ У 1673–1674 рр.

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з використанням лжецаревича Сімеона політичною елітою Запоріжжя у 1673–1674 рр. Автор дійшов висновку, що лжецаревич Сімеон був знаряддям політичного впливу Січі на Росію.

Ключові слова: Запорізька Січ, політика, Росія.

Політичні процеси, що відбувалися у козацькій Україні в другій половині XVII ст., призвели до появи трьох держав: Лівобережного та Правобережного гетьманату і Запорізької Січі. Питання про державність останньої досі є дискусійним, проте аналіз джерел та відомих у науці фактів

засвідчує, що Кіш в окремі періоди вів незалежну зовнішню та внутрішню політику, мав власну територію, військо, казну і, відповідно, був державним утворенням. Існування такої ситуації частково обумовлювалося вдалим використанням Січчю протиріч між своїми сусідами. В цій статті ми спробуємо дослідити приклад використання політичною елітою Запоріжжя лжецаревича Сімеона в політичних відносинах з Росією.

Восени 1673 р. на Січі з'явилася людина, яка назвала себе сином царя Олексія Михайловича, царевичем Сімеоном. Відомо, що спочатку він перебував на р.Самарі, звідки спустився до Чортомлика¹. Це була молода людина, якій, судячи з вигляду, було 15 років. Супроводжували “Семеона” Іван Міуський, колишній сподвижник І.Разіна, та 8 донських козаків. Іван Міуський із загоном у 200 козаків певний час ховався на притоках р.Дон, царська влада послала по нього загін, але Міуський встиг сховатися в усті Чорної Каліти². Його поява на Січі в супроводі “царевича” була прагненням врятуватися і відродити “разінщину”. Необхідність для цього особи царевича пояснюється бажанням отримати легітимність в очах неграмотного населення та задіяти його у своїх цілях. У 1673 р. “бігли царевичі” вже мало кого дивували. Тільки з середини XVII ст. і до 1673 р. їх було два – Тимошка Анкудинов страчений у 1653 р., і син одного з кавказьких монархів, якого І.Разін певний час возив за собою і видавав за сина російського царя.

За тиждень по приїзду самозванця повернувся І.Сірко з військом. На зустрічі з кошовим Сімеон підтвердив, що він є сином Олексія Михайловича³. Цар довідався про появу царевича з доносу І.Самойловича, за що віддячив йому в грамоті від 12 грудня 1673 р.⁴ Цього ж числа послав він і листа до київського воеводи Трубецького з описом прикмет самозванця⁵. Відправивши царських послів, кошовий направив до Чигирина Стефана Білого з 25 козаками. Про мету цього посольства ми довідуємося з листа С.Білого, написаного в Чигирині до Г.Пелеха від 7 квітня 1673 р. В ньому повідомляється, що запорожці на раді постановили бути у “однодумстві” і злагоді з П.Дорошенком, щоб серед війська та українських міст не було ніякого кровопролиття. А Г.Пелеху С.Білий радив зупинити загони під містами і не перешкоджати проході до Чигирина до гетьмана або до родичів, аби зберегти “весь народ” в цілісності на випадок приходу ворога.

Проте лист не потрапив до адресата, а опинився у І.Самойловича. Отанній відразу ж направив його до Москви. У відповідь Лівобережному гетьману Олексій Михайлович подякував йому за повідомлення про відносини І.Сірка та П.Дорошенка, а також сповістив про майбутнє посольство Січі до Москви⁶. Якщо підсумувати опосередковані дані, зокрема відомості про посольство на Січ від П.Дорошенка, а звідти, у відповідь до Чигирина⁷ (і це під час збройного протистояння П.Дорошенка та І.Самой-

ловича і Г.Ромодановського), і чутку про “мирову” Січі з Кримом, яку спростовував І.Сірко в листі до Г.Ромодановського від 23 травня 1674 р.⁸, то можна прийти висновку, що Кіш мав власне бачення політичної ситуації, відмінне від позиції І.Самойловича та російської влади. Очевидно, І.Сірко вивчав можливі політичні ходи з огляду на російську експансію на Правобережжя і появу на Січі самозванця.

Одночасно з С.Білим було направлено послів Ярему Квашу та Грицька Оглоблю і до І.Самойловича. Проте гетьман ув’язнив їх, а потім вжив заходів для блокади Січі, щоб унеможливити прохід людей і надходження провіанту⁹. 23 і 28 травня І.Сірко, бажаючи знайти важелі впливу на гетьмана, написав листа Тимофію Самойловичу та Г.Ромодановському. Обох кошовий просив посприяти у звільненні послів¹⁰. Цікаво, що разом з листом І.Сірка до Т.Самойловича від 23 травня 1674 р. було послано і лист “царевича Симеона Олексійовича”, в якому останній теж просив посприяти поверненню послів¹¹. Слід зазначити, що тактика “самозванської діяльності” в Росії мала налічувати як мінімум декілька елементів. Якщо провести паралелі між діяльністю Лжесимеона та Т.Анкудинова, можна побачити, що обидва листувалися від царського імені, створюючи таким чином необхідне підґрунтя для свого сприйняття¹². Також обидва ніби мали на тілі царські знаки¹³.

1 травня 1674 р. до Москви приїхала запорозька делегація з 300 осіб на чолі з Прокопом Семеновим. На ім’я царя було передано лист кошового та “царевича”. Перший повідомляв, що на Запоріжжі з’явився молодик, котрий називає себе Симеоном Олексійовичем. Він начебто втік від кривди матінки цариці і довгий час тинявся, доки не подався на Запоріжжя. І.Сірко запитував, чи правда це. Сам “царевич” у листі скаржився на бояр, які намагалися його вбити, та на царських послів, котрі хотіли застрелити його із пищалі. Цар негайно відповів, що “царевич” “лиходій и самозванець”, а кошовий зневажив царя, давши самозванцю печатку і прапор, не сповістивши про нього відразу і т.ін. Закидав кошовому і провину за зносини з П.Дорошенком. Також нагадувалося про рік смерті і місце поховання царевича Симеона Олексійовича. Наприкінці листа містилася вимога закувати самозванця та І.Міуського і під сильною вартою доставити до Москви. До виконання цього послі мали залишатися у заручниках, чайки, гармати, сукно й гроші затримувалися у м.Севську¹⁴.

Отримавши грамоту, І.Сірко негайно повідомив Г.Ромодановського, що самозванця, І.Міуску і 6 осіб, котрі були з ним, закутих висилає до Москви. Разом з тим, кошовий написав царю листа, в якому повідомив, що шанували самозванця з поваги до царського ім’я, а з П.Дорошенком зносилися, бажаючи привести його на службу Росії. В листі також містилося прохання

надсилати припаси і надалі та надати у власність війську переправу Переволочну¹⁵. Самозванця ж по прибуттю до Москви допитали і 17 вересня 1674 р. стратили. Він виявився лохвицьким міщанином Семеном Івановим (його батька чомусь звали Іваном Воробйовим) і при першому допиті повідомив, що спонукав назватися царевичем його І.Сірко, якій хотів іти на Росію та побити бояр. На двох інших уже заявив, що навчив його “злочинству” І.Міуський¹⁶. І.Сірку цар віддячив за відданість, надіславши у подарунок 80 соболів вартістю по 50 рублів кожний та дві пари по 7 рублів¹⁷. Кошовий, вирішивши скористатися моментом, попросив у царя містечко Келеберду, розташоване неподалік від Переволочної у Полтавському полку. Це прохання було задоволене, проте через втручання І.Самойловича І.Сірко так і не отримав містечка, так само як і низове військо Переволочної¹⁸.

Аналіз подій, пов’язаних з використанням Кошем “Сімеона”, дає змогу зрозуміти, що лжецаревич був для політичної еліти Січі, та І.Сірка зокрема, знаряддям політичного тиску на Росію і, можливо, потенційним інструментом боротьби проти неї у випадку збройного конфлікту.

Примітки:

1. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Ч.IV. – М., 1828. – С.325.
2. С.М. История России с древнейших времён. – М., 1962. – Кн.VI. – С.457.
3. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – Львів, 1991. – Т.II. – С.295.
4. Собрание государственных грамот... – Т.IV. – С.293.
5. Там же. – С.294.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1875. – Т.XI. – С.429, 433, 446.
7. Там же. – С.558-559.
8. АЮЗР. – Т.XI. – С.480-483.
9. Там же. – С.478, 480-483.
10. Там же. – С.480-483.
11. Собрание государственных грамот... – Т.IV. – С.314.
12. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.149. – Оп.1, 1648. – Ст.73. – Арк.3.
13. *Яворницький Д.І.* Названа праця. – С.302; РГАДА. – Ф.149. – Оп.1. – Ст.73. – Арк.1.
14. АЮЗР. – Т.XI. – С.562, 659; Собрание государственных грамот... – Т.IV. – С.312.

15. АЮЗР. – Т.ХІ. – С.362.
16. Яворницький Д.І. Названа праця. – С.307.
17. Собрание государственных грамот... – Т.IV. – С.323.
18. Яворницький Д.І. Названа праця. – С.309.

Резюме

В статье рассматривается ряд вопросов, связанных с использованием лже-царевича Симеона политической элитой Запорожья в 1673–1674 гг. Автор пришел к выводу, что лжецаревич Симеон был инструментом политического влияния Сечи на Россию.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, политика, Россия.

Одержано 18 вересня 2007 р.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 94(474.5)(093)-058

А.В.Блануца

ШЛЯХЕТСЬКІ НАЇЗДИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ І ТРЕТИНИ XVI ст.*

У статті автор досліджує проблему шляхетських наїздів у Великому князівстві Литовському на основі матеріалів Литовської метрики першої третини XVI ст.

Ключові слова: шляхетські наїзди, Велике князівство Литовське, Литовська метрика, шляхта, князі, монастирі, судові справи.

Останнім часом у вітчизняній історіографії намічається тенденція до дослідження та висвітлення окремих соціальних аспектів історії України та країн Центрально-Східної Європи періоду пізнього середньовіччя – раннього Нового часу¹. Проте таке соціальне явище, як шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) в історичній літературі практично не досліджене. Лише в окремих публікаціях питання, пов'язані з силовим розв'язанням конфліктів, висвітлені побіжно, увага зверталася головно на окремі аспекти, зокрема військовий, правовий, соціально-економічний².

У фаховій літературі не існує чіткого визначення поняття “наїзд”. Опираючись на попередні власні напрацювання та джерела Литовської метрики про “шкоды, квалты и наезды”? спробуємо дати узагальнене визначення такого соціального явища, як шляхетський наїзд. Це – організований представниками панівного стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового

* Підготовка до друку документів про шляхетські наїзди здійснена завдяки дослідчій дотації КІУСу Альбертського університету (з Програми дослідження Східної України ім.Ковальських).

розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву економічних позицій конкурентів. Наїзд – соціальне явище загальноєвропейського характеру періоду середньовіччя – раннього Нового часу. На українських землях у складі ВКЛ та Речі Посполитої наїзд як позаправовий засіб розв'язання економічних інтересів шляхти виник через неефективність правової і судової системи та слабкість центральної влади й набув масового характеру. У правових нормах Литовських Статутів (1529, 1566, 1588 рр.) *наїзд* класифікується як напад кінного загону, а *наход* – пішого загону³.

Для розгляду кримінальних справ, в т.ч. наїзду, було створено замковий (1566 р. – гродський суд). Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час наїзду, в законодавстві були передбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Шляхетський наїзд відрізнявся від розбою, за який покаранням була лише страта. Однак на практиці судові рішення виконувалися дуже рідко. У джерелах не зафіксовано жодного випадку покарання знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. Нападаючі і потерпілі часто залагоджували конфлікт позасудовим шляхом, укладанням полюбовної згоди.

Нерідко наїзд мав характер символічної демонстрації конфлікту, спрямованого на розрядку соціальної напруги всередині шляхетської корпорації⁴. Водночас він суперечив таким категоріям шляхетської системи цінностей, як братерство, любов до вітчизни, легалізм поведінки в політичному житті, ідеал згоди та вшанування традиції⁵.

У додатках автор подає раніше неопубліковані документи, пов'язані з шляхетськими наїздами з книги записів №14 Литовської метрики. Це скарга потерпілих на вчинені наїзди та заподіяні в результаті них “кривди” і “шкоди” (док.№1), судова справа про наїзд на будинок (док.№2), відкладення судової справи про “кривди і гвалти” на інший термін (док.№3), вирок у справі про наїзд та скоєні в ході нього пограбування (док.№4, 5, 6).

Додатки

№1

Російський державний архів давніх актів. – Ф.389 (Литовська метрика). – Оп.1. – Од.зб.14.

[01.01.1524]

[Л.93]

Листъ до войта мѣста Берестейского, бурмистров и радѣц. Жаловаль | дворанинъ Война Боговитиновичъ што жъ мещане некоторые | наехавши на именѣе его Лобачово кривды поделали, абы справедли | вость зчинили перед двораниномъ Васкомъ Гошчином.

Копот писар

*Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика).
– Оп. 1. – Од.зб. 14.
03.12.1527
[Л.227 об.]*

В справе земан белских Брезковъ зъ **я**номъ Лвщчевскимъ | ѿ наездъ
на дом и ѿ шкоды до п(а)на Кгаштолта воеводы виленского

Жикгимонт

Воеводе виленському канцлерѣ нашему старосте бельскомѣ и мо | зырскомѣ панѣ **В**ольбрахту Мартиновичу Кгаштолтѣ. | Што твоа м(и)-
л(о)ст ѡсказывалъ к намъ через писара своего | Тѣра што жъ земане
бельский Томокъ а Павелъ съ | сыномъ своимъ **я**номъ а Станисла-
вомъ, а **В**ѡвкъгустын, | а Бартошъ Брезки правовали се перед твоею
м(и)лостью | зъ **я**номъ Лвщчевскимъ, где жъ тотъ Лвщчевский ис-
кал | на них наездки на свой домъ лѣпешства шкод за три [Л.228] ста-
копъ грошей, подле статѣгу права ихъ казал тымъ Брезкамъ | с того вы-
водити са сведотствомъ и присагою къ которому жъ | сведоцству ка-
зал тв(о)(а) м(и)л(о)(с)(т) имъ двадцать шлахтичовъ, а над | то имъ
самымъ съ светъками присагати и рокъ твоа м(и)лостъ | тому ихъ
выводѣ зложилъ на который же дей рокъ тыи Брезъ | ки кѣ томѣ
сведоцствѣ дванадцать шлахтичовъ ставили | и тыи светки на тотъ
рокъ поспол з нимъна то присагнѣли | ижъ тыи Брезки в тыхъ шкодахъ
Лвщчевскому суть не винъни, | а потомъ дей какъ они тымъ сведоц-
ствомъ и присегою того са | вывели и тотъ дей Лушчевский заса тую
речь ѡзоръвалъ, и пе | ред твоею м(и)лостью на нихъ жаловалъ рекомо
бы они с тыхъ | дванадцать светъковъ, которые были перед твоею
м(и)лостью | ѣ праве меновали двѣхъ Криницкихъ, а заса кѣ присазе
инъшихъ | ставили, меначи ихъ Стредницкими. А то дей суть тыи
Стред | ницкии и Криницкии ѡдны земане лечъ на двое прозъвишчомъ
| ихъ зовуть, и мы ѿ томъ писарѣ твоей м(и)лости казали до тв(о)(ѣ)(й) |
м(и)лости ѡтъписати естли бы тыи земане не тыхъ светковъ | которыхъ
передъ твоею м(и)лостью ѣ праве меновали, ку тому све | доцствѣ ста-
вили абы тв(о)(а) м(и)лостъ томѣ Лушчевскомѣ ѿ тыи | ѣ его шкоды
сказанье на нихъ вчинил. И на тыи земане зде са в насъ были | и листъ
судовый тв(о)(ѣ)(й) м(и)лости перед нами вказывали, и поведили | ижъ
они тыхъ светъковъ ку томѣ сведоцству ставили кото | рыхъ передъ
твоею м(и)лостью меновали, а коли дей тѣю присагу чи | нили и Лвщ-

чевъскій дей тѣтъ же был и тоѣ присеги имъ допу | стил , а тых светъ-
ковъ не ѡспирал, ижъ бы то не тьи светки | были, которыхъ они перед
твоею м(и)лостью меновали, и в книги | записали нижли по присазе
почаль ихъ менити дрѣгими свет | ками, а такъ мы здесе рассказали
нѣкоторымъ врадником | нашимъ который справамъ польскимъ добре
са знаютъ | ѡ статутехъ того доведати се, и они подле права польского |
томѡ порозѣмили и намъ ѡтъказали ижъ ѡ праве польскомъ | то естъ
хто подле сказанья права на рокъ положеный ку | присазе светъковъ
допустити, а ихъ не ѡспиреть тотъ | вжо по томъ не маеть того ѡзрѣ-
шивати. А про то кгда [Л. 228 об.] то земане суть ѡдни, а Лушчевскій
на тотъ рокъ кѡ присазе ихъ до | пустиль, а ихъ не ѡспираль. Тогда
они подле ѡказанья твоей | м(и)лости и подле статутѡ права поль-
ского в томъ тому Лу | шчевскому не винъни, а такъ естли бы тв(о)(а)
м(и)лость Лушчевскому | тьи шкоды на нихъ всказаль и тв(о)(а) бы
м(и)лость Лѡщевско | му казалъ имъ в томъ дати в покой и рачиль ихъ
в томъ захо | вати водле статутѡ права полского и подле тежъ их пра-
ва земли бѣльское. П(и)сан в Петрикове под лет(а) божего нарож(е)-
(н)(я) 15 | 23 м(е)с(а)ца дек(а)(б)(р)(а) 3 ден(ь) индик(т) 1.

Копоть писарь

№3

Російський державний архів давніх актів. – Ф.389 (Литовська метрика).
– Оп. 1. – Од.зб.14.

[28.12.1525]

[Л.276]

Ѡтложено справы панѡ Мартинѡ, панѡ Матею Петковичом | с
п(а)ном Андреем подкоморим ѡ розные кривды в землях

Листъ до воеводы троцкого кн(а)за Костантина. Што перво сей |
жаловали панѡ Марътинъ а панѡ Матеѡ Петковичи ижъ | бы ѡтъ па-
на Аньдреа подкоморего кривды и втиски ве | ликий деѣлали в землях и
сеножатех, и в лесех, и в ынших | многихъ речахъ. **Я**ко жъ на жалобѡ
ихъ подавали имъ | были до его а до пана Юрьѡ старосты городен-
ского ли | сты ажъ бы ихъ м(и)л(о)ст в томъ имъ с паном подкоморим
| справедливость ѡчинили. Ино тыми разы панѡ под | коморий присы-
лалъ поведаючи ижъ онъ первой нижъ | ихъ жалоба на него была намъ
неѡднокротъ жаловал | ижъ ему большии кривды в земляхъ и в пѡш-
чах и в квалтех, [Л. 276 об.] и в наездках, и в боех ѡт нихъ са деютъ
и жедал панѡ Андрей | абы то ѡтложили до приеханья к великому
кназству и са | ми ѡ томъ досмотрели и справедливость томѡ вчинили.

І ино тую речъ ѿтлжилъ г(о)с(п)(о)дръ до приеханья своего к ве |
ликому кн(а)зьствѣ литовьскому абы в том его з ними не | сѣдили.
П(и)сан ѿ Кракове.

До п(а)нов Петковичов противенъ.

Горностаѣ писарь

№4

*Російський державний архів давніх актів. – Ф.389 (Литовська метрика).
– Оп.1. – Од.зб.14.*

[28.12.1525]

[Л.283]

До Федора Сопежича в справе Андреа Фалковича | ѿ покажене
границы и ѿ розныя шкоды

Листъ до Федора Ивановича Сопежича. Жаловал намъ Андрей |
Фалковичъ, што которыи границы положил ему зъ братом | его Ми-
хайломъ воевода виленский панъ Кгаштолтъ и ѿндеѣ | через зарѣку
нашу тисачу копъ грошей тыи границы | роскопаль и надто ешчо на-
ехавши кгвалтомъ стадо ко | ней и быдло его забрал и грабежи
великии подедал. Ино | што се дотычетъ тыхъ его шкод послали
дворанина | Львовича и тых шкодъ ѿсмотре | ти и пописати и намъ
ѿтказати приказючи ему | абы тыи грабежи вси поѿтдавалъ перед
тымъ | двораниномъ, а што се дотычетъ кгвалтовъ и наездокъ | абы
сталъ перед паномъ воеводою виленскимъ, естли бы | не хотель стати
казали его м(и)лости мощно его поста | вити, а што се дотычетъ ска-
женья границъ казали | панѣ воеводе кого выслати и тых границъ по
пер | вому поправити, и которые панъ воевода границы | направить
приказючи под трима тисачми копами | грошей абы тыхъ границъ не
роскопывалъ. П(и)сан | ѿ Кракове.

Горностаѣ писарь

№5

*Російський державний архів давніх актів. – Ф.389 (Литовська метрика).
– Оп.1. – Од.зб.14.*

[28.12.1525]

[Л.283 об.]

Ѣму жъ листъ до него жъ што на горло ѿтповедаеть при | казю-
чи под тис тисачю копами грошей абы на горло емѣ не | ѿтъповедал
и дал емѣ во всем покой.

Горностаѣ писарь

Російський державний архів давніх актів. – Ф.389 (Литовська метрика).
 – Оп. 1. – Од.зб. 14.
 03.06.1524
 [Л.132]

Лист писаний до воеводы троцкого кн(я)зя **О**строзского | в справе
 Войтеха **Я**кубовича зъ Ивановою Со | виною и сынами ее а **О**стафъем
 Глебовичом **о** розные речи в кривдах земельных и в шкодах, грабежах

Воеводе троцкомѣ, гетьману нашему навышъшому старостѣ [Л.132
 об.] браславському и веничкомѣ кн(я)зю Костантинѣ Ивановичѣ **О**-
 троз | скому. Што писалъ тв(о)(я) м(и)л(о)ст(ь) до насъ ижъ стоали
 передъ твоею | м(и)л(о)стю и жаловалъ твоей м(и)л(о)сти бояринъ
 нашъ Войтехъ **Я**кубо | вичъ на боярину нашъ Ивановю Совиню, и
 на ее сыновъ | а на **О**стафѣа Глебовича **о** томъ што жъ са ему **от**
 них кривды | шкоды великии деють в землах и въ квалтэхъ, и в
 грабежахъ | и в головщинах и в пожарах и в ынших многих речахъ,
 а | пани Совинаа и з дѣтьми своими и тежъ **О**стафѣй Глебо | вичъ
 меновали ижъ бы са имъ **от** него кривды деали в зем | лахъ и въ
 квалтѣтэхъ и в пожарахъ и в головщинахъ и в ын | шихъ многихъ
 речахъ. На што жъ они с obu сторонъ судей | ѣ твоей м(и)лости на то
 собе побрали Войтехъ **Я**кубовичъ з своеѣ | рѣки судами взалъ хорѣ-
 жого впитъского Миколаа Буткевича | а боярина керъновъского
 Марътина Станъковича, а они | мели собе такъ же судей своеѣ рѣки
 взати яко жъ рокъ они | тому с obu сторонъ перед твоею м(и)л(о)стю
 принали перед | всеми светыми за тыйден подъ страченьемъ права
 кром | форобы а служъбы нашеѣ гос(п)(о)д(а)рское. И кого бы они
 на | то съ своеѣ рѣки судами взели, тыи их суди с тыми | Войтеховыми
 судами посполъ са згодивши мели на тотъ | рокъ положоный тамъ на
 тыи земли выехати, и **о** | тыи вси речи межи ними досмотрети, и спра-
 ведливост | тому вчинити. Пакли жъ бы которааз нихъ сторона |
 тамъ на тотъ рокъ на тыи земли не выехали, ани судей своих | не выве-
 ли, тогда мели тыи суди которыи выедѣтъ | зъ земли не зъежчаючи в
 томъ межи ними наконец | знайти водле обычаа и права земъского, а
 што са [Л.133] дотычети того збожъа, которое на онъ часть было по-
 сеяно в земли | ино хто бѣдѣтъ на той земли збожъе сеялъ, тотъ мель
 на тоѣ | лето его пожонъши, на той же земли, поставить до права и с |

права кому са земля останеть, тому и збожье, и коли тот | рокъ при-
шоль тотъ Войтех на тотъ рокъ тамъ на тыи земли | выехалъ и сдѣй
своихъ вывелъ, и ихъ обьсылалъ колькокротъ | жебы они на тую зем-
лю выехали и сдѣй своихъ вывели, и они | на тотъ рокъ жодною
мерею сами выехати и и судей своихъ вы | вести не хотели, и суди
Войтеховы выехавши тамъ водле запису | книгъ твоее м(и)лости безъ
ихъ сдѣй и безъ нихъ самыхъ того тамъ смо | трели и на конецъ спра-
ведливость вчинили подлѣгъ сведецъ | тва и присаги его светъковъ и
во въсемъ Войтеха правого нашли | и листъ свой сдвовый подъ своими
печатями тыи суди на то | ему дали. А тыми разы какъ бѣдѣчи вашей
м(и)лости и всимъ па | номъ радамъ н(а)шимъ в Вильни на сойме, заса
жаловалъ тво(е)(й) м(и)лости | тотъ бояринъ нашъ на пани Совиную
и на Остафѣа ижъ ему они | водле оныхъ сдѣй сѣда и листъ судового
того ничего поступи | ти и за то досыт вчинити не хотать, такъ же и
листъ сѣдо | вый тыхъ сдѣй передъ твоею м(и)лостю вказывалъ, и твоя
м(и)лостъ казалъ | имъ очевисто передъ собою стати хотачи имъ в томъ
наконецъ | справедливост вчинити, и они дей передъ твоею м(и)лостю
стали, и пани Сиви | на бѣдѣчи в одномъ делѣ з Остафѣемъ с своею
стороны того | боярина нашего перееднала, и за то ему дозсы учинила
водле сѣ | да и листу сдвового оныхъ сдѣй, а Остафѣй Глебовичъ
отка | залъ яа дей съ своими судами передъ тымъ рокомъ за три дни
або | далей тамъ на тыи земли выезжалъ и сдѣй своихъ выводилъ | а
вась дей и судей вашихъ не было, и бывши тамъ за са есми зъехал.
[Л.133 об.] И Войтехъ рекъ, ты яко не будѣчи пильный рокъ
положоного и въ кни | гахъ записанного або такъ проволокаючи
права не на тотъ еси | рокъ выезжалъ, а того року еси не трафиль
который положонъ | и в книгахъ записанъ подъ страченъемъ права,
какъ же твоя | м(и)лостъ казалъ и въ книгахъ своихъ того рокъ
смотреть, ино въ | книгахъ твоее м(и)лости тотъ рокъ записанъ, на
который боа | ринъ нашъ Войтехъ выезжалъ и сдѣи свои выво-
дилъ, а не | на тотъ рокъ на который Остафѣй съ своими судами
тамъ не | выездилъ, и твоя м(и)лостъ про межѣ ними на конецъ хотель
ска | зати и Остафѣй дей Глебовичъ отозвалъ са до насъ, и на коли
са | таа реч такъ в себе маеть. Прожне твоя м(и)лостъ с такими реч |
ми до насъ пускаешъ, а про то, абы твоя м(и)лостъ и тепер водле сѣда |
и листу сдвового оныхъ сдѣй емѣ в тые земли казалъ двезане | дати, а
што са дотычетъ тыхъ верьхъ писаныхъ рѣхо | мыхъ речей, то казалъ
бы твоя м(и)лостъ наименьи его отправити | и ему отдати водле сѣда

и листу сѣдоваго тыхъ сѣдей до тыхъ | часовъ поки онъ за то ему досыть вчинить, ажъ бы онъ нам | ѿ томъ болше с того не жаловаль. П(и)сан ѿ Кракове под лет(а) | божего нарож(є)(н)(я) 1524 м(є)с(л)ца июн(л) 3 д(є)нь индикт 12.

Копоть

Примітки:

1. Див., наприклад, останні видання Інституту історії України НАН України: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип.6; Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип.6.

2. *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світі маєткових актів кінця XV – першої половини XVI ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3-4. – С.94-113; *Waldo B.* Z problematyki procesu posesoryjnego w Polsce średniowiecznej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. Seria I, zeszyt. – Łódź. – 1962. – S.95-111; *Uruszczak W.* Violenta expulsio. Z badań nad procesem posesoryjnym w prawie polskim I poł. XVI wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Nr.CCCCLIX. Prace prawnicze. – Z.63. – 1974. – S.227-245; *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo prawnohistoryczne. – T.XXXVII. – Z.2. – 1985. – S.89-99;

Спробу висвітлити історіографію проблеми про “наезды” в русько-литовському праві XV – кін. XVI ст. зробив В. Гулевич. Див.: *Гулевич В.* “Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип.5. – С.33-63;

Правові поняття форм насилля, зокрема, і шляхетських наїздів, у ВКЛ проаналізувала В.Бутейко. Див.: *Бутейко В.* Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалах Литовських Статутів 1529; 1566 і 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т.3. – С.35-76;

Регіональні сюжети проблеми ще на початку XX ст. висвітлені в роботах В.Лозинського. Див.: *Loziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III. – Lwów, 1903. – XI, 672 s.; *Його ж.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej I połowie XVII w. Wyd. 2-e, przejrzone i znacznie pomnożone. – T.2: Wojny prywatne. – Lwów, 1904. – XII, 560 s.;

Окремі розробки по темі ведуться автором протягом останніх чотирьох років: *Блануца А.* Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.20. – С.36-42; *Його ж.* Соціально-станові зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. історичний журнал. – 2003. – №4. – С.103-111.

3. *Блануца А.В.* Соціально-станові зумовленість шляхетських... – С.103-104.

4. *Старченко Н.* Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.5.

– К., 1998. – С.77.

5. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – К., 1998. – С.46.

Резюме

В статтє автор исследует проблему шляхетских наездов в Великом княжестве Литовском на основании материалов Литовской метрики первой трети XVI в.

Ключевые слова: шляхетские наезды, Великое княжество Литовское, Литовская метрика, шляхта, князья, монастыри, судебные дела.

Одержано 25 вересня 2007 р.

УДК 94(477.82)“15:930.2”

Д.П.Ващук

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБІГ НЕРУХОМОГО МАЙНА НА ВОЛИНІ В СЕРЕДИНІ XVI ст.: ІСТОРІЯ ОДНОГО ДОКУМЕНТУ*

У статті розглянуто деякі аспекти обігу нерухомого майна на Волині в середині XVI ст. на прикладі королівського підтвердження угоди щодо обміну маєтків між волинськими князями Олександром Андрійовичем Сангушком-Коширським та Іваном Михайловичем Вишневецьким. Здійснюється публікація документу.

Ключові слова: Волинь, нерухоме майно, ринок, Перший Литовський Статут.

У сучасній історіографії економічні студії з історії Великого князівства Литовського не знайшли належного вивчення. Ще менш дослідженим залишається питання про обіг та формування ринку нерухомого майна, що належало різним князівським родинам. В даному відношенні чи не єдиними безпосередніми публікаціями, присвяченими досліджуваній темі, є праці А.Блануці¹, В.Собчука², Н.Старченко³, В.Бобінського⁴ та інших істориків. У запропонованій статті аналізується королівське підтвердження угоди щодо обміну маєтків між волинськими князями Олександром

* Стаття підготовлена за фінансової підтримки American Council of Learned Societies.

Андрійовичем Сангушком-Коширським та Іваном Михайловичем Вишневецьким, а також здійснюється її публікація. Оригінал документу зберігається у 22 Книзі записів Литовської Метрики, яка знаходиться в Російському державному архіві давніх актів⁵.

Угода відображає декілька цікавих моментів. По-перше, вона виступає одним із небагатьох джерел, у якому об'єктом обміну стало місто, зокрема Перемиль, що в Луцькому повіті. Воно належало князю Івану Вишневецькому. Власник обміняв половину міста з вїтївством, селами Свербин, Смолево, Гумниці та монастирем на володіння князя Олександра Сангушка-Коширського – третя частина маєтку Деречина, двори Бродное й Нащарі. Крім цього, Іван доплатив ще й 400 кіп грошей за маєток Деречин.

По-друге, справа яскраво відобразила процесуальну норму Першого Литовського Статуту про право шляхти вільно розпоряджатися своїм майном, але з дозволу великого князя литовського чи його намісників: “...то во-в покои держати маєть и вольную моц маєть именья своего третюю часть отдать, продати и даровати, и в пожитки добровольные привети. А веджо так их продати и променити, и отдать, и записати маєть: *пришодши обличне перед нас, господара, а без бытности нашего, панов воевод и маршалков наших, земского и дворного, и старост наших, в котором хто з них повеете будет, и дозволенье мають в них взяти*” (Р.1, Арт.15) (весь курсив наш. – Д.В.)⁶.

По-третє, документ чітко зафіксував дію ще одного артикулу Статуту 1529 р. щодо заборони відчужувати більш як 1/3 частину маєтностей (так звана “третизна”⁷): “Теж дозволили есмо третюю часть именя продати навечность..., две части заставити” (Р.1, Арт.16)⁸.

По-четверте, у підтвердженні поміщено сам текст угоди-обміну між волинськими князями, датований 19 серпня 1540 р. З його змісту дізнаємося, що спочатку місто Перемль знаходилося у спільному володінні обох князів, але оскільки “в томъ замкѣ и месте межи подданными нашими великие кривѣды и не згоды завѣжды бывали”, то Іван Вишневецький “нехотѣчи далей того такового зайшестѣа с кн(я)земъ Алекѣсангдромъ приймовати”, вирішив поступитися своєю половиною на користь Олександра Сангушка-Коширського в обмін на його маєтки.

При підготовці публікації документу ми використали дипломатично-критичний метод, розроблений В.Німчуком⁹. Крім цього, вертикальною рисою | позначається кінець стрічки, а кінець аркуша – ||. Позначення паєрика уніфіковане через літеру *й*¹⁰. Знаки пунктуації розставлено відповідно до правил сучасного правопису. Заголовок до документу передано курсивом українською мовою. Легенда надає інформацію про місце розташування оригіналу та наявність мікрофільмованої копії. У кінці статті подаємо формуляр акту та коментарі.

Публікація документу

1540, серпня 28. Вільно. Підтвердження князю Олександрю Андрійовичу Сангушку-Коширському листа князя Івана Михайловича Вишневецького про обмін між ними половини замку Перемильського з містом, вийтівством, з селами і з усім, що до нього належить, за третю частину маєтку Деречина, двору Бродное й Нащари з усім, на вічність.

Оригінал: Російський державний архів давніх актів. – Ф.389. – Оп.1. – Од.зб.22. – Арк.78зв.-83.

Мікрофілім: Російський державний архів давніх актів. – Ф.389. – Оп.1. – Од.зб.22. – Частина 2. – Арк.78 зв.-83.

[Аркуш 78 зворот]

Потверженье кн(я)зю Александрѣ Андреевичу Коширскому листѣ кн(я)за Ивана Михайловича Вишневецкого | мены межи ними половицы замькѣ Перемилского з местом, войтовѣством, зъ селы и со всеми до нее належностями | за третюю часть имениа Деречина, дворы Бродное и Нащари | со всем, навечность ѣчиненое

Жикгимонт, Божью м(и)л(о)стью, корол полский, великий княз литовский, рѣский, прѣский, жомойтський, мазовецький и иныхъ

Чинимъ знаменито тымъ нашимъ листомъ, хто на него | посмотрить, нинешньимъ и напотомъ бѣдѣчимъ, комѣ | бѣдетъ потребъ того ведати. Билъ намъ чоломъ княз | Александрѣ Андреевичъ Кошерський и покладалъ передъ нами листъ меновный державьцы пропойского и чечерьского, | кн(я)за Ивановъ Михайловича Вишневецкого на парькгамене | справлений, под сведомомъ и печатями некоторыхъ пановъ | рад нашихъ, и под печатью кн(я)за Ивановою, где стоитъ | ѡписано, ижъ они за дозволенемъ и листы нашими менѣ съ собою | вчинили: кн(я)з Иванъ променилъ и постѣпилъ емѣ и потомькомъ его навечность половицы свое замькѣ Перемилского | в Лѣцькомъ повете з местомъ и войтовѣствомъ, и з селы Сверьбиномъ, и Смолевою, и з Гѣмьницами, и з монастыромъ какъ | ся в себе мають, и з ыншими селищи, и з хвольварьки местьсими, и зо всьими людми и пожитьки тамошними, какъ | онъ тѣю всю половицѣ Перемильа на насъ выслѣжилъ | к рѣкамъ своимъ за даниною и привилыа нашими то держал, ||

[Аркуш 79]

ничого на себе, жонѣ и дети, потомьки и ближие свои тамъ | невиймѣючи и незоставѣючи, и привилыа наши на тотъ замокъ, | и мес-

то, и войтовъство, села и селища, и манастирь, и вси пожитки | Перемильские, и листъ кѣпчий на село Гѣмъница кн(я)з Иванъ емѣ | по-
отъдавалъ. А кн(я)з Алексѣсандръ, противъ оное половицы | всего
Перемилья, такъ жо емѣ меною вечъне постѣпилъ третее | всее своее
части имена Деречина и двора Бродное, и третего | двора своего
кѣпъленого Нащарья со всѣсимъ, якъ отъгѣ его, | маршалъкѣ нашо-
мѣ кн(я)зю Анѣдрею Сонъкгѣшъковичѣ отъ | сестров его рожоныхъ
в делѣ на то zostало, якъ сами они | к рѣкам своимъ деръжали, якъ
жо таа вса мена ихъ | широкими словы на листе кн(я)за Ивановомъ
естъ описана, | при которомъ же листе меновъномъ кн(я)за Ивано-
вомъ н(а)ши | привилья на замок, место и войтовъство, села и сели-
ща, и манастирь и всѣ пожитки Перемильские кн(я)з Алексѣандръ
| перед нами вказывалъ, гдежъ в привили и потверъженьи нашом |
описано, ижъ мы тотъ замокъ Перемиль, место и войтовъство с
правом маитъборъскимъ, со всѣсими селы и селищи | кн(я)зю Иванѣ и
братѣ его кн(я)зю Федорѣ Вишневецъкимъ | навечъность дали и до-
зволили имъ комѣ хота то отъдати и продати, променити и записа-
ти. А такъ кн(я)з | Иванъ водле тыхъ привильевъ нашихъ всеи поло-
вицы своей | в Перемыли кн(я)зю Алексѣандрѣ постѣпилъ и билъ
намъ | чоломъ кн(я)з Алексѣсандръ, абыхъмо тѣю половицѣ Пере-
мильскѣю штось емѣ меною отъ кн(я)за Ивана достала ||

[Аркуш 79 зворот]

подтверъдили емѣ нашимъ листомъ навечъность. Ино мы, | перъ-
выхъ привильевъ нашихъ на Перемиль имъ даныхъ | и листу кн(я)за
Иванова меновъного огледавши и выслѣгавши, | казали тотъ листъ
его меновъный, слово отъ слова, в семъ н(а)шом | листе выписати,
который жо такъ са в себе маеть. Я, | кн(я)з Иван Михайловичъ
Вишневецъкий, деръжавца Пропойскый и Чечерскый, чиню явъно
и вызнаваю симъ моимъ листом, | хто на него посмотритъ або чтѣчи
дслышитъ, нинешъним | и потомъ бѣдѣчимъ, комѣ бѣдетъ потребъ то-
го ведати. | Который замокъ и место Перемиль в повете Лѣвкомъ со
всѣсими селы и присельки к немѣ прислѣхаючими за привильемъ и
потверъженьемъ г(о)с(по)д(а)рскимъ на поль есми деръжалъ | с
кн(я)земъ Алексѣсандрою его м(и)л(о)стью Кошерскимъ, ино в
томъ | замкѣ и месте межи подданными нашими великие кривѣды и
незгоды завѣжды бывали, дла которых жо ростырковъ ихъ | мы
сами николи в добромъ приательскомъ мешканы и во въ | покою съ
собою быти немогли. А такъ я, нехотечи далей того | такового
зайшестя с кн(я)земъ Алексѣсандрою приймавати, | кѣ вечистой
приательское згоде в томъ есми зъ его м(и)л(о)стью | пришло и за

дозволенемъ и листы г(о)с(по)д(а)ря нашего м(и)л(о)стивого | короля и великого кн(я)за его м(и)л(о)сти Жикгимонъта еднане с кн(я)зем | Алекъсанъдромъ коло того замъкъ и места и сель Перемилских | вчинилъ, и небддчи ни ѿтъ кого намовен, ани припдзонъ, | лечъ самъ з доброго ѿмыслъ и воли моее, подле привильа | и отверженьа г(о)с(по)д(а)рьского и подле дозволена, и листовъ ||

[Аркуш 80]

его м(и)л(о)сти на то мнѣ даныхъ постдпилъ и спдстилъ* есми вечно и навеки непордшно кн(я)зю Алекъсанъдръ Кошеръскомъ и его м(и)л(о)сти кн(я)г(и)ни, и ихъ | м(и)л(о)сти детемъ и напотомъ бддчимъ щадкомъ, и ближънимъ | ихъ м(и)л(о)сти, половицъ свою замъкъ и места Перемильского с торггомъ и царьмарькомъ, и мыты старыми, и кгршовыми, и соллаными, и с промытою, и с правомъ маитъборъскимъ, которое | право тое место подле привильа г(о)с(по)д(а)рьского здавъна маеть, | и с половицою своею войтовъста Перемильского, и со вьсими | людми и платы местъскими, и фольварьки, и с корьчьмами, | и капъщижнами, и цынъши, и доходы, и с половицою тых | сель, которые есми тамъ подле привильа г(о)с(по)д(а)рьского ѿсалдилъ, тоестъ село Свербень** а дрдгое село Смолева и манастыръ св(я)того Ивана Кдшника со вьсимъ, што к немд прислдхаеть и какъ са тотъ манастыръ в себе маеть, и иньшихъ всакихъ сель и селищъ, какъ в привильи г(о)с(по)д(а)рьскомъ | ѿписано, половицъ мою и тежъ все мое селище кдпъленое Гдмъница и люди на немъ ѿсажоньи кн(я)зю Алекъсанъдръ есми спдстилъ и земълъ костельныхъ, которые | къ костелд римъскомд тамъ прислдхають, половицъ | свою его м(и)л(о)сти постдпилъ з ыншими земълнами местъскими, пашъными, борътными, с пасеками и ѿгороды, | и с хмельники, з даньми гршовыми, и медовыми, и ддблровами з боры, лесы, гаи, и з форосты з ддбинами, и з белрезинами, з лозами, съ сеножатъми, з болоты, лдки и лдками, с пастовъники, и с озеры, и ѿзерици з реками ||

[Аркуш 80 зворот]

и речъками, с криници и потоки, и з ереманы, и бобровыми | гоны, ставы и ставици, з млыны и ихъ вымелъками, и з сажовками, и рыбъники, з ловы и ловици зверынными и пташьными, | и рыбъными и со вьсимъ стымъ, какъ на самъ половицъ | ѿного замъкъ и места и войтовъства Перемилского и людеѣ | и сель и всакихъ платовъ и до-

* Написано поверх стрічки.

** У документі Вербень.

ходовъ тамошньихъ к рѣкамъ своимъ водле привила г(о)с(по)-д(а)рьского деръжалъ, ничего | на себе, жонѣ и дети, и потомьки, и ближньые мои тамъ | в Перемили и во всьихъ пожитькохъ невыймдючи, ани зоставдючи со всимъ правомъ, панствомъ и влостностью, | какъ са тотъ замокъ и место и села и селища Перемильские подле привильа г(о)с(по)д(а)рьского сами в себе, и въ границах, | и в обыходехъ своихъ мають и што здавна к нимъ | прислѣхаеть. А княз Алекъсандъръ Кошеръский з дозволенемъ | отъца своего, кн(я)за Андреа его м(и)л(о)сти Кошеръского, пролтивъ оное половицы моеѣ замькѣ и места и всьихъ | сель и пожитьковъ Перемильскихъ такежъ спѣстил | и постѣпил меною мне самоѣ и жоне моеѣ, и детемъ, | и потомькомъ, и ближньимъ нашимъ вечно и навеки | непорѣшно всеѣ третее части своеѣ имени Деречиньского | в Слонимьскомъ повете, што кольве в делѣ са достало | маршалькѣ г(о)с(по)д(а)рьскомѣ, отъцѣ его м(и)л(о)сти кн(я)зю Андрею | Коширьскомѣ отъ сестрь его м(и)л(о)сти рожоньхъ, какъ | отъчичовъ того имениа и отъ мѣжей ихъ милости ||

[Аркуш 81]

то естъ двора Деречиньского со всимъ бѣдованьемъ, какъ самъ | княз Анъдрей Кошеръский и сын его княз Алекъсандеръ то деръжалъ. | А дворьца Деречиньского Бродное, а третего двора кѣпльеного, | который князъ Анъдрей навечьность кѣпилъ на йма Нацарьи со всими селы и приселки к немѣ прислухаючими, и тежъ зъ земьлами пашными, дворьными и церьковьными, и людми тежъ | церьковьными, и со всими боары тамошньими, и з слѣгами | пѣтньыми, и людми тягьлыми, и данники зъ ихъ земьлами | пашными, борьтньыми, зъ сеножатыми, гаи и лѣсы, боры и дѣлбровами, и з ловы зверинными и пташньыми, и с озеры и реками, и речьками, ставы и ставищи, з млыны и ихъ вымелки, | и з бобровыми гоны, и слѣжьбами всими тыхъ боарь и людеѣ, | з даньми грошовыми, медовыми, бобровыми и кѣничньыми, з диаклы ржаными и овьсяными, и со всими иными | платы, доходы и пожитьки, которые какимъ кольвек именемъ | могѣтъ названы або менены быти, и со всимъ с тымъ, какъ | са онаа третиа часть кн(я)за Алекъсандрова имениа Деречина и тые дворы и села вышей менены сами в себе и въ границахъ и обыходехъ своихъ мають со всимъ правомъ | и вьластьностью, ничего на себе и жонѣ и дети своихъ такъ | невыймдючи, ани зоставдючи, какъ отецъ его и княз Алекандръ | самъ то деръжалъ. А въ которыхъ кольве в речахъ земьленыхъ, | в томъ имени Деречиньскомъ, в третюю часть кн(я)за Алекандровѣ | делѣ ровьного, а сѣпольного

кн(я)зю Андрею Коширьскомѣ, а кн(я)зю | Алекѣсандрѣ небыло, в томъ во вѣсемъ маеть мнѣ делъ ровъный | ѡтъ сѣтрѣ ѡтѣца моего кн(я)за Анѣдреевыхъ вчинень ||

[Аркуш 81 зворот]

быти таковымъ жо правомъ, якъ и кн(я)зю Алекѣсандрѣ мѣло в дел | то подле ихъ близости ставено быти и которые реистра дельчие | на тѣю третѣю часть имена Деречиньского кн(я)зѣ Алекѣсандрѣ в себе | мелъ, а зачимъ самъ то деръжалъ тыѣ реистра дельчие и листь | кѣпъчий на именье Щарью* мнѣ его м(и)л(о)сть ѡтѣдалъ, а на такъ жо | привилей потверъженье г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти на замокъ, и место, | и войтовѣство, и села, и селища Перемильские, и тежъ листь кѣпъчий на село Гѣмьница идѣчий, привилей г(о)с(по)д(а)рьский на право майтборское кн(я)зю Алекѣсандрѣ потомѣ жъ ѡтѣдалъ и к той половицы замѣкѣ, и мѣста, и селъ, и селищъ Перемильскихъ придал | есми его м(и)л(о)сти к ономѣ именью Деречиньскомѣ чотыриста коп | грошей литовское монеты, котораа жъ сѣма спольна ѡтъ мене | кн(я)за Алекѣсандра дошла и вѣжо немаеть княз Алекѣсандро | Коширьский и его кн(я)г(и)нна, и дети, и потомъки, и близкие ихъ м(и)л(о)сти | в тѣю третюю часть именья Деречина, и дворъцы, и села, | и приселъки, и боваре, и слѣги, и люди, и пожитъки тамошъние, | и вѣ село кѣпъленое Щарью* ничимѣ вѣстѣпати и того всего подомлюю и моею жоною, и детми, и потомъки, и близкими моими поулскивати на вечъные часы, а на такъ же з моею жоною, и детми, | и потомъки, и близкими моими в тѣю половицѣ мою замѣкѣ, и мѣста, и селъ, и селищъ, и вѣ половицѣ ѣ войтовѣства Перемильского, | и во вѣси пожитъки тамошъние немаю ничимъ ся вѣстѣповати, | и того всего вечъне под кн(я)земъ Алекѣсандромъ и его м(и)л(о)сти кн(я)г(и)нѣю, | и детьми, и потомъки, и близкими поулскивати и с обѣ сторонѣ | маемъ коло тоѣ мены своеѣ вечъное молъчание и покой мети. | И волень бѣдетъ княз Алекѣсандрѣ Коширьский водъле ||

[Аркуш 82]

дозволена г(о)с(по)д(а)рьского ѡнѣю половицѣ мою замѣкѣ, и мѣста, и войтовѣства, и селъ, и селищъ Перемильскихъ, и всихъ пожитъковъ, како вышей | ѡписано, комѣ хотя ѡтѣдати, продати и даровати, за писати и тамъ собе розширити и прибавити, и кѣ своемѣ лепъшомѣ | а вжиточномѣ ѡбернѣти, якъ сами налѣпей роздѣмѣючи. Нижли | естъли бы хто з обалольныхъ сѣседовъ хотель того всего |

* Мае бути *Нащарю*.

кгрѣнтѣ замѣкѣ Перемильскаго моеѣ половици якъ сѣа тоѣ | именье в себе маеть под кн(я)земь Алекѣсанѣдромь поискивати и з моцы его то выймовати, тогѣды ꙗ маю тѣю свою всю половициѣ кн(я)зию Алекѣсанѣдрѣ своимь накладомь ѡчищати безъшкоды его м(и)л(о)сти за привилъемь г(о)с(по)д(а)рѣскимь, который ѣсми кн(я)зию | Алекѣсанѣдрѣ на то даль, бо мнѣ княз Алекѣсанѣдърь с того привилыа копею даль под своею печатью и под печатями людей долбрыхъ. А пакъ ли бы такъ же хто з обапольныхъ сѣседовь | мель ѡнѣю третюю часть двора Деречина и дворовь и дворѣцовь и дворь кѣпленыи Шарю* з моихъ рѣкь выймовати, або чим | сѣа в то встѣпати, маеть по томѣ жь княз Алекѣсанѣдърь мнѣ | то своимь накладомь ѡчищати безъ шкоды моеѣ. А таѣ мѣна | пред сѣа маеть межѣ нами и потомьки нашими вечъне, а неподрѣшне и неѡтъменне с обѣ сторон дерѣжана и полнена быти | нине и напотомъныѣ часы, которѣю жь ѣсми менѣ вчиниль | и сѣсь мой листь справиль под сведомомь вельможъныхъ а высоких пановь рад ихъ м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рѣскихъ, пана Юрѣа его | м(и)л(о)сти Миколаѣвича Радивила п(а)на виленскаго гетьмана | вышѣго Великога князства а марѣшалъка дворѣнаго г(о)с(по)д(а)рѣ короля его м(и)л(о)сти старосты городенскаго дерѣжавъцы лидскаго и бѣлицкаго, а п(а)на Матѣа его м(и)л(о)сти Войтеховича ||

[Аркуш 82 зворот]

Іановича воеводы витебскаго марѣшалъка г(о)с(по)д(а)рѣ короля его м(и)л(о)сти дерѣжавъцы волѣковыйскаго, а п(а)на Ивана Горьностаѣ подскарѣбѣго земьскаго марѣшалъка и писаря г(о)с(по)д(а)рѣскаго старосты слонимскаго и мѣстибоговскаго дерѣжавъцы бирѣштанскаго | дорѣсѣнишскаго и зѣльвенскаго**, а пана Михайла Васильевича писаря г(о)с(по)д(а)рѣскаго | дерѣжавъцы вѣпитьскаго, а п(а)на Шимъка Мацѣковича тивѣна | виѣленскаго дерѣжавъцы вѣшполскаго и пенѣанскаго и радѣнскаго, | ѣакожь ихъ милость за чоломь битиемь моимь и печати | свои приложили к семѣ моемѣ листь. А ꙗ тежь при ихъ | м(и)л(о)сти печатехъ свою печать к немѣ приложилъ и тогъ | мой листь кн(я)зию Алекѣсанѣдрѣ Кошерьскомѣ даль. Писанъ | в Вильни под леты Божьѣго нарожь(ѣнѣя) тисѣча пѣтьсогъ чотырьдѣсѣтѣго рокѣ, м(ѣ)с(ѣ)ца авѣгѣста, девѣтѣго | надѣцѣтѣ дѣна, инѣдикѣтѣ третѣго надѣцѣтѣ. А такъ кѣдѣж | ѣсмо тогъ замѣкъ Перемиль, и мѣсто, и войтовѣство со вѣсьми сѣлы и сѣлицѣ, и

* Маѣ бути *Нацафю*.

** Написано по верх стрѣчки.

пожитъки кн(я)зю Иванѡ, а кн(я)зю Феѡдорѡ Вишневецъкимъ на вечности ѡтѣдали и привилїемъ нашимъ потверѣдили, и дозволили имъ комѡ хотя | то ѡтѣдати, и продати, и заменити, а княз Иванъ | за дозволенїемъ и листомъ нашимъ и водле перѣвыхъ привилїеесвъ нашихъ половицѡ свою всего Перемила кн(я)зю | Алексанѡдрѡ променилъ, мы з ласки нашеѡ на чоломъбите | кн(я)за Алексанѡдрово то вчинили: на то дали емѡ сесъ нашѡ | листъ и ѡндю менѡ кн(я)за Ивановѡ половицѡ его замкѡ | и места и войтовѡства Перемильского, што кольве княз ||

[Аркуш 83]

Иван за перѣвыми привили нашими тамъ в Перемили дерѣжалъ | и вживалъ и емѡ спѡдстилъ, и на листѣ своемъ ѡписалъ потверѣжаемъ симъ нашимъ листомъ вечно и навеки непорѡдно кн(я)зю | Алексанѡдрѡ Коширьскомѡ, и его жонѣ, и детемъ, и потомъкомъ, и ближънимъ ихъ, маюѡ они тѡю всю половицѡ | замкѡ Перемильѡ, и места, и войтовѡства, и права маитборъского, и монастыра Светого Ивана, и всѡакихъ селъ и селищъ, | и людей в привилїи нашомъ и на листѣ кн(я)за Ивановомъ менѡванныхъ, и село кѡпъленое Гѡмъница з людми ѡсажоными, и со всими платы, доходы, и пожитъки тамошъними подле листѡ кн(я)за Иванова и подле перѣвшихъ привилїеесвъ нашихъ | дерѣжати и вѣживати на вечные часы; в которѡю жѡ | половицѡ всего Перемила не маѣтъ княз Иванъ, и жона, и дѣти, и потомъки, и ближъние его ничимъ сѡа встѡпати и под кн(я)земъ | Алексанѡдромъ, и потомъки его того поискивати, и волен бѡѡдетъ княз Алексанѡдръ и потомъки его, подле того жѡ | перѣвого привилїа нашего на двесъ Перемил кн(я)зю Иванѡ а кн(я)зю | Феѡдорѡ Вишневецъкимъ даного, ѡндю всю половицѡ Перемильѡ емѡ променею комѡ хотя ѡтѣдати, продати, | и записати, и променити, и кѡ своемѡ лепъшомѡ а вѣжиточъномѡ ѡберъѡдти, якъ сами на лепей розѡмеючи. А на тверѡдост | того и печать нашѡ казали есмо привесити к сѣмѡ нашомѡ листѡ. | Писанъ ѡ Вильни под летъ божъ(его) нарожъ(енья) 1540, м(е)с(я)ца авѡгѡста, 28 дна. Индиктъ 13. |

Подпис рѡки его королевское м(и)л(о)сти. |

При томъ были: пан вилен(ский), гет(ман) навыйш(шый), мар(шалок) двор(ный), держав(ца) лид(ский) и белиц(кий), пан | Юрий Мико(ласвич) Радивиль, воевъ(ода) полоц(кий), маршалъ(ок), пан Ян Юревич Глеѡ(ович), воевод(а) | витебъский, мар(шалок), дер(жавца) волко(вийский), пан Матѡй Воит(еховичъ) Яновъ(ич) и иные п(а)нове рады |

Иванъ Горъностаѡ, подскарбий зем(ский), маршалокъ, и писар ||

Формуляр акту¹¹

1. Початковий протокол:

- *intitulatio* (“Жикгимонт, Божью м(и)л(о)стью корол полский, великий княз литовский, рѣский, прѣский, жомоитський, мазовецький и иныхъ”);
- *inscriptio*¹² (“Потверженъе кн(я)зю Александрѣмъ Андреевичу Коширскому”).

2. Основний текст:

- *promulgatio* (“Чинимъ знаменито тымъ нашимъ листомъ, хто на него посмотритъ, нинешньнимъ и напотомъ бѣдѣчимъ, комѣ бѣдетъ потребъ того ведати”).

• Важливою інформацією *narratio* є дозвіл великого князя литовського князям на здійснення операції обміну (“за дозволенемъ и листы г(о)с(по)д(а)риа нашего м(и)л(о)стивого, короля и великого кн(я)за его м(и)л(о)сти Жикгимонъта”), що відповідало вищезазначеній нормі Першого Литовського Статуту; не менш вагомим моментом основної частини документу є наявність тексту самої угоди обміну, з якої дізнаємось, наприклад, що м.Перемль “здавна” було наділено магдебурзьким правом.

- *dispositio* представлена розпорядженням великого князя литовського про підтвердження прохання князя Олександра (“мы, з ласки нашею, на чоломъбите кн(я)за Александро то вчинили на то дали емѣ сесь нашъ листъ”).

• *sanctio* визначається заборонаю Івану Вишневецькому та його родичам втручатися у нове володіння Олександра Сангушка-Коширського (“в которѣю жѣ половицѣ всего Перемля не маєт княз Иванъ, и жона, и дети, и потомъки, и ближньие его ничимъ ся встѣпати и под кн(я)земъ Александроу и потомъки его того поускивати”).

- *corroboratio* окреслюється двома позиціями: 1) “А на твердост того и печать нашѣ казали єсмо привесити к семѣ нашомѣ листѣ”; 2) “При томъ были: пан вилен(ский), гет(ман) навъш(шый), мар(шалок) двор(ный), держав(ца) лид(ский) и белуц(кий), пан Юрий Мико(лаевич) Радивиль, воевъ(ода) полоуц(кий), мар(шалок), пан Ган Юревичъ Глеб(ович), воевод(а) витебський, мар(шалок), держав(ца) волко(выйский), пан Матей Воитеховичъ Яновъ(ич) и иные п(а)нове рады”.

3. Заключний протокол:

- *datum* (“Писанъ ѣ Вильни под леть божь(его) нарожъ(енья) 1540, м(е)с(я)ца авгѣста, 28 дна. Индиктъ 13”).

4. Часткові свідчення:

- *signature* (“подпис рѣки его королевское м(и)л(о)сти”; ім'я писаря – “Иванъ Горьностаи подскарбий зем(ский) маршалокъ и писаръ”).

Коментарі

Сигізмунд I Старий (1467–1548) – великий князь литовський і король польський (1506–1548). Син Казимира Ягеллончика, онук Ягайла. У 1529 р. великокнязівський трон формально передав своєму сину Сигізмунду II Августу.

Сангушко-Коширський Андрій Михайлович – маршалок господарський (1522–1546), князь коширський (1534–1560), справця Київського воєводства (1540–1542), староста луцький (1542–1560), ключник, городничих і мостівничий луцький (1546–1560). Двічі був одружений: перша жінка Ганна Василівна Хребтовичівна; друга – княжна Богдана Михайлівна Мстиславська¹³. Згідно Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. виставляв 39 коней¹⁴. Помер у 1560 р.

Сангушко-Коширський Олександр Андрійович – староста гомельський (з 1535), князь коширський (1560/01565), маршалок господарський (1563–1565). Був двічі одружений: перша дружина – Ганна, дочка князя Василя Полубенського; друга – княжна Анастасія Василівна Жилинська, вдова по князю Федору Вишневецькому. Олександр згідно Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. виставляв 5 коней¹⁵. Помер у 1565 р.¹⁶

Вишневецький Іван Михайлович – королівський дворянин (1522), староста річицький (1527), староста єйшиський і ворнянський (1528–1533), староста пропойський і чечерський (з 1536). Двічі одружений: перша дружина – Анастасія Семенівна Олізарович; друга – Магдаліна Деспотівна. Згідно Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. Іван виставляв 14 коней¹⁷. Помер 1542 або 1543 рр.¹⁸

Вишневецький Федір Михайлович – брат Івана; староста пропойський і чечерський (1524–1529); в 1533 р. як свідок підписав запис Михайла Денисковича. Був двічі одружений: перша дружина – NN Деспотівна; друга – княжна Анастасія Василівна Жилинська¹⁹. Федір, згідно Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р., виставляв 12 коней²⁰. Помер між 1533–1535 рр., оскільки вже у квітні 1535 р. Анастасія була дружиною князя Олександра Андрійовича Сангушка-Коширського²¹.

Радзівіл Юрій (Єжи) Миколайович – намісник велоньський і мешагольський (1507), намісник мерецький і велоньський (1508), підчаший литовський (1509–1517), воевода київський (1511–1514)²², староста гродненський (1514), гетьман надвірний (польний) (1520–1523), каштелян троцький (1522–1527), каштелян віленський (з 1527), державця лідський і білицький (з 1528), маршалок двірний (1528), гетьман великокнязівський (з 1531). Уряди віленського каштеляна, маршалка двірного, гетьманство та староство гродненське обіймав до своєї смерті (1541)²³.

Янович-Клочко Матей Войтехович – воевода вітебський, маршалок господарський (1520)²⁴, державця волоковийський.

Маукович Шимко – віленський тіун, державця ушпольський, пенянський та радунський.

Горностай Іван Остафійович, руський писар (1517, 1540), господарський маршалок (1529), підскарбій земський (з 1530), адміністратор Троцького (з 1538) і Віленського (з 1549) воєводств, воевода новгородський (з 1551); у різні часи отримував від великого князя староства на території Литви й Білорусі (староста слонім-

ський і мстибоговський, державця бірштганський, дорсунішський, кревський); був одружений тричі: точних відомостей про першу дружину немає, друга – княжна Ганна Василівна Соломерецька, третя – княжна Марія Богданівна Заславська. Помер у 1558 р.²⁵

Свиноушський Михайло Васильович – писар Великого князівства Литовського (1511–1514, 1529–1545), державця мідницький (1531–1533), державця мідницький і стоклішський (1534), державця мідницький (1534–1536), державця кревський і мідницький (1537–1538), державця упітський, кармаловський і стоклішський (1538–1539), державця кармаловський і стоклішський (1539), державця упітський (1540), державця волковийський (1543). Помер 15 червня 1545 р.²⁶

Глебович Ян Юрійович – маршалок господарський (з 1516 р.), полоцький воєвода (з 1532), віленський воєвода (1542)²⁷.

Перемиль – місто в Луцькому повіті Волинської землі (нині однойменне село Горохівського р-ну Волинської обл.); зустрічається також адміністративна одиниця Перемильська волость²⁸.

Деречин – маєток в Слонімському повіті.

Бродное – маєток у Слонімському повіті.

Нащарі – маєток у Слонімському повіті.

Свербин – село у Луцькому повіті Волинської землі (можливо у Перемильській волості).

Смолево – село у Луцькому повіті Волинської землі (можливо у Перемильській волості).

Гулиниці – село у Луцькому повіті Волинської землі (можливо у Перемильській волості).

Монастир Святого Івана Кушника – знаходився в с.Смолево.

Примітки:

1. *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005; *Його ж.* Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – К., 2007.

2. *Собчук В.* З історії шляхетських землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Т.ССХL. – Львів, 2000. – С.350-353.

3. *Старченко Н.* Хто скуповував землю на Волині у кінці XVI ст.? // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Частина 1. – Чернівці, 2003. – С.159-162.

4. *Bobiński W.* Wojewódstwo Kijowski w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000.

5. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Стр.22. – Арк.108-108 зв.

6. Первый Литовский Статут (1529) / Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. – Вильнюс, 2004. – С.144.

7. Детально про це див.: *Bardach J.* Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988; *Блануца А.* Норма про “trzeciznu” в Першому Литовському Статуті та її релешія до кінця XVI ст. // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsniu rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė.* – Vilnius, 2005. – P.99-106 (reziumė lietuviu k).

8. Первый Литовский Статут (1529 г.)... – С.144.

9. *Німчук В.* Правила видання пам’яток писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції. – К., 1995. – С.15-18 (проект).

10. В сучасних археографічних студіях не припиняється дискусія щодо передечі паерика (як варіант *и* чи *й*). Ми підтримуємо точку зору С.Лазутки, І.Валіконіте (Введение // *Lietovos Metrika* (далі – LM). Кnyга Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismu buvo knyga / S.Lazutka, I.Valikonytė. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – P.CXLIII) та О.Дзярновича (Дзярновіч А. Да партрэтэ літары “й” у Метрышы ВКЛ // Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канфер (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.). – Мінск, 2005. – С.31), які пропонуюць передавати паерик курсивною літерою *й*. Саме такой варіант, на наш погляд, є больш прынятним, оскільки дає змогу уникати помилок під час написання різних слів, наприклад “прывилей / прывилей”, коли зміна літери повністю змінює множину іменників.

11. Класифікацію використано з матеріалів монографії: Дзярновіч А. “...in nostra Livonia” Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI ст.: Сістэматызацыя і актывы аналіз. – Т.І. – Мінск, 2003. – С.219-220.

12. Визначається в заголовку документа.

13. *Boniecki A.* Poczet rodow w Wielkim kskstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S.295; *Войтович А.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.681.

14. LM. Кnyга Nr. 523 (1528): Viešuju reikalu knyga 1 / Parengė A.Baliulis, A.Dubonis (далі – LM.523). – Vilnius, 2006. – P.26.

15. LM.523. – P.26.

16. *Boniecki A.* Poczet rodow w Wielkim ksestwie Litewskim... – S.296; *Войтович А.* Княжа доба на Русі... – С.682.

17. LM.523. – P.132.

18. *Boniecki A.* Poczet rodow w Wielkim ksestwie Litewskim... – S.368-369; *Войтович А.* Княжа доба на Русі... – С.655.

19. *Boniecki A.* Poczet rodow w Wielkim ksestwie Litewskim... – S.369; *Войтович А.* Княжа доба на Русі... – С.655.

20. LM.523. – P.132.

21. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.108-108 зв.

22. Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVII wieku. Spisy / Opracowali E.Janas i W.Klaczewski. – Kórnik, 2002. – S.66.
23. *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim... – S.277-278; Памятники Восточной Европы: Источники XV–XVII века. – Т.6: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / Сост. М.Кром. – М.; Варшава, 2002; *Грицкевич А.* Радзівіл Юрый // Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах. – Т.2 (К-Я). – Мінськ, 2006. – С.499.
24. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H.Lulewicz i R.Rachuba. – Kórnik, 1994. – S.89.
25. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.159; *Груша А.* Канцлярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. – Мінск, 2006. – С.150-151.
26. *Груша А.* Канцлярыя Вялікага княства Літоўскага... – С.149-150.
27. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego... – S.52, 88.
28. Литовська Метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 / Підготував В.Кравченко (далі – ЛМ.561). – К., 2005. – С.130, 132, 134.

Summary

The article deals with some aspects of the real estate circulating in Volynia in the middle of the 16th century. This process is research on the basis of example of the King's confirmation of contract between Volynian princes Alexander Andreevich Sangushko-Koshyrskiy and Ivan Mikhaylovich Vishnevetskiy concerning estates exchange. The publication of the document is made.

Key words: Volynia, real estate, real estate market, The First Lithuanian Statute.

Одержано 25 вересня 2007 р.

ОПИСИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ТА ЛЕТИЧІВСЬКОГО ЗАМКІВ 1613 р.¹

Дослідження оборонних споруд на території Подільського воєводства має свою давню історію². Але практично усі ці роботи не вносять ні чого нового до джерельної бази їх вивчення. Візьмо для прикладу лише Кам'янець – столицю Подільського воєводства, “квітку на камені”, “*antemurale christianum*”, то, виявиться, що для дослідження кам'янецького замку та оборонних споруд XV–XVII ст. історики переважно користуються лише двома джерелами. Насамперед, це “Описи подільських замків 1494 р.”, видані Михайлом Грушевським³, та “Реєстр всього збудованого довкола та усередині замку Кам'янецького...” 1544 р. опублікований Александром Яблоновським⁴. Така ситуація призводить до того, що відбуваються “повторні відкриття” вже відомих і збережених джерел, як то з “Описом ... 1494 р.”⁵. Це не може дивувати, адже є достатньо неопублікованих джерел, що можуть значно збагатити наші знання як про цей час, так і про згадувані у назві статті об'єкти. Прикро, що авторка, хоч і зазначила, що опис виданий М.Грушевським, але у посиланні на місце зберігання припустилася помилки⁶.

Можемо лише зазначити, що у своєму видавничому проекті публікації джерел з Варшавського архіву, Грушевський згадував інвентарі до українських староств і вважав їхнє видання одним з пріоритетних, зазначаючи: “Далеко цікавіші для нас матеріали місцеві: сюди можна віднести поборові реєстри ріжних категорій і з поодиноких земель і повітів. Далі реєстри доходу (*regesta proventuum*) поодиноких староств і держав; до сеї категорії близько приходять, з одного боку інвентарі староств...; сі інвентарі, зложені то при переході держави від одного державця до другого, часом – як наслідок ревізії, в'яжуться з люстраціями...”⁷. У проспекті видання джерел до українсько-руської історії 1894 р. у нього під першим пунктом зазначено “Збірник люстрацій і інвентарів Руського воєводства в XVI в.”, а під третім – “Найдавніші акти землі Подільської (з архівів: Варшавського Головного і Скарбового (Казенної палати), Київського, Львівського та ін.) – XV і XVI”⁸.

Проведені мною пошуки у Варшавському архіві давніх актів дозволяють ствердити, що кількість збережених на сьогодні джерел про оборонні споруди на теренах подільського воєводства у XVI–XVII ст. є чималою. Насамперед це стосується низки інвентарів Кам'янецького генерального староства, котрі містять детальні описи замків у Кам'янці та Летичеві. Окремою позицією слід виділити опис Барського староства, яке мало окремий

статус від решти староств як на території Подільського воеводства, так і Корони Польської в цілому у зазначений нами період⁹. Щодо замку в Червонограді, то, як свідчать дослідники люстрації, це староство не ревізувалося упродовж XVI–XVII ст. через величезні суми, які королівський скарб заборгував ще з XV ст. його державцям, а саме Бучацьким, Язловецьким, Творовським¹⁰.

Пропонований нижче опис кам'янецького та летичівського замків є складовою частиною Інвентарю Кам'янецького староства, складеного у 1613 році¹¹. Поява цього документу пов'язана, передусім, з актом прийняття староства новим королівським намісником Валентієм Александром Калиновським після смерті попереднього старости Якуба Потоцького. Така традиція складання інвентарів сягає свого коріння у першу половину XVI ст., коли фіксується перший зі збережених документів, що датований 1543 р.: “Regestr[um] seu inventariz Castris Camenecen[si] post morte Magnifici olim Ierorgy Iaslowieczky Capitanei decessi: Circa Institucionem generosy Mathie Wlodek in vigilia Anuntiationis gloriosissimie virginis Marie ... Anno Domini Millesimo quingentesimo quadragesimo tercio”¹², коли Мацей Влодек з Германова розпочинає свою майже тридцятилітню кар'єру генерального кам'янецького старости. Власне інвентар Кам'янецького староства 1613 р. зберігається у Головному архіві давніх актів, у зібранні “Архів Коронного Скарбу” відділ 56 (римська нумерація), сигнатура K-4/I під назвою “Інвентар та люстрація староств Кам'янецького та Летичівського”. Написаний на паперових листках розміром 20x30 см. Нова нумерація від 38 по 75 була зроблена, очевидно, у XIX ст. під час упорядкування фондів Коронного Скарбу. Стара нумерація від 295 до 332 вочевидь походить з другої половини XVII–XVIII ст.¹³. Рукопис, писаний каліграфічним почерком, характерним для першої половини XVII ст., був пізніше редагований, що видно з правок, зроблених тією ж рукою писаря.

Документ складається з двох частин – господарської та умовно фортифікаційної. Насамперед вміщено описи міста Кам'янця, міського озброєння, прибутковості міського фільварку та сіл, приписаних до міста, серед яких старі старостинські володіння як Довжок, Кепгинці, Кубачівка, Пугачівка, Підгороддя (тепер Підзамче), Татариски та ін., наприкінці розділу зазначені суми Кам'янецької оренди. Наступна частина присвячена Летичеву та селам, належним до нього. Тут привертає увагу підрозділ “Села шляхетські”. Завершуються господарську частину суми прибутків з обох староств. Друга частина присвячена оборонним спорудам, вона публікується у цій розвідці та складається з наступних частин: “Zamek Kamieniecki: przygrodek, dzieciniec, budynek w posrodku dziecinca, armata zamku kamienieckiego, sludzy zamkowi. Zamek Latyczowski: kuchnia zamkowa, stajnie

zamkowe, armata zamku latyczowskiego, sludzy zamku tego”.

Інформативна цінність цього джерела надзвичайно висока. Насамперед – це детальний аналіз усіх споруд замків у Кам’янці та Летичеві з описом усім приміщень та усього, що є в середині. Особлива увага при складанні інвентарю приділялася стану споруд, а також наявності металевих деталей, як то скоб, замків, завісів, ґрат тощо. З інвентарю ми дізнаємося про назви кожної з веж кам’янецького замку, що зазнали певних змін у порівнянні з описом 1544 р. Достеменно дізнаємося про місце зберігання книг кам’янецького гродського суду, котрі на превеликий жаль не збереглися за період XVI – початку XVII ст., про годинник, який вже на 1613 р. потребував ремонту, та багато іншого.

Варто зазначити, що після люстраційних акцій 1564, 1569, 1570 рр. жодна з люстрацій, яка б стосувалася Кам’янецького, не говорячи вже про Летичівське, староство, не була опублікована¹⁴. Ми й досі перебуваємо у полоні археографії середини і другої половини XIX ст., незважаючи на той факт, що у науковому середовищі вже давно існують і постійно модернізуються правила публікації документів такого типу¹⁵.

Окремої згадки заслуговує опис споруд у середині замку, котрий ілюструє наявність двох культових споруд, а саме – католицького костьолу і православної церкви та склепу, де був похований кам’янецький староста Миколай Потоцький: “... Kosciółek Katholicki murowany; na który sławny pamieci Jan Potocki Woiewoda Bracławski Starosta Kamieniecki, fundował ze młyna pod zamkiem złotych sto na każdy rok y dziesięcine z folwarki zamkowego nadał ... Podle niego zaras sklep murowany, w którym Mikołaja Potockiego Starosty Kamienieckiego ciało leży... Dali podle tego sklepu Cerkiew Ruska od Xiązat Kuryatowicow fundatorow pierwszych miasta Kamienieckiego, zktorych jeden wteyze Cerkwi leży: ta Cerkiew z drzewa debowego zbudowana nie prawie vetustate temporis nie naruszona, od tego czasu iako ią ieszcze zbudowano...”. Отже, маємо достатньо інформації для подальших досліджень на території замку, які значно збагатять наші уявлення про цю оборонну споруду. Ці дослідження є першочерговими з огляду на те, що на території замку не збереглося жодної споруди з цього часу.

Наступна, не менш важлива, інформація стосується замкового мосту. Серед переглянутих інвентарів кам’янецького староства, де міститься опис замку і оборонних споруд, найбільш детальний опис мосту (зважаючи на призначення джерела) зберігається саме в цьому інвентарі: “Most od miasta do Zamku na filarach przez wielmoznego P[ana] Jana Potockiego Staroste Kamienieckiego zmurowany, po bokach na cztery łokcie mur wyniesiony”. Отже, можемо припустити, що замковий міст упродовж 1588–1611 рр. був перебуваний або модернізований і набув того вигляду, котрий бачив ревізор.

Це не означає, що саме Ян Потоцький був будівничим цього мосту, адже міст, що з'єднував замок з містом, мав би існувати ще з кінця XIV ст.

Тому уся дискусія, котра з пристрастями вирує упродовж останніх 10 років¹⁶, щодо походження замкового мосту в Кам'янці, повинна, в першу чергу, зосередитися на пошуку та вивченні писемних джерел, а не побудові складних логічних конструкцій, які ґрунтуються на доволі сумнівних та цілком фантастичних теоріях. Свідченням цього може бути той факт, що ніхто з дослідників Кам'янця не звернув свою увагу на публікацію Янушем Куртикою найдавнішого документа для кам'янецьких францисканців з 1400 та 1402 р., що містить першу писемну згадку про замковий міст¹⁷. І хоча цей документ відомий в історіографії ще з другої половини XIX ст., завдяки публікації його в додатках праці Митрофана Сімашкевича, але, зважаючи на дуже слабку якість та фрагментарність передачі тексту (зокрема без згадки про міст), він залишався мало придатним для використання¹⁸.

Насамкінець про правила публікації. Текст документа писаний старопольською мовою з численними вкрапленнями ранньомодерної латини. При передачі тексту збережено орфографію та пунктуацію джерела. Скобочення розкриті в квадратних дужках. Не претендуючи на якусь вичерпність, мушу зазначити певні складності в опрацюванні джерел цієї доби. Насамперед, відсутність уніфікації у написанні слів. Це стосується як порядку літер у слові, так і написання з великої чи малої літери. Наступною проблемою є розчленування самого тексту на речення та абзаци, що у свою чергу сильно ускладнює сприйняття тексту не підготовленим читачем. Наостанок – специфічна термінологія джерела на позначення будівельних споруд. Тому, для з'ясування того чи іншого слова, відсилаємо, у першу чергу, до фундаментального словника польської мови Самуеля Богуміла Лінде¹⁹ та сучасного тлумачного словника польської мови за редакцією Вітольда Дорошевського²⁰.

AGAD. *Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. LVI. – Sygnatura K-4/I Inwentarz i Lustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego*²¹.

k. 37 a.

Rok 1613. N. 4. z Xię. N 652/1 p[er] A[nno] 1551/1700.

k. 38. (295).

Anni 1613.

KAMIENIEC Podolski²²

Miasto w Podolskiej Ziemi, na okrągłej skale założone, y od Kamienia tym ymieniem nazwane, miejsce do obrony sposobne, y naturalną munitią obwarowane y umocnione; aborriem skały po obu stronach, tak od pola iako y od miasta,

przeciwko sobie w zgore wyniesione szeroki y głęboki row miedzy sobą zamykają: a tym rowem miedzy skalami Rzeka Smotricz rzeczona miasto w koło oblewa, y z nowu ku temu miejscu, gdzie most z miasta iest murowany do zamku (bo z drugą stronę mostu od pułnocy przyszła, y tu zaras część rzeki, przes skałę wykowaną na młyn pod most podchodzi) przyszedszy, ku południowi sie także miedzy skalami idąc, obraca. Skały od pola pochodziste, tylko dwiema miejscami, przystęp y wyazd do [k. 38 v.] miasta czynią. Przeciwko tym miejscom, mury od skały do skały, dachem nakryte, na których są przescią, pod ktore woda płynie, przewiedzione idą. Baszty po trzy na tych murach stoią, a pod dwie grugie wyezdzią. Przed bramami są ynsze baszteczyki cztery iednak trzy spustoszone; na czwartey stras nocna zawsze bywa.

Od bram tych ktore w rowie miedzy skalami są położone wyazd do miasta iest pochodzisty y kołem idący gdzie podle wrot, tak nazwanych kamiennych ktoremi do miasta od Lackiey bramy wyezdzią, iest na skale mocno z gruntu okragło zbudowana baszta, bes pietra, odarta y spustoszona. Od tey baszty po obu stron sztuki niemałe wywiedzionego muru, obleciałego y spustoszone[go] idą. Przeciwko Ruskiey bramie są także na skale sztuki koło miasta wywiedzionego muru, y wrota kamienne, wszystkie odarte, spustoszące y obleciałe sciany. [k. 39] (296). Są y insze koło miasta baszty dwie puste, trzecia o trzech pietrach od Nieboszczyka S[więtej] pamieci Krola Stephana²³ postawiona. Osada tego miasta iest niemała, przechodzi domow lidzbą nad trzy tysiące. Lachowie, Rus, Ormianie kazdy narod z osobna swoim prawem sie szczyząc, swoich starszych przelozonych mają: przetosz prawa zawse całe y nienaruszone miasto od PP Starostow nad sobą przelozonych, trzymało y teras trzyma, powinności iedno te do Zamku oddając. Naprzod tak Lachowie z swego młyna, iako y Ormianie z swego dwie mierze na zamek powinni oddawać, a sobie trzecią brać. Zamek zas dwa grosza na potrzeby do młynow powinien dać i mieszcianie ieden. Ale myta zadnego tak Lachowie, Rus, iako y Ormianie, także tesz y targowego oprócz swiezych ryb na zamek niepowinni dawać, na co prawa swoje pokazowali, wyiąwszy wolny targ sobotni na którym od kazdey towarzyny po gr[oszu] 1 dawaia, ale to do [k. 39 v.] Arendy przynalezly.

[...]

k. 49 v.

MIASTO LATYCZOW

W rowninie położone y od rzeki Latyczowki, ktora pod nie bieży tym ymieniem nazwane, rowem od pola y Parkanem obwiedziona, z drugich stron staw iest oblewa most przes staw na palach do miasta postawiony stoi: w parkanie mieyskim baszt pięć, a domow wszystkich w miescie 257.

[...]

k. 54. (311).

ZAMEK KAMIENIECKI

Fundament Zamku Kamienieckiego skała: na ktorej mury onego są wystawione: obchodzi go równo z miastem Rzeka Smotrycz, przychodzi pod Zamek od północy i obchodzi miasto w koło: a z nowu od południa pod zamek przyszedszy w Dniestr dwie mili od Kamienca wpada. Z jednej strony od pola przystęp do tego zamku, a trzech munitia naturalna broni. Przekop wskale wykowany od pola podle muru y baszt Zamkowych idzie: przetosz zamek tryangulem idąc do przystępu nie jest sposobny. Most od miasta do Zamku na filarach przez wielmożnego P[ana] Jana Potockiego²⁴ Staroste Kamienieckiego zmurowany, po bokach na cztery łokcie mur [k. 54 v.] wyniesiony.

Pzygrodek

Brama do przygrodu przez baszte od miasta do niej wzwod z łańcuchem; wrota dwoiste, zapora u nich zelazna z kłótką. Tasz baszta ma w sobie dwoie pietra: na niszczym nad brama komory dwie, ztrzeci kilka tarcic wyieto, przed komorami komin murowany: na wysszym pietrze yzba, a z niej komora pieca y drzwi oboje niemaia, połap, dach nad basztą. Po lewey stronie przy bramie komora, y yzdebka w murze dla wrotnego drzwi oboje na zawiasach.

Po prawey stronie tego przygrodu w murze kowalski komin pusty, daley stajnia murowana z gankiem, zobudwu koncow wrot niemasz, nowodachem pobita bes [k. 55](312) połapu. Daliey baszta Czworogranista przydłassza, z fundamentu ma sklep dolny, wschody do niego d dworu zle, na sklepie sionka, w niej kuchnia, z sionki yzba, komora, transit, drzwi wszytkie na zawiasach. Na wyssze pietro wschodek drzewniany do sieni, tam komor dwie z blonami, a trzecia od rzeki dla strzelby piec biały drzwi wszytkie na zawiasach, wspodniey yzbie krat zelaznych dwie, yzba gontami pobita: Ku bramie od pola sztuky w ziemi²⁵ mura²⁶ pusteg[o] niekryte[go] stoi²⁷ od niego wschodki na doł do baszty: nad tym murem²⁸ yzdebka murowana, kędy przed tym laznia bywała, tam drzwi na zawiasach z wrzeciędzem y kantabą, sien przed nią, u niej drzi na zawiasach, z sieni komora w murze; na wirzchu druga, drzwi na zawiasach okna z kratami, tam [k. 55 v.] długich dwie, przez sien przescie blankami na basztę w ktorej studnia, a do studniey z fundamentu pod ziemią od rzeki Smotrycza, dla przescia wody murowany kanał; nad tym wszytkim dach.

Brama od pola ma w sobie od zamku wrota dwoiste z zaporą zelazną y kłótką: w bramie yzbica albo taras debowy rozebrany y na dwie kupie złożony dla obrony w bramie. Od pola wzwod, z niego most na yzbitach drzewniany przez przekop. Nad brame wschod kamienny do sieni, w pułwschodow w prawą stronę komora bezdrzwi w sieni okno s kratą, kuchnia murowana bes komina zniey yzba y komora, u oboya drzwi na zawiasach, komora połapu niema; w oknach trzech kraty zelazne: z sieni przeciwko taiemnik [k. 56](313) sklepiony ziemią ydzie az do baszty

Dziecincowey gdzie wiezniow sadzaią; y tam przes baszte te było przescie do Dziedzinka, ale drzwi zamurowane aby zloczyncy nieuciekali. Ta brama wszytka sie rozerwała [y wali sie na doł ku rzece z skały, potrzebuie kosztu wielkiego y pretkiego ratunku, gdysz iusz prawi ruinam minatur.]²⁹. Wtymze przygodku wrociwszy sie na zad, od bramy począwszy po lewey stronie sklep długi dla ziemney strzelby od przygodzia, na nim staynia murowana u drzwi tylko iedna zawiasa; a na stayni sien y sala wielka drzwi u sieni na zawiasach, wyzbie drzwi niemasz, ławy są trzy, posadzka z delom, połapu y błon niemasz. Miedzy ta salą a drugim przygodkiem most drzewiany na palach, po lewey stronie miesce gdzie była baszta drzewiana zgniła, dylowanim teras to miesce zagrodzone. Dali troche basztecza [k. 56 v.] graniasta pusta, nienakryta. Tenze most miał wzwod do przygodki wtorego, y z tego mostu mostek był z wzwodem do forty, krora iest podle wrot przygodkowych w murze, teras go niemas y forta drzwi niema, tylko deska iedna z zawiasami y dwiema hakami, y wrot wtey bramie tego przygodku niemasz. Wtym przygodku wtorym po prawey stronie iest baszta wielka pusta, drzwi ani pietra zadnego niema wschodkie do niey kamienne da doł: a w bok lewy sklepik mały pusty. Podle tey baszty piekarnia murowana długa, wktorey dwa piece były, pusta bes połapu stoi, tramy iednak są nowe debowe, okien trzy z kratami, to wszytko z basztą pod iednym dachem nowym, na piekarnie wschodki kamienne, ktorymi y na basztę [k. 57] (314) y na mur przygodkowy wnidzie. Po lewey zas stronie wtym wtorym przygodku, sklepow przemuroowanych szesć pustych y nienakrytych ani sklepionych a w yednym podle bramy krata zelazna w oknie.

Dzieciniec

Brama ciosanym kamieniem sklepiona, wrota drzewiane, wrzeciadz u nich y skobel w murze; w bramie po prawy rece sklep pod baszte czarną, drzwi drzewiane na zawiasach skobel y wrzeciadz: zamek wnetrzny odiety; okno nadedrzwiami wnim krata zelazna. Po lewey zas stronie wteyze bramie, sklep i drzwi zelazne dwa wrzeciadza y dwa skobla okno od zamku krata wnim zelazna, Xiegi Grodzkie tam leżą [k. 57 v.]. Nad brame wschod kamienny od południa, w pułwschodu sklepik niewielki s połapem: okna z krątą zelazną, drzwi zelazne wrzeciadze dwa z skoblami zamek wnetrzny a wyzey sien murowana okno iedno, dach dobry. Ztamtał wschodki na blamki ku Bascie Papieski nowopobite. Zszedszy nazad na doł podle wschodkow basztecza okrągła, drzwi do niey zamurowane wiezniow tam przed tym sadzano y zloczyncow meczono: wtymze murze ku bascie Papieski drzwi drzewiane na zawiasach zamek wnetrzny y klucz do niego: za tymi drzwiami kilka stopniow: nizey drugie drzwi zelazne kłótką zamknione przes mur do sklepiku iednego zowych szesci na przygrodek wtory: z klepiku³⁰ zas drzwi zelazne, [k. 58] (315) zanimi wschodki na doł ku południowi za zamek, y tam od pola pod Basztą Papieska drzwi debowe dobrze okowane dla wycieczki, za tymi drzwiami sztuka

mur, którym było poczeto zamek obwodzie, z fundamentu dosć szeroki y miaszy, wzwyż na łokci trzy y ćwierć.

Baszta wegelna od południa nazwana Papieska od iey fundatora, w pietrze dolnym połap dobry, drzwi dwoiste na zawiasach zapora zelazna z klotką, tam Puszkarskie y armatne chowaią potrzeby, wyzey na pietrze drugim dobry połap, drzwi iedne drewniane drugie zelazne, tam prochu chowaią. Trzecie pietro drewniane na którym slachecki deposit, drzwi na zawiasach y zamek zelazny, okno s kwatęą. Czwarte ostatnie na wirzchu pietro na którym młynik zelazem dobrze okowany, kamien z kołowrotem, ale niewszytki sztuki [k. 58 v.] są u niego, gontami nowo ta baszta pobita wschodkow do gornych pietr niema. Baszta Slachecka ku południowi w murze; pietra było³¹ czworo³² niemasz ich, takze y drzwi dolnych y gornych: nazwana slachecka ze Slacheicy wystepni wniewy odpoczywaią, blanki do niey od Papieski baszty pobite gontami.

Baszta Drzewiczka od Biskupa fundatora iey nazwana; w niey cztery pietra; na czwartym Puszkarze wartuią, drzwi wszytkie na zawiasach werzch iey kołpakiem sklepiony y pobity, blanki od Slacheckiey baszty do niey pobite.

Baszta Łaska od fundatora nazwana, tey na dole rowno z ziemią pirwsze pietro, posadzka ceglana, okno skrata, drzwi na zawiasach z zamkiem. [k. 59](316) Wtore pietro na którym Puszkarze potrzeby armatne chowaią; y wszweymocy to moią; okno z kratą, drzwi na zawiasach z zamkiem. Trzecie pietro pod dache[m] niedobrym. Podle tego muru z fundamentu przymurowana yzba wielka z połapem iusz zprochniałym: okien wniewy trzy, drzwi drzewiane na zawiasach, przed yzba sieni z sieni przykomorek sklepisty dzieli sie na dwoię wiedzney części transit wypadł, potrzebny albo go zmurować albo zamurować, bo dziura sposobna do uciekania wiezniom: w drugiey części okno dla strzelby do tego drzwi iedne na zawiasach wrzeciędz y skobel u nich: wteyze sieni sklep z połapem drzwi zelazne wrzeciędz ieden y zamek wnetrzny okno skrata; tam deposit Je[go] M[oi]ci P[ana] Podkomorzego Podolskiego³³, a w [k. 59 v.] sieni okno iedno od zamku z kratą, drzwi na zawiasach: na tey yzbie y sieni sala pobita gontami, w ktoey iedna sztuka wielka.

Baszta ktory z fundamentu sklep w sieni przed wielka yzba wyzey mianowany. Na wtorym pietrze ma wsobie kaplice s[więtego] Michała pustą, drzwi wielkich do niey troie, dla przeprowadzania armaty; zamknienia zadnego niema: na wirzchu pietro na którym sztuka nazwana Smok, stoy, y druga Orlik: na wirzchu wywieziono yzdebke straznicą dla szurmaca: teras pustą.

Baszta tak rzeknaia Denna do murów zamkowych, ktora od pola wszytkiego zamku y bramy broni: ma w posrodku filar murowany na którym konce tramow leżą: tych tramow osmnasce [k. 60](317) iusz nadprochniałych, połapu niemasz dach odarty. Od tey baszty idzie mur ku bramie polny z fundamentu sien, do tey sieni kamienne wschody yzba z połapem, okno z kratą drzwi na zawiasach. Podle

yzby sklepy dwa niezasklepione, trzeci sklep przemurowany ma dwoje pietra, wszystkie sredniego niemaią, tylko jeden dwa dramy: nad wszystkimi temi sklepani wysze pietro debowe złe, od kaplice az do pokoiow, potrzebuie to miesce monego połapu dla armaty cięższki ku obronie: od pola na tymze pietrze komorka z tarcie drzwi na zawiasach.

Baszta Kryslai Episcopi Władysłaiuen[si] przes tegosz fundowana; na fundamencie wiezienie dolne dla złocyncow głębokie na dwanaszcie łokci wskale szymba wputiego wiezienia, którą ich wpuszczaią; [k. 60 v.] na tym pietrze rowno z ziemia³⁴ wolnieysze wiezienia do ktorego drzwi mocno okowane debowe, nad nimi ktata. Przededrzwiami przysionek murowany dla strazy y z niego wbok sklep drzwi niema: na wtorym pietrze tak tey baszty iako y przysionka, nad przysionkiem sklepik mały okno z kratą, drzwi zelazne z zamkiem: a w bascie komora przemurowana, tam w tey drugiey przemurowane drzwi zelazne z zamkiem, a pirwsze drzwi okowane z zamkiem, przed nią sionka okno skratą. Na trzecim pietrze tychze fundamentow pokoy przed wiezą do niego drzwi na zawiasach. Okien cztery wzadnym błony niemasz pieć biały podmurowany ława iedna, pauiment ceglany niedobry. Ztysz yzdebki po bok komnata drzwi do niey dobre na [k. 61](318) zawiasach z skoblem komin murowany, okno wktorym połowica błony, krata malowana. Z tey komnaty komoreczka w murze, z ktorey transit pokoiowy; ztego pokoiu przechod na blamki murem wkoło az do drugiey baszty nad rzekę to iest na pułnocy: ta baszta z fundamentu ma sklep piwiczny na pirwszym pietrze, komora rowno z ziemie, z niey transit, na wtorym pietrze komora, na trzecim takze drzwi wszystkie na zawiasach, okien ta baszta ma w sobie trzy. Dali od teyze baszty blankami ydąc blankami ydąc³⁵ basztecza mała dla strzelby na murze postawiona, zwirzchu sklepiona, przes nieprzescie tymisz blankami do baszty nazwaney³⁶ czarna. Przy bascie nazwaney czarna iest sklep drzwi z bramy u niego wyzey mianowane, na sklepie komora z peitrem [k. 61 v.] komora drzwi na zawiasach. Drugie pietro do ktore[go] drzwi przescia drzewianego niemasz do niego. Czwarte pietro na ktorym sztuka wzdłusz łokci pieć; wyzey dach wywiedziony wysoko wiazaniem, wktorym zegar nienaprawiony, nad ktorym bania nowopobita blachą.

Budynek w posrodku Dziecinca

Po lewey stronie wchodząc w zamek Kosciółek Katholicki murowany; na ktory sławny pamieci Jan Potocki Woiewoda Bracławski Starosta Kamieniecki, fundował ze młyna pod zamkiem złotych sto na kazdy rok y dziesiecine z folwarki zamkowego nadał co y przywileiem K[ról] J[ego] M[ości] confirmował swoim. Stoł albo obrok Kapłanowi od fary ma być, ktory dwakroc [k. 62](319) w tydzień Mszą powiniem tam odprawować. Drzwi do Kosciolka tego dobre okna wnim trzy sklance. Podle niego zaras sklep murowany, w ktorym Mikołaiia Potockiego³⁷ Starosty Kamienieckiego ciało lezy, do niego drzwi drewniane na zawiasach, krat dwie w

oknach wielkich zelaznych. Dali podle tego sklepu Cerkiew Ruska od Xiązat Kuryatowicow³⁸ fundatorow pierwszych miasta Kamienieckiego, zktorych ieden wteyze Cerkwi lezy: ta Cerkiew z drzewa debowego zbudowana nie prawie vetustate temporis nie naruszona, od tego czasu iako ia ieszcze zbudowano w ktorey to Ruś w kazdą niedziele nabozenstwo swoje odprawuie. Za tą Cerkwią komora dla sypania zboza z przygrodkami dwiema, drzwi niemasz. Wedle tey komory wozownia gontami pobita: daley troche tey wozownie [k. 62 v.] rumusz skrzynia gontami pobita, koryto podle niey debowe dla wody, wktore z rur woda ciecze. Daley troche kuchnia murowana z komine[m] murowanym, ktora zyedne strone ma dwa sklepy przes połapow: z drugą strone piekarnia piec wniewy dla pieczenia chleba, okno iedno niedobre drzwi na zawiasach z skoblem y klamką: stoł dla wydawania potraw, podle kuchi sklep dolny, pod baszte Łaską nazwaną, drzwi na zawiasach bes zamku, okno zkratą a nad wschodami tego sklepu sklepik mały zasklepiony drzwi do niego zelazne, dwa wrzeciędza y dwa skobla, okno skrata. Po prawey zas stronie yzba na wiazaniu stoi; wniewy komin murowany: okein sklanych siedm ławy wkoło, piec zielony niedobry; służba [k. 63](320) balasami drzewianymi obwiedziona stoł ieden drzwi na zawiasach. Z sale w drugim koncu przysionek z ktorego wbok wschodek na błamki a przeciwko yzba wielka, wney okien nadpsowanych sklanych osm, piec niedobry, przes nie przysionek z ktorego yzba mnieysza drzewiana, okien sklanych niedobrych wniewy trzy, piec niedobry komin murowany, ławy dwie: drzwi na zawiasach malowane: z teyze yzby drzwi drugie malowane na zawiasach na błamki. Pod tymi yzbami y sala od wieze yzba wni piec biały zły, okien dwie z błonami złymi: sien wniewy kominow murowanych dwa, potom yzba druga, wniewy komin murowany piec zły, okien cztery, błon wnich dwie złych, komora zniewy y druga ztey komory we wszytkich tych gmachach drzwi na zawiasach. Pod wschodami zaś wescie do sieni tam okien dwie w [k. 63 v.] yednym szyna zelazna: z sieni yzba, wniewy piec zniewy komora: okno wniewy z kratą: wyzbie okien trzy niedobrych.

Idąc z zamku ku bramie w lewy bok forta przes mur na przygrodek drzwi na zawiasach. Daley zas browar, przy murze podle bramy nowy zdeszczek kociel wnim iest kadzi dwie iedna bes obręczy drzwi na bieganach.

Armata Zamku Kamienieckiego³⁹

Działo naprzednieysze nazwane Smok wzdłusz łokci szesć, papisz na nim taki *Ex mandato serenissimi Sigismundi Regis Poloniae nihi draconi impositum est sereniss[imi] [k. 64](321) Sigismundo Augusto Regi Poloniae fideliter seruite 1545.* A nizey *Caue tibi a sono meo.*

Orzeł na nim kula wazy funtow osm, koła pod nim zgniłe iedno bose refiaste, a na drugim tylko cztery szyny potrzebuie koł nowych y połapu na ktorym stoi, a stoi na wiezy straznicy.

Działo na łokci pięć rok na nim 1527 Orzeł Pogonia y korona dwóch szyn na kole y dwóch sformiów niema, stoy na bascie Łaskiego.

Działo drugie takie y teyze formy y roku ztymisz herbami razem zwysszym robione, całe stoy na wiezy czarney nad brama dziecincową.

Dział jednakich dwie wzdłusz na pułpietalchcia [k. 64 v.] napis na nich iednaki wte słowa nad zapalem *Sigismundus Augustus Rex Poloniae, M[agnus] D[ux] L[itauaniae] me fecit Anno Do[mi]ni 1554*. Herby Orzeł y Pogonia nizey s[więty] Michał z miecem y krzysz podle zaras drugi krzysz, a ku koncowi taki na obodwu napis.

*Serpens exiguus sed saeua in vulnera velox
Coganturque hostes ultima saepe pati.*

Pospołu stoia na sali od pola dobrze okowane dobre[go] pod sobą potrzebują połapu.

Działo na łokci 5, kun na uszach niema stoy w bramie dziecincowey, napis na nim: *Sigismundus Augustus Rex Poloni[ae] M[agnus] D[ux] L[itauaniae]* orzeł y pogonia na nim zformi czterech uniego niemase y szesci szyn zelaza; Towarzysz iego teyze formy zaprowadzony [k. 65] (322) przez niebosczyka Jana Potockiego Staroste Kamienieckiego do Paniowiec.

Moździerz nazwany Jopek na nim Jaszurka napisz

Obueniam tibi

Rok 1545, koło tylko iedno na nim y to dwu szyn niemasz, w lozu okowanych stoy w bramie od miasta Falkanetow siedm; mają herb Orła; wzdłusz łokci pułczwarta, robione roku 1520. Pirwszy kola ma bosc obodziste złe stoi w bramie od pola.

Wtory nad tasz bramą od pola. Trzeci wlozu na kolach złych bosych wszystko złe stoy na sali miedzy basztą Łaskiego a kaplicą. Czwarty na Straznicy przy Smoku kola złe bosc. Piaty przez niebosczyka P[ana] Jana Potockiego, Panu Kamienieckiemu bratu [k. 65 v.] pozyczony. Szosty y siedmy w Latyczowie.

Hakownic na zamku 22 teras.

Do Latyczowa wzieto ich 20.

Na Smotrycz wzieto ich 12.

Na Paniowce szesć.

Działo do Latyczowa zaprowadzone ktore zpadane lezy.

Kiiow zelaznych 18.

Pułhakow hubczastych staroswieckich osm.

Pułhakow mniejszych siedm.

Rurek organkowych nieosadzonych 24.

Prochu barel trzydziesci.

Kul do dział rozmaitych 1000.

Kul do Hakownic 800.

k. 66 v. (323).

Ołowu sztuk dwie y cwierc.

Siarki pulbeczkow cztery.

Łancuch miassy do wzvodu.

Lancuchow mnieuszzych cztery.

Kagancow dwanascie.

Wiader skorzanych siedm.

Łanwi z łańczuchami do dział 4.

Lin trzy iusz starych.

Klub spizanych do windowania dział siedem.

Kotfica rogata o trzech kółkach do zarzucenia na mur na blamki.

Piła iedna do rzezania kamienia.

k. 66 v.

Śludzy Zamkowi

Podstarosciemu Prouent wszytek z miasta Kamienieckiego na rok przychodzi to iest gr[oszy] **193** takze z Sadow zapłatę ma swoje.

Burgrabiemu ktory o pokoiach y Zamku ma zawiadywać zadna zapłata z Prouentu nieidzie, wszale ie[go] rumacia wszytka; y wieza zamkowa tylko na samego Burgrabiego przychodzi; takze tesz kiedy co pra[e]sentuią do Zamku, a zwlaszcza bydło zaiete, albo konie y towar odbity u złoczyńcow, iemu od tego zapłata przychodzi pewna; y obrok nąn⁴⁰ idzie.

Puszkarzom trzem ktorzy zawsze w Zamku sypiać powinni na rok ze wszytkim gr[oszy] 100.

Wrotnym dwiema obrok sukno y potroygu botow y gr[oszy] po 8 na rok, a na zime kozuchy.

Klikonom ktorzy zawsze powinni być na Zamku dwa po gr[oszy] 8, suknie, kozuchy y potroygu botow takze y obrok.

k. 67. (324).

Zamek Latyczowski

Ten zamek iest wrowninie położony, w krąg wszytek podmurowany miasto wału: row zas y budynki z basztami obchodzą go wkoło miasto parkanu: ma z iedne stronę staw wielki a ze dwuch stron bagniska go obesły, wyzd do niego iest od miasta przez most na palach postawiony, gdzie u bramy są wrota na biegunach z wrzeciędzem y z kłotką, forta zaras podle bramy ma takze drzwi na zawiasach z wrzeciędzem y z kłotką. Ten wszytek zamek na osm części się dzieli, y kazda zosobna część ma swoje budynki y mieszkania, miedzy ktorymi baszty wssadzone porzadnie.

k. 67 v.

Pirwsza baszta od ktorey ydzie pirwsza część zamku ma troie pietra, drzwi u niey na biegunach z wrzeciędzem y z skoblami, budynki drzewiane nad bramą

porządkiem idą: na dole zas komory dolne, po iedney stronie bramy są dwie iedna z wrzeciǎdzem, a podrugiey stronie taras y ziemny y zwirschni, drzwi do nie[go] z wrzeciǎdzem na zawiasach. Daley podle tarasu komora z wrzeciǎdzem drzwi, wniewy kuchenka w bramie zaś iest yzba dla haydukow z piekarnianym piecem a przed bramą w ganku stoi na wiǎzaniu ganek, podle ktorego po obu stronach dwa wschody na blankowanie do wirzchnich budynkow idą. Pietro w ganku z desczek, balasy wkoło niektore iusz wypadły, nag gankiem bania gontami podita, dach nad wschodami [k. 68](325) z blankowania są drzwi do sieni na zawiasach z klamką wrzeciǎdzem y hantabą: w sieni okien dwie sklanych zokiennicami, kuchenka przed piecem murowana. Po lewey rece z sieni iest yzba i drzwi do niey na zawiasach z hantabą y klamką: wyzbie okien trzy sklanych dobrych zokiennicami, stoł ieden ławy wkoło piec zielony podmurowany, kominek przymurowany, z yzby do baszty są drzwi na zawiasach z klamką. Przeciwno tey yzbie iest druga yzba drzwi do niey na zawiasach z wrzeciǎdzem hantabą y klamką: okien wyzbie dobrych pięć iedno zokiennicą, piec dobry zielony podmurowany ławy wkoło stoł ieden zedel ieden welki drugi mały; a ta yzba nad bramą zǎmkowǎ stoi. Ztey yzby są drzwi do sieni na zawiasach z klamką wrzeciǎdzem [k. 68 v.] y hackiem w sieni dwa kominy murowane okien dwie zokiennicami, z sieni zas iest yzba gdzie Cancellaria bywała drzwi na zawiasach z wrzeciǎdzem y hackiem stoł ieden, ławy wkoło, piec, okien trzy zokiennicami. Ztey yzby drzwi na zawiasach do baszty z hackiem. Zsieni drzwi na blankowanie na zawiasach, blankowania część zbalasami część zapierzona stoi.

Druga baszta o trzech pietrach drzwi uniewy z wrzeciǎdzem na biegunach. Od tey baszty druga część zamku idzie, budynek przed ktorym blankowania zbalasami na wiǎzaniu stoią; na dole są komory wszystkie z wrzeciǎdzami y z skoblami u dwuch zamki drzwi wszystkie na zawiasach do wirzchniego zas budynku iest wschod na [k. 69](326) blamki, gdzie iest komor szesć, wktorych takze są schowania slacheckie wszystkie drzwi na zawiasach y wrzeciǎdze zelazne, w piaci komorach są błony sklane, wszostey ramy tylko; u wszystkich iednak okiennice zasuwane, y kominy we wszystkich murowane.

Trzecia baszta o trzech pietrach we dwie scienie budowana, wrota u niey na biegunach z wrzeciǎdzem, straznica na wirzchu iey nad ktorǎ bania blachǎ białǎ pobita. Od tey baszty trzecia część zamku idzie, gmachy przed ktorymi blankowania z balasami na naraniu stoią: na dole komor szesć drzwi u czterech na biegunach z wrzeciǎdzami, a dwie bezedrzwi. Do wirzchniego zas budynku są wschody dwa z balasami dache[m] przykryte; miedzy ktorymi ganek na wiǎzaniu z balasami tarcicami połozony y podbity nad nim bania gontami [k. 69 v.] pobita stoy. Z blankowania do sieni drzwi z zamkiem y z hantabǎ pobielanǎ, w ktorey są kominy dwa od piecow murowane y kominki przynich okien trzy zokiennicami. Po lewey stronie z sieni iest yzba pokoiowa, okien wniewy dwie sklanych stol ieden y ławecz-

ka, ławy zas wkoło stolarską robotą, drzwi do tej yzby z zamkiem hantabą y klamką pobielaną. Ztego pokoju jest komnata w ktorej okien dwie naprawnych drzwi z hantabą y klamką pobielana, pauiment tak wyzbie iako y wkomnacie tarcicami położony: wyzbie piec zielony podmurowany, w komnacie kominiek murowany zawiasy u wszytkich drzwi pobielane. Drzwi zaś w komnaty do baszty na zawiasach z hantabą. Przeciwko pokoiowi jest yzba wielka stołowa wktorej okien naprawnych szesć słuźba [k. 70] (327) małowana drzwi na zawiasach bes zamku piec dobry podmurowany, stołow dwa zedlow dwa, ławy wkoło: na blankowaniu zas przed tymi gmachani są drzwi dwoie na zawiasach iedne całe z wrzeciądze[m] a gruhich połowica.

Czwarta baszta o trzech pietrach drzwi u niey z wrzeciądzem y z skoblami: od tej Baszty zamku część czwarta idzei gmachy przed ktorými blankowanie z balasami nawiazaniu stoi: ganek takze na wiązaniu, balasami obtozony y tarcicami położony y podbity nad ktorým bania dachem przykryta stoi: w ganku stoł ieden y ławeczka: z blankowania drzwi do sieni na zawiasach, po lewey rece do yzby z wrzeciądzem drzwi y hackiem na zawiasach, okien dwie z okiennicami stoł ieden y ławeczka. Ławy wkoło piec zielony podmurowany, komnata z yzby [k. 70 v.] drzwi na zawiasach z klamką y hackiem okien dwie sklanych zokiennicami, komin murowany: drzwi dwie iedne do daszty drugie do komory na zawiasach oboie: w komorze okno iedno sklane zokiennicą y stołek. Druga yzba z sieni drzwi do niey na zawiasach z zamkiem y klamką, y hantabą pobielaną: pauiment tarcicami położony, piec zielony podmurowany, okien dwie naprawnych zokiennicami stoł ieden zedel ieden y ławki dwie, ławy wkoło stolarską robotą. Drzwi do komnaty na zawiasach z hantabą y klamką pobielana komin murowany pauiment tarcicami położony okien sklanych dwie zokiennicami. Ztej komnaty są dwie na przeciwko sobie komorze drzwi do nich na zawiasach z hantabami, komin w yedney murowany, okno sklane zokiennicą. [k. 71] (328) Z drugiey komory są dwoie drzwi do baszty iedne na biegunach drugie na zawiasach, u nich cztery hantaby. Zteyze komory są na doł do dolnych komor drzwi na wschody, a jest pod tym budowaním komor pięć dwie bezedrwi a trzy ze drzwiami. Sklep niedaleko tego budynku pod drugim iusz wyzey opisaným budowaním ziemny wielki jest, drzwi na zawiasach z wrzeciądzem, w oknach dwu po dwie ostrwi zelaznych.

Piata baszta o trzech pietrach drzwi u niey na biegunach z wrzeciądzem. Od tej baszty Zamku część piata idzie budynek murowany przed ktorým blankowanie na sklepieniu z balasami: nad blankowaniem w zgorę okrągłe malowane podniebienie. Ganek zas przed tymi gmachami na filarach kamiennych y na sklepieniu balasami obwiedziony y tarcicami położomy z pułapem [k. 71 v.] malowanym, nad ktorým bania gontami pobita stoi: wschod po iedney stronie tego ganku balasami obwiedziony y dachem przykryty nad ktorým są banie dwie gontami pobite na murowane blankowanie idzie. Z blankowania drzwi do sredniey yzby stołowej

z hantabą na zawiasach y z zamkiem, pauiment tarcicami położony, okien dobrych cztery stołow cztery zeglow trzy, ławy wkoło, poław wszytek małowany, pieć zielony podmurowany, służba malowana. Po obu stron tey yzby sa dwie yzbie do obudwu drzwi na zawiasach z zamkami, pauime[n]t tarcicami położony poław w obudwu malowany: wiedney ieden stoł piece zielone podmurowane okien po dwy sklanych: zidney do baszty są drzwi na zawiasach te wszytkie yzby murowane na sklepach dolnych stoią ktorych iest cztery drzwi u wszytkich, na zawiasach [k. 72] (329) z wrzeciǎdzami y z skoblami: ieden sklep gdzie armata y prochy u niego kłotka. Drugi gdzie Popieluchowie schowanie maia. Trzeci gdzie Jey M[os]-ci P[ani] Woiewodziny schowanie iest. Czwarty gdzie Xięgi Pisarskie leżą. Pod tymi sklepami są dwa sklepy ziemne drzwi do nich na zawiasach z wrzeciǎdzami.

Szosta baszta o trzech pietrach, drzwi do niey z wrzeciǎdzem. Od tey baszty budynek drzewiany gliną oblepiony idzie to iest yzba dla urzednika wktorey okien trzy stoł ieden y drzwi na zawiasach z wrzeciǎdzem hantabami dwiema y kłamką piec, kominek murowny: z yzby komora drzwi na zawiasach z wrzeciǎdzem y hantabą. Przeciwno tey yzbie druga yzba y komnata zniey drzwi na zawiasach oboie z wrzeciǎdzami piec prosty kominek murowany okien [k. 72 v.] trzy kominek murowany⁴¹ stoł w sieni ieden, gdzie iest kuchnia; w sieni okna zokiennicami, komin na słupach postawiony nad ogniskiem.

Baszta siodma o trzech pietrach, od ktorey siodma czesć zamku idzie; to iest kuchnia.

Kuchnia Zamkowa

Przed kuchnią na wiazaniu stoy ganek dachem przykryty, drzwi do kuchnie na zawiasach z hantabą, komin nad ogniskiem na słupach; drugi murowany od pieca stoł ieden z kuchni do yzby drzwi na zawiasach wyzbie stołow dwa, ława iedna przy scienie druga przed stołem; okien dwie sklanych dobrych piec biały prosty. Z yzby drzwi na zawiasach do komory w komorze ława, wschod wzgore do prywetu [k. 73] (330) drzwi do niego na biegunach: przeciwno tey yzbie Piekarnia w niey pieczow dwa murowanych dla pieczenia chleba, komin murowany wzgore nad piecami z yzby ydzie, stoł ieden wielki, okien dwie z okiennicami, ława pod okny. Z yzby do komory drzwi urwane wschod z komory do prywetu, przed kuchnią studnia z zorawiem y z wiadrem okowany[m].

Osma baszta o trzech pietrach drzwi na biegunach z wrzeciǎdzem: od niey osma czesć zamku ydzie: budynek prosty przed ktorym ganek na słupach stoy, gdzie Cekaus zamkowy bywał: iednak teras w nim konie stawiaią: spizarnia podle niego, drzwi na zawiasach z wrzeciǎdzem y z skoblami: Na Cekausie y na spizarni iest schowanie gorne do ktorego zbaszty chodzą: a tu iusz budynek zamkowy ku bramie zamkowej z nowu przyszedł, od kotego budynku [k. 73 v.] blankowaniem zamku piec części obeydzie zktorych kazda iest o szesci scytach. Przywety we wszytkich basztach.

Staynie Zamkowe

Za zamkiem ku błoni jest staynia Zamkowa wktorey koni moze stanac ze czterdziesci, złobow ani drabin wniewy niemasz, przy stayni jest yzba z piecem dla woznic, przed yzbą sien a z sieni komora tey staynie wiatr sztuke odarł.

Niedaleko staynie jest łąznia y yzba przy niey. Nizey staynie jest słodownia z lasami y browar w ktorym kotła niemasz, kadzi wnim trzy, z drzewa dobrego obadwa budynki postawione, drzwi do nich [k. 74] (331) na biegunach. Dali za miastem jest folwark płotem zchrostu ogrodzony, budynek w poszrodku stoi yzba iedna wnim biała z prostym piecem, wniewy okien sklanych trzy, z yzby komnata, sien przed yzbą komora z sieni, a pod nią piwnica, na przeciwko piekarnia stoł wniewy y lawy wkóło, u tego wszytkiego drzwi na biegunach z wrzeciędzami.

Armata Zamku Latyczowskie[go]

Falkanetuw na nich orzeł 2.

A te są z Kamienca wzięte

Hakownic y te z Kamienca wzięto 20.

Saletry kamieni pultora y funtow 3.

k. 74 v.

Ładunkow do Falkanetow 12.

Ładunkow do hakownic 100.

Prochu kamieni 35 y funty 25¹/₂.

Kul ołowianych do Falkanetow 87.

Kul zelaznych do tychze Falkanetow 13.

Kul wielkich ołowianych 52.

Kul zelaznych wielkich 18.

Kul do hakownic ołowianych 193.

Workow skorzanych 4 w nich prochu funty 4.

Form do dział dwie.

Form do hakownic trzy.

Działo spadane sktore[go] sztuk 15 y zelazo od łoża wszytko, a to było z Kamienca wzięte.

Słudzy Zamku te[go]

Podstarosci ktoremu na rok gr[oszy] 100.

k. 75(332).

Burgrabiemu na rok gr[oszy] 40 y sukno Falendy... takze y obrok.

Wrotnemu na rog po gr[oszy] 8 suknia kozuch boty troie y obrok.

A isz to Rzeczpospolita na urzad Je[go] M[os]ci P[ana] Podskarbiego włożyła y Constitutią Anni 1607 uczynioną warowała, aby przy oddawaniu wszelakich Dzierzaw y Starostw a zwlaszcza pogranicznych pewna Summę na munitie y spize Prochy naznaczał tedy y tu naznacza tyśiąc złotych, ktore powinien będzie Je[go]

M[óś]ć P[an] Starosta Kamieniecki zawsze odkładać y in effectu zawsze na budynek włożyć annuatim.

Valenty Alex Kalinowski⁴². Na Inventarz prouenthow thich lubo iest bardzo wychągniony podpisuię sie. A cto się thknie thy pensiy kazdego roku na pite budowanie na tho niepozwalem any sie tego podeymuię stak semyly intraty yednak pięćseth zło[tych] tak w Kamienczu iako y w Lathaczowie na zamkow poprawe kazdego roku naszych obiecuię. Zwlaszcze gdy te wsy w Inwentazu spesut novem od sarostw nieodaydą iesly by terz są rosządkiem J[ego] K[rólewskiej] M[óści] odeisć maly o umnieiszeniu Jego M[óści] P[anem] Podskarbyn. Znich by mi się przyzlo tych pięćią set zlot[ych] na poprawę zamkow y po...nie prochow ołowow y innych potrzeb. Ręką mę własną⁴³.

Примітки:

1. Стаття написана в рамках проекту, підтриманого Gerda Henkel Stiftung (проект AZ 23/SR/05).

2. Серед головних праць див.: *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – 248 с.; *Його ж.* Оборонні замки Західнього Поділля XIV–XVII ст. (історично-археологічні нариси). – К., 1928. – 98 с.; *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijuw, 1915. – 130 s.

3. *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1895. – Т.VII. – С.1-18; перевидання див.: *Грушевський М.* Опис Подільських замків 1494 р. // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Грич та ін. – Львів, 2003. – Т.5: Серія “Історичні студії та розвідки (1888–1896)”. – С.68-83. Див. також коментарі П.Кулаковського: Там же. – С.421-427.

4. *Jablonowski A.* Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku // Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. Dwutygodnik illustrowany, poświęcony bibliografii, archeologii, numizmatyce, heraldyce, historii, sztukom pięknym i literaturze. – Warszawa, 1882. – Т.III. – S.11-30.

5. “Опис кам’янецького замку 1494 р.”, складений латинською мовою, опублікував М.Грушевський ще у 1895 р. Нам пощастило знайти його оригінал в Архіві Давніх Актів у Варшаві”. Див.: *Пламеницька О.* Кам’янець-Подільський. – К., 2004. – С.130.

6. Правильна архівна позиція цього документу: Archiwum Głowne Akt Dawnych. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział LIV. – Sygnatura 19. – K.4-16 v., а не K.9-12, як на зазначено у Пламеницької на с.247.

7. *Грушевський М.* Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.5. – С.33-34.

8. *Його ж.* Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім.Шевченка // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.5. – С.30.

9. Повністю цей та решта інвентарів подільських староств з XVI–XVII ст. готуються до друку окремим виданням.

10. Див.: Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. – Київ, 1999. – 316 с., а також картосхему у статті Геннадія Боряка: *Боряк Г.* Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С.148-149.

11. AGAD. – ASK. – Dz.LVI. – Sygn. K-4/I “Inwentarz i Lustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego”. – K.37a-75.

12. Див.: AGAD. – ASK. – Dz.I. – Sygn.45. – K.124-146.

13. У виданні подається подвійна нумерація.

14. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С.221-222, 239.

15. *Chlapowski K., Dygdała J.* Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu // *Studia źródłoznawcze.* – Warszawa, 2005. – Т.XLIII. – С.161-171.

16. Див. численні публікації І.Винокура, М.Петрова та О.Пламенцької.

17. *Kurtyka J.* Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400 i 1402 // *Roczniki historyczne.* – Poznan, 2001. – Rocznik LXVII. – С.163. Див. також міркування автора про дискусію на тему мосту. – С.161-162.

18. *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольск, 1872. – С.458-459.

19. *Linde S.B.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807–1814. – Т.I-VI.

20. Słownik języka polskiego / Pod red. Witolda Doroszewskiego. – Warszawa, 1997. – Т.1-11.

21. Листи розміром 20х30 см. Нова нумерація від 38 по 75. Стара нумерація від 295 до 332. Рукопис був пізніше редагований.

22. *Podolski* – дописано пізніше.

23. Стефан Баторій – король польський та великий князь литовський (1576–1586).

24. Ян Потоцький (бл.1552 – біля 24-25.04.1611) – генеральний кам'яцький староста у 1588–1611 рр., також брацлавський воєвода. Похований у Панівцях. – *Urzednicy Podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E.Janas, W.Kloczewski, J.Kurtyka, A.Sochacka.* – Kórnik: Biblioteka Kornicka, 1998. – а560. Див. також біограму Яна Потоцького в Польському біографічному словнику: *Lipski A.* Potocki Jan h.Pilawa // *Polski słownik biograficzny.* – Wrocław, Warszawa, Kraków i in., 1894. – Т.XXVIII/1. – *Zeszyt.*116. – С.24-28.

25. *sztuka w sieni* – дописано зверху над закресленим словом.

26. *mura* – утворено від скорочення слова *murowany*.

27. *stoi* – написано над рядком.

28. *murem* – дописано зверху над закресленим словом.

29. Частина речення, що подана в квадратних дужках, дописана на полях.
30. Так в тексті.
31. Виправлено з *буף*.
32. Виправлено з *szwoi*.
33. Підкоморій подільський – на момент складання інвентарю, подільським підкоморієм був Пьотр Бориславський (Божиславський) з Мілковіц герба Шренява. – *Urządnicy Podolscy XIV–XVIII wieku*. – №407.
34. *i* – додано пізніше.
35. Так у тексті.
36. *e* – додано пізніше.
37. Миколай Потоцький (? – біля 19.06.1572) – генеральний кам'янецький староста у 1571–1572 рр. Похований на території кам'янецького замку (див. текст документа). – *Urządnicy Podolscy XIV–XVIII wieku*. – №558. Див. також біограму Миколая Потоцького в Польському біографічному словнику: *Plewczyński M. Potocki Mikołaj h.Pilawa // PSB*. – Т. XXVIII/1. – *Zeszyt. 116*. – S. 103-105.
38. Очевидно мова йде про Юрія та Олександра Коріатовичів. Котрі у лютому 1374 р. на замку в Кам'янці виставили привілей для кам'янецьких міщан. Останнім, хто торкався критики цього документа, був Януш Куртика у своїй розлогій джерелознавчій публікації “Реперторіум”. Там також уся література дискусії. Див.: *Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski*. – *Przemysł, 2004*. – Т. XL. – *Zesz. 4*. – S. 147-149. Щодо того, хто був похований у замковій церкві, то з великою вірогідністю можемо стверджувати, що це Олександр. Адже вже в червні 1374 р. Юрій перебував у Молдавії, де й наприкінці року був отруений і похований. Більш докладно про молдавський період життя Юрія див.: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polksi, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. – *Poznań, 1996*. – S. 42-50.
39. *skiego* – дописано пізніше.
40. Так у тексті.
41. *kominek murowany* – повтор писаря.
42. Валентій Александр Калиновський (? – біля 28.09.1620 р.) – вінницький 1604–1615, брацлавський 1605, звинигородський 1606 та ін. староста. Власник розлогих маєтків на території Брацлавського воєводства. – *Urządnicy Podolscy XIV–XVIII wieku*. – №562. Упорядники списку зазначають, що номінація на уряд відбулася після 9.01.1614 р., що суперечить інвентарю, котрий датується 1613 р. та не дуже узгоджується з тим, що кам'янецьке староство було вакантним майже рік після смерті Якуба Потоцького. – Див.: *Urządnicy Podolscy XIV–XVIII wieku*. – №561.
43. Всередині цього абзацу печатка, закрита кустодією. Печатка овальної форми. На печатці видно герб. Зображення на щиті не видно через кустодію. На шоломі стріла зліва направо. Навколо напис: ...TA BRA I WIN WALENT: ALEXAN: K...

Одержано 10 жовтня 2007 р.

УКРАЇНСЬКИЙ РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ПЕРСПЕКТИВІ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

В статті піднята проблема вивчення українського раннього нового часу в сучасних наукових дослідженнях.

Ключові слова: український ранній новий час, історична наука, дослідження, історіографія.

Процеси, якими обумовлювався поступ української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. (саме починаючи з цього часу ми можемо вести мову про сучасну (новітню) українську історіографію), навряд чи можна оцінювати однозначно. В цілому, історіографічна ситуація цього часу (принаймні за зовнішніми ознаками) виявилася вельми подібною до тієї, яка спостерігалася на етапі кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Інтенсивне накопичення конкретно історичних знань так само супроводжувалося методологічною розгубленістю вчених; розширення проблемного поля наукових студіювань супроводжувалося знищенням усталених на попередніх історіографічних відрізках наукових напрямів; започаткування сучасних наукових шкіл своєю зворотною стороною мало посилення аматорських тенденцій; часове збільшення викладання історії в навчальних закладах водночас не гарантувало якості отримуваних молоддю знань. Подібні тенденції змусили науковців все частіше говорити про чергову кризу історичної науки.

Не поділяючи позицій колег в цьому питанні, наголосимо, що, починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах, якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями можливих наукових пошуків, а й наперед визначалися їх можливі результати, нарешті отримала можливість вступити на шлях розвитку в якості повноцінної складової європейського історіографічного процесу, підпорядкованого, насамперед, власним закономірностям.

Безперечно, що такий перехід не міг відбуватися безболісно. Рух вперед ставав неможливим без засвоєння накопиченого за цей час в європейській історичній думці досвіду, без впровадження в український історіографічний простір нових світоглядних парадигм, без випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Все це доводилося робити екстенсивними методами. Без сумніву, не всі українські науковці, не всі галузі української історичної науки виявилися однаковою мірою готовими

до подібного масштабного експерименту. Однак майже двадцять років, що збігли від його початку, дозволяють підбити певні підсумки, виявити певні закономірності, з'ясувати співвідношення між національними та загальносвітовими тенденціями, якими визначається не лише сучасний стан української історичної науки, а й накреслюються перспективи в її поступі. Спробуємо зробити подібні узагальнення на прикладі осягнення сучасною національною історичною думкою українського раннього нового часу.

Очевидно, що лавиноподібний прорив, який має місце в останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. саме в галузі української новістики, не повинен дивувати історіографів. Адже на цьому етапі суспільство в черговий раз висунуло перед історичною наукою важливий соціальний запит – довести самобутність української нації, її “відмінну історичну долю, право на національну державу...”¹. Його поява, продиктована новими суспільнополітичними реаліями перебудовчої доби та становлення незалежної Української держави, на цей раз виявилася співзвучною з внутрішніми потребами власне української історичної думки. Адже вперше за багато десятиліть радянського режиму українські вчені отримували реальні можливості відновити втрачені історіографічні традиції, вільно працювати над науковими проблемами минулого, переосмислити й відтворити у всій його складності й багатогранності національний історичний процес, в якому саме український ранній новий час, з огляду на доленосні для утвердження української нації події та процеси, що в цю добу відбувалися, виявився найбільш заміфологізованим в наступній історіографічній практиці.

Отже, потреба в деміфологізації національної історії, створенні правдивої картини минулого, вписанні українського історичного процесу в загальноєвропейський і стала тим внутрішнім підґрунтям, на якому, починаючи з середини 80-х років минулого століття, і розвивалися українські медієвістика і новістика.

Інтеграція української історичної науки в історико-історіографічний простір Європи надзвичайно актуалізувала проблему її взаємопов'язаності (як в цілому, так і за окремими галузями) з поступом європейської історіографії на важливих, з еволюційної точки зору, хронологічних періодах. Зокрема, питання щодо необхідності комплексного підходу до відтворення європейського і всесвітньої історичного контексту розвитку української історичної науки у ХІХ–ХХ ст. було порушене 2000 р. В.А.Потульницьким². Акцентуючись на основних аспектах проблеми, вчений в якості важливих показників в числі інших визначив головні історіографічні концепції, етапи та періодизацію історичного процесу³.

На пріоритетному значенні методу періодизації в методології історичного дослідження науковці наголошували неодноразово. Зокрема, це

засвідчують як спеціальні наукові розробки, так і напружені дискусії, які періодично виникають в наукових колах щодо поділу на окремі, схарактеризовані якісними відмінностями від попередніх, періоди як національного, так і загальноосвітнього цивілізаційного поступу⁴. “Будь-яка періодизація, – зазначають, зокрема, сучасні російські дослідники, – являє історичний час у вигляді відрізків, які концептуалізуються як періоди сталого чи відносно незмінного стану суспільства в широкому розумінні, в усякому разі за якимись базовими характеристиками...”⁵. При цьому основним структурним елементом виступає історична категорія епохи “як цілісності культурної системи, соціальної системи і системи особистості”⁶.

Загальноприйнятим в історіографії є поділ історичного поступу людства на 4 визначальних хронологічних періоди – епоха античності – середні віки – новий час – новітня доба, з якими співвідносяться всі періодизації континентальних, національних, регіональних и локальних історій.

У контексті задекларованої нами проблеми зупинимось на тому значенні, яке мав новий час в історії Європи, та стисло окреслимо специфіку на цьому етапі українського історичного процесу, насамперед умовно визначивши його межі.

Відокремлення епохи нового часу від доби середньовіччя відбулося фактично на етапі європейського Гуманізму та Реформації. В уявленні італійських гуманістів своєрідним “вододілом” двох великих історичних періодів (зокрема, доба нового часу в європейській історії тривала майже п’ять століть) стало XV століття. Однак хронологічні межі нової історичної епохи не є усталеними і до сьогодні. Амплітуда їх коливань, як, до речі, і тлумачення самих термінів “новий час”, “нова історія”, зазнавали на різних історіографічних етапах і в різних історіографічних школах досить суттєвих видозмін. Зокрема, на пострадянському просторі інтерес до цієї проблеми значно активізувався після відмови від марксистської наукової парадигми. Так, під час роботи “круглого столу”, присвяченого проблемам періодизації нової і новітньої історії, який відбувся у Москві у 1995 р. і фактично продовжив розпочату значно раніше дискусію, зазначалося, що підняте питання визріло давно “і стало особливо актуальним..., коли інформаційний підхід втрачає свою монополію і все більшу увагу привертає цивілізаційний підхід”⁷. Однак на цьому етапі російським вченим так і не вдалося дійти консенсусу щодо хронологічного визначення європейського нового часу. І якщо в західній історіографії нижньою межею цієї епохи прийнято вважати рубіж XV–XVI ст. (що, втім, не виключає й наявності альтернативних точок зору), росіянами були запропоновані дещо інші варіанти періодизації, зокрема: 1640–1815 рр.; 1492–1814 рр.; 1566 – до періоду індустріального та постіндустріального суспільств тощо, з відповідними

поділами на етапи⁸, початок кожного з яких пов'язувався з важливими політичними подіями, які справили великий вплив на хід історії”⁹.

Слід зауважити, що, на відміну від російської, в новітній українській історіографії проблема хронологічних меж нового часу фактично не акцентувала на собі уваги науковців. Як, втім, і проблема вичленення в самостійну спеціалізовану галузь вітчизняної історичної науки новістики, предметом дослідження якої повинен стати український історичний процес на етапі нового часу (по суті, ця достатньо поширена в понятійному апараті зарубіжної історичної науки дефініція донині так і не введена до вжитку у вітчизняному історіографічному просторі, а проблематика української нової історії за інерцією продовжує залишатися в предметному полі медієвістики).

Зрозуміло, що будь-яка періодизація в історичній науці є справою умовною, і в основу її на різних етапах розвитку історичної науки закладалися далеко не однакові критерії. Ми цілком погоджуємося з визначенням, що “будь-яка модель або схема епох є не аналогом минулого, а лише способом структурувати знання про минуле. Її вибір визначається як смаками і світоглядом дослідника, так і завданнями його праці”¹⁰. Разом з тим, в результаті своєї еволюції поняття нового часу вже на середину XIX ст. помітно концептуалізувалося і набуло означення продиктованого Європою “часу всього світу, всього людства... незалежно від типу і ступеню розвитку того чи іншого суспільства”¹¹. Визначаючи його характеристичні риси, німецький дослідник Е.Трьюльч на початку XX ст. підкреслював: “Справжній Новий час народився від розриву з абсолютизмом і конфесіоналізмом... Громадянське суспільство, автономія і здатність до організації усвідомленої науки – його ознаки. Таким чином, варто розрізняти Новий час в широкому і вузькому значеннях. У першому значенні він починається з XV ст., з нової військової і бюрократичної держави, з суверенітету по відношенню до церкви та імперії, у другому – з Англійської революції і Просвітництва”¹². Відповідно для означення історичного процесу, який мав місце у цей час, в національних історіографіях вирізняються як синонімічні дефініції “історія нового часу”, “нова історія”, паралельно з якими у вжитку перебуває і термін “модерний період”, “modern period”, який застосовується для характеристики інноваційних якостей у розвитку певного суспільства. Останнім часом все частіше із загального періоду починає виокремлюватися ранній новий час (early modern period). Надалі саме він і перебуватиме в епіцентрі нашої уваги.

Отже, де проходить межа між середньовічною добою і ранньомодерною епохою в історії України? Л.Войтович пропонує означити її (згідно з найбільш поширеним європейським аналогом) зламом XV–XVI ст., умовно вважаючи граничним 1492 р. – рік відкриття Колумбом Америки для

Європи, а для України – рік видачі Віленського привілею, яким удільні князі позбавлялися права зносин з іншими державами та інвеститури, що означало формальне завершення на українських теренах так званої “княжої доби” (щоправда, він тут же додає, що фактично цей процес затягнувся майже до середини наступного, XVI ст.)¹³.

Тим самим, вважає вчений, датування середніх віків у національному історичному процесі цілковито відповідало б найбільш поширеній в європейській медієвістиці схемі¹⁴. Таку пропозицію можна було б цілком прийняти, якби не одне “але”. Воно полягає в наступному: як бути з тими якісними показниками в суспільному розвитку, які для Європи саме й виступають характеристичними ознаками початку нової епохи, – виникненням сучасних національних держав, капіталізацією виробничої сфери і соціальних відносин, приматом науки, фактором революцій, процесами глобалізації тощо. Як відомо, у вітчизняній історії на рубежі XV–XVI ст. ми їх не знаходимо. Вони започатковуються дещо пізніше – з перетворенням козацької спільноти у новий суспільний стан, формуванням елементів його політичної культури, утворенням за Дніпровими порогами національного військово-державного організму – Запорозької Січі, усталенням в козацькому середовищі автономістичних настроїв щодо Речі Посполитої з поступовим перенесенням їх у ментальну сферу українців, започаткуванням якісних зрушень у суспільній свідомості та елементів нового господарювання в економічній сфері, культурно-просвітницькою діяльністю братств тощо.

Цілком логічно припустити, що між українським середньовіччям і раннім новим часом, в силу об’єктивних обставин історичного розвитку українського етносу, існував так званий перехідний період, в надрах якого поступово і визрівали ті інновації, які повною мірою виявили себе вже на новому історичному етапі, заторкнувши всі сфери життєдіяльності соціуму.

Отже, сприймаючи запропоноване датування в широкому сенсі, все ж таки в межах нашої праці ми сконцентруємося переважно на українських реаліях другої половини XVI–XVIII ст., доби цілком цільної в національному ранньомодерні, суспільні трансформації і модифікації протягом якої зумовлювалися як внутрішніми, так і загальноєвропейськими чинниками.

Насамперед підкреслимо, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір нині не є питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступає реалією сьогодення. Звідси – завдання, які стоять перед вітчизняними істориками, полягають не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (зазначимо: за останнє десятиліття ситуація з цим фактично вирівнялася, і не помічати позитивних змін здатен лише той, хто цього не хоче), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії

невід'ємною складовою спільної історії європейського континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність¹⁵.

Що це означає на практиці? По-перше, йдеться про необхідність детального прописання власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях вже благополучно подоланий, як, до речі, й шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й причинно-наслідковій взаємопов'язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, сучасному українському досліднику при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу слід виходити не лише із здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, йдеться про назрілу очевидність “кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука”¹⁶.

Безумовно, відчуваючи на собі певною мірою вплив тенденцій, якими характеризувався на початку 90-х років історіографічна ситуація на пострадянському просторі, а також в країнах так званого соціалістичного табору центрально-східного регіону Європи, українська новістика, тим не менше, скоріше тяжіє до випрацьованої дещо раніше німецької моделі розвитку. Це виявляється не лише у необхідності подолання штучного розриву з високорозвиненою на кінець XIX ст. національною традицією історіописання, а й в потребі повної деміфологізації національного історичного процесу, що мало місце в умовах тоталітарних режимів, “повернення до універсально-історичного європейського історичного бачення”¹⁷. Спільним для обох історіографічних моделей є також посиленна увага до традицій національної державотворчості, а отже виведення на пріоритетні позиції політичної історії, а також проблем історичної ідентичності.

Разом з тим, за формами своєї організації вона є найбільш наближеною до італійської, виведеної за університетські межі (інститути середніх віків та нової і новітньої історії) структуризації наукових інституцій.

Важливою реалією сьогодення, з якою не можна не рахуватися, є наявність до певної міри руйнівного впливу на історіографічну сферу такого фактору, як присутність в ній так званої постмодерністської течії¹⁸, з її викликом традиційній історичній школі, з надмірною гіперболізацією в новітній українській історичній науці кризових тенденцій, підкресленням її меншовартісності, провінційності, підміни національної парадигми науковим космополітизмом, намаганням увести дослідників з площини по-

будованих на емпіричному досвіді теоретичних схем і концепцій та практичних реконструкцій в царину розумової абстракції (ситуація, якої, на відміну від літературно-мистецької сфери, українській історичній думці щасливо вдалося уникнути на початку ХХ ст.), підміною конструктивної наукової критики та толерантного наукового дискурсу войовничим утвердженням власної непогрішності, тощо.

Як не дивно (а, можливо, саме через те, що ця проблематика нині найбільш інтенсивно розробляється), увага постмодерністів переважно концентрується на критиці досягнень традиційної історіографії саме у царині дослідження національного історичного процесу ранньомодерної доби. Насамперед це стосується таких фундаментальних проблем, як українське державотворення раннього нового часу, існування та сутнісна характеристика Української козацької держави, Українська національна революція ХVІІ ст., національно-визвольні змагання українців кінця ХVІ–ХVІІІ ст. та роль у цих процесах козацтва тощо. Сумніву піддаються як достовірність джерельної бази, так і сама можливість історика досягнути суті досліджуваних явищ.

Сьогодні новістична проблематика в Україні розробляється досить незначною кількістю фахівців, згуртованих навколо своєрідного координаційного осередку – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. Саме він і став базовим для виникнення в кінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття сучасної медієвістичної і новістичної школи. На сьогоднішній день ця школа впевнено завойовує визнання наукового загалу. Її представниками вже сьогодні здійснено справжній прорив у дослідженні багатьох важливих аспектів української ранньо-нової історії, накопичено помітний досвід щодо створення узагальнюючих наукових праць. Думається, настав час застосувати цей досвід на новому дослідницькому рівні. Так, вочевидь, новітній українській новістичній школі (як, втім, і фахівцям з інших періодів) варто було б відшукати можливості приєднатися до зініційованого Берлінським університетом масштабного міжнародного науково-дослідного проекту “Європейська історія”, який без присутності в ньому української складової виглядатиме далеко не завершеним. Можна було б назвати й інші варіанти плідного співробітництва української і європейських новістичних галузей.

Багатоаспектність й багатоситуативність українського історичного процесу неодмінно породжує й багатоваріативність його інтерпретаційного прочитання. Сьогодні ніхто не вправі нав’язувати історичній науці якусь одну методологію, один кут бачення. Історик сьогодні може і повинен застосовувати найрізноманітніші методи і принципи історичного дослідження, незалежно від того, пропонуються вони позитивістською історіо-

графічною традицією, виходять із табору прибічників постмодернізму, становлять підвалини політичної антропології, гендерної чи інтелектуальної історії або випрацьовані в сфері новітньої соціальної історії. Сьогодні історик повинен оволодіти майстерністю використання цивілізаційних і культурно-історичних підходів, вільного варіювання методикою широкого спектру дисциплін соціогуманітарної сфери, працювати як на рівні теоретичних узагальнень, відтворюючи історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових, так і заглиблюватися у розробку мікросюжетів, світ нетипового, унікального. Лише за умови такої багатоваріативності дослідницьких пошуків відкриваються реальні можливості реконструкції минулого у всій його багатогранності та багатомірності.

Безперечно, будь-яке історичне дослідження не може бути стовідсотково об'єктивним, як би щиросердно вчений до цього не прагнув. Більшою або меншою мірою, але на ньому неодмінно позначається світогляд, професіоналізм, інтелект, ціннісні орієнтації, громадянська позиція дослідника, сучасні йому суспільні запити. У зв'язку з цим хотілося б нагадати сентенцію, сформульовану кілька десятиліть тому британським істориком і філософом Р.Дж.Коллінгвудом: "Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці"¹⁹. Дійсно – історіописання є творчість індивіда. Сукупність же індивідуальних бачень дозволяє наблизитися до реалістичної реконструкції минулого.

Сьогодні європейський історіографічний простір доценту заповнений найрізноманітнішими науковими доктринами і концепціями, плюралістичними думками і поглядами, які то мирно уживаються, то починають конкурувати між собою. Час доводить життєздатність одних і позбувається інших. Сьогодні напрацьовані унікальні методики як в традиційних наукових напрямках (як-то політична, соціальна, економічна історія), так і в дослідженнях ментальної та інтелектуальної сфер, історії повсякдення, історії довілля, усної історії, локальних, регіональних, тендерних студіях. У кожній із них створені справжні шедеври (переважно на матеріалі європейського раннього нового часу), які дають невичерпний матеріал для запозичень та наслідувань. Сьогодні накопичений значний досвід в дослідженні процесів націо- і державотворення за доби раннього нового часу, європейських ранньомодерних революцій, економічних і соціальних змін в європейських ранньонових суспільствах, випрацьовано нові підходи до подієвої історії, новий європейський наратив. Творчо засвоювати цей досвід і адаптувати до умов національної історичної традиції, вдосконалювати його й віднаходити нові варіативні можливості в дослідженні українського

раннього нового часу, працювати як в ракурсі історичної практики, так і на рівні теоретичного синтезу – єдино плідний шлях для сучасної української новітньої історії. Тільки таким шляхом можливе створення найбільш наближеної до реалій наукової моделі національної історії, її дійсно повноцінне вписання в цивілізаційний поступ людства.

Примітки:

1. *Масненко В.В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – №5. – С.54-55.
2. *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – №1, 2, 3, 4.
3. Там же. – №1. – С.3.
4. Див., наприклад: *Ранке Л.* Об эпохах новой истории. Лекции, читанные баварскому королю Максимилиану II / Пер. с нем. – М., 1898; *Козенко В.Д., Садовая Г.М.* О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // Новая и новейшая история (далі – НиНИ). – 1993. – №4. – С.87-96; “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – №1. – С.77-84.
5. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: Теория и история: В 2 т. – СПб., 2003. – С.556.
6. Там же.
7. “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории // НиНИ. – 1995. – №1. – С.77.
8. *Козенко В.Д., Садовая Г.М.* О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // НиНИ. – 1993. – №4. – С.91; “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – №1. – С.78-82.
9. “Круглый стол”. Проблемы периодизации новой и новейшей истории... – С.79.
10. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом... – С.589.
11. Там же. – С.577.
12. *Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – М., 1994. – С.648.
13. *Войтович Л.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. – 2003. – №4. – С.138.
14. Там же.
15. Докладно про це див.: *Kocka J.* Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung. – 2000. – Bd.49. – №2; *Le Goff I.* Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte. – München, 1999; *Исламов Т.М.* Европейские историки о европейской истории // НиНИ. – 2003. – №5; та ін.
16. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального

аналізу. – К., 2001. – С.177.

17. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С.126.

18. Див.: *Анкерсмит Ф.* Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар “Методология и средства современного исторического исследования”. – М., 1996; *Ankersmith F.* The Origins of Postmodernist Historiographi // Historiographi between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research). – Amsterdam, Atlanta, 1994; “Постмодернистский вызов” и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // *Решина Л.П.* Новая историческая наука и социальная история. – М., 1998.

19. *Коллингвуд Р.* Идея истории. Автобиография. – М., 1986. – С.244.

Резюме

В статтє поднят вопрос изучения украинского раннего нового времени в современных научных исследованиях.

Ключевые слова: украинское раннее новое время, историческая наука, исследования, историография.

Одержано 25 вересня 2007 р.

УДК 94(477)-058.244(093.2)

І.В.Рубак

ПРОБЛЕМА КІЛЬКОСТІ ДЕПОРТОВАНИХ РОЗКУРКУЛЕНИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ ТА ЇЇ РОЗВ’ЯЗАННЯ У НАЙНОВІШИХ РОСІЙСЬКИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

В статті, вперше в історіографії, на основі найновіших російських документальних збірок зроблено спробу встановити кількість депортованих українських селян під час здійснення політики розкуркулення, а також з’ясувати регіони розселення “куркульського” висланця.

Ключові слова: депортація, розкуркулення, колективізація, “куркуль”.

Дані про чисельність розкуркулених і депортованих українських селянських родин в історіографії є досить суперечливими та наближеними¹. Це пояснюється тим, що ця проблема відносно недавно стала предметом особливої уваги істориків та архівістів². До того ж, немає чіткої дефініції між кількістю розкуркулених, депортованих селян і ліквідованих господарств

під час колективізації та розкуркулення. Цілком очевидно, що сумарна кількість розкуркулених не може співпадати із чисельністю депортованих селян за межі України, а тим більше чисельністю ліквідованих селянських господарств. По-перше, не всі розкуркулені селяни підлягали депортації за межі України. Як правило, виселялися з історичної Батьківщини розкуркулені селяни, які відносилися “до другої категорії”, а “куркулі третьої категорії” переселялися переважно за межі адміністративно-територіальних одиниць попереднього постійного місця проживання, але на території України. Ліквідація селянських господарств не обов’язково була пов’язана із “розкуркуленням”. Ми свідомо беремо у лапки цей термін сталінської пропаганди у зв’язку з його ненауковим характером.

Не претендуючи на вичерпність остаточного вирішення даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати найновіші російські матеріали, які увійшли до документальної серії “Архивы Кремля”. У дане видання потрапили надзвичайно цінні та унікальні документи, раніше суворо утаємничені, які донедавна залишалися закритими для широкого загалу дослідників: Архіву Президента Російської Федерації, Державного архіву Російської Федерації, Російського архіву соціально-політичної історії, Центрального архіву федеральної безпеки Російської Федерації, які присвячені розробці і здійсненню антиселянської репресивної політики у формі вислання і перебування на спецпоселенні сотень тисяч українських селян³.

Масова депортація селян не була визначена у законодавчому порядку. Вона здійснювалася не судовими, а адміністративними радянськими органами. Звідси підпадала під визначення адміністративного вислання і заслання. За тогочасним законодавством таке покарання призначалося не більше як на п’ять років. Продовження адміністративного заслання дозволялося лише на один рік внаслідок спеціального рішення, яке мало цілком адресний індивідуальний підхід. Селянське т.зв. “куркульське” заслання виявилось, по суті, безстроковим. До того ж, адміністративне вислання або заслання не передбачало обов’язкового залучення спецпоселенця до примусової праці. Для депортованого селянина праця була обов’язковою, її характер, місце та рід занять визначався репресивними органами. Таким чином, депортації розкуркулених селян мали безстроковий сімейний характер, який поєднувався з примусовою працею⁴.

Вивчаючи опубліковані архівні матеріали, автор вважає, що особливе значення має “Довідка з перевезень куркулів. Вивезення 1-ї черги”, яка підготовлена ОДПУ під грифом “цілком таємно” і датована 10 лютого 1930 року. На наш погляд, це є найбільш ранній документ, що відноситься до початку нижньої межі масової депортації селян з України. Згідно цього документу, з України мало бути вивезено 57-ми ешелонами 20 тис. сімей

– 100 тис. осіб. Початок депортації – 20 лютого, завершення – 15 квітня 1930 року. Планувалося, щодакдно, а їх було 6, відправляти по 10 ешелонів із селянами. На кожній станції вивантаження: Архангельск, Обозерська, Котлас, Няншенга, Семигородня, Харавська, Пасьдуга, Важега, Коніші, Вологда, Грязевець Північного краю залишати по 14 тис. осіб⁵.

Це був початок першої хвилі масової депортації, яка тривала протягом всього 1930 року. Про це, зокрема, свідчить “довідка №1 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 рр. із різних регіонів СРСР”, датована вереснем 1931 р., яка має гриф “цілком таємно”. Саме тут наведено сумарну кількість депортованих селян України у 1930 р. – 31593 сім’ї у складі 146229 осіб. Місцем їх поселення був Північний край⁶.

Друга хвиля масової депортації селян з України припадає на 1931 р. У вищеназваній довідці зазначено, що під час неї виселено ще 32127 сімей у складі 131236 осіб⁷. На основі цього документу всього у 1930 і 1931 рр. (ці роки у довідці чітко розмежовано) за межі України вислано 63720 сімей, які нараховували 277465 осіб⁸. Отже, масову депортацію розкуркулених селян з України чітко поділено на два періоди: 1930 і 1931 рр., тобто вона здійснювалася хвилеподібно.

Виселенню у віддаленні райони СРСР підлягали “куркулі другої категорії”. Це підтверджує доповідна записка ОДПУ “Про виселення куркулів 2-ої категорії” від 4 лютого 1931 р. У ній зазначено, що депортації з України протягом 1930 р. зазнали 31593 сім’ї у складі 146229 осіб⁹. До того ж, у довідці №2 “Про внутрішньо-регіональне переселення куркульства (до загальної кількості не врахованого у довідці №1)” зазначено краї, області, в яких здійснено внутрішньо-крайове переселення, але України у цьому списку немає¹⁰. Звідси виходить, що розкуркулені українські селяни другої категорії підлягали лише депортації у віддаленні північні райони СРСР.

Наступна група документів розкриває географію поселення депортованих українських селян. Зокрема, у довідці №3 “Про кількість висланого куркульства у 1930 і 1931 рр. у Північний край” зазначено, що у 1930 році на поселення направлено 19656 сімей у складі 93461 особи, а у 1931 р. у цей регіон не було направлено жодної розкуркуленої селянської української родини¹¹. З довідки №4 “Про кількість висланого куркульства в 1930 і 1931 рр. в Уральську область” дізнаємося, що 1930 р. сюди на поселення не направлялися депортовані з України селяни. Зате у 1931 р. на Урал прибуло 32127 селянських сімей у складі 131236 осіб з України¹². Згідно довідки №5 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 рр. у Західносибірський край” в 1930 р. прибуло на заслання 6556 сімей, або 23985 осіб, а у 1931 р. сюди не переселено жодної розкуркуленої української родини¹³. Довідка №6 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931

роках у Східносибірський край” наводить дані про вислання сюди 5056 сімей з України у кількості 25016 осіб, а у 1931 р. сюди не переселялися розкуркулені українські селяни¹⁴. У довідці №8 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 рр. у Далекосхідний край” зазначено, що у 1930 році сюди на поселення прибуло 323 сім’ї з України, які нараховували 3283 особи¹⁵. У довідці №9 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 роках в Якутію (на Алдан) зазначено, що у 1930 р. сюди прибуло 485 осіб, у графі сімей кількість не проставлено. Далі роз’яснено, що мова йде про одинаків¹⁶.

Аналіз довідок №7 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 роках в Казахстан”¹⁷, №10 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 рр. в Ленінградську область”¹⁸, №11 “Про кількість висланого куркульства в 1930 і 1931 рр. у Нижегородський край”¹⁹, №12 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 рр. у Середньоволзьський край”²⁰, №13 “Про кількість висланого куркульства в 1930 і 1931 рр. в Башкирію”²¹, №15 “Про кількість висланого куркульства в 1930 і 1931 рр. у Середню Азію”²² свідчать, що вище названі регіони протягом першої та другої хвилі масової депортації не були місцями заслання українських селян. Отже, районами спецпоселення депортованих розкуркулених селян України у 1930 і 1931 рр. слід вважати: Північний край, Уральську область, Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний краї, Якутію. Основна маса депортованих селян з України спрямовувалася в Уральську область. На другому місці за їх кількістю знаходився Північний край. На третьому – Західна та Східна Сибір.

Вищеназвані документи розкривають не лише географію розселення депортованих селян у різних регіонах СРСР, але і його головний принцип – уникнення їх майбутнього компактного проживання. З цією метою обиралися великі малозаселені території, в які вкраплювалися спецпоселення розкуркулених селян України. При цьому враховувалося і те, щоб у цих регіонах не проживали компактно колишні українські переселенці. До того ж, обидві хвилі масової депортації не співпадали у регіональному розрізі. Якщо у 1930 р. основна маса депортованих селян з України спрямовувалася у Північний край, то у 1931 р. – на Урал.

Північний край посідав особливе місце в антиселянській репресивній політиці в початковий і найбільш піковий період її здійснення. Він був обраний сталінським керівництвом в якості свого роду полігону, де “експериментально” відпрацьовувалися основні елементи селянської депортації і заслання у величезних масштабах і в стислі терміни в умовах відсутності будь-яких ресурсів для забезпечення життєдіяльності депортованих. Урал став базовим регіоном української селянської висилки. Тут було сконцент-

ровано основну масу спецпереселенців з України. На Уралі була високою смертність і найбільша кількість втеч депортованих селян, бо трудові ресурси селянського заслання експлуатувалися господарськими органами цього регіону особливо жорстоко.

Варто зазначити, що зоною спецпоселень для розкуркулених та депортованих селян з Середньої Азії була Україна. Згідно довідки №15 “Про кількість виселеного куркульства в 1930 і 1931 рр. в УСРР”, сюди з середньоазійського регіону переселено у 1931 р. 3444 сім’ї у складі 15111 осіб²³.

Депортації селян продовжувалися і в наступні роки. Так, згідно з рішенням комісії ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1932 р., мало бути депортовано протягом року 30–35 тис. родин, виключених із колгоспів або розкуркулених. Передбачалося на наступному засіданні комісії розглянути і деталізувати, яка кількість сімей і з яких регіонів підлягає виселенню, а також визначити краї, області, куди буде поселено депортованих²⁴. На засіданні комісії ЦК ВКП(б) з спецпоселенців, протокол якої затверджено Політбюро ЦК ВКП(б) у травні 1932 р.²⁵, визначалася кількість депортованих селян – 38300 сімей. Зокрема, з України на Урал мало бути вислано 6 тис. сімей²⁶. Якщо врахувати, що тогочасна чисельність пересічної української сім’ї коливалася в межах 5–6-ти осіб, то сумарна кількість депортованих селян весною 1932 р. могла скласти 30–36 тис. чол. Це фактично був початок третьої хвилі депортації розкуркулених селян з України. Проте вона не набула такого масового характеру, як дві попередні. В інструкції партійним радянським працівникам і всім органам ОДПУ, суду та прокуратури від 10 травня 1933 р., яка була помічена грифом “Таємно, не для преси”, вказувалося: “Негайно припинити будь-які масові виселення селян. Виселення дозволити лише в індивідуальному і частковому порядку і у відношенні лише до тих господарств, глави яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від сімби і заготівель”²⁷. Пропонувалося з України депортувати 2 тис. сімей²⁸.

Завершальну акцію т.зв. “куркульського вислання” було здійснено, згідно директиви наркома внутрішніх справ Ягоди “Про вислання куркулів на Біломорсько-Балтійський канал” від 23 жовтня 1933 р. Планувалося вислати з України 9546 родин²⁹. Проте їх поселення виявилось проблематичним: “Розселення вказаного контингенту намічено на нових неосвоєних територіях в умовах полярної Півночі. Враховуючи раннє настання холодів, розгортання будівництва нових селищ в зимовий період є вкрай утрудненим”³⁰. Через це вирішено було поетапно виселяти селян на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. У меморандумі наркомові внутрішніх справ Української СРР В.А.Балицькому “Про вислання “антирадянських сімей на Біломоро-Балтійський комбінат” від 28 серпня 1934 р.,

який мав гриф “цілком таємно”, пропонувалося виселити у порядку репресії із західних прикордонних районів УСРР 2 тис. сімей, а саме “осіб заідозрених у антирадянській шпигунській діяльності, націоналістичний антирадянський елементи, помічені у крадіжці соціалістичної власності, виключених з колгоспів, раніше репресованих куркулів, які втекли із заслання, осіб, які ведуть антирадянську агітацію і поширюють провокаційні чутки”. Виселенню підлягали лише сім’ї, які мали у своєму складі не менше одного працездатного чоловіка³¹. Згідно довідки НКВС СРСР в ЦК ВКП(б) “Про виселення куркульства антирадянського елементу” 31 січня 1935 р., яка має гриф “цілком таємно” і датована 15 липня 1935 року, зазначено, що з прикордонних округів УСРР виселено 2 тис. сімей “куркулів і антирадянських елементів”, чисельністю 8676 осіб, з них німців – 615 сімей, поляків – 661, українців – 585, інших (чехів, молдован, болгар, євреїв – 115 сімей). Вказано, що депортованих відправлено у спецпоселення Білбалткомбінату³².

Остання масова акція депортації селян з України пов’язана із телеграмою секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Л.М.Кагановичу “Про саботаж хлібоздачі в деяких областях України” від 20 жовтня 1934 р. В ній зазначалося, що “у зв’язку із саботажем хлібоздачі, який в ряді районів і сіл Вінницької, Чернігівської, Київської, Харківської областей організовано куркульськими елементами в одноосібному секторі, ми змушені поставити питання про вислання за межі УСРР найбільш злісних незадачів хліба і організаторів саботажу. Головна кількість їх припадає на прикордонні райони, де в деяких місцях організовано зовсім відкрите і нахабне саботування в одноосібному секторі. Цей саботаж необхідно зламати за будь-яку ціну. Просимо дозволити вислати за межі України 500 осіб злісного куркульського елементу і організаторів саботажу разом із сім’ями”³³. В записці заступника наркома внутрішніх справ УСРР З.Б.Качельсона наркому внутрішніх справ Г.Г.Ягоді від 23 жовтня 1934 р. йшлося вже про “виселення” 500 сімей одноосібників за межі України”³⁴. Політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши на своєму засіданні 31 жовтня 1934 р. “рішення ЦК і РНК УСРР про виселення із прикордонної смуги сімей одноосібників”, дозволило депортувати від 500 до 1000 сімей одноосібників із прикордонних районів України, зобов’язавши ЦК КП(б)У вжити заходів, щоб місця депортованих були “зайняті надійними елементами”. Цікаво, що у цій постанові окремим рядком йшлося про таке: “Зобов’язати ЦК КП(б)У і РНК України у 6-місячний термін перетворити місто Кам’янець-Подільський у передовий форпост радянського українського патріотизму проти польських панів і пілсудчини”³⁶. Звідси депортації селян України у 1932–1934 рр. мали вже адресний вибірковий характер. Керівництво кра-

ни вперше восени зимою 1932 р. санкціонувало в якості репресії селянства локальні вислання. Основну масу депортованих складали колгоспники. Проте з 1934 р. депортації селян з України не мали цілком соціального (“куркульського”) характеру, а, швидше, це були акції, спрямовані на зачищення Західних прикордонних районів. На перший план тут виступали мотиви етнічного і, в певній мірі, конфесійного характеру (репресії проти поляків, чехів, німців, болгар, менонітів, католиків тощо), хоча переважна більшість депортованих осіб відносилася до селян.

Таким чином, селянська депортація України у своєму розвитку пройшла три етапи. Перша охоплювала 1930, друга припала на 1931 р. Обидві хвилі депортації мали найбільш масовий характер. Документально підтверджено, що з України було вислано протягом 1930–1931 рр., переважно на Урал і в Північний край, 63720 сімей у складі 27465 осіб. Під час третьої хвилі “куркульської” депортації, яка тривала протягом 1932–1934 рр., було вислано з України біля 9 тис. селянських сімей, або 45–50 тис. осіб.

Примітки:

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – С.137.

2. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939; Док. и материалы; В 5 т. / Под. ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М., 1999. – Т.1: май 1927 – ноябрь 1929. – 879 с.; 2000. – Т.2: ноябрь 1929 – декабрь 1930. – 925 с.; 2001. – Т.3: Конец 1930–1933. – 1008 с.; 2002. – Т.4: 1934–1936. – 1055 с.; *Адибеков Г.М.* Спецпереселенцы – жертвы “Сплошной коллективизации”. Из документов “Особой папки” Политбюро ЦК ВКП(б) 1930–1932 гг. // Ист. архив. – 1994. – №4. – С.145-180; *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР 1930–1960. – М.: Вече, 2003. – 245 с. та ін.

3. Архивы Кремля. Политбюро и крестьянство: Выселка, спецпоселение. 1930–1940. В 2-х книгах. – Кн.1: Отв. ред. Н.Н.Покровский. – М.: Росспэн, 2005. – 912 с.; Кн. 2 / Отв. ред. Н.Н.Покровский, В.П.Данилов, С.А.Красильников, Л.Виола. – М.: Росспэн, 2006. – 1120 с.

4. *Данилов В.П., Виола Линь, Красильников С.А.* Крестьянская ссылка в планах и практике сталинского режима // Политбюро и крестьянство: выселка и спецпоселение... – Кн.1. – С.17.

5. Там же. – С.88.

6. Там же. – Кн.2. – С.309.

7. Там же. – С.310.

8. Там же. – С.311.

9. Там же. – С.660, 680.

10. Там же. – С.610.

11. Там же. – С.312.
12. Там же. – С.313.
13. Там же. – С.314.
14. Там же.
15. Там же. – С.315.
16. Там же. – С.316.
17. Там же. – С.314.
18. Там же. – С.316.
19. Там же. – С.317.
20. Там же. – С.320.
21. Там же. – С.318.
22. Там же. – С.319.
23. Там же. – С.320.
24. Там же. – С.328.
25. Там же. – Кн.1. – С.537.
26. Там же. – С.539.
27. Там же. – С.609.
28. Там же.
29. Там же. – Кн.2. – С.426.
30. Там же. – С.428.
31. Там же. – С.432.
32. Там же. – С.438.
33. Там же. – Кн.1. – С.648.
34. Там же. – С.649.
35. Там же. – С.651.
36. Там же. – С.652.

Резюме

В статье впервые в историографии, на основе современных российских документальных сборников осуществлено попытку, установить количество депортированных украинских крестьян во время осуществления политики раскулачивания, а также определить регионы “кулацкой” ссылки.

Ключевые слова: депортация, раскулачивание, коллективизация, “кулак”.

Одержано 18 жовтня 2007 р.

**ПЕРША НАРАДА З ПИТАНЬ ЕТНОГЕНЕЗУ І СТВОРЕННЯ
СПЕЦІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ З ПРОБЛЕМАТИКИ ПОХОДЖЕННЯ
НАРОДІВ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ В СРСР (КИНЕЦЬ 1930-х рр.)**

У даній статті зроблено спробу висвітлити роль першої наради з питань етногенезу, що відбулася на базі Інституту історії АН СРСР 10 вересня 1938 р., в організації міждисциплінарних досліджень в галузі етногенетики.

Ключові слова: етногенез, комісія, походження народів, етногенетичні дослідження.

Дослідження проблематики походження слов'янських народів продовжують зберігати як наукову, так і гостру політичну актуальність. Дехто з російських вчених навіть веде мову про її морально-етичне значення¹. Очевидно, що в останньому випадку йдеться про моральний обов'язок етногенетиків перед своїми народами ґрунтовно розібратися в їхньому походженні, оскільки лише фундаментальні міждисциплінарні опрацювання питань етногенезу можуть, на відміну від міфологічних спекулятивних конструкцій архипатріотів, надійно захистити за допомогою наукових фактів і відповідної, найбільш вірогідної, їх інтерпретації історичне минуле слов'янських народів від різних (як минулих, так і новітніх) спроб фальсифікації. Власне, така сама актуалізація і постала перед радянськими науковцями у часи становлення етногенетики як науки. Утім, важливою і не достатньо вивченою темою залишається розгляд різних нюансів організації етногенетичних досліджень в СРСР, які були започатковані в другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр.²

Деякі дослідники (О.Аксьонова і М.Васильєв) наголошують на науковому факторі відновлення етногенетики – започаткування роботи над багатотомною "Історією СРСР", інші (В.Шнірельман) зосереджують увагу на показі впливу політико-ідеологічних чинників, пов'язаних з процесами зміни історичної парадигми в СРСР у контексті нової сталінської політики переходу від ідеології інтернаціоналізму до ідеології великодержавництва та націоналізму. В той же час, на відміну від співавторів, В.Шнірельман меншою мірою підкреслює роль партійно-державних рішень на "історичному фронті" середини 1930-х рр., що створили політико-ідеологічні передумови для започаткування роботи над академічними багатотомниками з всесвітньої історії та історії СРСР; останні проекти дали, в свою чергу, поштовх до фактичного започаткування й активізації етногенетичних дос-

ліджень. Якщо О.Аксьонова і М.Васильєв не достатньо акцентують увагу на такому важливому чинникові актуалізації етногенетичних досліджень, як необхідність теоретично-ідейної боротьби з нацистськими расовими доктринами, то В.Шнірельман слушно відводить цьому факторові першочергову роль. Названі науковці вірно відмічають, що в зазначений період в СРСР передусім підносилися дослідження з проблем слов'янського та східнослов'янського етногенезу. О.Аксьонова і М.Васильєв вперше на початку 1990-х рр. висвітлили питання про організацію спеціальної комісії з представників академічних установ для координації етногенетичних досліджень. Також всі щойно названі фахівці простежують неоднозначний зв'язок між теорією М.Марра і етногенетичними дослідженнями. Ряд важливих уточнень і доповнень були внесені до розкриття цієї тематики автором даних рядків, спираючись на нові віднайдені архівні та історіографічні джерела.

У даній розвідці поставлено за мету виявити роль в організації міждисциплінарних досліджень в галузі етногенетики та створення спеціальної комісії – першої наради з питань етногенезу, що відбулася на базі Інституту історії АН СРСР 10 вересня 1938 р. Важливим нюансом є також уточнення часу першої постановки питання про необхідність дослідження походження давньоруської народності (в документах вжито термінологічне словосполучення “русский народ”), що стало можливим при безпосередньому розгляді архівних матеріалів, присвячених згаданій нараді. Для вирішення цих завдань вперше задіяна архівна справа з Архіву Російської академії наук (фонд Інституту історії АН СРСР), де містяться протокол, стенограма наради і низка додатків³. На превеликий жаль, матеріали віднайдені вже після того, коли друге видання авторського монографічного дослідження було передано до друкарні, а тому вказані важливі питання залишилися без належних уточнень⁴.

Отже, на думку О.Аксьонової та М.Васильєва, “імпульсом інтенсивної розробки проблем слов'янської етногонії” академічними інститутами стали відомі партійно-державні рішення середини 1930-х рр. з питань історичної науки і освіти, а також робота над багатотомною “Історією СРСР”, що викликала необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східної галузі⁵. Дійсно, як свідчили в 1940 р. радянські історики-славісти та етногенетики, активізація у другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр. досліджень з проблем історії слов'ян, у тому числі з проблем їхнього етногенезу, відбулася у зв'язку з роботою над багатотомною “Історією СРСР”⁶. Утім, етногенетична проблематика виходила на авангардне місце також і при розробці історії окремих народів СРСР⁷, про що свідчать, зокрема, і матеріали першої наради з питань етногенезу.

Однією ж із головних причин актуалізації і прискорення етногенетичних досліджень було посилення ідеологічної боротьби з фашистською Німеччиною, яка відкрито готувалася до агресії⁸. З огляду на ідеологію пангерманізму, у вересні 1936 р. сектор історії середніх віків новоствореного Інституту історії АН СРСР затвердив перспективний план наукових досліджень, серед яких намічалася розробка певних проблем з історії слов'янських народів⁹. У листопаді наступного року директор Інституту академік Б. Греков у доповіді, присвяченій підсумкам досліджень з історії СРСР за 20 років (виголошена на засіданні Відділення суспільних наук АН СРСР), серед головних питань, які необхідно вирішувати історикам, одним із чільних називає проблему етногенезу в Східній Європі¹⁰. Цілком очевидно, що академік мав на увазі, насамперед, актуальність досліджень у галузі етногенезу східних слов'ян.

Узагалі, етногенетичні студії стали магістральним напрямком радянської науки¹¹. На це були залучені кращі сили радянських фахівців та були асигновані великі кошти¹². В нових політичних умовах саме питання “етногонії”, передусім слов'янської і східнослов'янської, стали в авангарді “історичного фронту”, що, у свою чергу, проголошувався “головним ідеологічним фронтом”¹³. Проблеми етногенезу почали вважатися одними з термінових аспектів історичної науки¹⁴. Вони посіли ключове місце у розробці питань давньої історії народів СРСР. Все це було викликано необхідністю протиборства з пангерманізмом і нацистськими расовими доктринами.

Створення Президією АН СРСР спеціальної комісії з проблем етногенезу насамперед було продиктовано названими вище причинами, оскільки, як вказувалося у рішенні Президії, етногенетичні дослідження мають велике значення в боротьбі “з спотвореннями в царині історії, особливо ж з фашистськими фальсифікаціями”¹⁵. Також і на першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуючого на нараді професора О. Удальцова підкреслювалося, що дана проблематика актуальна у зв'язку з необхідністю “протидії фашистській, людиноненависницькій, расистській теорії походження народів і племен”¹⁶. А на сесії Відділення суспільних наук (далі – ВСН) АН СРСР у жовтні того ж року О. Удальцов закликав присутніх протиставити “лженауці фашистської Німеччини” вчення про етногенез “з точки зору марксистсько-ленінської теорії”¹⁷. Першочерговим же завданням радянських істориків стало всебічне студювання питань етногенезу слов'ян, насамперед – східних. Ця тема з кінця 1930-х рр. зайняла міцні позиції в планах Інституту історії АН СРСР¹⁸ та Інституту історії матеріальної культури ім. М.Я. Марра (далі – ПМК)¹⁹.

Окрім спроби об'єднати зусилля академічних установ для розв'язання етногенетичних проблем простежуються за архівними джерелами з кінця

1930-х рр., а точніше – з осені 1938 р. На початку осені (як можна це зрозуміти з контексту виступу О.Удальцова на першій нараді з питань етногенезу від 10 вересня 1938 р.) ВСН видала постанову (на жаль, поки що її не віднайдено!), в якій висловлювалося побажання до академічних інститутів гуманітарного циклу обов'язкового планування етногенетичних досліджень і активізації останніх. Поштовхом до цього рішення став попередній розгляд плану науково-дослідної роботи Інституту історії АН СРСР на 1939 р. У постанові також йшлося про те, що робота з цього напрямку в рамках АН СРСР має носити більш організований і системний характер, а це вимагає, передусім, ефективної координації планування і самих розробок у галузі походження народів. У методичному відношенні одним з побажань ВСН було побажання намітити деякі основні проблеми, навколо яких в подальшому належить проводити роботи з етногенезу²⁰. Як перший крок до реалізації зазначених настанов ВСН стало проведення на базі Інституту історії АН СРСР наради, присвяченої питанням етногенезу (як зазначено в назві архівної справи – нарада “з утворення Комісії і організації роботи з питань етногенезу”), яка відбулася 10 вересня 1938 р.

Вона була фактично першою реальною координаційною нарадою в галузі етногенезу. Її провели між собою вузьке коло осіб, серед яких були вчені, причетні до студіювання проблем походження народів. Окрім представників академічного керівництва – академіка-секретаря ВСН А.Деборіна (філософа за фахом) і Войтинського (?), в нараді взяли участь лише чотири науковці з трьох академічних інститутів: історик О.Удальцов (Інститут історії), археолог М.Артамонов (ІМК), етнологи Є.Кагаров і М.Кюнер (Інститут етнографії)²¹.

У подальшому активно проявили себе в роботі комісії і під час засідань спеціальних сесій Відділення перші двоє із названих вчених. Відомий історик-медієвіст член-кореспондент АН СРСР Олександр Дмитрович Удальцов, що головував на нараді, на той момент обіймав посади завідувача сектору середніх віків Інституту історії АН СРСР і декана історичного факультету Московського університету²². Він у наступному і очолив спеціальну комісію з проблем етногенезу при Відділенні історії і філософії (далі – ВІФ) АН СРСР і став одним з головних теоретиків у галузі етногенетики першої половини 1940-х рр.²³. Археолог слов'яно-руси́ст і фахівець з історії хозарів Михайло Іларіонович Артамонов являвся провідним фахівцем в ІМК, а в 1939 р. очолив цю академічну інституцію. Вчений станом на осінь 1938 р. був одним з головних розробників (разом з П.Третяковим) концепції східнослов'янського етногенезу і одним з редакторів І-го тому багатотомної Історії СРСР, де значне місце приділялося проблемам походження народів СРСР²⁴.

У своєму виступі головуючий проінформував присутніх про зазначені вище побажання ВСН, викладені в постанові, що і стали, за його словами, причиною скликання наради. О.Удальцов пожалкував з приводу того, що на засіданні відсутні антропологи та лінгвісти, оскільки без їх участі ґрунтовної розробки проблем етногенезу не може бути²⁵. Під лінгвістами вчений мав на увазі представників Інституту мови і мислення ім. М.Я.Марра (далі – ІММ), зазначивши на нараді, що радянська історична наука має у своєму розпорядженні “нове вчення про мову М.Я.Марра, що є незамінним знаряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям”²⁶ (це, власне, було підтверджено у всіх промовах). У цьому твердженні М.Артамонов поєднав два аспекти: суспільно-політичну актуалізацію (про яку йшлося вище) і методичну основу для етногенетичних досліджень. Стосовно марризму як методичного підґрунтя етногенетики, то тут слід зазначити наступне. О.Удальцов дещо пізніше (жовтень 1938 р.) назвав М.Марра творцем теорії єдності глотогонічного процесу і єдності народів²⁷, а як слушно стверджують сучасні російські історики-слависти О.Аксьонова та М.Васильєв, процеси глотогенезу й етногенезу в радянській науці 1930-х рр. (і навіть пізніше) майже ототожнювалися, а етнос розумівся насамперед як сукупність людей, які розмовляють однією мовою²⁸.

Окрім названого, існували ще й внутрішні ідеологічні причини для застосування саме марризму як теорії в етногенетиці, пов’язані з доктриною формування нової спільноти “радянського народу”, для чого важливо було показати спільні соціальні процеси походження народів СРСР, що власне і відповідало одній з головних ідей глотогонічної теорії²⁹. Варто зауважити також, що самий задум створення міждисциплінарної комісії з питань етногенезу певною мірою відповідав започаткованому М.Марром комплексному напрямку гуманітаристики, який отримав назву яфетидології. Цей мовознавець ще з середини 1920-х рр. наполегливо виступав за міждисциплінарні дослідження, які мають об’єднати зусилля лінгвістів, археологів та інших гуманітаріїв³⁰.

Слід зазначити, що представники ІММ усіяко ухилялися від участі в етногенетичних дослідженнях, що якраз розпочалися³¹. Про це свідчить і їх відсутність на першій нараді з питань етногенезу. О.Удальцов у своєму виступі на нараді повідомив, що як ІММ, так і Кабінет ім. М.Я.Марра при ПМК майже не ведуть ніякої роботи в цьому напрямку, а наявні рукописи М.Марра з питань походження народів не вивчаються і не видаються³². М.Артамонов висловився, що все це необхідно “форсувати”³³. Продовжуючи свій виступ, О.Удальцов висловився стосовно практичної необхідності координації роботи науково-дослідних інститутів у галузі етногенезу. Він поставив завдання перед присутніми представниками названих інститутів

проінформувати про стан роботи з цих питань в їх установах, а також прояснити ситуацію з науковими кадрами і умовами праці³⁴. Згідно з вказівкою ВСН, О.Удальцов запропонував їм сформулювати основні, найбільш актуальні, питання, довкола яких можна розгорнути роботу з проблематики походження народів. На думку ж самого вченого, такими вузловими завданнями повинні стати наступні: вивчення слов'янського етногенезу (в тому числі – східнослов'янського)³⁵; етногенезу давньогерманських племен, особливо – готів³⁶; походження, етнічний склад аланських племен і їх роль в етногенезі народів Європи³⁷. Ці завдання, на думку О.Удальцова, мають бути першочерговими, але він окреслив й інші: це – вивчення етногенезу інших народів СРСР (окрім східнослов'янських) та етногенезу японців (актуалізація: японський расизм як виправдання експансії!)³⁸.

Поставивши завдання вивчення етногенезу східних слов'ян, О.Удальцов окремо виділив питання про дослідження походження “руського” народу³⁹. За нашими спостереженнями, що ґрунтуються на вивченні низки історіографічних фактів, в історичній науці СРСР другої половини 1930-х рр. відбувалося певне відродження традиційної концепції російської історії, згідно з якою, визнавалося історичне буття “руського”=“східнослов'янського” народу з часів Київської Русі, а то й раніше. Російські радянські історики, здебільшого за інерцією традиційного мислення, розуміли під існуванням “руського” народу в давньоруську добу початковий (або один із проміжних) етап розвитку “триєдиного руського народу”, тобто – майбутніх білорусів, росіяні і українців⁴⁰. Утім, вже тоді почалося формуватися вчення про давньоруську народність, що відрізнялося від попередньої концепції важливим нюансом: під давньоруським (чи руським) народом (чи народністю) розумілася етнічна спільнота – спільний предок майбутніх східнослов'янських народів, а не початковий (або один із проміжних) етап розвитку “триєдиного руського народу”. Тому важливо вияснити – на яких позиціях у даному випадку стояв О.Удальцов.

У інформаційній замітці, опублікованій у журналі “Історик-марксист”, і де йшлося, зокрема, про нараду з питань етногенезу, зазначалося (цитуюмо мовою оригіналу), що в ранзі “основных тем исследований по этногенезу выдвинуты: вопрос о происхождении славян, в частности русского народа”⁴¹. Те ж саме було цитовано і в статті О.Аксьонові і М.Васильєва, які посилалися на “Історик-марксист”⁴². Пропуск у цій цитаті східних слов'ян вказує на те, що під “руським” народом мається на увазі “восточнославянский”. Проте постає питання: в якому сенсі? У сенсі традиційної концепції “єдиної руської народності” чи в розумінні “спільного предка”? На цю справу не дає прояснення і безпосереднє ознайомлення з протоколом і стенограмою наради з питань етногенезу. Однак, аналіз проекту програми досліджень

з етногенезу, що його склав О.Удальцов після наради, надає можливість зробити більш однозначний висновок з цього приводу. Першим питанням у проекті вказано (знову цитуємо мовою оригіналу): “Происхождение славян, восточных, западных и южных, в том числе: 1) Происхождение русского народа, в его этнических отношениях со скифами, сарматами, венетами (склавины и анты), финнами, хазарами и другими племенами В. Европы, в связи с вопросом о великоруссах, украинцах и белорусах”⁴³. Очевидно, що при такій постановці питання під “русским” народом О.Удальцов мав на увазі спільного предка трьох східнослов'янських народів, інакше кажучи, в цій частині проекту він фактично поставив (уперше!) перед етнологами завдання про вивчення походження і наступну етнічну долю давньоруської народності (якщо застосовувати більш пізній термін щодо означення “спільного предка”).

Коротко виклавши основні проблеми, що стоять перед дослідниками при вивченні етногенезу слов'янських (у тому числі – східнослов'янських) племен, О.Удальцов, серед тих, хто займається походженням східних слов'ян, назвав Б.Рибакова (ІМК)⁴⁴, який дійсно в той час досліджував антську проблематику⁴⁵. Сам же історик-медієвіст зазначив, що він займається етногенезом давньонімецьких племен, як і О.Вайнштейн з Інституту історії та Є.Кагаров з Інституту етнографії⁴⁶. Також О.Удальцов нагадав присутнім, що до студіювання етногенезу японців причетний М.Кюнер (Інститут етнографії)⁴⁷, відомий вчений сходознавець (етнолог, історик, географ).

У кінці свого виступу О.Удальцов ще раз наголосив на тому, що дослідження, які ведуться в різних інститутах з питань походження народів, слід об'єднати і організувати належним чином, хоча б так, щоби науковці були проінформовані про те, хто чим займається в інших академічних установах. Слід зауважити, що навіть це елементарне побажання О.Удальцова, не дивлячись на створення комісії з питань етногенезу і неодноразове проведення сесій ВІФ з цієї тематики, не завжди ставало реалізованим⁴⁸.

В аспекті потенціальної організації роботи О.Удальцов допускав можливість проведення як колективних досліджень із залученням спеціалістів різних галузей гуманітаристики, так і підготовки індивідуальних праць по окремим вузьким і спеціальним темам⁴⁹. Результати цих наукових робіт і праць повинні, на думку вченого,десь концентруватися; також є необхідність регулярного проведення подібних нарад для вирішення як організаційних питань, так і для обговорення конкретних тем⁵⁰.

Слідом за О.Удальцовим з повідомленнями виступили представники інших інститутів, які проінформували присутніх про конкретні дослідження, що ведуться в їх установах із зазначеної проблематики. Науковці (а також представники академічного керівництва) підтримали О.Удальцова

в необхідності розгортання комплексної міждисциплінарної роботи з питань етногенезу і створення, у зв'язку з цим, спеціальної комісії при ВСН.

М.Артамонов у своїй доповіді вказав, що в ПМК займаються походженням слов'янських, фінських, німецьких, тюркських й інших племен і народів⁵¹. Більш детально він зупинився на готській проблемі. Археолог наголосив на необхідності опрацювання тих питань, що розробляються в ПМК, паралельно й іншими інститутами, особливо ІММ, а також антропологами. В останньому випадку М.Артамонов зауважив, що антропологічні дослідження мають першочергове значення для вирішення питань походження народів⁵². Утім, за його спостереженнями, в Ленінграді антропологічні наукові установи знаходяться в стадії організації, а в Москві науковці-антропологи більше вивчають проблематику, котра стосується первісних людей⁵³, інакше кажучи – необхідні антропологічні дослідження з етногенетичних тем фактично не проводяться. М.Артамонов зазначив, що і археологічні дослідження здебільшого спираються на випадковий матеріал і їх потрібно проводити більш планоно⁵⁴. Вчений висловив пропозицію долучити до комплексних робіт також і Інститут сходознавства⁵⁵.

М.Кюнер, що виступив слідом за М.Артамоновим, проінформував присутніх, що він по своїй секції в Інституті етнографії виступив з повідомленням про походження японців ще в 1936 р. Тоді ж виразно постала гостра актуальність цього питання, оскільки “Японія використовує матеріал з расового генезису для виправдання своїх захоплень”⁵⁶. Тут етнолог докладно зупинився на роз'ясненні того, яким чином японські вчені підкріплюють науковими аргументами експансіоністську політику своєї держави. М.Кюнер повідомив, що з 1937 р. планоно вивчає проблему етногенезу японців і вже підготував попередній варіант відповідного дослідження, однак визнав, що потребує постійної методологічної і теоретичної допомоги, без чого він не може закінчити свою працю. При цьому М.Кюнер зауважив, що хоча і є багато висловлювань класиків марксизму з проблематики расового генезису і з національного питання, однак не бачив, щоби їх хтось з науковців практично застосовував у своїх дослідженнях з етногенезу⁵⁷. Тому він вніс пропозицію організувати через комісію роботу стосовно вирішення методологічних і теоретичних питань і подальшого ознайомлення з ними науковців. Етнолог також, у зв'язку з цим, звернувся до О.Удальцова з проханням переглянути в Інституті історії працю про етногенез японців і зробити на неї відзив з тим, щоби, в першу чергу, допомогти йому з теоретичними питаннями⁵⁸. На прохання Войтинського М.Кюнер виклав основні тези своєї праці, відповівши при цьому на уточнюючі питання М.Артамонова і того ж Войтинського⁵⁹.

Останнім з науковців виступив з повідомленням Є.Кагаров. Він зазна-

чив, що, подібно до М.Кюнера, отримав у 1936 р. завдання від дирекції Інституту етнографії підготувати роботу з приводу етногенезу давньонімецьких племен. Це була його планова робота на 1937 р. і він її завершив до початку 1938 р., передав рукопис до дирекції, проте до цих пір не отримав на неї офіційних рецензій (організувати які мусила б дирекція), що є необхідними для виправлення недоліків і внесення можливих доповнень. Утім, Є.Кагаров неофіційно звернувся до професора О.Вайнштейна (Інститут історії), який зробив позитивну рецензію на цю працю, але, за словами етнолога, її не достатньо для удосконалення роботи⁶⁰. Надалі Є.Кагаров зупинився на розкритті основних положень своєї праці з етногенезу давньонімецьких племен⁶¹. У підсумку від свого імені і від імені М.Кюнера, етнолог зазначив, що інших тем з проблематики походження народів у Інституті етнографії не розробляється. Є.Кагаров погодився з головними темами, що їх висунув головуючий, у значенні першочергових завдань для роботи етногенетиків, однак, зі свого боку, запропонував й деякі інші. Це – сюжет про походження кельтів, тісно пов'язаний з темами про походження слов'ян і німців, і який зовсім не є розробленим у вітчизняній літературі [цікаво, чи знав Є.Кагаров про праці українського дослідника-емігранта С.Шелухіна з тематики кельтського походження русі у зв'язку з етногенезом українців?⁶²], а також теми з походження народів СРСР, що їх не назвав О.Удальцов, зокрема, питання про походження фінно-угорських племен (про це власне у своєму виступі згадував уже М.Артамонов) у зв'язку з “фашистськими фальсифікаціями фінляндських істориків” тощо⁶³. Приділив увагу етнолог і важливості вивчення проблематики походження народів у зв'язку з сучасними расистськими доктринами і фальсифікаціями, а також методології досліджень з етногенетики, що має бути побудована на працях класиків марксизму і працях М.Марра⁶⁴. Однак, Є.Кагаров наголосив на “крайній не розробленості теоретичних питань в радянській науці”, а тому, на його думку, слід спочатку зосередитися, зокрема, на “висвітленні теоретичного питання щодо основних стадій і форм етногонічного процесу”, і лише тоді буде можливість приступити до вивчення цього питання на конкретному матеріалі⁶⁵.

Підсумовуючи виступи науковців на нараді, академік А.Деборін запропонував підготувати програму з надтермінових питань, що мають бути покладені в основу планових етногенетичних досліджень інститутів на 1939 рік⁶⁶. Під час обміну думок з цього приводу було вирішено, що скласти програму мають інститути на основі попереднього проекту, який підготує О.Удальцов⁶⁷. Академік-секретар підкреслив особливу важливість для історії народів СРСР першого питання, названого О.Удальцовим, – питання про етногенез слов'ян і “руського” народу⁶⁸. А.Деборін аргументував необ-

хідність створення умов для кращої організації етногенетичних досліджень, навівши приклади долі праць етнологів М.Кюнера і Є.Кагарова, коли їх важливі розробки з актуальних тем залишаються нікому не відомими. Виходячи з міркувань необхідності комплексного вирішення етногенетичних питань та з метою координації зусиль науковців, представник Президії АН СРСР ще раз запропонував створити спеціальну комісію при ВСН з питань походження народів, на засіданнях якої повинні обговорюватися всі важливі проблеми етногенетики. Академік проінформував присутніх, що це питання вже включено до порядку денного чергової сесії ВСН, що мала відбутися 15 жовтня 1938 р.⁶⁹. Стосовно ж праць названих етнологів, то А.Деборін пообіцяв негайно організувати їх рецензування з тим, щоби потім винести доповіді з цих тем на засідання новоутвореної комісії. А.Деборіним і Войтинським було запропоновано також опублікувати статті етнологів, а також написати повідомлення про ці дослідження у фаховій періодиці⁷⁰. Також представники академічного керівництва і головуючий запропонували розмножити праці М.Кюнера і Є.Кагарова і розповсюдити їх по гуманітарних інститутах АН СРСР.

По підсумкам наради були прийняті, зокрема, такі рішення: “висловити побажання щодо створення Комісії з питань етногенезу у складі представників інститутів: Ін-ту Історії АН, Ін-ту історії мат. культури, Ін-ту мови і мислення, Ін-ту етнографії, Ін-ту сходознавства і Ін-ту антропології МДУ”; “до 15 вересня 1938 р. доручити проф.Удальцову скласти проект програми у попередньому вигляді для доповіді на Раді ВСН”; “для просування праць, що їх подали проф. Кагаров і Кюнер, розмножити ці праці і розіслати їх: Ін-ту Історії АН, Ін-ту історії мат. культури, Ін-ту мови і мислення, Ін-ту етнографії, Ін-ту сходознавства і Ін-ту антропології МДУ з проханням подати рецензії на праці до 15 жовтня ц.р. Копії праць передати до ВСН. Авторам цих праць запропонувати скласти резюме своїх праць у розмірі до 1 др. арк. для друку в журн. “Історик-марксист” і “Відомостях ВСН”⁷¹.

В основному, рішення, прийняті на першій нараді з питань етногенезу, були реалізовані, що стало суттєвим кроком з реальної координації етногенетичних досліджень і початком утворення спеціальної комісії. Втім, точної дати прийняття постанови Президії АН СРСР про створення комісії не відклалося ні в тогочасній періодиці, ні в архівних матеріалах. У пізніших згадках про роботу комісії точно вказати, коли вона була створена, не спромоглися навіть самі члени комісії або науковці, залучені до її діяльності⁷².

Як припускають О.Аксьонова та М.Васильєв, союзна комісія була створена восени 1938 р. між вересневою нарадою з питань етногенезу в Інституті історії та жовтневою сесією ВСН⁷³. Однак це припущення джерельно

ніяк не обґрунтовано. У 1939 р. академік-секретар ВІФ А.Деборін на квітневій сесії ВІФ, спеціально присвяченій питанням етногенезу, сповістив присутнім, як про щось нове, що при Відділенні утворена зазначена комісія, й запропонував зацікавленим фахівцям узяти участь в її роботі⁷⁴. Ця новина була занесена до протоколу засідання сесії ВІФ⁷⁵. А.Деборіним названо лише одного діючого представника комісії – її голову О.Удальцова. Із цього можна припустити таке: реально комісія ще не діяла, хоча формально вона була заснована десь напередодні. М.Державін у листі до А.Деборіна вказує, що дана комісія створена постановою Президії АН СРСР від 14–15 квітня 1939 р.⁷⁶. Утім, в одному з пунктів протоколу засідання ВІФ від 26 березня 1939 р. сказано, що така комісія вже організована, але вимагає доповнення й розширення її складу⁷⁷. В той же час у плані науководослідної роботи АН СРСР на 1939 р. від 27 березня цього ж року йдеться про об'єднання зусиль Інституту історії, ПМК, Інституту етнографії та Московського антропологічного інституту в галузі етногенетики. Визнавалося також за доцільне включити питання етногенезу в п'ятирічний план⁷⁸. Сама постановка питання ігнорує факт наявності комісії з питань етногенезу. Втім, можна погодитися з О.Аксьоною та М.Васильєвим, що на березень 1939 р. комісія вже існувала⁷⁹, але являла собою досить аморфну структуру. Врешті, до її складу увійшли такі авторитетні вчені, як О.Удальцов (голова), І.Орбелі, В.Струве, І.Мещанінов, М.Державін, М.Плісецький, С.Толстов, А.Мішулін⁸⁰. За пропозицією А.Деборіна, засідання комісії могли проводитися як окремо, так і в рамках сесії ВІФ⁸¹. Дійсно, як до війни (1941 р.), так і під час неї, декілька раз проводилися окремі сесії цієї комісії, проте етногенетична проблематика, як правило, обговорювалася також і на сесіях ВІФ. Головним завданням комісії було координувати роботу, пов'язану з дослідженнями проблем слов'янського (в тому числі – східнослов'янського) етногенезу⁸².

Отже, у зв'язку з суспільно-політичною актуальністю (як викликану зовнішніми, так і внутрішніми факторами) в контексті відродження етногенетичних досліджень в СРСР у кінці 1930-х рр. перед академічним керівництвом і вченими постала нагальна проблема необхідності координації зусиль академічних колективів і окремих науковців у галузі етногенезу. Посприяли її вирішенню, як планувалося, мало створення спеціальної міждисциплінарної комісії при ВІФ (спочатку – ВСН) АН СРСР. Першим реальним кроком з її створення стало проведення (а також і її рішення) наради з питань етногенезу, що відбулася на базі Інституту історії АН СРСР 10 вересня 1938 р. На нараді в результаті обміну думок були сформульовані першочергові завдання радянської етногенетики, що лягли в основу проекту програми з етногенетичних досліджень, підготовленого майбутнім го-

ловою спеціальної комісії О.Удальцовим. На нараді фігурувало підтвердження, що методичною базою радянської етногенетики є глотогонічна теорія академіка М.Марра. Всі завдання, перелічені в проєкті, тією чи іншою мірою були виконані при підготовці першого тому академічної “Історії СРСР”. Серед цих завдань важливе місце займало питання про походження “русского” народу як спільного предка східнослов’янських народів, вперше поставлене саме в такому ракурсі О.Удальцовим. Перша спроба реалізації цього завдання була відтворена на початку 1940-х рр. у концепції східнослов’янського етногенезу, яку висунули вчені ПМК М.Артамонов і П.Третьяков⁸³.

Залишається перспективним у подальших дослідженнях з цієї теми відслідковувати нюанси розуміння вченими в той період поняття “русский” народ.

Примітки:

1. Этногенез ранних славян [Доклад В.В.Седова. Материалы заседания Президиума РАН, ноябрь 2002 г.] // Вестник РАН. – Т.73. – 2003. – №7. – С.605.

2. Див.: *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // *Славяноведение.* – 1993. – №2. – С.86-104; *Шнифельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // *Этнографическое обозрение.* – 1993. – №3. – С.42-66; *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов’янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) // *Український історичний журнал.* – 2005. – №4. – С.145-159; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2005. – С.195-238; тощо.

3. Архив Российской Академии наук (А РАН). – Ф.1577. – Оп.5. Управленческая документация за 1934–1947 гг. – Ед. хр.143. Протокол и стенограмма совещания в Институте по образованию Комиссии и организации работы по вопросам этногенеза. 10 сентября 1938 г. – На 53 л.

4. Див.: *Юсова Н.* “Давньоруська народність”: зародження та становлення концепції в історичній науці СРСР: 1930-ті – перша половина 1940-х рр. – К.: ВД “Стилос”, 2006. – 620 с.+ІІІ.

5. *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.87.

6. Див.: *Алатофьева А.И.* Журнал “Историк-марксист”: 1926–1941. – М.: Наука, 1979. – С.242.

7. Див., напр.: А РАН. – Ф.457. – Оп.1 (1939 г.). – Ед. хр.1. Протоколы заседаний Отделения истории и философии АН СССР. 9 января – 26 ноября 1939 г. – Л.25, 26; Там же. – Оп.1 (1940 г.). – Ед. хр.49. Переписка Института истории материальной культуры. 1940 г. – Л.174; Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.17. – Оп.125. – Ед. хр.10. Проект постановления ЦК ВКП(б) о

недостатках учебников по истории СССР. Февраль 1940 г. – декабрь 1941 г. – Л.116-119, 120-122, 123; Историческая наука в СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн.3. – С.211.

8. *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.). – С.146-147; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.206-214.

9. 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917–1967 / Под ред. акад. М.В.Нечкиной и д.и.н. Е.И.Городецкого. Сост. А.И.Алаторцева, Г.Д.Алексеева. – М.: Наука, 1971. – С.203.

10. *Греков Б.Д.* Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – №5. – С.1102.

11. Див.: *Артамонов М.И.* Достижения советской археологии // Вестник древней истории. – 1939. – №2. – С.128-129.

12. Див.: *Шнифельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. – С.59.

13. Пор.: *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.86.

14. Див., напр.: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.12922. – Оп.1 – Од. зб.57. Юшков С.В. Тези доповідей: “Общие предпосылки возникновения народности”, “К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века)” та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док., 41 арк. – Док.2. – Арк.7.

15. Див.: В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939. – №4-5. – С.175. Пор. з постановою жовтневої сесії 1938 р. Відділення суспільних наук АН СРСР: На сесії ООН АН СССР // Вестник древней истории – 1938. – №4. – С.261.

16. Совецание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн.6. – С.201.

17. На сессии ООН АН СССР. – С.259.

18. *Алаторцева А.И.* Журнал “Историк-марксист”. – С.241; Санкт-Петербургский филиал Архива РАН – Ф.133. – Оп.1. – Ед. хр.1583. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты за 1939 год. – Л.1-2, 4; Там же. – Ед. хр.1584. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты по выполнению плана за 1939 г. – Л.1; Там же. – Ед. хр.1618. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты о работе сотрудников ЛО ИИ АН СССР за 1940 г. – Л.11-12.

19. Научный архив Института истории материальной культуры РАН (НА ИИМК РАН). – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.14. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1938 г. – Л.19, 34; Там же. – Ед. хр.47. План научно-исследовательской работы ИИМК на 1939 г. – Л.19; Там же. – Ед. хр.50. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1939 г. – Л.27; Там же. – Ед. хр.83. Производственный план работы

ИИМК на 1940 год. – Л.41-42, 47; Там же. – Ед. хр.86. Отчет о работе ИИМК за 1940 год. – Л.3.

20. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.2.

21. Там же. – Л.1.

22. Научно-отраслевой архив Института археологии РАН. – Р.-6. – Ед. хр.62. Институт истории материальной культуры АН СССР. Личное дело директора Удальцова Александра Дмитриевича. Начато с 1946 янв. мес. До 16 февраля 1959 г. – Л.13.

23. Див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.220, 303-314; *Її ж.* Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О.Удальцова першої половини 1940-х рр. // Український історичний збірник (Вип. 2006) / Гол. ред. Т.Чухліб. – Вип.9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С.410-420.

24. Див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.230-238.

25. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.2.

26. Совещание по вопросам этногенеза. – С.201.

27. На сессии ООН АН СССР. – С.261.

28. *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.91.

29. Див. докладніше: *Юсова Н.* Становлення радянської етногенетики (в світлі глоготонічної теорії М.Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С.169-172.

30. Там же. – С.170-171.

31. *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.91.

32. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.3.

33. Там же. – Л.21.

34. Там же. – Л.3.

35. Там же. – Л.4.

36. Там же. – Л.4-9.

37. Там же. – Л.9-10.

38. Там же. – Л.10.

39. Там же. – Л.4.

40. Див., напр.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.52-57, 238-240.

41. Совещание по вопросам этногенеза. – С.201.

42. Аксенова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.88.

43. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.47.

44. Там же. – Л.4.

45. Див.: Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – №1. – С.319-337.

46. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.5.

47. Там же. – Л.10.

48. Див., напр.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.228, 338, 348-350.

49. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.10-11.

50. Там же. – Л.11.

51. Там же. – Л.12.

52. Там же. – Л.15, 18.

53. Там же. – Л.15-16.

54. Там же. – Л.16.

55. Там же. – Л.17.

56. Там же. – Л.18.

57. Там же. – Л.19.

58. Там же. – Л.19-20.

59. Там же. – Л.21-24.

60. Там же. – Л.25.

61. Там же. – Л.25-27.

62. Див., напр.: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С.262-263.

63. А РАН. – Ф.1577. – Оп.5. – Ед. хр.143. – Л.29-30.

64. Там же. – Л.31.

65. Там же.

66. Там же. – Л.32.

67. Там же. – Л.45.

68. Там же. – Л.32.

69. Там же. – Л.33-34, 34а.

70. Там же. – Л.35.

71. Там же. – Л.1.

72. Див., напр.: А РАН. – Ф.457. – Оп.1-1940 г. – Ед. хр.46. Переписка с Институтом истории (О труде “История СССР”, о “Всемирной истории” и др.). 1 января – 30 декабря 1940 г. – Л.148 (152); Научно-исследовательский отдел Рукописи Рос-

сийской государственной библиотеки. – Ф.444. – К.8. – Ед. хр.18. *Козаченко А.И.* Некоторые вопросы этнической истории. Статья и сообщения. [Начало 1950-х гг.]. Автограф. – Л.2.

73. *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.88-89.

74. А РАН. – Ф.394. – Оп.13. – Ед. хр.9. Тематический план третьей пятилетки. 26 апреля 1939 г. – Л.77.

75. Там же. – Ф.457. – Оп.1-1939 г. – Ед. хр.1. – Л.15.

76. Там же. – Оп.1-1940 г. – Ед. хр.46. – Л.77.

77. Там же. – Оп.1-1939 г. – Ед. хр.1. – Л.6.

78. Там же. – Л.9-10.

79. *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.89, прим.5.

80. В Президиуме АН СССР. – С.175.

81. А РАН. – Ф.394. – Оп.13. – Ед. хр.9. – Л.78.

82. Там же. – Л.79.

83. *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.229-238.

Резюме

В статье сделана попытка определить роль первого совещания по вопросам этногенеза, которое состоялось на базе Института АН СССР 10 сентября 1938 г., в организации международных исследований в сфере этногенетики.

Ключевые слова: этногенез, комиссия, происхождение народов, этно-генетические исследования.

Одержано 17 жовтня 2007 р.

**“ПИСАТИ ВАМ ПРО ВСЕ, ТО І ВОЛОВОЇ ШКІРИ
НЕ ХВАТИЛО БИ...”**

(виконавчі документи ОУН(б) у роки Другої світової війни)

Розглядаються і аналізуються, як важливі історичні джерела, види виконавчих документів діяльності ОУН(б) у роки Другої світової війни.

Ключові слова: письмові джерела, “звіти”, “інформації”, “денники”, архіви.

Одне з найважливіших місць у комплексі документів з історії Організації українських націоналістів-бандерівців (далі – ОУН(б)) займають виконавчі документи – звіти, “інформації”, “денники”. Останнім часом вони активно залучаються до наукового обігу, адже у порівнянні з іншими різновидами повстанських документів мають потужний інформаційний потенціал, насичені різними відомостями. Виконавчі документи вигідно відрізняються від наказів, інструкцій та інших різновидів строкатістю своєї інформації, що дозволяє розглядати їх не тільки як джерела про організаційну структуру та головні напрямки діяльності ОУН(б) і Української повстанчої армії (далі – УПА), але й у якості рупора етнографічної, психологічної, географічної та військової інформації.

Спершу, внаслідок видової класифікації письмових джерел ОУН(б), звіти, “інформації” та “денники” разом з “посвідками”, списками, реєстрами та діловими листами були зараховані нами до звітних документів (класифікація №1)¹. Час показав недосконалість такого поділу. Він виявився дещо штучним і “розмитим”, не враховував усіх нюансів діловодства в ОУН(б). З огляду на це, виявилось доречніше класифікувати повстанські документи за взірцем дослідника В.Горобця. Він, працюючи з активними джерелами доби Гетьманщини, поділив їх на виконавчі, директивно-розпорядчі, засвідчувальні, обліково-статистичні, слідчі, оповіщувальні, процесуально-вирокові та персонально-ділові². Якщо подібним чином розділити між собою документи ОУН(б), то звіти, “інформації” та “денники” – це різновиди виконавчої документації, а списки та реєстри є обліково-статистичними документами³ (класифікація №2). Автор у цій статті дотримується класифікації №2.

Звітні документи були головною складовою зворотного потоку документів “знизу” “догори” в організаційній структурі ОУН(б) і УПА. Особливо багато таких джерел збереглося за 1943–1944 рр.

З 1942 року і далі провідники та коменданти надсилали звіти кушців

(підрайонів) у райони, далі – до надрайонів, а звідти вони адресувалися комендантам округ. За логікою, з середини 1943 р. останні мусили передавати звіти Головному командуванню УПА, але таких документів виявити не вдалося. Ця структура, як припускав І.Марчук, також повинна була звітувати, однак жодного такого документа не віднайдено⁴.

Звіти адресувалися як по професійній лінії (наприклад, від референта зв'язку району до референта зв'язку надрайону), так і комендантові того “терену”, в якому перебував референт певного напрямку діяльності.

Найчастіше провідники (комендант) готували звіти 1 раз на місяць⁵. Іноді трапляються такі документи за 25⁶, 20⁷, 15⁸, 12⁹, 10¹, 9¹¹ і 7–8¹² днів. Щодо звітів референтів. Звіти політичних референтів виходили щорічно¹³, 1 раз на місяць¹⁴ чи на 10 днів¹⁵. Політичний референт Сарненського надрайону ВО “Заграва” у жовтні 1943 р. вимагав від голів районних та сільських управ звітувати щотижня¹⁶. Звіти, що відносяться до діловодства інших референтур, наприклад організаційних чи організаційно-мобілізаційних, виходили 1 раз на 10 днів¹⁷ або щомісяця. Є відомості про щорічні¹⁸ та 30-денні звіти референтур Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ).

У архівних фондах зберігаються звіти з найрізноманітнішими назвами. Наприклад, регулярні звіти провідників (комендантів) називалися: “з праці”¹⁹ (за структурою нагадує звіти “про перебіг праці”²⁰, “по район”²¹ або “(з) терену”²²), “з проведення пропаганди”²³, “організаційний”²⁴ (структура подібна до звіту “затруднених людей”²⁵). Були також сезонні звіти. Наприклад, комендант ВО “Заграва” у наказі від 11 жовтня 1943 р. вимагав, щоб підлеглі у надрайонах і районах щоденно звітували “про збір теплого одягу”²⁶.

Періодичні і неперіодичні звіти політичних референтур, у т.ч. їхніх внутрішніх підрозділів, також називалися по-різному: “політичний”²⁷, “суспільно-політичний”²⁸, “суспільно-політичного стану”²⁹, “з проведення вишколу”³⁰, “відділу кадрів”³¹, про “стан бібліотек”³², “стан шкільництва”³³.

У жовтні 1943 р. у ВО “Заграва” референти Служби безпеки (далі – СБ) були звільнені від обов'язку регулярно звітувати комендантам. Як з цього приводу йшлося в наказі коменданта Костошльського надрайону, “референт СБ коменданта заплля інформує лише з розвідки, поза тим звітувати не зобов'язаний”³⁴. У мережі автономних референтур СБ існували звіти виконавчих рефератів³⁵, “зі складу персоналу”³⁶, “з теренових подій”³⁷ (“про події в терені”)³⁸.

До діяльності організаційно-мобілізаційних референтур відносяться періодичні звіти “з праці”³⁹, “команди военкомату”⁴⁰, “з району”⁴¹, про “допомогу військовим родинам”⁴² або “уділення помочі родинам”⁴³. Були звіти оргмобів, які готувалися час від часу. Так, організаційно-мобілізаційний референт Рівненського повстанського надрайону “Тигр” наприкінці тексту

наказу ч.4 від 9 жовтня 1943 р. про ліквідацію польських пам'яток матеріальної культури зауважив, що “по виконанні наказу додати звіт, як пройшла праця”⁴⁴.

Господарчі референти, крім регулярних звітів про свою роботу впродовж місяця і “заготівельних”⁴⁵ документів, готували неперіодичні звіти (про “консервацію яєць”⁴⁶, “збіжжевий баланс”, “овечки”⁴⁷, діяльність кустарних промислів та інше).

Діяльності референтур зв'язку та жіноцтва стосувалися звіти “з праці”⁴⁸.

Є свідчення і щодо звітування “з коляд”, “з відзначення свят” і збору грошей до національного фонду⁴⁹. Звіти про перелічене вище могли готувати працівники різних організаційних ланок – як коменданти, так і референти. Зокрема, провідник Костопільського району “Ворон” 17 лютого 1943 р. наказував “підпровідникам” з “апарату в районі”, що “має бути надісланий звіт з коляд, про котрий згадується вже понад 10 разів”⁵⁰, й звіти про проведення святкових заходів з вшанування героїв Крут і Ольги Басараб⁵¹. “Ворон” також наголошував, що підпровідники мають здати по 11143 крб. на “фонд організації”⁵² (його ще називали “національним фондом”).

Автори директивно-розпорядчих документів часто регламентували час звітування. Так, 2 жовтня 1943 р. комендант Костопільського надрайону “Долина” “Ворон” наказував підлеглим у повстанських районах здавати звіти про “уділення помочі родинам” 5 числа кожного місяця⁵³. 23 жовтня 1943 р. він заявив, що хоче отримувати від них звіт “з праці” за місяць “на день 9 кожного місяця”⁵⁴. 1 вересня 1943 р. “Костомаров” – комендант району “Іскра”, який входив до Костопільського надрайону, – закликав працівників кушів і станиць свого району надсилати звіт про працю “на день 1 кожного місяця”⁵⁵.

Коменданти і референти різних територіальних осередків ОУН(б) до свого обов'язку складати звіти ставилися по-різному. З одного боку, окремі діячі організації докладали до цього неабияких зусиль. Так, дуже насичений інформацією звіт за жовтень 1943 р. коменданта “терену” “Степ” за обсягом нараховує аж 19 сторінок щільного машинописного тексту⁵⁶. Втім, іноді коменданти та референти у районах, кущах і станицях через різні причини зволікали з підготовкою документів. 24 вересня 1943 р. керівниця жіночого відділу юнацької референтури Костопільського надрайону “Долина” “Зависна” наполягала, щоб її підлегла “Зависна” прибула на зустріч, захопивши зі собою “матер'яли для звіту”, тому що він мав бути присланий ще 20 вересня⁵⁷. “Звіт старатимусь завтра вислати, бо всього що треба не позбирав ще”, – відписував 15 листопада 1943 р. коменданту ВО “Заграва” комендант Столинського надрайону ВО “Заграва” “Шепель”⁵⁸.

Бувало й таке, що адресат звіту завергав його відправникові, вказавши

у документі свої зауваження. Так, 14 жовтня 1943 р. працівник юнацької референтури в повстанському районі “П” “Ковтун” підготував звіт за вересень, але його зверхнику “Остапу” зміст цього документа не сподобався і він повернув його назад з низкою своїх маргіналій. Біля речення “Ковтуна” “Щодо dorocтy – давалось декому читати літературу” “Остап” дописав червоним олівцем: “Історію і географію треба викладати усій молоді. ...Хто, скільки людей її читали, ...які матеріали?”⁵⁹. Після розповіді “Ковтуна” про те, як під його керівництвом у куці №5 юнаки писали реферати “Д.М.Орлик” й вивчали книги “Історія України” і “Географія України”, “Остап” залишив такий коментар: “Автор? ...де ці реферати? ...Чи ці книжки прочитав цілий куць?”⁶⁰. На твердження “Ковтуна”, що “молодь більш не ідейна, більш пасивна, менше ставиться до справи, ніж молодь слабша”, він відповів наступним чином: “Тому робіть щось такого і звітайте!!!”⁶¹. До своїх заслуг по роботі в куці №4 автор звіту зарахував й те, що наглядав за тамтешнім юнацтвом, “...щоб не курили і щоб читали книжки”. “Остап” відреагував так: “...Чи роблять конкретну роботу?”⁶².

Трапляються звіти, написані у відверто гумористичній формі. Наприклад, у звіті ч.1 коменданта Столинського надрайону “Шепеля” можна натрапити на такі авторські фразеологізми: “як полагається пасторові, за стадом женюсь, аж язика висолопив”, “маю трьох таких шибайголов, що і самому люциперу хвоста відірвали б”, “бо з рукопису очі і мозок то б повилазили, то не розбери”⁶³. Ось як “Шепель” описав один з фрагментів рейду свого організаційного активу селами Жовкині, Сарники, Олександрів: “Прийшлося заскочити до кількох хат підозрілих. В мегу ока хлопці обскакують хату, трусять і вже як вітер мчать далі до слідуючої. В інших хатах хлопці як вривуть грімкої, то аж душа сміється, а місцева молодь аж рот роззявляє, а Заверуха наш як підведе “тарара, ціп, ціп”, то аж підтупцюють”⁶⁴. За стилем цитований звіт “Шепеля” нагадує відомий з історії українського козацтва “лист запорожців до турецького султана”.

Інколи до звітів їхні автори долучали додатки, тобто або якісь інші документи, або гроші. 30 листопада 1943 р. комендант “терену” ч.3 району “Іскра” “Залізник” писав у звіті, що додає до нього документ “випадки в терені”, в якому йдеться про діяльність німецьких ворогів⁶⁵. До слова, в архівах таких додатків обмаль, а якщо вони і є, то, як правило, зберігаються окремо від “материнського” джерела.

Кошти, як правило, надсилалися діловим зверхникам разом із звітами про працю, коляди, свята, хід збору грошей до національного фонду. 30 вересня 1943 р. у “деннику” комендант Костопільського надрайону “Долина” зазначав, що “отримано звіт праці з району Іскра, з звітом – 1695 карб. грошей вкладок”⁶⁶. Провідник “терену” ч.1 (Костопільщина) “Ворон” 9

березня 1943 р. звітував своєму діловому зверхнику: “надсилається зі звітом національного фонду сім тисяч вісімсот карб. та дві тисячі теренового контингенту за місяць березень 43 року”⁶⁷.

Структура звітів довільною не була. Доказом цього є документ працівника Ковельської округи ОУН(б) “Миколи” 19 липня 1943 р., який він надіслав своїм підлеглим у райони і кущі. У формулярі йдеться про порядок підготовки “політичного” звіту за місяць. У такому звіті, інформував “Микола”, слід писати про “терен”, “організацію терену”, “організацію” [тобто розбудову осередків ОУН(б) – В.К.], “політичні новинки з терену”, “суспільну працю” та інші події в терені за 54-ма пунктами, серед яких активність “мас”, “червоні в терені, їх діяння”, “німці в терені, їх діяння”, “пропаганда наша і ворожа” і т.д.⁶⁸.

Іноді деякі “рекомендовані пункти” у формулярах звітування підлегли не зовсім розуміли й тому виникали казуси. Наприклад, у пункті VIII “Погляди і розваги” свого звіту за листопад 1943 р. комендант Шацького району “Ринок” ВО “Турів” “Коваленко” зазначив таке: “Не розумію, нащо а які погляди повинен мати”⁶⁹. “Коваленко” не помітив помилки у назві пункту VIII свого звіту. Цей пункт чомусь називався “Погляди й розваги”, тоді як за формуляром потрібно “Погляди і завваги”⁷⁰. Це могла бути помилка машиністки під час передруку формуляру звітування, надісланого діловим зверхником.

Крім звітів, до виконавчих документів ОУН(б) слід відносити також “інформації” та “денники”.

Так, у листопаді 1943 р. коменданти надрайонів, крім щомісячних звітів, 1 раз на 5 днів надсилали для коменданта ВО “Заграва” та його заступника “інформації з терену”⁷¹. Комендант Костопільського надрайону 30 серпня 1943 р. наказував своїм підлеглим “для ор’єнтації подавати рухи реф[ерентур] в ... інформаціях”⁷². На відміну від звітів, “інформації” виходили частіше. Відомості, викладені в них, були оперативнішими за повідомлення звітів. На відміну від звітів, в “інформаціях”, як правило, йшлося тільки про сутички з ворожими силами, події в “терені” за участю населення. Про саму ж діяльність ОУН(б) в “інформаціях” писали не часто.

Під час архівної евристики склалося враження, що “щоденник” або “денник” – це також окремих різновид виконавчої документації ОУН(б). В архівних повстанських документах згадки про щоденники зустрічаються, і не раз. “Про все зроблене щоденно звітувати в інформаціях та в щоденнику”, – наказував 5 вересня 1943 р. комендант району “Іскра” “Костомаров”⁷³. У фондах ЦДАГО є декілька “денників”, зокрема “денник до покладження справ №1, №2, №3”, записи в якому стосуються подій у районах Костопільського надрайону “Долина”, що сталися упродовж 8 вересня – 6

жовтня 1943 р.⁷⁴. Комендант Столинського надрайону ВО “Заграва” у листопаді 1943 р. також вів “денник”. Він писав: “в моєму деннику, споминах, от там думок, вражінь, що огонь його знає”⁷⁵.

Слід відзначити, що “денники” вели не тільки коменданти, але й референти. Зокрема, зберігся “денник” невідомої працівниці референтури УЧХ [Дубровицького району] ВО “Заграва”, в якому вона писала про свою діяльність упродовж 4–25 жовтня 1943 р.⁷⁶.

Таким чином, виконавчі документи (звіти, “інформації”, “денники”) складають істотну частину комплексу документальної спадщини ОУН(б). Через свою інформативність і регулярність ці джерела були одними з найважливіших у системі організаційного документообігу.

Примітки:

1. *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Львів, Торонто, 2006. – С.126.
2. *Горбовець В.* Діловодна документація Гетьманщини XVII ст. – К., 1993. – С.32.
3. Літопис УПА. Нова серія. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Сохань П. та ін. (ред.), В.Ковальчук (упоряд.). – К., Торонто, 2007. – Т.11. – С.31-32.
4. *Марчук І.* Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941–1945 рр. у фондах Державного архіву Рівненської області // Український визвольний рух. – 2003. – Зб.1. – С.30-33.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.115; Там же. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.5; Спр.130. – Арк.84-85.
6. Там же. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.44.
7. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.29.
8. Там же. – Спр.64. – Арк.24.
9. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.44.
10. Там же. – Спр.59. – Арк.133; Там же. – Спр.43. – Арк.43; ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.73.
11. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.130.
12. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.91-93.
13. Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.357. – Арк.81.
14. Там же.
15. Там же.
16. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.20-20 зв.

17. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.182.
18. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-1021. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4.
19. Там же. – Арк.107.
20. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.78.
21. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.357. – Арк.21.
22. Там же. – Арк.24; Там же. – Арк.45; ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.148.
23. ЦДАВО. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.55.
24. Там же. – Спр.59. – Арк.5.
25. Там же. – Арк.162 зв.-164.
26. Там же. – Арк.87.
27. Там же. – Спр.128. – Арк.3.
28. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.357. – Арк.28; ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.24.
29. ЦДАВО. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.33.
30. Там же. – Спр.127. – Арк.13.
31. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.37.
32. ЦДАВО. – Ф.3837. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.19.
33. Там же. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.28.
34. Там же. – Спр.59. – Арк.72.
35. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.259.
36. Там же. – Арк.270.
37. Там же. – Спр.39. – Арк.48.
38. Там же. – Спр.33. – Арк.179.
39. Там же. – Спр.59. – Арк.183.
40. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.357. – Арк.30.
41. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.138.
42. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.72.
43. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.59.
44. Там же. – Спр.52. – Арк.7.
45. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.108-а. – Арк.28.
46. Там же. – Арк.5.
47. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.125-126.
48. Там же. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.279. – Арк.80.
49. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.9.
50. Там же. – Арк.9.

51. Там же.
52. Там же.
53. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.59.
54. Там же. – Арк.107.
55. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.40.
56. ЦДАВО. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.13-22.
57. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.34.
58. Там же. – Спр.37. – Арк.52.
59. ЦДАВО. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.279. – Арк.78.
60. Там же.
61. Там же. – Арк.78 зв.
62. Там же.
63. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.52-53.
64. Там же. – Арк.53.
65. Там же. – Спр.64. – Арк.6.
66. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.366. – Арк.28 зв.
67. ЦДАВО. – Ф.3967. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.4-5.
68. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.357. – Арк.9.
69. Там же. – Арк.49-56.
70. Там же.
71. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.123.
72. ЦДАВО. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.21.
73. Там же. – Ф.3967. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2.
74. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.366. – Арк.26-28 зв.
75. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.53.
76. ЦДАГО. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.366. – Арк.43-47.

Резюме

Рассматриваются и анализируются, как исторический источник, виды исполнительных документов деятельности ОУН(б) в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: письменные источники, “отчёты”, “информации”, “дневники”, архивы.

Одержано 18 жовтня 2007 р.

ЕПІСТОЛЯРІЙ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Стаття присвячена проблемі виявлення, класифікації й вивчення епістолярій вчених-істориків та їх використання як історіографічних джерел у спеціальних історіографічних роботах і написанні творчих біографій науковців.

Ключові слова: вчені-історики, епістолярій, історіографічні джерела, джерелознавча критика, методи дослідження, наукові дослідження.

В останні роки увагу українських істориків привертають методологічні проблеми історіографії. Достатньо назвати праці Л.Зашкільняка, Я.Калакури, В.Матях, В.Потульницького, С.Стезьмаха, Л.Таран та ін. Інтерес до цієї тематики не випадковий. Подальший поступальний розвиток історіографії неможливий без усвідомлення основних принципів, на яких вона базується як галузь історичної науки. Свого часу М.Нечкіна зазначала, що без розробки методологічних питань “історіографія зможе залишитися чисто описовою, “фактографічною” галуззю, поволі дублюючою історичну бібліографію і лише викладаючи більш докладно зміст історичних праць”¹.

Важливою методологічною проблемою історіографії є з’ясування питань, що стосуються джерелознавства та історіографії (термін належить С.Шмідту²) та комплексу історіографічних джерел – “всіх тих даних, вивчення яких сприяє пізнанню історіографічних явищ”³. Він же висловив слушне міркування, що при дослідженні історіографічних джерел і при вивченні історіографічних фактів потрібно враховувати особливості роботи з історіографічною тематикою (характерні й для інших робіт з історії суспільної думки): “історіографічні факти, тобто об’єкти дослідження, часто є одночасно і головним історичним джерелом для дослідника, тобто основним джерелом пізнання історіографічних фактів (наприклад, друковані і рукописні праці істориків)”⁴. Ця специфіка історіографічних явищ – зміщення об’єктів дослідження і основних джерел їх пізнання – зумовлює важливість порушеної у даній статті проблеми щодо виявлення, вивчення і використання епістолярій вчених-істориків як історіографічного джерела.

Із розвитком спеціальних історіографічних досліджень і розширенням проблематики історіографічних студійовань важливу роль при вивченні наукового доробку вченого-історика відіграють не лише опрацьовування і аналіз опублікованих праць конкретного автора (чи групи авторів), але й

ознайомлення дослідника історичної науки з усім комплексом матеріалів, що характеризують його життя і творчість. Серед останніх важливе місце посідають різноманітні неопубліковані матеріали, що розкривають зв'язок вченого із життям суспільства й загальним розвитком науки, промовляють про усвідомлення ним своїх завдань, а згодом стають його архівом. Їх складають дві нерівнозначні за своїм складом групи джерел. *Перша* – матеріали творчої лабораторії вченого: неопубліковані праці (лекційні курси, дослідницькі роботи традиційної форми, усні доповіді та виступи на конференціях і круглих столах), підготовчі матеріали до них (виписки з архівних матеріалів, чернеткові варіанти робіт, пробні начерки, відкинуті варіанти тексту), щоденникові записи і спогади (що характеризують творчий шлях науковця) та епістолярні матеріали. *Друга* – документи, що відображають громадську діяльність і суспільно-політичні погляди вченого (публіцистичні твори, листівки) та матеріали установ і організацій, до яких науковець мав відношення (протоколи засідання кафедр, вчених рад, наукових товариств, різноманітні звіти тощо).

Найбільший інтерес для історіографа представляють матеріали творчої лабораторії вченого. Порівняльне вивчення опублікованих і неопублікованих праць науковця, співставлення підготовчих матеріалів до них із інформаційним потенціалом епістолярію та щоденників полегшують проникнення у його творчу лабораторію, знайомлять зі шляхами формування наукового стилю мислення, прийомами дослідницької і педагогічної роботи, особливостями його індивідуальної творчої майстерності. “Все, що відображує творчий процес роботи вченого – пошуки, проби, вироблення остаточного тексту, не може не цікавити історика науки”⁵.

Більша частина матеріалів творчої лабораторії зберігається в архівосховищах, музеях, наукових бібліотеках, як правило, у приватних фондах вчених-істориків, а їх дослідження є сферою студіювання історіографів, які поступово вводять їх у науковий обіг. Без подібних матеріалів важко скласти об'єктивне уявлення про світогляд вченого, його суспільні погляди, особливо про їх розвиток, зрозуміти шляхи його пошуків, психологію творчості, емоційний настрій; з'ясувати фігури оточення вченого, характер його взаємовідносин із сучасниками. Так, лише за видруканими лекціями, дослідницькими працями і публіцистичними роботами неможливо оцінити суспільне значення лекцій В. Антоновича, Д. Багалія, М. Владимирського-Буданова, М. Дашкевича, О. Котляревського, М. Луніна, М. Костомарова, М. Петрова, І. Срезневського, Т. Флоринського та ін., особливої інтелектуальної атмосфери, що створювалася навколо деяких учених. Тут вкрай важливе використання інших джерел, зокрема епістолярних матеріалів і мемуарної літератури. Прикладом можуть слугувати спогади М. Костомарова

про вплив лекцій професора Харківського університету М.Луїна на формування його зацікавлень у галузі історії: “Був, безспірно, одним із кращих викладачів загальної історії, котрі будь-коли з’являлися у наших університетах. Він був озброєний всією сучасною вченістю, отримавши її в німецьких університетах, де декілька років слухав лекції. Не можна сказати, щоби він був обдарований даром слова; груди у нього була слабка, голос не голосний, дикція монотонна і начебто манірна; але ці недоліки компенсувались багатством змісту і критичним спрямуванням, до якого він вмів привабити своїх слухачів... Взагалі лекції цього професора мали величезний вплив на мене і справили у моєму духовному житті справжній поворот: я захопився історією більш за все і з того часу захопився читанням і студіюванням історичних книг”⁶. У свою чергу, про суспільний резонанс рішення М.Костомарова залишити професорство в Петербурзькому університеті (березень 1862 р.)⁷ свідчить лист до нього групи студентів з проханням продовжити свої лекції: “Із сумом дізналися ми, що Ви полишаєте нас. Ми втрачаємо у Вас професора, якого ніким замінити, яким пишається наш університет, і людину, готову стати хоч би одному на захист того, що вона, за вільним переконанням, вважає істинним і корисним. Це – рідкісна мужність, особливо зараз у нас, і повірте, ми уміємо цінити її! Ми жалкуємо за сумним фактом закриття міністерством продовження Ваших читань [публічних лекцій – С.К.], тому що це закриття не дало змоги виразитися на справді загальному до Вас співчутті”⁸.

Безсумнівно, епістолярії вчених-істориків є цінним історіографічним матеріалом, що містить величезний інформаційний потенціал і суттєво збагачує наші уявлення про дослідників і педагогів, “мікроклімат” інтелектуального середовища викладацького складу університету або наукового колективу, соціально-політичну й ідейну атмосферу в суспільстві певного історичного відтинку. Утім, при роботі з ними історики зустрічаються із низкою організаційних і методологічних проблем. Найперша з них – це не розробленість наукових принципів виявлення, класифікації і попереднього вивчення епістолярних матеріалів як історіографічного джерела, що призводить до історіографічного суб’єктивізму, прикладів якого чимало в недавньому минулому чи в сучасному стані нашої науки. Дозволимо висловити з приводу окреслених питань ряд міркувань і суджень, апробованих автором у низці робіт⁹.

Насамперед, виявлення і відбір епістолярних матеріалів – це достатньо складний і копіткий процес, який вимагає від дослідника значної архівно-пошукової роботи, бо вони, як правило, не зібрані в одному місці, а розпорошені по різних архівних установах. Зазвичай епістолярії вчених-істориків зосереджуються у відділах рукописів наукових бібліотек (Інститут

рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, Наукова бібліотека ПАН у м.Кракові), в державних (ЦДДАУ в м.Києві, Російський державний архів літератури і мистецтва) і відомчих (Архів РАН, Санкт-Петербурзький філіал архіву РАН) архівах, в архівних і рукописних відділах академічних установ (Архів Інституту історії України НАН України, Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН, Відділ рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН). При цьому епістолярії рідко концентруються у складі одного комплексу: зазвичай кожний із кореспондентів зберігав лише оригінали отриманих листів і тільки деякі автори залишали чернеткові варіанти чи копії відправлених листів. Інколи епістолярії конкретної особи зберігаються в одному чи декількох фондах архівосховища, а, найчастіше, розпорошені у багатьох сховищах різних міст. Першочерговим завданням дослідників стає виявлення і огляд цих матеріалів, зокрема їх атрибуція тощо. Тільки після подібної архівознавчо-джерелознавчої, пошуково-дослідницької роботи вимальовується можливий для використання в історіографічних дослідженнях комплекс епістолярних матеріалів вчених-істориків.

По-друге, класифікація епістоляріїв вчених-істориків має велике значення для відсіювання достовірного від неправдоподібного в біографіях учених. Найважливішою її ознакою слугує час створення епістоляріїв: а) під час даного творчого процесу чи безпосередньо слідом за ними; б) опосередковано через деякий час чи менш тривалий відрізок часу у вигляді свідчень-спогадів, що наводяться у листі. Іншою, суттєвою ознакою класифікації слугує те, хто є таким джерелом інформації: а) сам вчений, що подавав інформацію про події свого життя чи свій науковий доробок, або ж б) таку інформацію подавала інша особа (колега, учень, члени родини), в тому числі, стороння (незнайома). Безсумнівно, що найбільшу ступінь достовірності має лист або комплекс листів, що безпосередньо відноситься до спадщини вченого, походить від нього самого; а значно меншу ступінь достовірності має інформація, що подається іншою особою, у тому числі випадковою.

Зрештою, при використанні в історіографічних працях епістоляріїв вчених, з точки зору достовірності, доцільно розрізнити їх дві групи: А) ті, що містять безпосередньо фіксацію творчого процесу (написання монографії, статті, рецензії, підготовки курсу лекцій, участі в науковій дискусії), і Б), ті, в яких відображений опосередкований, часом пізніший, опис цього процесу у вигляді фрагментів спогадів про конкретний історіографічний факт. Матеріали першої групи (А) ще не відчували деконструктивного впливу з боку людської пам'яті, а тому повинні розглядатися як найбільш достовірні, тоді як матеріали іншої групи (Б), можуть містити перекручення, викликані невірними корективами з боку пам'яті.

По-третє, попереднє вивчення епістолярних матеріалів. У галузі історії науки і наукової творчості встановлення та перевірка фактів є важливим й інколи надзвичайно складним завданням, коли йдеться про епістолярій вченого. Інформація подібного роду повинна пройти сувору перевірку, перш ніж вона може вважатися встановленим (справжнім) або сумнівним фактом. Проводячи аналітичну роботу, увагу слід звертати на типологічну характеристику епістоляріїв, встановлення і реконструкцію взаємозв'язків у схемі “адресант (автор) – адресат”, “адресат – адресант”, з'ясування місця адресанта і адресата в описуваних подіях, їх громадянську позицію. Тож, аналітична критика передбачає застосування кореляції, факторного, про-сопографічного аналізу та ін. Крім того, при попередньому вивченні епістолярій слід враховувати наступні моменти: а) ведеться обмін думками між односторонніми, або між опонентами, або інакосторонніми; б) між адресантом і адресатом одного фаху чи різних профілів; в) обмін думками має взаємний характер чи односторонній, коли вчений виступає в ролі донора, а його адресат – в ролі акцептора, неспроможного реагувати на отриману інформацію і лише всмоктуючи її в себе.

Нерідко за встановлений факт приймається подія, якою вона запам'яталася вченому (його колезі) і отримала у його свідомості відповідне пояснення. Але може так статися, що пам'ять зрадила, а пояснення виявилось вигаданим. Тоді в результаті поєднання того, що підказує пам'ять, і того, що привносить пояснення, створюється неймовірна легенда, яка, в силу її правдоподібності, закріплюється в історії науки і визнається за начебто встановлений факт. Воднораз, різні нашарування можуть зовсім перевертати справжній хід подій і створити картину цілком правдиву на перший погляд, що легко приймається за істину і надовго утверджується в історіографічних дослідженнях і біографіях учених. Так, в історичній літературі двоєко трактувалася і трактується роль архієпископа Інокентія (Борисова) у забороні захисту в Харківському університеті магістерської дисертації М.Костомарова “Про причини і характер унії в Західній Росії” (1842). Привід для подібних оцінок дав сам історик, змінюючи кілька раз своє ставлення до цього відомого російського проповідника, про що, зокрема, писав у своїй автобіографії; а також згадував його найближчий друг О.Корсун¹⁰. Тоді як за спостереженням молодшого сучасника Миколи Івановича, історика літератури М.Сухомлінова, “почин” у справі заборони захисту і знищення дисертації належав помічнику попечителя Харківського учбового округу М.Цертелеву, а відповідна остаточна ухвала – міністру народної освіти С.Уварову, на рішення якого вплинув відзив на дисертацію М.Костомарова академіка М.Устрялова¹¹. Воднораз, відомий український історик Ю.Пінчук вважав, що “позиція архієрея у даному випадку чітко

проглядається” в його листі до “петербурзького друга” (зашифроване ім’я аноніма – С.К.), де вказувалося на антиполітичний характер багатьох висловів дисертації, які не повинні бути пропущені, бо їх публічний захист може “викликати спокусу”¹². Подібної точки зору дотримуються й інші українські дослідники¹³. Уявляється, що у даному випадку важливу роль для уточнення ролі Інокентія (Борисова) в подіях навколо першої дисертації М.Костомарова, зокрема їх реконструкції, доцільно з’ясувати особу адресату листа (“петербурзького друга”), ім’я якого могло пролити додаткове світло у цій справі.

Зрештою, подібні протилежні оцінки в історії науки зустрічаються досить часто. Тому, завдання історика науки полягає у тому, щоб правильно реконструювати події, тобто підтвердити, уточнити або переглянути установлені оцінки, думки і погляди так, щоб вони стали відповідати реальній дійсності.

Епістолярії вчених містять високий інформаційний потенціал (хронологічна, лінгвістична, просопографічна, культурна, суспільно-політична, історична інформація), виокремлення якого та оцінка його змісту, по суті, досліджуваної проблеми є одним із важливих елементів джерелознавчої критики. Багатоплановість інформації епістолярних джерел (пряма і опосередкована, навмисна і ненавмисна) зумовлює наявність відповідних навичок і умінь дослідників в щодо її вичленення. При цьому пряма інформація є більш доступною для сприйняття істориком, а опосередкована – відображенням процесу (явища) через щось інше, дає певні відомості про нього, тісно пов’язана з прямою інформацією. Як правило, отримана дослідником опосередкована інформація ініціює пошук інших джерел¹⁴.

Аналітична критика акцентує, насамперед, увагу дослідника на індивідуальному і потребує мікроаналізу, тобто щільної фіксації не тільки життєвого шляху, а й свідомості вченого. Але епістолярні джерела зазвичай повідомляють інформацію про зовнішні чинники (освіту, кар’єру, оточення) і не завжди щедрі на інформацію про внутрішній світ особи, а “дешифрування” конкретних епізодів та іміджів конкретного індивіда залишається непростотою справою. Адже справжні мотиви можуть суттєво розбігатися з тими, котрі він собі приписує чи декларує. З іншого боку, свої складнощі створює реконструкція “зовнішнього” (соціокультурного) контексту, в якому діяв герой, і що може змінюватися кожний окремий відрізок часу.

Наступне завдання історика історичної науки – це синтетична критика всієї сукупності епістолярних джерел з метою встановлення внутрішніх зв’язків між ними і створення їх комплексу, необхідного для отримання наукових фактів, що відтворюють логіку подій. Можливими для використання є різні методи джерелознавчого аналізу, що обираються із врахуван-

ням ракурсу дослідження: хронологічно-тематичний (дає можливість прослідкувати еволюцію поглядів особи, її світосприйняття); історико-порівняльний; метод взаємної перевірки (встановлення правдивості фактів і правильності робочих гіпотез (оцінок) шляхом співставлення із сукупністю перевірених фактів); просопографічний аналіз (передбачає вивчення біографії вченого й компактне дослідження професійних груп істориків); системний аналіз (міждисциплінарний дослідницький метод) дозволяє при загальному вивченні об'єкту дослідження (епістолярій – С.К.) оцінити його з різних боків, у взаємозв'язку складових елементів і дати всебічну цілісну характеристику джерела, а також виділити цінну інформацію про життя, діяльність, контакти, громадянську позицію, професійний рівень осіб, що листувалися. Водночас, чимала сукупність листів дозволяє застосувати метод контент-аналізу (кількісної обробки описових документів)¹⁵.

Варто наголосити, що епістолярії у найбільшій ступені наближають дослідника до розуміння атмосфери ментальних установок і їхніх змін в академічному середовищі вчених-істориків. Структура закладеної в них багатшарової інформації на рівні окремо взятого документу “невловима”. Доступною вона стає лише на рівні чималої сукупності листів і чим більше остання, тим швидше збільшується об'єм інформації, притаманний лише їй і принципово неподільної на число листів, що її складають. Зв'язати воедино, узагальнити і реконструювати історіографічну ситуацію відповідної епохи у різних фрагментах – завдання дослідника історії історичної науки. Прикладом можуть слугувати епістолярії відомого вченого-славіста, професора університету Св. Володимира (1882–1919) Т.Флоринського, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України (Ф.ІІІ), Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Ф.608, 818), Російському державному архіві літератури і мистецтва (Ф.389), Відділі рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН (Ф.45, 252, 572, 669) Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (Ф.35, 116, 134, 172, 176, 281, 704) та ін. Листи історика до вітчизняних і зарубіжних учених засвідчують “мікроклімат” академічного середовища, зокрема прихований імідж викладачів і професорських стипендіатів історико-філологічного факультету, які відносили себе до “великоросійської партії” (Т.Флоринський, М.Владимирський-Буданов, В.Іконніков, Ф.Фортинський, М.Дашкевич, О.Соболевський та ін.) та українофілів (В.Ангонович, П.Житецький, І.Лучицький, О.Левицький), а також виразно демонструють відмінності ментальних орієнтацій представників “великоросійської партії”. Скажімо, як виразник останньої, Т.Флоринський у листах до ідейно близьких колег вкрай неважливо відгукувався про “демонстрації з боку просякнутої українофільством молоді”, “жидівсько-українофільську” газету “Заря”, “україно-мазе-

пинство В.Перетца”, “українофілів-сепаратистів”, “лайку В.Антоновича”, “львівський сепаратистський рух”, “Шахматова і К^о”, “хохломанів”, “україноманів” тощо, а у письмових посланнях до українських учених декларував протилежні погляди¹⁶. Тож у кожному конкретному випадку дослідник повинен з’ясувати (“дешифрувати”) кожен окрему висловлену оцінку, виходячи із соціокультурного контексту конкретного академічного середовища.

Завершальний елемент дослідницької процедури – використання інформаційного потенціалу епістолярій вчених у спеціальних історіографічних дослідженнях або біографіях вчених. Інформацію джерела можна переказувати словами, а у випадках, коли бажано увиразнити колорит часу або в роботі йдеться про світоглядні орієнтири автора, тоді не обійтися без цитування листа, щоб досягти емоційного “ефекту присутності”. Цитати можуть бути розлогими, а можуть “вихоплювати” фрагмент фрази чи навіть кілька слів, обґрунтовуючи висунуту гіпотезу чи думку.

Отже, епістолярії вчених-істориків містять чималий інформаційний потенціал і суттєво розширюють звичайну джерелознавчу базу спеціальних історіографічних досліджень. Успіх подібної роботи в значній мірі обумовлений джерелознавчо-пошуковою роботою в архівосховищах, а також розробкою і апробуванням методики виявлення і вивчення цього різновиду історіографічних джерел.

Примітки:

1. *Нечкина М.В.* История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. Историография истории СССР: Сборник статей. – М., 1965. – С.7.

2. Див.: *Шмидт С.О.* Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии: К 75-летию академика М.В.Нечкиной. – М., 1976. – С.264-274.

3. *Шмидт С.О.* О методике выявления и изучения материалов по истории советской исторической науки // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Т.22: Историография истории СССР / Под ред. В.Е.Иллерицкого. – М., 1965. – С.7.

4. Там же.

5. *Нечкина М.В.* Указ. соч. – С.10.

6. *Костомаров Н.И.* Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В.А.Замлинского; Примеч. И.Л.Бутила. – К., 1989. – С.441-442.

7. *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С.32-33.

8. Цит. за: *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С.119.
9. *Копилов С.А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005; *Його ж.* Листи до вчителя (З епістолярії Валерія Степанкова) // *Тетга cossacorum: Студії з давньої і нової історії України.* Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.547-553; *Його ж.* Із епістолярної спадщини Івана Огієнка (Листи до академіка О.Шахматова і професора О.Соболевського) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць.* – Т.10: Матеріали шостого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.16-22.
10. *Костомаров Н.И.* Автобіографія. – С.456-457; Корсун А. Н.И.Костомаров // *Русский архив.* – 1890. – №3. – С.208.
11. *Сухомлинов М.* Уничтожение диссертации Н.И.Костомарова в 1842 году // *Древняя и новая Россия.* – 1877. – Т.1. – С.52.
12. *Пінчук Ю.А.* Вказ. праця. – С.44.
13. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вст. ст. і заг. ред. В.А.Смолія. – К., 2005. – С.168.
14. *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історично циклу: проблеми і шляхи її вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – Ч.2: Пам'яті видатного вченого-історика члена-кореспондента Національної академії наук України Івана Олександровича Гуржія. – К., 1998. – С.42.
15. См.: *Логінова Л.А., Семенов В.Е.* Биографический метод и контент-анализ // *Методологические и методические проблемы контент-анализа.* – М., Л., 1973. – Вып.2.
16. Інститут рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф.Ш. – Спр.22396, 22413; Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф.449. – Оп.1. – А.е.389. – Л.12; Санкт-Петербурзький філіал Архіву РАН. – Ф.176. – Оп.2. – А.е.480. – Л.29-30, 32-33, 35-36, 78-79; Ф.35. – Оп.1. – А.е.447. – Л.37; Отдел рукописей Российской Национальной библиотеки. – Ф.608. – Оп.1. – А.е.1375. – Л.37 та ін.

Резюме

Стаття посвячена проблемі виявлення, класифікації та вивчення епістолярій учених-істориків, їх використання як історіографічних джерел в спеціальних історіографічних роботах та написанні творчих біографій учених.

Ключевые слова: учёные-историки, эпистолярии, историографические источники, источниковедческая критика, методы исследования, научные исследования.

Одержано 17 вересня 2007 р.

КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Ю.Й.СІЦІНСЬКОГО

В статті висвітлюється науковий внесок Ю.Й.Сіцінського у дослідження книжкових пам'яток Поділля. Розкривається його доробок у розвитку камерально-археографічного та бібліографічного опису рукописних книг та стародруків.

Ключові слова: Ю.Й.Сіцінський, рукописні книги, стародруки, книжкові пам'ятки, археографія, бібліографія.

Активізація вивчення старовини, опису пам'яток культури, створення каталогів рукописних книг та стародруків в другій половині ХІХ ст. була викликана необхідністю виявлення, інвентаризації та введення в науковий обіг пам'яток книжкової культури, рукописних книг і стародруків. Ця діяльність вимагала глибокої розробки питання щодо обліку та дослідження значних рукописно-книжних і документальних пам'яток. Розвиток польової та камеральної діяльності в галузі розшуків і описування історичних книг і документів, інших старожитностей, було необхідним підґрунтям для збирання джерельної бази таких досліджень. Наукова каталогізація рукописних книг і стародруків на базі бібліографічного та археографічного опису книжкових пам'яток стала основним видом фіксації книжкових джерел. Вона відбувалася в єдиному руслі розвитку історико-філологічних студій в галузі історії книжкових пам'яток і пов'язана з необхідністю бібліографічного та археографічного опису рукописів і стародруків як історичних джерел. Тоді ж зароджувалися не лише літературознавчі, а й історико-книгознавчі методи дослідження книжок як окремих джерел.

Цей період становлення археографії рукописної книги та бібліографії стародруків, сам процес збирання, сьогодні, у період розвитку української історичної школи книгознавства, потребує спеціального наукового історико-книгознавчого дослідження.

Вивчення доробку окремих представників цієї школи вже почалося в українській історіографії в різних аспектах, починаючи з 90-х років ХХ ст. Так, можна назвати праці Я.Д.Ісаєвича, М.В.Галушко, О.М.Колосовської, С.В.Сохань, Н.М.Шалашної, Г.І.Ковальчук, Н.Ф.Королевич, В.І.Ульяновського, Н.І.Черниш та ін. Цим вченим належить значний внесок у дослідження книгознавчого доробку А.С.Петрушевича, І.С.Свенціцького, М.І.Петрова, І.І.Кревецького, І.І.Огієнка, С.І.Маслова, М.О.Максимовича, Ф.Тітова, І.Франка та інших.

У цьому процесі брала участь велика кількість науковців з різних регіонів України, які формували бібліотечні та музейні колекції, займалися збирацькою діяльністю, проводили археографічні та етнографічні експедиції, описуючи рукописні книги та стародруки різних книгосховищ¹. У 70–80-х рр. XIX ст. формувалися центри дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток, церковно-історичні товариства і єпархіальні давньосховища, створені на базі зібрань єпархіальних історико-статистичних комітетів. Тоді ж церковними істориками почалося вивчення волинських, подільських, чернігівських колекцій рукописних книг і стародруків, що зберігалися в семінаріях та історико-статистичних комітетах. На Волині значну роль зіграли видання волинського кафедрального протоієрея М.М.Трипольського в галузі історії церкви на Волині та давніх друкарень² і С.Барановського – щодо історії волинських православних друкарень³. Опис церковно-богослужбових книг із збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії, виданий у Кам'янці-Подільському⁴, належить Т.І.Біленькому. Рукописні фонди Почаївської лаври вперше були описані В.Березиним⁵, студентом 2 курсу церковно-практичного відділу КДА⁶. Опис рукописів Чернігівської духовної семінарії опублікував М.Лілеєв⁷. Величезного значення в Україні набули бібліографічні дослідження викладача Київської духовної академії С.Т.Голубева, званого літературознавця, дослідника історії книги та бібліографа⁸. У цей період починається серія наукових видань, присвячених зібранню рукописних книг М.І.Петрова⁹. В Галичині виходять бібліографічні праці Я.Головацького¹⁰.

Хоча у 70–80-х роках XIX ст. описи книжок та друкарень носили більше реєстраційний або описовий характер, вони заклали підґрунтя для наступного періоду формування системи наукового бібліографічного, камерально-археографічного та джерелознавчого опису рукописів та стародруків, який починається у 90-х рр. XIX ст. – 10-х рр. XX ст. Серед вчених цього періоду помітно виділяється Юхим (Євтим) Йосипович Сіцінський, який також починає дослідження рукописних пам'яток у період 70-х років, залучаючи до наукового обігу рукописне євангеліє, знайдене ним у м.Сатанові Проскурівського повіту¹¹. Особистість Ю.Й.Сіцінського відома сьогодні як видатного історика-краєзнавця, знавця української культури, мистецтвознавця, який виявив себе й як архітектор та графік, бібліограф, архівознавець. Його життєвий шлях та внесок у розвиток дослідження історичного минулого Поділля привертая увагу таких дослідників як І.Крип'якевич, А.Паравійчук, І.С.Винокур, В.В.Корнілов, Л.В.Баженов¹².

Значний внесок у висвітлення діяльності Ю.Й.Сіцінського у складі Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету та його архів-

ної діяльності належить Ю.С.Земському, який розглядає його діяльність у складі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. перейменовано на Подільське церковне історико-археологічне товариство). Він провів значну роботу з реконструкції біографії, рукописної та архівної спадщини Ю.Й.Сіцінського, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ та в Державному архіві Хмельницької області¹³. Хоча Ю.С.Земський спеціально не вивчав бібліографо-археографічну діяльність Ю.Й.Сіцінського, однак, він звернув увагу на його деякі здобутки у цій сфері і зробив посилання на його неопублікований рукопис в Кам'янець-Подільській філії Держархіву Хмельницької області – “Палеографічний опис старовинних рукописів XV–XIX ст.”¹⁴.

Найбільш відомою є його праця, присвячена опису стародруків Подільського церковного історико-археологічного товариства, опублікована ним як додаток до 10 випуску “Трудов Подольского церковного историко-археологического общества – бывшего историко-статистического комитета под ред. Л.Н.Яворского и Е.И.Сецинского”¹⁵.

Крім того, йому належать ще декілька праць, що мають безпосереднє відношення до предмету нашого дослідження. Це праці “Докладная записка относительно устройства епархиальной библиотеки в Каменце” (1891), “Отчёт Подольского епархиального историко-статистического комитета и учреждённого им церковного Древнехранилища за 1890 г.” (1891), “Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею” (1924)¹⁶.

Життя та діяльність Ю.Й.Сіцінського цілком присвячена служінню духовній культурі. Він народився 10 грудня 1859 р. у с.Мазники Летичівського повіту Подільської губернії у сім'ї священика, закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище та семінарію, Київську духовну академію (1885), після чого певний час вчителював у м.Бахмут. З 1889 р. він працював у складі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, з 1891 р. очолив створене в 1900 р. на його базі Кам'янець-Подільське церковне давньосховище та отримав посаду редактора створеного в 1892 р. часопису “Подольские ведомости”, був обраний головою створеного в 1903 р. на базі статистичного комітету Подільського церковного історико-археологічного товариства (далі – ПЦІАТ). Прямий доступ до джерел книгозховища визначив його значний внесок у розвиток камерально-археологічного та бібліографічного опису рукописних книг та стародруків, цього зібрання.

Він був випускником КДА, учнем цієї школи, безпосередньо створеної дбаннями С.Т.Голубева, М.І.Петрова, Ф.Титова та інших. Дружні стосунки з його вчителем та колегою М.І.Петровим збереглися у нього впродовж усього життя останнього, про що свідчить широке листування, що збереглося

в Інституті рукопису НБУВ (ф.3, спр.13747-13766). Всіляко сприяв Ю.Й.Сіцинський М.І.Петрову під час його етнографічної експедиції на Поділля в 1890 р. з метою збирання матеріалів, що вийшли у складі видання “Подолія. Историческое описание” П.М.Батюшкова (СПб., 1891) та “Подоліе” і “Бессарабия” самого М.І.Петрова¹⁷.

На спеціальному засіданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету було вирішено всіляко сприяти роботі М.І.Петрова, зокрема, було складено список матеріальних пам’яток Подільської старовини, з яких належало б зробити фотознімки для видання книги і для музею самого Давньосховища. Членам Комітету було надано особливі повноваження і дозвіл на огляд будь-яких предметів старовини на місцях у період вакацій з метою збирання таких матеріалів для М.І.Петрова¹⁸.

Надалі, у процесі описування рукописів та стародруків ПЦД, він неодноразово звертався до М.І.Петрова за консультацією стосовно атрибуції книжкових пам’яток та рукописів.

Отже, перше дослідження, як згадувалося, було написано у м.Бахмуті і присвячене православному євангеліє першої половини XVI ст., знайденому у Воскресенській церкві м.Сатанова. В описовій формі він згадує, що книга має 246 аркушів, являє собою повний склад четвероевангелія з Місяцесловом та містить численні історичні власницькі та вкладні записи (12 різночасових записів). Дуже важливою ознакою його описування є повністю наведені маргіналії та вкладні записи. Одночасно, аналізуючи ці записи, молодий дослідник розповідає про її долю і наводить ці записи, починаючи від найдавнішої, зробленої в 1552 р., у часи польського короля Сигізмунда, коли книга була передана в дар церкві м.Княжполь¹⁹. Він детально зупиняється на історії м.Княжполя Кам’янецького повіту, заснованого ще у XV ст., історії його церкви, показує, що цей запис свідчить про наявність церкви вже в 1552 р.

Надалі наводить інші записи – про те, що в 1657 р. ця книжка була вже в Берлинцях Могилівського повіту, пов’язуючи її переміщення з війною Богдана Хмельницького, надалі простежує її долю – в 1669 р. – в Храмі Різдва Христового у Києві. Через 4 роки, коли Поділля зайняли турки, в 1673 р. – в Яворі, в Галичині, подарована священику Василю Летовичу в маєтку Яна Собеського. Надалі, в 1690 р., це євангеліє, після відходу турків, з’являється в м.Шаргороді, про що свідчить вкладний запис священику Прокопію на помин душі. Наступний запис 1789 р. пов’язаний з іменем Василя Скринова та селом Зозулиці (Київська або Волинська губернії) – власність іерея Василя Злочанського. Надалі він повідомляє, що рукописна книга була передана до Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (що сьогодні зберігається в Інституті рукопису НБУВ – С.М.).

У кінці статті від редактора вміщуються відомості про ще одне євангеліє XVII ст. молдаво-валахійського кириличного письма, що зберігалося у Подільській єпархії та передане за бажанням його колишнього власника, доглядача Кременецького духовного училища М.Яворовського, у дар Імператорській Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі²⁰. Найраніший власницький запис – 1675 р. – ієрея Афанасія в с.Кривецькому.

Отже, молодий дослідник приділяє серйозну увагу історії рукописної книги, що відображається у численних записах, аналізує їх та співставляє з реальними історичними подіями.

В “Отчёте Подольского епархиального историко-статистического комитета и учреждённого им церковного Древнехранилища за 1890 г.”, присвяченому 25-річчю існування Комітету для історико-статистичного описування приходів та монастирів Подільської єпархії при Редакції “Подольских епархиальных ведомостей”, є повідомлення про відкриття в 1890 р. Подільського епархиального церковного Давньосховища (далі – ПЩД) по благословінню Високопреосвященого Доната, колишнього Єпископа Подільського та Брацлавського, нині Архієпископа Литовського і Віленського, при участі преосвященнішого Дмитрія. Проект цього ПЩД був підготовлений протоієреєм М.З.Дороновичем, священником Ю.Й.Сіцінським та священником В.С.Якубовичем в 1889 р. За цим проектом, ПЩД створювалося з метою зосередження та збереженості старожитностей, що мали відношення до історії Подільської єпархії. та з метою допомагати членам Комітету в їхніх наукових студіях. Тому ПЩД складалося з трьох структурних частин: Бібліотеки Комітету, архіву та музею, де мали б збиратися речові пам’ятки. В.С.Якубович був затверджений завідувачем ПЩД, Ю.Сіцінський – секретарем. 30 грудня Давньосховище було урочисто відкрито у м.Кам’яниці та затверджено його Статут²¹.

У перший же рік були пожертвування не лише церковної утварі, а й цінних стародруків та рідкісних видань, зокрема львівський “Требник” (Львів, 1695), псалтир французькою мовою (Париж, 1656), Новий Заповіт (К., 1759), від протоієрея М.В.Смашкевича з Донської духовної семінарії – рукописні євангелія XVI та XVIII ст. і грамоти польських королів (зокрема грамота Яна Казимира 1654 р. Смотрицькому Домініканському монастирю, інші грамоти польських королів тощо).

Багато надходжень було від членів Комітету. Найціннішими були, зокрема, від М.І.Яворовського – рукописні ірмологі та інші рукописні книги XVII–XVIII ст. Сам Ю.Сіцінський подарував рукописну книгу “Восследование служб тайны Евхаристии и сострадания Пресвятой Богородицы”. Священик с.Михайловка Ольгопільського повіту подарував рукописне євангеліє XVI ст., “Лексикон славяно-русский Памвы Беринды” (1627),

нотний ірмолой 1709 р., а С.А.Венгрженовський подарував Біблію на польській мові Яна Гришова (видання 1726 р.), рукописну логіку із базиліанської школи XVIII ст. тощо²².

Історико-джерелознавчий аналіз супроводжує “Опись старопечатных книг Музея Подольского церковного Историко-археологического общества” Ю.Й.Сіцінського. Ця колекція була створена з книг, подарованих приватними особами, та пожертв церков Подільської єпархії, а також переданих з архіву Консисторії, куди вони потрапили після розпорядження єпархіального керівництва щодо вилучення уніатських богослужбових книжок. В 1885 р. учитель Кам’янець-Подільської гімназії Т.І.Біленький описав ці книжки. Однак значну кількість цих стародруків було знищено вже на початку 90-х рр. недбанням керівництва Консисторії, яке не знайшло відповідного приміщення, а деякі залишки були передані до семінарії.

Однак, і до семінарії відійшли не всі книжки, незначна частка залишилася в Консисторії та була передана в Музей. Цим пояснюється відсутність переважної кількості книжок, описаних Т.І.Біленьким, та меморіальна цінність його каталогу. Загибло багато рідкісних видань XVII–XVIII ст. – львівських, київських та почаївських.

Книжки в Описі розташовані у хронологічному порядку. Подано 183 позиції описань та Додаток (№ 184–194 та доповнення до існуючих примірників, що надійшли в 1903–1904 рр.). Вказуються найменування книжок, місце та час видання, формат, кількість сторінок, стовбців, детальний опис найдавніших оправ. Важливими є наведені маргінальні записи по краях книжок, які, на думку укладача, мають велику історичну цінність. Крім того, наводяться відомості, від кого книжка надійшла, повнота примірника та його збереженість, а також стислі бібліографічні відомості про згадки. Ю.Й.Сіцінський здійснює порівняння книжок з існуючими виданнями Каратаєва, Ундольського, Головацького, Родоського, Сопікова та Біленького, що дало йому можливість визначити примірники і цінність видань, що описувалися²³. Описуються усі примірники, подаються їх особливості.

Найдавнішою за часом книжкою у зібранні Музею був “Євхологіон” 1574 р., виданий у Венеції грецькою мовою (надійшов з Георгіївської церкви м.Могилева-Подільського (колишньої грецької церкви)) та Тулія Ціцерона “Tullii Ciceronis Orationum” латинською мовою, виданої в Антверпені у 1581 р. З кириличних видань найранішими були Євангеліє, видане у Вільні 1600 р., “Лексикон славно-росксий і імен тлукованіє” Памво Беринди та Тріодь писна 1627 р. Києво-Печерської друкарні, Апостол друкарні Спирідона Соболя, видана в Києві 1630 р., Євангеліє, видане 1636 р. в Львівському братстві, Требник, виданий Петром Могилою в Києво-Печерській Лаврі у 1646 р. та багато інших. Останнім вказується Богогласник 1825 р.

Ю.Й.Сіцінський залишив нам також меморіальний каталог книжок Музею. На той час цей каталог був зразком наукового бібліографічного опису цінних та рідкісних видань, що зберігалися в Музеї. Він дає можливість уявити цінність колекції, а при бажанні – прослідкувати долю цих книжок. Велике значення мав й опис усіх примірників, а також повна публікація усіх записів, які упорядник вважав історичними джерелами, що свідчать про рівень освіченості українського суспільства XVI–XVII ст.

У 1924 р. він опублікував стислий огляд стародруків у виданні Українського наукового інституту книгознавства “Бібліологічні вісті”, присвяченого 350-річчю українського друку²⁴, де знайшли місце також статті таких книгознавців як Григорій Тисяченко, Павло Попов, Сергій Маслов, Віктор Романовський, Кость Копержинський, Микола Михайленко, Микола Макаренко, Данило Шербаківський, Пилип Клименко, Василь Кульженко, Володимир Барвінок, Володимир Перетц та інші. Це був останній книгознавчий збірник, де брав участь Ю.Й.Сіцінський. Надалі його доля, як і доля багатьох українських книгознавців старої книжки та церковних діячів, була трагічною. Хоча він не був репресованим, однак справа його життя для нової радянської влади втратила актуальність. Так і не було видано його описання рукописних книг, про що згадує Ю.Земський.

Разом з тим, подільський вчений Ю.Й.Сіцінський своїми працями довів, що у цей період не було поняття “провінційної науки”, а робота із створення наукових описів цінних фондів може бути ґрунтовною та важливою не лише для користувачів, а й самодостатньою для вивчення історії краю. Він залишив нам велику книгознавчу спадщину як тим, що сприяв діяльності ПЦД, так і своїми описами, які відповідають високим вимогам наукового каталогу. Ю.Й.Сіцінського можна вважати одним з перших книгознавців, який звернув серйозну увагу на історико-джерелознавчу цінність маргіналій, вкладних записів. Вони знайшли чільне місце в науковому доробку українських книгознавців.

Примітки:

1. Див. детальніше наші праці: *Мищук С.М.* Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2007. – Вип.11. – С.16-34; *Мищук С.М.* Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М.Перетца в Україні // *Бібліотечний вісник*. – К., 2007. – №4. – С.23-36.

2. *Трипольский Н.* Вольнские православные церковные братства и их деятельность. – Житомир, 1892; Его же. Древние вольнские типографии и их издания. – Житомир, 1892.

3. *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Вольни право-

славных типографиях // Вольнские епархиальные ведомости. – 1877. – №18. – С.763-787.

4. *Беленький Т.И.* Описание церковно-богослужебных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1876.

5. *Березин В.* Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. Г.Корчак-Новицкого, 1881. – 81 с.

6. *Его же.* Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С.-Петербурга // ЖМНП. – 1846. – Отд.Ш. – С.33-48.

7. *Лилеев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – Спб., 1880.

8. *Голубев С.Т.* Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий // Труды КДА. – 1876. – №1. – С.121-161; №2. – С.359-398; *Его же.* О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове 1491 г.: Библиогр. заметка. – К., 1884; *Голубев С.Т.* О составе библиотеки Петра Могилы // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в 1874 г. – Т.2. – К., 1878. – С.257-268.

9. *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. В 3-х вып. Вып.1. – К., 1875. – 280 с.; Вып.2. – К., 1877. – 543 с.; Вып.3. – К., 1879. – 683 с.

10. *Головацкий Я.Ф.* Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В.Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864 год, в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати. – Спб.: Тип. Имп. АН, 1874; *Головацкий Я.Ф.* Библиографические находки во Львове. О рукописях и старопечатных изданиях, хранящихся в библиотеке Ставропигийской церкви Успения. – Спб.: Тип. Имп. АН, 1873.

11. *Сецинский Е.И.* Древнее рукописное евангелие, найденное в м.Сатанове Прокуроровского уезда // Подольские епархиальные ведомости (ПЕВ). – 1887. – №44. – С.1007-1017.

12. *К[рип'якеви]ч. [Іван].* Пятидесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т.151. – С.217-223; *Паравійчук А.* Видатний історик Поділля // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.86-92; *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Видатний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С.93-100; Сіцінський і Поділля // Духовні вигоки Поділля: творчі історії краю / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1994. – Ч.1. – С.15-20, 57-71; *Баженев А.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть. – Хмельницький, 1995. – С.234-236.

13. *Земський Ю.С.* Матеріали Інститут рукописів ЦНБ НАН України ім.В.І.Вернадського про діяльність Ю.Й.Сіцінського // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С.292-294; *Його ж.* Подільський епархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність).

– Хмельницький, 1997. – 26 с.; *Його ж.* Сіцинський Юхим Йосипович // Українські архівісти. Вип.1 (XIX – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С.301-303; ДАХМО. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.4-35.

14. *Земський Ю.С.* Сіцинський Юхим Йосипович // Українські архівісти. Вип.1. – С.302; *Його ж.* Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет. – С.11-12.

15. *Сецинский Е.И.* Описание старопечатных книг Музея Подольского церковного Историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – 107 с.; Приложение к десятому выпуску “Трудов Подольского церковного Историко-археологического общества (бывшего “Историко-статистического комитета”)/ Сост. Е.Сецинский.

16. *Сецинский Е.И.* Докладная записка относительно устройства епархиальной библиотеки в Каменце // ПЕВ. – 1891. – №52; *Его же.* Отчёт Подольского епархиального историко-статистического комитета и учреждённого им церковного Древнехранилища за 1890 г. // Там же. – №11. – С.181-206; *Його ж.* Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею // Бібліографічні вісті. – 1924. – №1-3. – С.170-171.

17. *Сохань С.В.* Бібліотечно-археологічна діяльність М.І.Петрова (1840–1921). Дис. ... к.і.н. – К., 2003. – Арк.125.

18. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета // ПЕВ. – 1890. – №33. – С.758.

19. *Сецинский Е.И.* Древнее рукописное евангелие, найденное в м.Сатанове Проксуровского уезда // ПЕВ. – 1887. – №44. – С.1008-1009.

20. Там же. – С.1013.

21. Отчёт Подольского епархиального историко-статистического комитета. – С.182-183.

22. Там же. – С.187-190.

23. *Сецинский Е.* Описание старопечатных книг Музея Подольского церковного Историко-археологического общества. – С.2-3.

24. *Його ж.* Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею // Бібліографічні вісті. – 1924. – №1-3. – С.170-171.

Резюме

В статье освещается научный вклад Е.И.Сицинского в исследование книжных памятников Подолья. Раскрывается его вклад в развитие камерально-археографического и библиографического описания рукописных и старопечатных книг.

Ключевые слова: Е.И.Сицинский, рукописные книги, старопечатные книги, книжные памятники, археография, библиография.

Одержано 18 жовтня 2007 р.

ПРОФЕСОР О.КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ЯК ГОЛОВА ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ

На основі архівних матеріалів і спеціальних досліджень у статті змальована діяльність професора Олександра Котляревського на посаді голови Історичного товариства Нестора літописця у 1877–1881 рр., з’ясовано основні напрямки і форми діяльності цього наукового осередку в означений період.

Ключові слова: О.Котляревський, Історичне товариство Нестора літописця, засідання, доповіді, повідомлення, науковий часопис.

Олександр Олександрович Котляревський (1837–29.09(11.10).1881) не належить до тих діячів української науки, яких іноді називають “незаслужено забутими”, тому що науковий доробок вченого був високо оцінений сучасниками, котрі відзначали його “загальнослов’янське і загальноєвропейське значення”¹. Після смерті науковця вийшло зібрання його творів з бібліографією праць, видруковано спогади про нього, засновано на його честь спеціальну наукову премію². Проте згодом його ім’я і праці були забуті й лише наприкінці ХХ ст. завдяки роботам З.Власової і Л.Лаптевої повернуті із забуття³. На сьогоднішній день спостерігається поживлення інтересу до наукового доробку одного із найталановитіших українських філологів, істориків і славістів другої половини ХІХ ст.⁴. На жаль, майже не відома інша сторінка його творчої біографії, як голови одного із перших в Україні наукових об’єднань істориків професіоналів – Історичного товариства Нестора літописця (1877–1881). Її висвітленню і присвячена дана стаття.

О.Котляревський походив із родини полтавських дворян, у 1853 р. закінчив Полтавську гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де слухав лекції Т.Грановського, П.Кудрявцева і студіював слов’янську філологію у О.Бодяньського. У 1857 р. він закінчив університет і почав викладати російську словесність у середніх учбових закладах Москви, активно займався науковою діяльністю, але в 1862 р. був заарештований за підозрою в антиурядовій діяльності. Поки тривало слідство, протягом півроку перебував в ув’язненні в Олексіївському равеліні Петропавлівської фортеці, де захворів на туберкульоз. Незважаючи на відсутність складу злочину О.Котляревського, за ним встановили поліцейський нагляд до червня 1869 р. і заборонили вступати на державну службу. Повернувшись до Москви, вчений займався літературною діяльністю, активно працював у заснованому в 1864 р. Археологічному то-

варистві, у виданнях якого видрукував чимало своїх досліджень. Лише в 1867 р. він отримав дозвіл служити в навчальних закладах Дерптського учбового округу. Після захисту в 1868 р. магістерської дисертації на тему: “Про поховальні звичаї язичницьких слов’ян” був прийнятий на посаду екстраординарного професора Дерптського університету по кафедрі російської мови і слов’янського мовознавства. Досконало володіючи німецькою мовою, вчений швидко при звичаївся до обстановки (викладання велося німецькою мовою, а серед професорів і студентів переважали балтійські німці) і працював досить плідно. Але у ці роки у нього став швидко розвиватися туберкульоз і в 1872 р. він виїхав на лікування за кордон, а потім за станом здоров’я звільнився з університету. У Празі він видрукував двома книгами свою докторську дисертацію з давньої історії поморських і балтійських слов’ян⁵, 17 листопада 1874 р. захистив її у Петербурзькому університеті й за два тижні отримав ступінь доктора слов’янської філології⁶.

26 листопада 1874 р. Рада історико-філологічного факультету обрала Котляревського ординарним професором по кафедрі слов’янської філології Університету Св. Володимира, а 20 грудня аналогічне рішення прийняла Рада університету (33 голосів – “за”, 3 – “проти”)⁷. Майже відразу після обрання йому було дозволено вступити на службу “по відомству Міністерства народної освіти без обмеження взагалі місць служби”. Університет Св. Володимира дістав в особі О.Котляревського першокласного фахівця, який був одним із подвижників нового, порівняльного методу дослідження минулого слов’янських народів і своїми працями значно просунув уперед науку про слов’ян. Це був викладач нового типу, який увібрав у себе всі домінуючі новачі тогочасної європейської історичної науки, а його наукова діяльність була яскравим свідченням інтеграції вітчизняної науки в європейський інтелектуальний простір.

У Київ О.Котляревський прибув 24 листопада 1875 р., майже через рік після обрання (перебував у науковому річному відраядженні за кордоном), і тут його діяльність продовжувалася до останнього року його життя. Освічений і талановитий професор поставив викладання в університеті слов’янознавства на високий рівень, читав лекції з усіх слав’ястичних дисциплін і вів практичні заняття.

Крім викладацької діяльності в університеті, О.Котляревський читав лекції на Вищих жіночих курсах, брав активну участь у роботі Київського слов’янського благодійного товариства (у 1877–1878 рр. був його головою) й був головою Історичного товариства Нестора літописця (ІТНЛ). Останнє було створено на початку 1873 р. за ініціативи ряду викладачів університету Св. Володимира, Київської духовної академії та представників громадськості м.Києва, а його першими керівниками були: помічник курато-

ра київського учбового округу М.Тулов (голова), професор І.Малишевський (товариш голови), доцент І.Хрущов (секретар), доцент В.Антонович (скарбник). У перші роки роботи товариства основною формою його діяльності стали наукові засідання (один раз у місяць), на яких заслуховувались доповіді й повідомлення, що стосувалися «історії і літератури загальної, пов'язаної з інтелектуальним життям російського народу»⁸, а також обговорювалися рецензії та інша різноманітна наукова інформація. Крім того, товариство взяло активну участь у підготовці та проведенні у Києві III Археологічного з'їзду, що відбувся у серпні 1874 р., в роботі якого взяли участь як вітчизняні, так і зарубіжні науковці.

О.Котляревський виявив зацікавленість щодо діяльності ІГНЛ майже з часу його заснування, а вже на початку 1876 р. він став його активним членом, надавши новий імпульс його діяльності. Як слушно зауважив його університетський колега М.Дашкевич, «не проходило майже жодного зібрання за його присутності без того, щоб він не зробив якого-небудь повідомлення, при цьому він зазвичай говорив дотепно і цікаво. Він звернув особливу увагу на ознайомлення Товариства з новинами російської і іноземної історичної і філологічної літератури і зміг придати великий інтерес зборам Товариства»⁹. Тож не випадково, що після відмови В.Іконнікова 20 листопада 1877 р. від посади голови ІГНЛ, на це місце було обрано одного із найавторитетніших вчених університету Св. Володимира, члена-кореспондента Петербурзької АН (1875), ординарного професора О.Котляревського. У грудні 1880 р. він вдруге був переобраний на цю посаду і займав її аж до своєї смерті 29 вересня 1881 р.¹⁰.

Очолити ІГНЛ, О.Котляревський, який вже мав досвід керівництва в Московському археологічному товаристві (у 1864–1868 рр. займав посади товариша секретаря, бібліотекаря, хранителя музею, редактора «Археологического вестника»), ініціював ряд заходів щодо поживлення його діяльності. Насамперед, з 1878 р. наполовину був зменшений розмір членських внесків (5 рублів) з кожного із членів товариства, котрі проживали у м.Києві, що сприяло вступу до нього нових членів із числа викладачів середніх навчальних закладів. Зокрема, на запрошення голови ІГНЛ у березні 1879 року до його складу було прийнято українського вченого-філолога, викладача колегії П.Галагана П.Житецького.

Завдяки своєму високому науковому авторитету і активній діяльності О.Котляревський зміг залучити до складу товариства в якості почесних і дійсних членів чимало відомих професорів із Варшавського, Казанського, Московського, Новоросійського, Санкт-Петербурзького, Харківського університетів, історико-філологічних інститутів Ніжина і Санкт-Петербурга, викладачів київських гімназій. Поступово збільшувалась кількість відві-

дувачів на засіданнях ІГНЛ, що надалі стали публічними. Так, з 1880 р. студенти університету Св. Володимира отримали можливість вільного доступу (без квитків) на всі зібрання товариства, а їх участь у них чимало сприяла популяризації його діяльності серед широких кіл студентської й учнівської молоді. Інформація ж про всі найважливіші наукові повідомлення, виголошені на засіданнях ІГНЛ, розміщувалася у щорічних звітах, що, починаючи з 1875 р., регулярно друкувалися на шпальтах університетського часопису “Университетские известия”, а також у київських газетах¹¹.

Враховуючи досвід діяльності історичних наукових товариств в європейських країнах та усвідомлюючи необхідність і важливість видання друкованого періодичного органу ІГНЛ, О.Котляревський виступив одним із ініціаторів випуску такого часопису, що отримав назву “Чтения в Историческом обществе Нестора летописца” (далі – “ЧИОНЛ”). Перша книга “ЧИОНЛ” вийшла друком 1879 р. і містила видрукувані повністю чи в короткому викладі доповіді та повідомлення, що обговорювалися на засіданнях товариства упродовж 1873–1877 рр. Друга книга “ЧИОНЛ” вийшла восени 1888 р. і містила інформацію про склад і засідання організації з 1878 по 1887 рр., а всі наступні випуски часопису аж до початку Першої світової війни виходили щорічно.

О.Котляревський своєю діяльністю на посаді голови ІГНЛ чимало сприяв поповненню фондів його бібліотеки різноманітною історичною літературою (монографіями і науковими часописами), рукописами, стародруками та ін. Також за час його перебування на посаді голови товариства відбулося упорядкування його грошових коштів¹².

За період головування О.Котляревського (жовтень 1877 – вересень 1881 років) відбулося 43 засідання наукового товариства, на кожному з яких заслуховувалось дві-три доповіді чи повідомлення. Тематика останніх стосувалася історії та археології давніх слов'ян, проблем загальної історії, зокрема давньої історії народів Придунав'я і Чорногорії, історії українських земель під владою Польщі, історії церковнослов'янської і російської мови, літератури, писемності й друкарської справи, історії і літератури слов'янських народів тощо. Виходячи із своїх наукових інтересів учено-славіста, Олександр Олександрович суттєво розширив славістичну проблематику на засіданнях товариства. Так, він виступив із низкою змістовних повідомлень, що стосувалися проблем історії, фольклору і етнографії стародавніх слов'ян: “Про звичаї у слов'ян при народженні дитини і до змужніння”, “Нарис історії поєдинків у слов'ян”¹³.

За часи головування О.Котляревського на засіданнях ІГНЛ розпочато заслуховування наукових доповідей, присвячених вшануванню пам'яті відомих російських, українських і зарубіжних наукових і громадських ді-

ячів. Зокрема, доповідь про життя і наукову діяльність відомого чеського вченого Фр. Палацького (1798–1876) виголосив М.Задерацький; О.Котляревський – низку повідомлень, присвячених вшануванню пам'яті відомих російських і українських вчених-славистів О.Попова (1821–1877), О.Бодяньського (1808–1877), В.Григоровича (1815–1876), І.Срезневського (1812–1880), М.Задерацького (1845–1880), історика Д.Поленова (1806–1878), філолога А.Шіфнера (1813–1879)¹⁴. Також доповідь голови ІТНЛ в щорічному публічному засіданні товариства у 1879 р. була присвячена творчості відомого російського письменника О.Грибоедова, а в 1881 р. – Ф.Достоевського¹⁵.

Як завзятий бібліофіл, О.Котляревський ініціював заслуховування на засіданнях товариства критико-бібліографічних оглядів сучасної історичної літератури, які він вважав “важливою ділянкою діяльності Товариства”. З подібними оглядами новітніх видань голова виступав майже на кожному засіданні ІТНЛ, даючи в них оцінку новітніх історичних видань і окреслюючи тенденції розвитку вітчизняної і зарубіжної науки. Серед них, зокрема, “Про праці академіків К.М.Бера і К.Е.Ейхвальда”, “Про поточну російську історичну літературу”, “Про наукову цінність видань “Товариства любителів давньоруської писемності”, “Нова книга “Нарис діяльності комісії з друкування грамот і договорів” (СПб., 1878), “Нова книга Ріхарда Андре “Етнографічні паралелі і порівняння” (Штуттгарт, 1878), “Нові дані до історії звичаїв і виховання в російському суспільстві XVIII ст.” та ін. Матеріали цих бібліографічних оглядів О.Котляревського друкувалися в “ЧИОНЛ”, “Университетских известиях”, “Славянском ежегоднике” (Київ), “Филологических записках” (Воронеж), часописі “Древности. Труды Московского археологического общества”¹⁶. Також з оглядами про нові наукові видання виступали П.Аландський, В.Антонович, С.Голубев, М.Задерацький, В.Іконніков, Ф.Мищенко, М.Петров та ін.

О.Котляревський підтримував інтенсивне спілкування із багатьма російськими, українськими (В.Антоновичем, О.Бодяньським, О.Кочубінським, І.Срезневським) і зарубіжними (А.Патерой) колегами, інформуючи їх про наукові київські новини. Зокрема, в жовтні 1876 р. у листі до свого петербурзького колеги він повідомляв про видання творів М.Іванішева, закінчення друку першого тому творів М.Максимовича, вихід у світ книги Ф.Терновського “про вивчення Візантії у давній Русі” та збірки М.Драгоманова “Малоросійські народні перекази і оповідання”. А в листі до О.Кочубінського від 8 жовтня 1879 р. він писав: “Хворію – декілька днів уже, як не виходжу із дому, не буваю на лекціях... А тут ще звістка про смерть Соловйова!... Дивно: я майже зарані був впевнений у Москві, що Соловйову не вийти із хвороби живим, а все ж смерть його подіяла на мене новим і неочікуваним чином... До неділі повинен приготувати про нього

“поминку” для читання в Нестерівському історичному Товаристві”¹⁷.

Отже, своєю діяльністю на посаді голови ІГНА професор О.Котляревський всіляко сприяв активізації його роботи: залучив до членства відомих вчених із різних університетів та історико-філологічних інститутів Російської імперії, викладачів київських навчальних закладів; запровадив нові форми роботи на його засіданнях (критико-бібліографічні огляди наукової історичної літератури, повідомлення на пошану відомих вчених); популяризував засідання товариства, що стали публічними; сприяв суттєвому зростанню фондів бібліотеки ІГНА і упорядкуванню його фінансів; було започатковано видання друкованого органу товариства “Чтения в Историческом обществе Нестора летописца” тощо.

Примітки:

1. *Дашкевич Н.П.* Речь, произнесенная в экстренном собрании Исторического Общества Нестора летописца 4 октября 1881 г. // Поминка по Александре Александровиче Котляревском. – К., 1881. – С.83.

2. *Котляревский А.А.* Сочинения: В 4-х т. – СПб., 1889–1895; Список трудов А.А.Котляревского // Там же. – Т.4. – СПб., 1895; *Пытин А.Н.* Очерк биографии проф. А.А.Котляревского // Там же; Поминка по Александре Александровиче Котляревском. – К., 1881; *Веселовский А.Н.* Воспоминания об А.А.Котляревском // Киевская старина. – 1888 – №9; А.А.Котляревский как преподаватель: Из старых воспоминаний // Русская старина. – 1893. – Кн.6 и др.

3. *Власова З. А.* Котляревский в Праге // Литературные связи славянских народов: Исследования, публикации, библиография. – Л., 1988. – С.291-306; *Лантева Л.* Котляревский Александр Александрович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.193-194; *Її ж.* Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян // Архіви України. – 1991. – №1. – С.49-56; *Еї жє.* Исследования по истории и этнографии славянских народов // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян / Отв. ред. Д.Ф.Марков, В.А.Дяков. – М., 1987. – С.349-354; *Еї жє.* Преподавание славистических дисциплин в университетах. Подготовка кадров // Там же. – С.195-224.

4. *Котилев С.А.* Історія слов'янських народів в історичній думці України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.150-154 та ін.; *Її жє.* Контакти українських учених-славістів з чеською наукою у 20–40-х рр. ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.Михайла Коцюбинського. Вип.6. Серія: Історія. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.186-190; *Коцюк В.* Документальні матеріали про професора О.Котляревського в архівосховищах України і Російської Федерації // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т.17. – С.373-380.

5. *Котляревский А.А.* Древности юридического быта Балтийских славян: Опыт

сравнительного изучения славянского права. – Прага, 1874; *Его же*. Книга о древностях и истории Поморских славян в XII веке: Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности. – Прага, 1874.

6. Диплом доктора славянской филологии Котляревского Александра Александровича // Отдел Рукописей Института русской литературы и искусства. – Ф.134. – Оп.4. – А.ед.179.

7. Выписка из протокола Совета Университета Св. Владимира // Державний архів м.Киева. – Ф.16. – Оп.313. – Стр.183. – Арк.1, 6; *Пытин А.С.* Очерк биографии профессора А.А.Котляревского // Сочинения А.А.Котляревского. – Т.IV. – СПб., 1895. – С.СХХІІ.

8. *Дашкевич Н.П.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора Летописца по январь 1898 г. // 25-летие Исторического Общества Нестора-Летописца: Исторический очерк, составленный Н.П.Дашкевичем. – К., 1899. – С.48.

9. Там же. – С.34-35.

10. Там же. – С.40-41.

11. Там же. Историческая записка о возникновении и деятельности. – С.35.

12. 25-летие Исторического Общества Нестора-Летописца: Исторический очерк, составленный Н.П.Дашкевичем. – К., 1899. – С.6.

13. *Котляревский А.А.* Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1; *Его же*. Очерк истории поединков у славянских племен // Там же. – 1888. – Кн.2. – С.11-14.

14. *Котляревский А.А.* Осип Максимович Бодянский (Историко-библиографическая поминка) // Славянский ежегодник: Сб. статей по славяноведению / Сост. Н.П.Задерацкий. – К., 1878. – С.343-352; *Его же*. В.И.Григорович // Там же. – С.308-316; *Его же*. Очерк учено-литературной деятельности О.М.Бодянского // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С.295-301; *Его же*. О трудах А.Н.Попова // Там же. – С.308-310; Сообщение о научной деятельности Д.В.Поленова // Там же. – 1888. – Кн.2. – С.71-72; Поминка о недавно скончавшемся академике Шифнере // Там же. – С.119-120.

15. *Котляревский А.А.* Поминка об А.С.Грибоедове // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С.92-95; *Его же*. Памяти деятелей науки и литературы, унесенных смертью в последнее время, преимущественно памяти Ф.М.Достоевского // Там же. – С.139-141.

16. Див.: *Котляревский А.А.* Сведения о текущей исторической и археологической литературе // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С.304-305, 307-308; *Его же*. О трудах академиков К.М.Бэра и К.Э.Эйхвальда // Там же. – С.284-288; *Его же*. О текущей русской исторической литературе // Там же. – 1888. – Кн.2. – С.26-29; “Про учёные достоинства “Общества любителей древнерусской письменности” // Там же. – С.48-49; *Его же*. Обзор успехов славяноведения за последние три года 1873–75 // Университетские известия. – 1876. – №7. – С.284-303; *Его же*. Библиографические сведения о новых книгах // Там же. – 1876. – №5. – С.1-14, №6. – С.1-4; *Его же*. Успехи славяноведения в России до 1872 года. По А.А.Майкову, П.А.Лавровскому и А.А.Котляревскому // Славянский ежегодник. Календарь на 1876 г. / Сост. Н.П.Задерацкий. – К., 1877. –

С.17-48; *Его же*. Успехи славяноведения за последнее время // Славянский ежегодник. Сб. статей по славяноведению / Сост. Н.П.Задерацкий. – К., 1878. – С.295-305; *Его же*. Некоторые указания и соображения относительно движения археологических занятий и литературы у Словенцев, Чехов (с Мораванами), Лужичан и Поляков // Древности. Труды Московского Археологического общества. – 1877. – Т.VII. – Вып.I. – С.46-48; *Его же*. Об изучении древнерусской письменности. Критическое обозрение // Филологические записки. – 1879. – Вып.IV-V. – С.1-40; Вып.VI. – С.41-94 и др.

17. Цит. за: *Пытин А.Н.* Очерк биографии проф. А.А.Котляревского // Котляревский А.А. Сочинения: В 4-х т. – СПб., 1895. – Т.IV. – С. СXXXVIII, СXXXV.

Резюме

На основании архивных материалов и специальных исследований в статье освещена деятельность профессора Александра Котляревского на посту главы Исторического общества Нестора Летописца в 1877–1881 гг., выяснены основные направления и формы деятельности этого научного общества в указанный период.

Ключевые слова: А.Котляревский, Историческое общество Нестора Летописца, заседания, доклады, сообщения, научный журнал.

Одержано 9 жовтня 2007 р.

УДК 929“1943-1947”

С.А.Юсов

КАЗАНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ В.О.ГОЛОБУЦЬКОГО (1943–1947 рр.)

В статті досліджено наукову і педагогічну діяльність В.О.Голобуцького в евакуації під час Великої Вітчизняної війни і в перші повоєнні роки.

Ключові слова: В.О.Голобуцький, Казань, університет, діяльність.

Надзвичайно важливу роль у розвитку історичної науки відіграють різноманітні наукові контакти в якомусь визначеному інтелектуальному співтоваристві (серед них – безпосередні взаємозв'язки поміж вченими, участь у наукових конференціях, семінарах, нарадах, засіданнях, сесіях і т.п.); впровадження до учбової практики власного концептуального бачення процесу історичного розвитку за допомогою лекційних курсів, семінарських занять

і т.п.¹. В останньому випадку вузівські професори виконують вирішальну роль як у розповсюдженні та засвоєнні (студентами) історичних знань, так і в процесі спільного розвитку історичної думки². До таких вузівських професорів належав і відомий дослідник історії козацтва В.О.Голобуцький.

Предметом нашої студії являється наукова і педагогічна діяльність В.О.Голобуцького в евакуації під час Великої Вітчизняної війни і в перші повоєнні роки. Це період життя у Казані (1943–1947 рр.), що характеризувався його роботою на посаді завідувача кафедри історії СРСР у Казанському державному університеті, а також такими подіями, як підготовка та захист докторської дисертації в стінах Ленінградського університету. Даний період (як, власне, і вся біографія вченого) майже не висвітлена в науковій літературі. Надзвичайно короткий, але найбільш змістовний опис серед інших цього періоду подається у власних спогадах В.О.Голобуцького (які водночас є і джерелом), опублікованих 1966 р. в журналі “Вопросы истории”. В 2003 р. (одна – в 2005 р.) було оприлюднено в періодиці шергювілейних статей, здебільшого подібних³, де в двох-трьох фразах мовилося про період життя В.О.Голобуцького в 1943–1947 рр. Автором даних рядків було опубліковано ряд статей, де під різноманітними ракурсами розглядався вказаний період⁴, однак у представленій увазі читача статті здійснена спроба більш цілісного висвітлення.

Перед тим як перейти до основної теми представленої увазі читача студії, коротко окреслимо попередні віхи біографії В.О.Голобуцького. Уродженець Чернігівської губернії за походженням⁵, історик у зв'язку з різноманітними обставинами набув вищу освіту в Ростові-на-Дону⁶. Пропрацювавши деякий час на педагогічній роботі у Грозному, на Північному Кавказі, і бажаючи присвятити своє життя історичній науці, в 1934 р. він поступив до аспірантури при Ленінградському педінституті ім.О.Герцена, де його науковим керівником став академік Б.Греков⁷. Водночас В.О.Голобуцький працював педагогом у школі для дорослих, а з січня 1935 р. – викладачем кафедри народів СРСР історичного факультету (заочний сектор) названого вузу⁸.

Закінчивши аспірантуру в 1937 р., ще до захисту дисертації В.О.Голобуцький отримав розподіл у Краснодарський педінститут⁹, де він сам навчався упродовж 1926/1927 навчального року, впритул до перевodu в Ростовський університет, де познайомився з місцевим архівосховищем¹⁰. У Краснодарі він щільно зайнявся архівними пошуками у фондах Краснодарського краєвого архівного управління. Тут історик розпочав вивчення теми, що вповні відповідала його науковим пріоритетам, – соціальної історії козацтва. В міру опрацювання архівних матеріалів В.О.Голобуцький апробував їх у студентській аудиторії. Подібно до видатного російського історика А.Преснякова, В.О.Голобуцький теж міг стверджувати, що його докторська

дисертація склалася “не стільки в умовах кабінетної праці, скільки в аудиторії, живому спілкуванні з молодшим поколінням істориків”, і в його свідомості дисертація представляє собою “передусім публічний звіт про характер та направленість його університетського викладання”¹¹; у випадку з В.Голобуцьким – інститутського викладання. Дійсно, вчений у своїх спогадах свідчить, що під час семінарів він зумів перетворити студентську аудиторію в єдиний творчий колектив, який допомагав своєму науковому керівникові практично й теоретично, водночас переймаючи його досвід науково-дослідної роботи, зокрема – архівної¹².

У 1940 р. вченого запрошували повернутися на роботу до ленінградського педінституту ім.О.Герцена, однак він випросив собі річну відпустку для завершення пошуків у Краснодарському архівосховищі¹³. Зроблені тут виписки з архівних матеріалів слугували основою його докторської дисертації та багатьох публікацій.

З початком Великої Вітчизняної війни В.Голобуцький повернувся з Краснодару до Ленінграду і з вересня став викладачем на кафедрі історії народів СРСР в педінституті ім.О.Герцена на посаді доцента¹⁴. Вчений на собі відчув весь тягар блокадного міста: артобстріли і повітряні атаки, голод і холод. В особистому листку по обліку кадрів від 27 січня 1949 р. В.Голобуцький вказував: під час одного з обстрілів він був контужений (в голову та спину)¹⁵. Загальні умови життя у блокадному місті стали причиною ослаблення організму В.Голобуцького, через що він тоді (чи пізніше – уже в евакуації) захворів на малярію – надзвичайно важке захворювання з періодичними нападами. У мемуарах В.Голобуцький пригадує, що коли його, важко хворого, в 1942 р. перевозили в евакуацію, йому вдалося вивести з собою з блокадного міста лише валізу з власним архівом¹⁶.

Отже, з 1943 р. по 1947 р. вчений провів у Казані. Необхідно відмітити, що вибір цього міста був не випадковим, адже тут від початку війни знаходилася його сім'я – дружина Галина та двоє малолітніх синів (Ігор й Петро). Вони в цій місцевості перебували під опікою тестя, за спеціальністю інженера, який працював заступником начальника якогось військово-промислового тресту, що займався будівельними роботами (в Казані цей трест зводив аеродром). Спершу сім'я переїхала до с.Аксубаєво, але коли В.Голобуцький отримав запрошення на роботу до Казанського державного університету ім.В.Ульянова (Леніна), тоді вони разом повернулися до Казані. Про це зазвичай згадує молодший син вченого – П.В.Голобуцький.

Таким чином, з червня 1943 р. В.Голобуцький починає працювати завідувачем кафедри історії СРСР названого університету¹⁷. На початку він і його сім'я жили разом з сім'єю тестя по вулиці Червона позиція, а десь восени 1944 р. отримали службову квартиру, що знаходилася у цокольному

напівпідвальному приміщенні центрального корпусу по вулиці Чернишевського, 18. Як пригадує П.Голобуцький, на ті роки припали дуже суворі зими, однак їх університетське помешкання, хоча й було досить просторим за площею і мало високу стелю (до 4-х метрів), виявилось на подив теплим, адже за стінною перегородкою розташовувалася університетська кочегарка. При цьому, суттєвим недоліком службової квартири було те, що до неї потрапляло дуже мало природного світла з вулиці (В.Голобуцький страждав на сильну близорукість).

У своїх спогадах В.Голобуцький високо поціновує педагогічний рівень колективу університету. На той час уже достатньо досвідчений педагог і здібний лектор В.Голобуцький посів гідне місце в університетському колективі, де, за його свідченням, збереглися чудові традиції дореволюційної вищої школи (В.Голобуцький, само собою розуміється, з ідеологічних мотивів пише лише про “чудові традиції”, не закінчуючи при цьому думки, – що сягають своїм корінням дореволюційних часів). З контексту викладу історика можна припустити наступне: суть згаданих традицій полягала в тому, що багато вчених вузу мали різноманітні наукові уподобання, які не замикалися на якійсь одній галузі науки, і намагалися співпрацювати з представниками інших спеціальностей. Так, приміром, як згадує В.Голобуцький, відомий математик (член-кореспондент АН СРСР) професор М.Чеботарьов дуже цікавився історією Київської Русі, особливо проблемою походження давньоруського письма. Він консультувався з істориками з цього приводу. З ініціативи М.Чеботарьова саме В.Голобуцький прочитав декілька лекцій для колег, що працювали на інших факультетах з питань історії Київської Русі, а також інших проблем історії СРСР, котрі вважалися актуальними на той час¹⁸.

Зрозуміло, що В.Голобуцький мав бути широко ознайомленим з новітніми радянськими дослідженнями, в тому числі і з історії давньоруської мови і літератури, адже, в іншому випадку, він не зумів би зацікавити ерудованих колег з інших факультетів. До того ж, стосовно історії Київської Русі, то варто ще раз наголосити: вчителями В.Голобуцького в аспірантурі були визнані спеціалісти з цих питань – академік Б.Греков, професор М.Лавров, доцент (на тоді) В.Мавродін та ін. У своїх спогадах В.Голобуцький високо оцінював семінари з “Руської Правди”, що їх проводив для аспірантів у Ленінграді М.Лавров. Завдяки йому аспіранти були буквально закохані в давньоруські писемні пам’ятки¹⁹.

Подібно до того, як і у Краснодарському педінституті, в Казанському університеті історик досміливо повинен був ділитися результатами власної наукової праці зі студентами. Прикметно, що вже у перший учбовий рік (1943/1944) В.Голобуцький прочитав на четвертому (тоді – випускному)

курс історичного відділення факультету сорокагодинний лекційний курс з історії України (плюс п'ять годин семінарських занять)²⁰. Згодом цей спецкурс читався ним на третьому курсі²¹. Зі скупої інформації, наявної у спогадах істориків, які закінчили університет саме 1944 р., довідуємося: В.Голобуцький прочитав спецкурс “блискуче”²². Відомий казанський історик Г.Вульфсон, котрий на той час навчався на історико-філологічному факультеті, особливо виокремлює з цього спецкурсу лекції з історії Запорозької Січі, як найбільш “яскраві”²³. Зрозуміло, що для студентства, до того ж ще і у роки війни, найбільш “яскравими” повинні були видаватися сторінки передусім воєнної історії козацтва. Однак, враховуючи лекторський хист В.Голобуцького, він повністю міг “блискуче” (якраз так його лекторський рівень характеризує в інших спогадах Г.Вульфсон і М.Мушков) та “яскраво” викласти матеріал з соціально-економічної історії як запорозького козацтва, так і його “епігонів” (зокрема – чорноморського козацтва). До того ж варто додати, що для дослідника, як правило, іманентно більш близьким являється матеріал, власноруч віднайдений і опрацьований, а отже, цей матеріал у виді лекцій краще, апіорі, подається студентам. Вочевидь, що і провідна ідея про ранній розвиток капіталізму в середовищі козацтва обов'язково повинна була бути в наявності у лекціях прочитаного спецкурсу В.Голобуцького.

Аналогічно до того, як і в Краснодарському педінституті, так і у Казанському університеті, студенти мали можливість навчатися у В.Голобуцького основам науково-дослідної роботи. Більш розгорнуто методи науково-дослідної роботи викладалися вченим під час занять студентського наукового гуртка²⁴. На відміну від Краснодара, казанські студенти В.Голобуцького не залучалися ним до безпосередньої роботи в архіві, а тим паче до роботи з провідної тематики досліджень історика²⁵. На противагу від Краснодара й Ленінграду, в Казанському університеті В.Голобуцький вже керував науково-дослідною роботою аспірантів²⁶ (офіційні консультації з якими проводились вченим регулярно – кожну суботу²⁷), і з ними, напевне, ділився не тільки загальними теоретичними й практичними знаннями дослідницької роботи, але і власними концепціями та гіпотезами. Одна з його аспіранток – Г.Еллерт – навіть готувала дисертацію з теми історії козацтва під назвою “Походження Волзько-Донського козацтва. XIV–XVI ст.”²⁸. Показово також, що дівчина була уродженкою Північного Кавказу (м.Нальчик)²⁹.

Під час роботи в Казанському університеті історик взяв участь у декількох наукових конференціях, які проходили, передусім, у стінах цього навчального закладу³⁰. Природно, що вчений намагався оприлюднити, щонайперше, результати своїх наукових пошуків. У всякому випадку, що-

найменше на двох таких наукових форумах він (судячи з назв доповідей) вчинив саме так³¹. В.Голобуцький віднайшов й інші можливості апробації своїх студій з теми докторської дисертації. Скажімо, він проводив засідання кафедри, під час яких читав доповіді з соціально-економічної історії козацтва³². Один з таких виступів, наприклад, мав назву “Проблема соціальної еволюції Запорозької Січі в II-й половині XVIII ст.”³³.

У звітах з науково-дослідної роботи В.Голобуцький привертав увагу керівництва до актуальності своєї теми. У зв’язку з цим він згадував нараду істориків СРСР, скликану в серпні 1945 р. ЦКВКП(б) та Комітетом вищої школи при Раді народних комісарів СРСР, в якій він брав участь (а, відповідно, оприлюднив свої погляди). Вчений вказує, що на нараді спеціально була підкреслена актуальність досліджень з царини соціальної історії періоду феодалізму³⁴. Тому В.Голобуцький намагається вплинути на керівництво університету у справі видання його статей (як й інших членів очолюваної ним кафедри). Дійсно, найбільш оптимальною формою попередньої апробації наукових студіювань, все ж таки, є публікація тих чи інших її складових частин. Беручи до уваги ту обставину, що в ті роки можливість для істориків з провінції опублікуватися на сторінках спеціалізованих фахових видань була вкрай низькою, В.Голобуцький повсякчас наполегливо домагався від керівництва університету віднайти кошти для видання “Вчених записок” (друга їх назва – “Праці кафедри”) кафедри історії народів СРСР (або історико-філологічного факультету) чи включення статей співробітників кафедри до чергового випуску “Вчених записок” університету³⁵. На той момент у В.Голобуцького не вийшло ще жодної статті з тематики докторської дисертації (якщо не зважати на чотири довоєнних газетних публікації), які були б репрезентовані в наукових збірниках чи то ж часописах. Починаючи з 1944 р. у нього готуються до друку одна за одною декілька статей: “Запорозька сірома” (інваріант назви – “Соціальна роль Запорозької сіроми в XVIII ст.”, “З історії класової боротьби на Кубані в кінці XVIII ст.”) (другий, уточнений варіант найменування цієї студії – “Повстання чорноморських козаків 1797 р.” – свідчить про те, що вона, вірогідно, була тотожною по змісту його газетній статті, опублікованій 1941 р. в Краснодарі³⁶), “Втікачі і кріпосні на Кубані в дореформений період”³⁷. Слід сказати, що статтю “Запорозька сірома” історик ще станом на 1944 р. направив до Інституту історії АН СРСР з метою публікації в одному з академічних видань³⁸. Стаття вийшла уже після захисту дисертації в 1948 р. під іншим найменуванням³⁹. Стосовно “Вчених записок” Казанського університету (збірник кафедри чи факультету так і не спромоглися видати), то одну з підготовлених В.Голобуцьким статей періоду 1944–1946 рр. віднайшли можливість опублікувати лише в 1954 р.(!)⁴⁰.

Незадовго до захисту докторської дисертації В.Голобуцького, 9 січня 1947 р., відбулася конференція викладачів та студентів історико-філологічного факультету Казанського університету, де вчений виступив з доповіддю, назва якої подібна до формулювання назви докторської дисертації (“Соціальна історія чорноморського козацтва”)⁴¹. Є підстави вважати, що історик виголосив доповідь, спираючись на тези, підготовлені для виступу на захист докторської дисертації (ця подія сталася 28 січня 1947 р.). В архівній справі, де мова йде про згадану конференцію, насправді зберігаються тези наукової доповіді, ідентичні тезам, оприлюдненим на захисті⁴². Очевидно, що виступ на конференції від 9 січня був попередньою апробацією основних положень дисертації. Про це, власне, деякою мірою свідчить і сам В.Голобуцький⁴³.

При всьому цьому, В.Голобуцький не лише був заглиблений в специфічні проблеми козакознавства, однак (як вже відзначалося) цікавився широким колом наукових питань. Так, про це свідчить і його переписка з істориком-слов’янознавцем В.Пічетою. У листі В.Голобуцького від 1 серпня 1944 р. йдеться про те, що йому вкрай необхідна нова праця В.Пічети з історії Польщі. Належить відзначити, що для підготовки докторської дисертації В.Голобуцького гострої необхідності саме в цій новій праці академіка-славіста не було. Зауважимо, що В.Пічета лише готував велике трьохтомне дослідження “Історії Польщі”, що так і не побачило світ⁴⁴. У 1947 р. був опублікований всього лиш автореферат В.Пічети на 2-й том⁴⁵. Отже, інформація про те, що істориком-слов’янознавцем підготовлено “Історію Польщі”, досягла Казані й В.Голобуцький вже намагався її роздобути.

З листа до В.Пічети від 23 жовтня 1945 р. довідуємося про те, що В.Голобуцький цікавиться й етногенетичною проблематикою⁴⁶. В епістолі говориться про монографію радянського академіка-славіста АНСРСР М.Державіна “Походження руського народу – великоруського, українського, білоруського”⁴⁷ (побачила світ наприкінці 1944 р. чи то ж на початку 1945 р.) і рецензію на неї В.Пічети⁴⁸. На В.Голобуцького монографія справила “дуже гнітюче враження”, як і, власне, доповідь академіка “зимою 1940 р.”, що її випадково, через збіг обставин, довелося прослухати козакознавцю⁴⁹. Відзначимо, що академік М.Державін був прихильником псевдонаукової глотогонічної теорії (яфетидології) відомого лінгвіста-сходознавця М.Марра, “нове вчення про мову” якого подавалося як взірцево-марксистське і було офіційною догматичною системою радянської гуманітаристики впродовж 1930–1940-х рр. Вочевидь те, що В.Голобуцький, як і В.Пічета, не сприйняв цієї псевдонаукової побудови, чим і пояснюється “гнітюче враження” на українського історика. Епізод, що розглядається, вказує на те, що й В.Голобуцький належав до числа тих добропорядних вчених-гума-

нітаріїв, хто в роки панування “марризму” виявляв стосовно нього скритий супротив. Епістолярний обмін думками поміж В.Голобуцьким і В.Пічетою з цього приводу свідчить про певну опозиційну настроєвість серед наукової громадськості з приводу нав’язаного компартійним керівництвом марризму як “єдиновірного” вчення про глото- і етногенез. Безумовно, ця солідарна настроєність підкріплювалася у них почуттям правдивості власної позиції у боротьбі за наукову істину і, рівночасно, була ще одним елементом формування антимарристського інтелектуального простору.

У Казані під час війни знаходилося чимало евакуйованих з України або ж тих українців, які перебували тут в силу різноманітних причин й раніше (внаслідок, скажімо, репресій). Серед останніх належить назвати В.Отамановського – “доброго знайомого”, як його атестує В.Голобуцький в одному з послань до В.Пічети, а насправді – друга й колеги, як свідчить П.Голобуцький. Український політичний діяч, вчений-краєзнавець, дослідник історії українських середньовічних міст та історії медицини, знавець багатьох мов В.Отамановський був репресований у справі так званого “Союзу звільнення України” і після п’яти років ув’язнення в таборах суворого режиму відбував заслання в Казані. А от згодом, з 1936 р., мешкав у столиці Татарської АРСР⁵⁰. З кінця 1930-х рр. і, вірогідно, десь до 1945 р., він працював у бібліотеці Казанського університету, де й зазнався з В.Голобуцьким, на прохання якого забрав у В.Пічети в Москві один з екземплярів докторської дисертації історика-козакознавця та принагідно відвіз її до Ленінградського університету в 1946 р.⁵¹; а наступного року довідався у ВАК СРСР про термін її затвердження⁵².

У бібліотеці Казанського університету В.Голобуцький завершив роботу над докторською дисертацією (у спогадах історик стверджував таке: він підготував її як монографію)⁵³. На сторінках кореспонденції 1944–1945 рр. до В.Пічети В.Голобуцький скаржився з приводу виснажливих нападів малярії. Так, у першому листі (червень 1944 р.) вчений сподівався завершити дисертацію до осені поточного року (“якщо дозволить здоров’я”⁵⁴). А у посланні від 27 січня 1945 р. він планував завершити її весною, однак тільки в тому випадку, “якщо остаточно не замучить малярія”⁵⁵. Про “драматичні умови” (зокрема умови, пов’язані з недугом), в яких писалася дисертація, говориться в листі від 21 грудня 1945 р.⁵⁶ Підтвердження тому, що умови, в яких підготував дисертацію В.Голобуцький, були “виключно важкими”, знаходимо і в одному з листів до іншого російського вченого – М.Тихомирова⁵⁷. Варто ще згадати про такий фактор стресу, як холод – зимою викладачі читали лекції у верхній одежі, шапках та рукавицях, писати було важко, адже в чорнилницях замерзали чорнила⁵⁸. П.Голобуцький пригадує, що морози тоді сягали до 50 градусів!

Знання наведених обставин допомагає усвідомити, за яких таких “драматичних воістину” (згідно зі словами В.Голобуцького) умовах працював вчений. Обставини, що ускладнювали його наукову діяльність, стали фактором затримки написання докторської дисертації, і є наглядною ілюстрацією значення й ролі соціокультурних чинників надзвичайного характеру (війна – контузія – малярія) в історіографічному процесі, їх впливу на інтелектуальну біографію історика. До цього додамо слабкий зір, що разом з недостатнім освітленням помешкання суттєво позначалося на ефективності праці вченого.

Серед побутових факторів соціокультурного характеру відзначимо ще й дефіцит, а також і незадовільну якість письмового паперу. Архівні матеріали, відкладені у фондах багатьох вчених, промовисто посвідчують, що у воєнні роки історики нотували свої праці на папері дуже низького ґатунку, якого, окрім того ж, було ще й вкрай мало – всюди відчувалася його нестача⁵⁹. Скажімо, в Казанському університеті студенти записували лекції на старих плакатах⁶⁰. У першому листі до В.Пічети В.Голобуцький роз’яснював ситуацію із затримкою написання своєї першої наукової статті для “великої преси” (тобто такої, що повинна бути опублікована в союзному академічному спеціальному журналі) під попередньою назвою “Запорозька сірома”, окрім як малярія, ще тієї обставиною, що йому не вистачало паперу⁶¹. А то й більше – навіть виготовлення мінімальної кількості машинописних копій докторської дисертації, вкрай необхідних для розсилки у кваліфікаційну комісію із захисту та провідну організацію, науковим опонентам, науковому консультанту, як випливає з листів В.Голобуцького, через нестачу паперу створювало велику проблему⁶². Як свідчив В.Голобуцький, він мав лише три копії дисертації, з них тільки одну більш-менш читабельну. І саме її спершу опановував Б.Греков (ймовірно, його науковий консультант); а пізніше цей екземпляр отримав В.Пічета⁶³. Через деякий час В.Голобуцький просив В.Пічету знову передати цю копію до Ленінграду, де він і повинен був захищатися, оскільки не вистачало третього екземпляра⁶⁴.

Зробимо наголос – було лише три машинописних копії дисертації, з яких тільки одна “чітко” читалася! Отже, сутужність з паперовими матеріалами та їх погана якість суттєво затримували захист дисертації, адже знадобився час для її прочитання всіма причетними до процесу захисту особами, а вони опрацьовували й опановували ці три екземпляри почергово (так, екземпляр, прочитаний В.Пічею, знаходився у нього приблизно з грудня 1945 р. по вересень 1946 р.). таким чином, дисертація, фактично готова вже станом на травень 1945 р., не в останню чергу в силу названих вище причин, захищалася тільки 29 жовтня 1946 р.⁶⁵ Іншими мотивами, як до-

відуємося з листа, були довгі пошуки опонентів⁶⁶. Проте в жовтні 1946 р. В.Голобуцький не захистився, оскільки не вдалося формально зібрати кворум. Всі формальності були дотримані тільки за три місяці (28 січня 1947 р.)⁶⁷, але затвердження ВАК СРСР відбулося аж за півтора року⁶⁸. Можливо, що від номінального вирішення питання з утвердженням дисертації у ВАК залежала публікація статей В.Голобуцького “у великій пресі”, але, без сумніву, від цього залежала його наукова і викладацька кар’єра. А на останню обставину, між іншим, В.Голобуцький натякає у листі до експерта ВАК М.Тихомирова, коли писав наступне: “якщо би автор жив у пустелі, – Бог з ним. Але я живу в місті, до того ж провінційному (маються на увазі Чернівці – С.Ю.). За моєю справою стежить багато очей...”⁶⁹.

Отже, 28 січня 1947 р. вчений захистив докторську дисертацію з теми “Чорноморське козацтво (нарис соціальної історії)”. Захист відбувся під час засідання вченої ради історичного факультету ленінградського держуніверситету, яку очолював В.Мавродін⁷⁰. Офіційними опонентами були призначені доктори історичних наук, професори М.Клочков, В.Мавродін, А.Предтеченський. Один з них – В.Мавродін – був опонентом В.Голобуцького і під час захисту кандидатської дисертації⁷¹. Саме В.Мавродін був ініціатором докторського захисту В.Голобуцького на історичному факультеті ЛДУ⁷². Ленінградський історик, як вузівський вчений, завідувач кафедри історії СРСР, не обмежувався лиш проблемами давньоруської історії, а був дослідником широкого кола питань з історії народів СРСР, вивчав історію селянських війн в Росії, зокрема – повстання О.Пугачова⁷³. Перший опонент М.Клочков, учень М.Дьяконова і Е.Шмурло, до революції (з 1914 р.) викладав у Харківському університеті, а в 1920-х рр. – у Кубанському педінституті⁷⁴. За свідченням В.Голобуцького, М.Клочков був “особисто знайомий з характером архівних фондів Чорноморського війська (він декілька років працював у Кубанському архіві в Краснодарі)”⁷⁵. Крім того, цей російський вчений спеціалізувався з історії Росії XVIII–XIX ст. (період історії чорноморського козацтва). Професор А.Предтеченський вважався спеціалістом з російської історії другої половини XVIII–XIX ст.⁷⁶.

У Казані в сім’ї Голобуцьких народилася 1946 р. третя дитина – дочка Ніна⁷⁷. Робота в Казанському університеті у всіх аспектах задовольняла В.Голобуцького⁷⁸. Напевне, і житлові умови в Казані покращилися, адже він мешкав не в гуртожитку, а в службовій квартирі⁷⁹. Однак вчений знову, як і в 1934 р. (коли він поступив до аспірантури), кардинально змінює своє життя та переїжджає в Україну до столиці Буковини – м. Чернівці. Життя та діяльність В.Голобуцького в цьому місті складає вже наступний період його біографії.

Підводячи підсумки, відзначимо, що, не дивлячись на тяжкі й драма-

тичні умови воєнного часу, В.Голобуцький зумів опрацювати краснодарські архівні матеріали та підготував докторську дисертацію. При цьому він викладав у Казанському університеті, виконував науково-організаційну роботу як завідувач кафедри, читав лекції колегам з інших факультетів та бійцям радянської армії і т.п. Врешті-решт, вчений успішно захистив у 1947 році докторську дисертацію, виступив з новою концепцією розвитку капіталістичних відносин на околицях Російської імперії, беручи за приклад розгляд окреслених процесів у Новій Запорозькій Січі і Чорноморському козацькому війську. В Казані вчений удосконалив свій педагогічний хист та лекторську майстерність. При цьому розглянутий період наукової й педагогічної діяльності В.Голобуцького залишається ще недостатньо вивченим, особливо в частині, що стосується його наукових і особистих контактів з колегами. Поглиблене вивчення цих аспектів є дуже корисним для повноцінного відтворення як інтелектуальної та повсякденної біографії В.Голобуцького, так і перипетій історіографічного процесу в СРСР.

Примітки:

1. Див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.34; *Її ж.* “Давньоруська народність” зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – К., 2006. – С.53.

2. *Шмидт С.О.* Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли о историографии. К 75-летию акад. М.В.Нечкиной / Редкол.: акад. Л.В.Черепнин (отв. ред.), М.А.Алпатов и др. – М., 1976. – С.270-271.

3. *Голобуцький І.* Шлях, освячений працею // Слово Просвіти. – 2003. – Ч.41. – С.11; *Гриневич В.* Він не вмів кивати, куди треба // Голос України. – 2003. – 29 липня. – С.5; *Духан В.* Видатний історик України Володимир Голобуцький (1903–1993) // Одеські вісті. – 2003. – 24 липня. – С.6; *Купріяні І.* Він прагнув об’єктивно вивчати історію // Освіта України. – 2003. – 22 липня. – С.9; *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В.О.Голобуцького) // Буковинський журнал. – 2005. – №1. – С.77-83; Професор Голобуцький [ред. ст.] // Людина і суспільство. – 2003. – №7. – С.48-49.

4. *Юсов С.* Наукова і педагогічна діяльність В.Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С.89-105; *Їого ж.* Листи Володимира Голобуцького до Володимира Пічети як джерело до реконструкції інтелектуальної та буденної біографії українського історика // Спеціальні історичні дисципліни. – Вип.13. – К., 2006. – С.252-280; *Їого ж.* Виникнення та перші апробації концепції В.Голобуцького про буржуазний розвиток на землях Нової Січі й Чорноморського козацького війська // Український історичний збірник-2006. – Вип.9. – К., 2006. – С.437-447; *Его же.* Социальное устройство Запорожской Сечи как одна из причин ее ликвидации имперской властью: концепция В.А.Голобуцкого // Вестник Удмуртского университета. – Вип.7. История. –

Ижевск, 2006. – С.138-148 тощо.

5. Див., напр.: Центральный государственный архив г. Санкт-Петербурга (далее – ЦГАСПб). – Ф.7240. – Оп.12. – Ед. хр.2143. – Л.10.

6. Див.: *Юсов С.* Кристалізація наукових пріоритетів В.Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого // Український історичний збірник. – Вип.8. – К., 2005. – С.470-471; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – №3. – С.115-122.

7. *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.123-125.

8. ЦГАСПб. – Ф.4331. – Оп.31. – Ед. хр.436. – Л.4.

9. Там же. – Л.4; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.125.

10. Там же. – С.120.

11. *Пресняков А.Е.* Речь перед защитой диссертации под заглавием “Образование Великоорусского государства” // Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып.30. – Пг., 1920. – С.7.

12. *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.125.

13. Там же. – С.126.

14. Там же.

15. Науковий архів інституту історії України НАНУ (ПУНАНУ). – Ф.1. – Оп.1-а. – Од. зб.329. – Арк.5 зв.

16. *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.126.

17. *Ермолаев И.П., Вышленкова Е.А.* Кафедра отечественной истории до XX в. // Жить историей: 60 лет историческому факультету Казанского университета / Отв. ред. проф. Ю.И.Смьков. – Казань, 1999. – С.13.

18. *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.126-127.

19. Там же. – С.124-125.

20. Национальный архив Республики Татарстан (НАРТ). – Ф.Р-1337. – Оп.29. – Ед. хр.93. – Л.19; Там же. – Оп.2. – Ед. хр.33. – Л.1 об., 3; Там же. – Оп.2. – Ед. хр.26. – Л.1.

21. Там же. – Оп.2. – Ед. хр.54. – Л.1 об.

22. *Вульфсон Г.Н., Муньков Н.П.* Страницы памяти (историко-филологический факультет в годы Великой Отечественной войны) // Во имя Отчизны. Казанский университет в годы Великой Отечественной войны. – Казань, 1975. – С.61.

23. *Вульфсон Г.Н.* Страницы памяти [Фрагмент из неопубликованных мемуаров Г.Н.Вульфсона, относящийся к В.А.Голобуцькому. Личный фонд. Росспись; необработан. Отдел Рукописей и редкой книги Научной библиотеки им.Н.И.Лобачевского Казанского госуниверситета им.В.И.Ульянова-Ленина]. Автор висловлює щирю подяку к.і.н, завідувачу довідково-бібліографічного відділу названої бібліотеки Юлії Лексіній (яка була останньою ученицею Г.Вульфсона, а наразі є упорядником його фонду) за надану можливість скористатися цим матеріалом.

24. Див.: НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.2. – Ед. хр.32. – Л.3; Там же. – Ед. хр.33. – Л.2; Там же. – Ед. хр.51. – Л.1; Там же. – Ед. хр.56. – Л.1, 1 об., Там же. – Ед. хр.61. – Л.17 об., 43 об.44; Там же. – Ед. хр.66. – Л.4.

25. По крайній мірі в опрацьованих архівних справах такої інформації не віднайдено, як не знаходимо її в слогах очевидців.

26. НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.2. – Ед. хр.61. – Л.42; Там же. – Ед. хр.66. – Л.11 об.

27. Там же. – Ед. хр.61. – Л.18.

28. Там же. – Оп.29. – Ед. хр.147. – Л.24.

29. *Бурлистрова Л.* Элерт Анна Александровна // Казанский университет (1804–2004): Биобиблиографический словарь. Т.3: 1905–2004, Н–Я. – Казань, 2004. – С.655.

30. НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.31. – Ед. хр.151. – Л.36; Там же. – Оп.2. – Ед. хр.41. – Л.1 об.; Национальный музей Республики Татарстан (НМРТ). – Ф.Письменных источников. – Папка №324. – Документ без номера. На 2 л. – Л.2; Там же. – Документ без номера. На 4 л. – Л.4; Архив Казанского государственного университета. – Ф.Дело-производство. – Папка “Приказы по Казанскому Государственному университету имени В.И.Ульянова-Ленина за 1944 г.” – Л.173; *Шалов Г.Ф.* Изучение истории Великой Отечественной войны Советского Союза на кафедре истории СССР Казанского государственного университета имени В.И.Ульянова-Ленина // Из истории социалистического строительства на Средней Волге. – Казань, 1975. – С.172.

31. НМРТ. – Фонд письменных источников. – Папка №324. – Документ без номера. – Л.4; НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.2. – Ед. хр.28 – Л.1.

32. НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.2. – Ед. хр.27 – Л.2 об.; Там же. – Ед. хр.28 – Л.1; Там же. – Ед. хр.52. – Л.17.

33. Там же. – Ед. хр.52. – Л.17.

34. Там же. – Ед. хр.53. – Л.2 об.

35. Там же. – Ед. хр.53. – Л.3; Там же. – Ед. хр.56. – Л.1, 5.

36. Пор.: *Голубуцкий В.А.* “Персидский бунт” 1797 года // Комсомолец (г.Краснодар). – 1941. – 1 июня. – №66 (552). – С.2.

37. НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.2. – Ед. хр.56. – Л.1, 2 об.; Там же. – Ед. хр.36. – Л.3 об.; Там же. – Ед. хр.39. – Л.1; Там же. – Оп.29. – Ед. хр.129. – Л.27.

38. Див.: Там же. – Ед. хр.33. – Л.1 об.; Докладніше див.: *Юсов С.* Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В.Голубуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. ст. Вип.9. – К., 2006. – С.250; *Його ж.* Наукова і педагогічна діяльність В.Голубуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період. – С.95.

39. *Голубуцкий В.* Социальные отношения в Запорожье XVIII в. // Вопросы истории (ВИ). – 1948. – №9. – С.71-84.

40. *Голубуцкий В.А.* Беглые и крепостные на Кубани в дореформенный период // Ученые записки Казанского государственного университета им. В.И.Ульянова-Ленина. – Т.114. – Кн.8: Юбилейный (1804–1954) сборник. – Казань, 1954. – С.267-285.

41. НАРТ. – Ф.Р-1337. – Оп.29. – Ед. хр.140. – Л.37, 39-39 об.
42. Там же. – Л.51-52. Ср.: ЦГАСПБ. – Ф.7240. – Оп.12. – Ед. хр.2143. – Л.15-18.
43. *Голобуцкий В.* О научной работе кафедры истории СССР Казанского государственного университета // ВИ. – 1947. – №9. – С.152-153.
44. *Мельцер Д.Г.* Академик Владимир Иванович Пичета // В.И.Пичета: библиографический указатель [сост. Е.Я.Дукор]. – Минск, 1978. – С.59.
45. Див.: *Пичета В.И.* История Польши. Т.2. (автореферат) // Рефераты научных работ за 1945 год. Отделение истории и философии. – М., Л., 1947. – С.34-35.
46. Див. докладніше: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-хрр.). – Вінниця, 2005. – С.337, 520; Тут вперше опубліковано згаданого листа, однак без належних коментарів, як і в другому виданні. – Див.: *Її ж.* “Давньоруська народність” зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.596.
47. *Державин Н.С.* Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – 127 с.
48. *Пичета В.* [рец.] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. М., 1944 // ВИ. – 1945. – №1. – С.121-125.
49. Архив Российской Академии наук (АРАН). – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.5.
50. Див.: *Кароева Л.Р., Шпильова Л.М.* Валентин Дмитриевич Отамановський // Подільська старовина: 36. наук. пр. на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського [до 100-річчя народження]. – Вінниця, 1993. – С.6-10.
51. АРАН. – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.4.
52. Там же. – Л.8.
53. *Голобуцкий В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.126-127.
54. АРАН. – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.1.
55. Там же. – Л.3 об.
56. Там же. – Л.6 об.
57. Там же. – Ф.693. – Оп.4. – Ед. хр.176. – Л.1 об.
58. Див.: Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – Казань, 1979. – С.152.
59. Див., напр.: Научно-исследовательский отдел Рукописи Российской государственной библиотеки. – Ф.521. – К.26. – Ед. хр.23; Санкт-Петербургский филиал АРАН. – Ф.827 – Оп.4. – Ед. хр.331.
60. Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – С.152.
61. АРАН. – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.1.
62. Там же. – Л.4, 6 об.
63. Там же. – Л.6 об.

64. Там же. – Л.4.
65. ЦГАСПБ. – Ф.7240. – Оп.12. – Ед. хр.2143. – Л.52.
66. АРАН. – Ф.693. – Оп.4. – Ед. хр.176. – Л.1 об.
67. ЦГАСПБ. – Ф.7240. – Оп.12. – Ед. хр.2143. – Л.64.
68. *Горак В.* Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький) // Историчний журнал. – 2003. – №4-5. – С.119.
69. АРАН. – Ф.693. – Оп.4. – Ед. хр.176. – Л.1 об.
70. *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С.266.
71. *Юсов С.* Кристалізація наукових пріоритетів В.Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого. – С.475-476.
72. АРАН. – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.6 об.
73. Див.: *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С.151-170.
74. Див.: *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета(1834–2004). – С.142-143.
75. АРАН. – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.8 об.8 а.
76. Див.: *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – 192 с.; Див.: *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С.206.
77. НАПУ НАНУ. – Ф.1. – Оп.1-а. – Од. зб.329. – Арк.37 зв.
78. *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С.127.
79. АРАН. – Ф.1547. – Оп.3. – Ед. хр.64. – Л.1–2; ЦГАСПБ. – Ф.7240. – Оп.12. – Ед. хр.2143. – Л.11.

Резюме

В статье исследована научная и педагогическая деятельность В.О.Голобуцкого в эвакуации во время Великой Отечественной войны и в первые послевоенные годы.

Ключевые слова: В.О.Голобуцкий, Казань, университет, деятельность.

Одержано 15 жовтня 2007 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ

УДК 94(477.4)“17–18”35.07

А.Г.Філінюк

РОЗМЕЖУВАННЯ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1801–1806 РОКАХ

У статті зроблено спробу з'ясувати причини, характер, особливості та наслідки адміністративно-територіального розмежування Правобережної України на початку ХІХ століття.

Ключові слова: Правобережна Україна, межування, експедиції, губернії, повіти.

У числі актуальних проблем відтворення складного полотна взаємовідносин імперських центральних властей із великим українським регіоном, яким було Правобережжя, залишається наукова реконструкція формування в ньому адміністративно-територіального устрою на початку ХІХ століття. На необхідності більш повного дослідження таких ключових питань, як структурування простору імперії, встановлення та внесення самодержавством змін у адміністративному поділі держави акцентують увагу і сучасні російські історики¹. І це цілком закономірно, адже Катерина II прагнула забезпечити соціальну основу адміністративної та культурної модернізації приєднаного краю, а її наступники, зокрема Олександр I, першочерговими вбачали побудову адміністративно-територіального устрою з опорою на елітарне суспільство й надання йому цілісного характеру та підвищення ефективності імперської регіональної адміністрації².

Опубліковані на сьогодні праці, нагромаджені документальні й архівні матеріали дозволяють простежити, через призму становлення російської адміністративної системи, тривалий і складний шлях підкорення та включення Правобережної України в імперську державну машину. Переконливим доказом цього є аналіз опублікованих і архівних документів з питань державного облаштування приєднаних до Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої українських земель, який свідчить, що Санкт-Петербург намагався раціоналізувати адміністративно-тери-

торіальний поділ Правобережної України, ставлячи єдину мету – якомога міцніше зв'язати український регіон із державним тілом Російської імперії.

Передусім, наголосимо, що адміністративне освоєння Правобережної України в часі особливо не затягнулося. Взірцем державного будівництва в політично і військово доступному регіоні спочатку слугувала двоступенева підпорядкованість, стержневою основою якої були губернії, а згодом – генерал-губернаторства³. Перше адміністративно-територіальне розмежування земель колишніх Київського, Брацлавського, Подільського воєводств і східної частини Волинського воєводства загальною площею в 250 тис. кв. км⁴ було проведене відразу ж після поділів Речі Посполитої за спеціально затвердженим планом й відповідними інструкціями в квітні 1793 року⁵.

Документами, якими керувалися центральні та місцеві органи державної влади при його реалізації, виступили указ імператора від 1782 року, а щодо визначення меж губерній і повітів – закон від 1775 року. Нормативно-інструктивною базою для здійснення розмежування стали узаконення урядового сенату, спеціальні циркуляри генерал-губернаторам, Генеральна з межування інструкція, інструкції губернаторам, прокурорам, межовим конторам і землемірам, а також підготовлені для цього генеральні карти губерній, повітові карти та плани повітових містечок тощо⁶.

Здійснюючи інкорпорацію Правобережної України переважно адміністративними методами⁷, що відповідали основним принципам побудови адміністративної системи Росії, самодержавство провело у регіоні низку адміністративно-територіальних перетворень. Для їх узаконення на перших порах видавалися імператорські укази, а з 1802 року – укази урядового сенату⁸. За нашими підрахунками, впродовж 1796–1805 рр. було видано понад 30 імператорських і сенатських указів з питань адміністративно-територіального устрою земель Правобережної України. Найважливіше місце серед них посідали імператорські укази: “О восстановлении пяти губерний и подчинении пограничных губерний военным губернаторам” від 9 вересня 1801, “Об определении губернаторов и о выборе для сего кандидатов в некоторых губерниях” від 9 вересня 1801 року⁹, “О новом размежевании Малороссийской губернии на уезды” від 27 березня 1803 року¹⁰, “О составлении инструкции для размежевания земель в Малороссийских губерниях” від 24 червня 1803 року¹¹, “Высочайше утверждённая Инструкция сенаторам, назначенным для осмотра губерний” від 1 серпня 1805 року¹² тощо.

Масштабність і складність адміністративно-територіального облаштування приєднаних земель зумовлювали, з одного боку, значну увагу до цього питання з боку уряду, з іншого – необхідність постійно вносити відповідні корективи. Складність створювала й необхідність проведення розмежування зі збереженням недоторканості казенних земель й приватної власнос-

ті магнатів і шляхти, які в регіоні виступали соціальною опорою самодержавства. Відтак, першочерговим завданням виступало проведення адміністративного розмежування з врахуванням інтересів місцевих землевласників¹³. Врахування цих і інших обставин і факторів закономірно вимагало додаткового часу на узгодження шляхів розв'язання спірних питань. Більш-менш повна реалізація всіх заходів щодо межування приєднаних наприкінці XVIII століття українських земель на губернії та повіти за встановленими у Російській імперії стандартами завершилася лише наприкінці 1806 року.

Відзначимо, що межування в Правобережжі мало певні регіональні особливості. Наприклад, на Волині і Поділлі через їх прикордонне розташування довелося першочергову увагу приділяти встановленню кордону з Австрійською імперією. Приєднання в 1795 році до Росії Західної Волині спричинило перерозподіл земель в межах Ізяславської губернії. Значних адміністративно-територіальних трансформацій зазнала і Подільська губернія у зв'язку із утворенням Вознесенської губернії. Не менших змін зазнала Київщина¹⁴, землі якої в 1793 році були включені до Брацлавського та Ізяславського намісництва¹⁵ і лише після 1795 року виступили основою формування Київської губернії з однойменним губернським центром.

Характерною особливістю неодноразових трансформацій адміністративно-територіального устрою Правобережної України були зміни в структурній підпорядкованості її губерній до різних генерал-губернаторств. На основі іменного імператорського указу від 9 вересня 1801 року “по удобнейшему распределению губерний пограничных и на особенных правах состоящих под управлением военных губернаторов”¹⁶ Київському військовому губернатору генералу від інфантерії Феншу була підпорядкована Київська та Мінська губернії, а у відання Подільського військового губернатора генерала від інфантерії Розенберга перейшли Подільська і Волинська губернії. Скоріше всього, по відношенню до Києва ставилось завдання не допустити перетворення його в об'єднуючий центр Правобережжя і своєрідний місток відновлення органічної єдності всієї України.

Внутрішнє межування правобережних земель здійснювалось за чітко визначеною схемою. Спочатку видавалися імператорські укази, на основі яких вже виходили укази сенату про шгати відповідних адміністративно-територіальних одиниць¹⁷ й детальні інструкції генерал-губернаторам¹⁸ і губернаторам, казенним палатам, межовим конторам¹⁹, землемірам²⁰ і прокурорам щодо їх облаштування²¹. Виконуючи височайші повеління, губернатори проводили особисті огляди довірених територій, за результатами яких вносили імператору конкретні пропозиції щодо адміністративно-територіального розмежування. Імператор у разі згоди з обґрунту-

ваннями губернаторів на документах ставив резолюцію “быть по сему”, внаслідок чого вони набирали сили законів і підлягали безумовному виконанню. Якщо у ході межування відбувалася зміна губернатора, як, наприклад, у Київській губернії, то новий начальник губернії проводив особистий об’їзд, який завершувався узагальнюючим документом із відповідними обґрунтуваннями і пропозиціями. Проміжок часу між першим і останнім документами, як правило, складав не менше півроку.

Розмежування між Волинською та Подільською губерніями і встановлення між ними межових стовпів²² було завершено на півночі поблизу подільського села Погоріле майже в середині липня 1799 року²³. Пояснювалося це необхідністю узгодження дій межових комісій від губернії²⁴ і досить великим об’ємом виконаних робіт. Їх результати були покладені в основу рапортів з повідомленням про проведену “со всевозможным успехом” роботу²⁵ та зафіксовані в чотирьох примірниках межових планів для підкоморських судів,²⁶ представлених в губернській правлінні.

Майже одночасно були визначені кордони між Волинською, Мінською і Вітебською губерніями. Загальна чисельність межової комісії Волинської губернії, яку очолював губернський землемір В.Кудрявцев²⁷, налічувала 52 особи²⁸.

Проте до кінця XVIII століття на землях Правобережної України адміністративно-територіальне розмежування на губернії та повіти не було завершено. На нашу думку, це пояснюється не тільки необхідністю зосередження пріоритетної уваги встановленню й облаштуванню нових зовнішніх кордонів імперії на південно-західному напрямі, а й пошуками кращих моделей регіонального управління та поліцейського контролю за суспільним життям приєднаного регіону. На темпи внутрішнього межування істотний вплив справляла практика дарування самодержавством українських земель російським і польським дворянам, що, в свою чергу, спричинило перманентність пов’язаних із цим межувальних робіт. Як свідчить аналіз документів, вона набула навіть значно більших масштабів через усе зростаюче втягування казенних і магнатських помість у товарно-грошові відносини, що супроводжувалося змінами їх власників, а відтак все новими розподілами земель. До того ж, на перший план виступають пошуки шляхів кращого управління і контролю за родючими українськими землями та використання в інтересах імперії геополітично вигідного розташування території Правобережної України.

XIX століття розпочалося з чергового межування земель Правобережжя, яке здійснювалось відповідно до указу імператора Павла I “Об учреждении генерального размежевания в Малороссийской губернии” від 16 січня 1801 року та указу Олександра I “О восстановлении пяти губерний и о

подчинении пограничных губерний военным губернаторам” від 9 вересня того ж року. Останній мав на меті не тільки поліпшення адміністрації і врегулювання судочинства²⁹, а й поглиблення інкорпорації приєднаних територій³⁰. Необхідність його прийняття обґрунтовувалась наступним: “...зная, сколь мера сия лучшему устройству необходима, и сколь тесно действие исполнительнй части сопряжено с соразмерным распределением ее относительно к пространству земли, населению ее и нуждам обывателей, Мы по всем сим предметам приняли на уважение опыты и наблюдения, в продолжении многих лет собранные, отправление правосудия и действие земской полиции облажащая, признали нужным к существующему ныне образу управления губернии присовокупить на основании общих государственных законов следующие распоряжения...”³¹ Підкреслимо, що зазначеним указом прикордонні і на особливих правах губернії були розподілені під управління військових губернаторів таким чином: Київська з Мінською, а Подільська з Волинською. Першочерговим завданням губернаторів було відновлення губернського та повітового управлінь і встановлення меж губерній.

Для цього були ретельно підібрані до складу межових експедицій і детально проінструктовані чиновники і землеміри, які за погодженням із начальниками сусідніх губерній відправились на кордон для прокладення нових меж. Експедиції повинні були, по-перше, максимально дотримуватися вже існуючого розмежування; по-друге, при з’ясуванні можливостей кращого облаштування меж, вносячи зміни, обов’язково роз’яснювати їх причини, досягаючи згоди власників маєтків. Обов’язковою вимогою було доведення до відома всіх, кого торкалося межування, що воно проводилося “единственно для благоустройства в управлении, и что ни какие частные споры по землях в сие распоряжение не входят и оставаясь неприкосновенными, не зависимо от сего в установленных местах разбираемы быть по порядку должны”³².

Відповідальність за виконання комплексу робіт із межування покладалося на повітові суди. Безпосередніми їх організаторами були губернські та повітові землеміри і предводители дворянства, а контролювали цей процес, як і раніше, губернатори та прокурори.

Упродовж 1801–1803 років по території Подільської губернії межування проводилось одночасно з укрупнення повітів. Але у зв’язку з великим обсягом робіт повного розмежування кордонів між губерніями Правобережної України завершено не було. Тому на початку травня 1804 року був виданий черговий імператорський указ, яким перед губернськими правліннями регіону було поставлене завдання негайно приступити до розмежування³³. Як результат, до складу Подільської губернії увійшло 12 повітів, серед них:

Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летицький, Літинський, Могилівський, Ольгопольський, Проскурівський, Ушицький і Ямпольський³⁴.

Межування між Херсонською та Київською губерніями розпочалося 2 червня 1804 року від межиріччя Синюки і Ятрані в Уманському повіті у напрямку до річки Дніпро. Роботи в польових умовах – на місцевості – не викликали особливих суперечностей, за винятком наполягання Херсонського губернського правління зберегти кордони губерній згідно вимог указу імператора від 1801 року³⁵. У середньому щоденно прокладали межу завдовжки близько 8,5 кілометрів, що свідчило як про масштабність, так про інтенсивність межувальних робіт. Періодично їх переривали лише для документального оформлення (нанесення відповідних планів у спеціальних журналах і межових книгах). Відстань від межиріччя до містечка Крилов Чигиринського повіту пройшли за десять днів, а загалом із 2 червня по 28 липня межева комісія на чолі з губернським землеміром Масловським проклала розмежувальну лінію на відстані понад 224 версти чи майже 484 кілометри³⁶. А вже на початку серпня 1804 року Масловський доповідав Київському губернатору Тормасову, що очолена ним і його помічником Новиковим комісія визначила межі між Київською і Херсонською губерніями на загальній відстані 544,3 версти від села Росохохватки Уманського повіту до Дніпра, де закінчувався кордон із Херсонською губернією. По ходу прокладення кордонів встановлювали в добре помітних місцях відповідно губернські та повітові герби³⁷. Після цього польові роботи деякий час не проводились. Натомість члени комісії занесли відомості про зазначені межі у книгу та на плани. Повністю всі роботи з розмежування губерній були завершені 30 серпня 1804 року³⁸. Усі результати межування нанесли на губернські карти у трьох примірниках, після чого направили їх разом із підписаними всіма комісарами і землемірами описами: один – у палату цивільного суду, другий – у казенну палату і третій – у межовий департамент урядового сенату.

Визначені кордони між Київською та Херсонською губерніями урядовий сенат затвердив і ухвалив рішення продовжити, починаючи з травня 1805 року, роботи з розмежування Київської та Подільської губерній у районі Брацлавського повіту. Відтак, їх розпочато спільною комісією на чолі з київським і подільським губернськими землемірами Масловським³⁹ і Екстером⁴⁰ 1 серпня 1804 року від подільського села Кутутівка, розташованого в усті р.Ятрань, де сходився кордон Київської, Херсонської та Подільської губерній⁴¹. Але майже відразу в ході робіт виникли суперечності, пов'язані з тим, що дотримання принципу “прямої лінії” вело до розділу майже навпіл низки населених пунктів, у тому числі сіл Покотилове, Ла-

щево, Лебединка, Завидовка, Полонисте, Перегонівка, які входили до Подільської губернії і переважно належали графу Потоцькому, а за новим межуванням підлягали віднесенню до складу Київської губернії⁴². Крім того, від Подільської до Київської губернії переходило с.Погоріле, з чим рішуче не погоджувалися подільські чиновники⁴³. Цілком природно, що такі зміни не тільки порушували дворянські права, а й викликали потребу додаткового обліку мешканців для внесення змін для подальшого оподаткування. Нерідко з'ясування питання в чиновницьких кабінетах тягнулося тривалий час. Ритмічність робіт порушували також вимушені заміни членів межових комісій через їх хворобу⁴⁴. Межування між губерніями тривало аж до наступу ранньої зими, внаслідок чого всі польові роботи довелося припинити⁴⁵. Адже в умовах морозу та снігу прокладати межу плугом, копати межові ями було дуже важко, а подекуди і неможливо⁴⁶. Загальна відстань кордонної межі на ділянці Уманського і Липовецького повітів Київської та Балтського і Гайсинського повітів Подільської губерній склала більше 71 версти, або понад 153 кілометри.

Натомість роботи із межування між губерніями і повітами були зосереджені в кабінетах, де під керівництвом повітових землемірів створювались генеральні карти Київської та Подільської губерній, робилися необхідні позначення на планах⁴⁷ і заносилися відповідні зміни в межові книги. Крім того, в цей період частина чиновників розробляла плани староств і казенних волостей⁴⁸.

З настанням весни польові роботи були відновлені поблизу села Росохватки⁴⁹ і тривали до червня 1805 року⁵⁰. Як результат, Подільська губернія набула форми продовгуватого неправильного трикутника, загальна протяжність кордонів якого склала 1013,5 кілометрів⁵¹.

Майже одночасно було налагоджене розмежування Київської і Волинської губерній. Гарні погодні умови другої половини травня – початку червня 1805 року дозволили членам спільної комісії за 20 днів прокласти межу на відстані майже 117 верст чи близько 253 кілометрів⁵². Але знову не обійшлося без конфліктних ситуацій, які виникли при намаганні експедиції провести між губерніями пряму лінію. На цей раз виявилось, що вирівнювання кордону не тільки вело до пошкодження великої кількості озимини та ярини і тим самим завдавало значних матеріальних збитків їх власникам, а й зумовлювало від'єднання містечка Бердичева від Волинської до Київської губернії⁵³.

Справа набула ще більшої гостроти, коли поміщики стали прохати урядові інстанції забезпечити їм законний захист і належне сприяння у розв'язанні конфліктної ситуації й розпочати надсилати численні скарги в різні інстанції з наполяганнями залишити їх володіння у складі Волинської губер-

нії. У свою чергу, київське губернське правління та київський головний суд вживали заходів щодо встановлення межі між Київською і Волинською губерніями під ромбом із півночі на схід під кутом 31 градус⁵⁴. Волинська межова комісія, з свого боку, стала наполягати на тому, щоб ліквідувати вже проведену лінію, зрівнявши її на поверхні та вилучивши нанесені межі з журналів та карт, а відтак прокласти нову межу, за якою, навпаки, до Волинської губернії відходили Фридрів, Обухівка та інші села⁵⁵.

У цей час проводились переговори з власником Бердичева князем Радзівілом, під час яких дійшли згоди, щоб містечко було включене до Махновського повіту Київської губернії. Але з досягнутою пропозицією не погодився цивільний Волинський губернатор Грохольський⁵⁶. Проблему довелося вирішувати за допомогою урядового сенату⁵⁷. Врешті-решт, сенат врегулював питання аж восени 1805 р.⁵⁸. Не знаходячи спільної мови, члени комісії змушені були до з'ясування питань у вищих інстанціях залишатися тривалий час на місці і заробляти собі на прожиття.

Найбільші за обсягом і складністю роботи були пов'язані з розмежуванням повітів. За розподілом обов'язків київський повітовий землемір Тулицин організував прокладення межі на ділянці кордону між Київським і Богуславським повітами, а також між Київським і Васильківським повітами. Інші повітові землеміри керували роботами з прокладення межової лінії між Сквирським, Богуславським і Васильківським повітами тощо⁵⁹.

У ході їх виконання виникало найбільше суперечностей і конфліктних ситуацій. Зокрема, при межуванні Богуславського та Київського повітів члени межової комісії від Богуславського повіту рішуче виступили проти проведення межі за методом прямої лінії. Пояснювалося це тим, що за такої умови до Київського повіту мали відійти не тільки велика кількість десятин землі, а й близько 3 тис. душ чоловічої статті. Власне, протиріччя не мало об'єктивних підстав, оскільки в Богуславському повіті до межування нараховувалося 47 тис. душ чоловічої статті, а в Київському – всього 36 тис. душ. Крім того, для переїзду з Кагарлика в Ржищев потрібно було обов'язково проїжджати через землі Богуславського повіту та й ще робити майже 20-верстову петлю. Зрештою, питання було вирішене, коли Київський земський комісар Шилінг і земський землемір Реслінг 19 вересня 1804 р. звернулися до Київського губернського правління з клопотанням вплинути на богуславських чиновників і тим самим забезпечити межування повітів за геометричним підходом⁶⁰.

По завершенню межування між повітами та встановлення відповідних межових знаків і гербів члени межових експедицій нанесли його результати на карти в чотирьох примірниках за підписами всіх комісарів і землемірів, які призначалися відповідно для повітового суду, палати цивільного

суду, казенної палати і межового департаменту урядового сенату. У перший департамент урядового сенату разом із зазначеними двома картами була доставлена повна генеральна карта з означенням усіх повітів.

Здійснені впродовж 1801–1806 рр. адміністративно-територіальні зміни і межування внесли в управління південно-західними губерніями значні ускладнення. Зокрема, проведений річкою Дніпро кордон Київської губернії з Малоросійською губернією виявився дуже незручним, адже всі київські луки стали належати сусідній губернії, а мешканці околиць Києва для вирішення тих чи інших питань змушені були добиратись за 70 верст у місто Козелець, або і в губернський Чернігів, розташований за 152 версти⁶¹.

Отже, на початку XIX ст. землі Правобережної України стали об'єктом цілеспрямованого адміністративно-територіального межування на губернії і повіти відповідно до завдань самодержавства щодо забезпечення життєдіяльності імперії на її нових південно-західних рубежах із одночасним утвердженням феодално-кріпосницьких відносин, законодавчих, інструктивних вимог і принципів й уявлень уніфікації державного устрою. Воно було зумовлене новими політичними чинниками її історії, в контексті інкорпораційних і трансплантаційних заходів російського самодержавства. Саме в цей час відбулася не лише остаточна трансформація адміністративно-територіального устрою Правобережжя від воеводств і повітів колишньої Речі Посполитої до губерній і повітів Росії, але і їх раціоналізація в контексті облаштування приєднаних територій імперії.

Примітки:

1. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С.3.
2. Раев М. Понять дореволюционную Россию, государство и общество в Российской империи. – Лондон, 1990. – С.142.
3. Філінюк А.Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник наукових статей: З непереможеного правдою життя. На пошану Є.М.Скляренка. Вип.25. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.105.
4. *Запшкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С.243.
5. Материалы для истории Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. Прибавление. – 1885. – №5. – С.4.
6. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.146.
7. Історія України: Нове бачення / За ред. В.А.Смолія. Вид.2. – К.: Альтерна-

тиви, 2000. – С.143.

8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ – I). – Т. XXVI. – СПб., 1830. – №20162.

9. Там же. – №20004.

10. Там же. – Т. XXVII. – №20684.

11. Там же. – №21366.

12. Там же. – Т. XXVIII. – №21861.

13. *Філінюк А.Г., Боднарчук Г.В.* Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. // Наукові записки з української історії: 36. наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С.98.

14. *Петренко О.С.* Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – С.12.

15. Исторический очерк Вольны Л.Крушинского // Труды Вольнского губернского статистического комитета (Выпуск первый). – Житомир: Типография Шадова и Санкевича, 1867. – С.143.

16. ПСЗРИ – I. – Т. XXVI. – №20005.

17. Там же. – Т. XXIII. – №17702.

18. Там же. – Т. XXVII. – №21366.

19. Там же. – Т. XXVI. – №19293; Т. XXVII. – №20219.

20. Там же. – Т. XXVI. – №19478.

21. Там же. – Т. XXV. – №19119.

22. КПМДА. – Ф.Р.-227. – Оп.1. – Спр.9. – Т.1. – Арк.141.

23. Там же. – Арк.225.

24. Там же. – Арк.78.

25. Там же. – Арк.95.

26. Там же. – Арк.92.

27. Там же. – Ф.Р.-227. – Оп.1. – Спр.9. – Т.2. – Арк.318.

28. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.2227. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1-2.

29. Мемуары князя Адама Чарторийского и его переписка с императором Александром. Перевод с французского А.Дмитриевой. Редакция и вступ. статья А.Кизеватгора. – Т.1. – М.: Книгоиздательство К.Ф.Некрасова, 1912. – С.253.

30. Российское законодательство X–XX веков. Т.6. Законодательство первой половины XIX века. – М.: Издательство юридической литературы, 1988. – С.10.

31. ПСЗРИ – I. – №20004.

32. Там же.

33. КПМДА. – Ф.Р.-227. – Оп.1. – Спр.9. – Т.1. – Арк.149.

34. Державний архів Хмельницької області. Путівник / За ред. І.В.Гарнаги, А.І.Мещипина, Ц.М.Фірштейн. – Львів: Каменярь, 1964. – С.270.

35. КПМДА. – Ф.Р.-227. – Оп.1. – Спр.9. – Т.2. – Арк.305.
36. ЦДДА України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.1.
37. Там же. – Арк.8.
38. Там же. – Арк.6.
39. Там же. – Арк.13.
40. КПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.9. – Т.1. – Арк.225.
41. Там же. – Т.2. – Арк.235.
42. Там же. – Т.1. – Арк.257.
43. Там же. – Т.2. – Арк.268.
44. Там же. – Т.1. – Арк.252, 255.
45. Там же. – Т.2. – Арк.270.
46. ЦДДА України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.778. – Т.1. – Арк.12-13.
47. Там же. – Арк.13.
48. Там же. – Арк.15.
49. Там же. – Арк.5.
50. Там же. – Арк.32.
51. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур, С.К.Гуменюк, О.М.Завальнюк та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.115.
52. ЦДДА України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.778. – Т.1. – Арк.32.
53. Там же. – Арк.37.
54. Там же. – Арк.38-39.
55. Там же. – Арк.40.
56. Там же. – Арк.41.
57. Там же. – Арк.42.
58. Там же. – Арк.70.
59. Там же. – Арк.16-17.
60. Там же. – Арк.9.
61. *Раманович-Славатинський А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – С.479-480.

Резюме

В статтє сделано попытку изучить причины, характер особенности и последствия административно-территориального размежевания Правобережной Украины в начале XIX столетия.

Ключевые слова: Правобережная Украина, размежевание, экспедиции, губернии, уезды.

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВНИХ ЗЕМЕЛЬ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті зроблено спробу визначити економічний потенціал та з'ясувати правовий статус державного землеволодіння на території Правобережної України на початку ХІХ ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, державні маєтності, емфітеутичне володіння, розмежування.

Напередодні приєднання Правобережної України до Російської імперії самодержавство цікавилось соціально-політичною і економічною ситуацією в краї, адже передбачалась його остаточна анексія. Російська влада, користуючись тим, що в регіоні перебували її війська та встановлювалось військово-адміністративне управління, приділила велику увагу з'ясуванню питання земельної власності. Катерина II таємним рескриптом 3 грудня 1792 р. наказала командувачу російських військ, дислокованих в Правобережній Україні, генералу М.М.Кречетникову зібрати відомості про стан державних маєтків та описати їх для напрацювання принципів управління ними і нагляду за господарською діяльністю їх власників. В свою чергу, генерал 15 червня 1793 р. доручив виконання цього розпорядження новопризначеному губернатору Брацлавської губернії генерал-майору Ф.Берхману¹. Отже, з 1793 р. розпочався камеральний (локальний) опис державних маєтностей в Правобережній Україні, здійснення якого було доручено генерал-майору Б.Ф.Кноррингу.

При головній квартирі російських військ проводилось прискорене вивчення природних і демографічних ресурсів краю. Виявлення його фіскально-господарських можливостей поклали в обов'язок чиновників генерального штабу, яких зобов'язали складати чітко визначені карти державних земельних угідь, описувати їх і виявляти правовий статус.

Враховуючи те, що у 1793 р. М.М.Кречетников помер, Катерина II 19 квітня 1794 р. продублювала у розширеному обсязі таємний рескрипт новопризначеному губернатору краю генерал-поручику Т.І.Тутолміну, перед яким ставилось завдання виявити власників коронних маєтків на емфітеутичному праві, які мали довести свої права на володіння. Їм дозволялось продовжувати володіти ними, але за умови прийняття присяги на вірність російській короні². Інтерес російської влади до своєїрідної форми володіння державними маєтками полягав у тому, що вона була не відома

в Росії, але властива польсько-литовському законодавству. Емфітеутичне володіння державними маєтностями не було орендою, а особистим не спадковим володінням і передбачало право володіння, користування і обмеженого розпорядження ними. Обмеження у розпорядженні полягало у забороні успадковувати державне майно з можливістю поступатися правами власності іншій особі. У разі смерті емфітеутичного власника маєток повертався до казни. З часом, внаслідок королівського указу, вільний державний маєток дарувався в довічне володіння іншому власнику. Таку форму управління державними маєтками в краї верховна влада вважала оптимальною, враховуючи місцеві традиції у веденні господарства. Саме тому вона не ставила перед собою мету скасувати її, а лише використати для власних потреб, адже не бажала руйнувати господарства у державних маєтностях і прагнула отримувати прибутки до казни. З іншого боку, виявляючи власників цих маєтностей, влада плекала надію заручитись їхнім лояльним ставленням.

З'ясовуючи ситуацію представники верховної влади були вражені розмірами як приватних, так і державних маєтків в Правобережній Україні. Ще більше їх здивувало те, що виявити чіткі межі між державними і приватними земельними утіддями було неможливо, адже розмежування земельних володінь за законодавством Речі Посполитій ніколи не проводилось. Таке становище сприяло різним зловживанням з метою приєднання державних утідь до сусідніх приватних маєтків. Російські чиновники, які діяли через представників польської адміністрації, з'ясували ще й те, що вони не отримують достовірну інформацію про становище і правовий статус державних маєтків через обструкцію місцевої влади та власників державного майна.

Ця ситуація підштовхнула до оголошення 23 червня 1794 р. загальноімперської ревізії державних маєтностей. Згідно ревізійним відомостям всі державні маєтки Правобережної України розподілялись за 5 категоріями: 1) маєтки, які перебували у довічному володінні; 2) маєтки на довічному праві, переуступлені посесору; 3) маєтки, які після смерті довічного власника передавались у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 4) маєтки, що перебували у 50-річному володінні; 5) маєтки на емфітеутичному праві, переуступлені іншим особам. Під час ревізії збиралися відомості про раніш конфісковані земельні володіння, що належали уніатському митрополиту та католицькому єпископу. Ця інформація була потрібна не лише для з'ясування прибутковості маєтків, але й для того, щоб надавати їх у вічне і спадкове володіння за бажанням імператора, а у маєтностях, які залишаються у державній власності – організувати контрольоване управління.

Для успішного проведення ревізії державного майна в новоприєднаних територіях влада вдалась до поширення межової інструкції, запровадженої Катериною II 25 травня 1766 р. Вона була чинною, з незначними змінами, до селянської реформи 1861 р. та почала впроваджуватися на теренах Правобережної України від самого початку приєднання краю до Російської імперії.

Інструкцією започаткувалось поступове проведення генерального межування по всій Російській імперії з метою розмежування земельних володінь між приватними, державними та церковними маєтками. Будь-яке межування в губернії не проводилося до тих пір, поки не оголошувалося в ній генеральне межування.

Межова інструкція заохочувала до полюбовного розмежування земель між суміжними землевласниками. В ній виписано чіткі правила та принципи межування. Запроваджена десятина, як одиниця виміру земельних володінь. В таблиці (додаток 1) подавались різноманітні одиниці довжини та площ, якими традиційно користувались в різних місцевостях Російської імперії та Речі Посполитої, котрі прирівнювали до десятини. Інструкція визначала принципи межування до міст земель під вигін у розмірі 2 верст у радіусі³.

Отже, межова інструкція виявилась унікальним інструментом для проведення генерального межування, яке раніше не здійснювалось, що зумовлювало постійні суперечки різних землевласників за межі угідь, які чітко документально не фіксувались. Крім того, імперська влада не спроможна була без усунення цього суттєвого недоліку у поземельних відносинах гарантувати недоторканність приватної власності, задекларованої в 1785 р. жалуваною грамотою дворянам.

У зв'язку з цим потрібно зазначити, що російська влада виявила найбільш вражаючу рису приватних землеволодінь в Правобережній Україні, якою були розміри маєтків. Власне, точні їхні розміри ніколи не були відомими, що зумовлювало збереження атавістичного існування межових судів. Поряд з величезними землеволодіннями існувало значне число власників парцелярних клаптиків землі, не забезпечених робочою силою, адже вартість землі в той час визначалась за числом кріпаків, що мешкали на ній. Існування латифундій в краї пояснювались наявністю кількох давніх руських родин та колонізаційним характером освоєння цієї території, яка довгий час слугувала польським королям резервом для надання земель за заслуги перед Річчю Посполитою. Ще в епоху саксонської королівської династії (перша половина XVIII ст.) в Речі Посполитій з 369 сенаторів 77% одержали дарчі документи на земельні володіння в краї. Так виникли величезні землеволодіння Потоцьких, Мнішків, Жевуських, Оссолінських,

Браницьких, Любомирських, Яблоновських, Чарторийських та інших⁴.

1797 р. російські військові на чолі з генерал-губернатором Т.І.Тутолміним завершили ревізію державних маєтків в Правобережній Україні. Отже, в початковий період приєднання краю до Російської імперії верховна влада здійснила доволі важливий крок з точки зору імперської централізаторської практики – майже повністю під контроль були взяті державні земельні володіння, з'ясовано їх статус та форма управління.

Нагляд за державними маєтками з боку центральної влади не міг бути повним, бо царизм не спромігся залучити польських поміщиків і шляхту на російські державну службу. Мало того, вони із зброєю у руках виступили в 1794 р. проти російського панування. Саме тому імперія з самого початку приєднання Правобережжя змушена була вдасться до дієвих силових заходів (конфіскація маєтків) відносно земельної власності польських поміщиків, що не тільки надзвичайно налякало нечуваними в Речі Посполитій заходами, але й обурило землевласницьку еліту. Ці ворожі дії поклали початок непримиренності Російської держави до польського панування в новоприєднаних територіях, а з іншого боку, ігноруванню польськими землевласниками і шляхтою російської влади. Але завдяки тому, що самодержавство не спромоглося створити на теренах Правобережжя підвладного йому бюрократичного апарату, російське панування ще не було відчутним для польської шляхти, в управлінні якої перебували державні маєтки, а влада утримувалась виключно військовою силою, від котрої польські можновладці встигли все ж зазнати репресивного удару.

Завершена ревізія стала своєрідною прелюдією до люстрації 1798–1799 років. Ініціатором її був князь М.В.Репнін, який ініціював сенатський указ від 10 квітня 1798 р. про початок люстрації державних маєтків в новоприєднаних територіях. (Необхідно підкреслити, що люстраційні інвентарі відомі історикам лише по Подільській губернії. Але й вони загинули в Києві під час Другої світової війни. Інформацію про них зберіг професор Є.Д.Сташевський, який опрацював ці документи у 1918–1921 рр. в м.Кам'янці-Подільському). Люстрація 1798 р. вигідно відрізнялася від попередньої, яка здійснювалась ще польською владою у 1789 р. Вона проводилася за інструкцією, що сприяло уніфікації інвентарів і здійснювалась під контролем уряду. Обов'язково опитувалися селянські громади про утиски власників державних маєтків і завдяки їм перевірялась (наскільки можливо) отримана інформація. Звісно, подібні люстраційні описи були далекі від об'єктивної картини в державних маєтках, адже люстратори отримували лише ту інформацію, яку вважав за потрібне надати неспадковий власник. Подібний спосіб визначення прибутковості державних маєтків був далекий від досконалості.

На початку проведення люстрації державних маєтків в Правобережній Україні була виявлена неординарна ситуація. На підставі норм сеймових рішень 1775 р. за володіння старостинськими маєтками їх власники зобов'язувались заставляти свої приватні нерухомі маєтності. Але чиновники казенних палат не враховували цю обставину і старостинські власники вивели їх з-під застави. 1798 р. люстраційні комісії зобов'язали казенні палати отримувати від старост заставу, яка б дорівнювала третині прибутків державних маєтностей. Палати вимагали від власників документи, що підтверджували право на відповідне володіння. Наприклад, в Подільській губернії за наказами казенної палати від 20 лютого, 23 вересня, 11 жовтня 1798 р. збільшувався розмір селянських земель з метою зрівняння розміру земельних угідь між ними і старостами. Поштовою була указ від 9 серпня 1798 р. стосовно наділення державних селян 15-ти дес. землі на кожну душу. Все це привело до того, що старости стали в опозицію до люстраційних комісій: приховували документи, інвентарі, заважали описувати угіддя. З вересня 1798 р. казенні палати вдались навіть до репресій – секвестрували маєтки цих власників. У свою чергу члени комісій затягували виконання доручень з метою дати власникам державних маєтків можливість підготуватись до люстрації (приховати частину прибутків, підробити документи). Для залагодження відповідної ситуації в краї Сенат видав указ від 8 червня 1799 р., який скасував репресивні заходи казенних палат⁵.

Російські військові картографи та геодезисти в другій половині 90-х років ХУІІІ ст. активно знімали на план державні маєтності з геодезичною їх “прив’язкою” на місцевості. Але вони спромоглись здійснити цю роботу лише по відношенню до маєтностей, які перебували у володінні поміщиків на емфітеутичному праві.

Указом від 6 червня 1799 р. Павло І розпорядився почати розмежування поміщицьких та державних лісів. Цей захід ще не передбачав систематичного розмежування, а лише посилення державного контролю над власниками поезуїтських маєтків⁶.

Старт генеральному межуванню земельних володінь всіх форм власності в українських губерніях надав указ від 16 січня 1801 р. Воно розпочиналось з Малоросійської губернії. Зазначалось, що межування започатковується для “...припинення суперечок за землі, і для відділення земель казенних від поміщицьких...”⁷.

Брат одного з фаворитів Катерини ІІ генерал-губернатор Катеринославської, Вознесенської губерній та Таврійської області князь В.О.Зубов звернувся до імператриці з поданням, в якому писав, що в новоприєднаних від Речі Посполитої територіях проживає “цікава” верства населення – чин-

шова шляхта. Він запропонував переселити її в підпорядковані йому території. Доцільність цього заходу обґрунтовувалась тим, що чиншова шляхта не мала нерухомості і була цілковито підпорядкована польським землевласникам завдяки наділенню її земельними ділянками. Сановник оригінально висловив свою думку: "...Чиншова шляхта, яка немає ніякої нерухомої власності і упокорена з давніх часів тамтешніми вельможами, мешкає на землях інших власників, котрі беруть з неї за землю чинш... не менше 25 руб., а в деяких місцях і по 30 руб. з плугу срібною монетою, покладаючи на неї зверху того і інші різні повинності і використовуючи її на власну свою службу". Князь зазначав, що чиншова шляхта за часів Речі Посполитої брала участь у сеймиках і "...могла складати більшість до переваги голосів...". Це значення шляхти цінувалось магнатами, за що вони і робили для них "різні допомоги". За російського правління, коли сеймики перестали існувати, зацікавленість магнатів у шляхті зникла. Почалися їх утиски з боку землевласників. Вони зрівнялись у правах з вільними селянами-чиншовиками. Збільшилась їх експлуатація. Князь В.О.Зубов підкреслював, що велика кількість чиншової шляхти ще за польського панування зверталась до його попередника з проханням оселитись на державних землях. Князь зазначив, що може прийняти на ввірені йому державні земельні угіддя до 100 тис. осіб чиншової шляхти. Для Російської держави планувався зиск від цього переселення, тим більше, що шляхта згодна була переселитись за власний кошт, і імперія могла використати її військовий досвід та перетворити їх у стан російських однодворців. Автор подання пропонував наділити переселенців по 30 дес. на кожну особу та побудувати за кошти держави оселі для них, щоб вони жили цілими поселеннями⁸. Затверджене Катериною II перспективне подання не було запроваджене у життя, адже невдовзі імператриця померла, а її син Павло I указом від 7 березня 1797 р. зупинив процес переселення шляхти⁹.

До цього питання в той час так більше і не поверталися, але пропозицію князя В.О.Зубова не забули. Її згадали після Листопадового повстання 1830 року і вирішили втілити у життя, але у той час до чиншової шляхти і до шляхти взагалі уряд вже ставився вороже.

Отже, російська влада для економічної і демографічної статистики зафіксувала становище переважної кількості державних маєтків в Правобережній Україні і не вважала за необхідне міняти їх status quo. Але головна мета збору такої інформації передбачала формування підстав для прийняття рішень верховної влади стосовно новоприєднаних територій. Не аби яке значення мало й бажання урядових кіл збільшити надходження до казни.

Примітки:

1. *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – М., 1968. – С.42.
2. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1794. – Т.23. – №17198. – С.508-509.
3. ПСЗ. – СПб., 1766. – Т.17. – №12659. – С.716-787.
4. *Zielinska T.* Magnateria polska epoki saskiej. – Wrocław: Ossolineum, 1977. – S.122-130. З подібної теми цікаві наступні роботи: *Маркина В.О.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961; *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w wojewodstwie Podolskim w drugiej polowie XVIII wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1965; *Stefanowska Z.* (red.) Tradysij szlacheckie w kulturze polskie. – Warszawa, 1976; *Rshlikowa I.* Ziemianstwo polskie 1789–1864, zroznicowanie społeczne. – Warszawa: POWN, 1983; *Leskiewiczowa J.* Ziemianstwo polskie 1795–1945. zbior prasc.—Warszawa: POWN, 1985.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2789. – Арк.223.
6. ПСЗ. – СПб., 1800. – Т.26. – №19378. – С.130-132.
7. ПСЗ. – СПб., 1801. – Т.26. – №19717. – С.497.
8. ПСЗ. – СПб., 1796. – Т.23. – №17469. – С.897-900.
9. ПСЗ. – СПб., 1797. – Т.24. – №17945. – С.511.

Резюме

В статье сделана попытка определить экономический потенциал и выявить правовой статус государственного землевладения на территории Правобережной Украины в начале XIX в.

Ключевые слова: Правобережная Украина, государственные имения, эмфитеутичные владения, размежевание.

Одержано 15 жовтня 2007 р.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається ряд проблем, пов'язаних із кількістю, потужністю та продуктивністю підприємств у плані технічного перевороту на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., та інші питання досліджуваної теми.

Ключові слова: промисловість, технічний переворот, матеріально-технічна база, технічне удосконалення, губернія.

У пореформений період неухильно зростала мережа, потужність, продуктивність, енергоозброєність і механізація промисловості України.

Над даною проблематикою працювало ряд вчених та дослідників, праці яких є цінними для даної теми дослідження. Серед них варто відзначити І.О.Гуржія, В.В.Крутікова, Т.І.Лазанську, Л.Г.Мельника та інших. Проте дана тема залишається актуальною і на сучасному етапі її вивчення.

Говорячи про харчову промисловість, слід зауважити, що зростання продуктивності цукроварень здійснювалося шляхом удосконалення їх техніки та технології виробництва. Їх власники прагнули збільшити рівень експлуатації та інтенсифікації праці. З цією метою ручна праця перекладалася на плечі машин, покращувалася технологія.

Крупнокапіталістичний характер цукрової промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, який протягом пореформених років продовжував невпинно зростати. В ході концентрації виробництва відбувалася ліквідація старих невеликих і погано оснащених заводів. Так, по всій Україні на початку 90-х років залишилася лише третина заводів, побудованих ще у передреформені роки. Із всіх цукроварень, побудованих до 1850 р., на 1892 р. залишалося на Правобережжі 43,7%, на Лівобережжі – 20%, а з числа “парових” заводів, побудованих до 1850 р., залишилося на 1892 р. на Правобережжі 66%, на Лівобережжі – 40%¹.

Про швидкі темпи зростання концентрації виробництва у цукровій промисловості України свідчать такі факти: протягом 14 років (до кризи 1876 р.) середня продуктивність однієї цукроварні зросла на Київщині у 5 разів, на Поділлі – у 4,3 рази, на Волині – у 4 рази. При цьому концентрація виробництва на Правобережжі здійснюється поряд із зростанням числа заводів; на Лівобережжі кількість цукроварень, навпаки, значно скорочується (за рахунок ліквідації “вогневих”), темпи ж зростання потужностей були значно вищі, ніж на Правобережжі: на Чернігівщині середня виробнича потужність цукроварні, наприклад, за вказаний період, зросла у 9

разів, на Харківщині – у 12. Внаслідок цих процесів наприкінці 80-х років технічний рівень виробництва на Лівобережжі та Правобережжі став майже однаковим².

Слід відзначити, що у Волинській губернії у 1879 р. нараховувалось 11 цукрових заводів, з яких 8 цукрових і 3 цукрово-рафінадних. У 9 заводах сік добували за допомогою дифузorzів за системою Роберта, а 2 – за допомогою гідравлічних пресів і вимочних циліндрів системи графа Бобринського³. Із опису Андрушівського цукрового заводу Волинської губернії видно, що він був побудований у 1873 р. за паровою системою та застрахований на випадок пожежі у російському страховому товаристві⁴.

Усе викладене вище переконливо свідчить про те, що докорінні зміни якісного порядку в справі технічної перебудови цукрової промисловості України (і Росії в цілому) відбулися в середині 70-х років ХІХ ст.

Цукробурякове виробництво завдяки технічному перевороту перетворилося на одну із найрозвинутіших галузей вітчизняної промисловості. Внаслідок технічної перебудови цукроварень підвищилася концентрація виробництва і органічна будова капіталу, продовжилися сезони цукроваріння, поліпшилося використання сировини та ін.⁵.

Перетворення гуральництва у галузь великої капіталістичної промисловості вимагало створення адекватної їй машинної бази. Це знайшло вияв у широкому впровадженні у винокурній промисловості парових двигунів. Уже наприкінці 70-х років гуральництво за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей промисловості України (після цукрової та мукомельної).

Слід відмітити, що винокурних заводів на Волині у 1879 р. було 108, з яких 106 мали встановлені перегінні апарати системи Пісторіуса, а 2 – колончасті неперевнодіючі апарати⁶.

Для контролю над виробництвом винокурної продукції, її покращення постійно проводилась перевірка устаткування винокурних заводів, зокрема на Червонському винокурному заводі Волинської губернії у 1914 р. В даному випадку перевіряли резервуари для чорної патоки та ширину квасильних чавунів⁷. Також посуд, в якому містився спирт на заводах губернії, проходив контроль, тобто перевірявся на точну місткість речовини⁸.

Велике значення для розвитку парового млинарства мало проведення залізниць та видобування кам'яного вугілля, оскільки парові млини на Півдні як паливо вживали вугілля.

На кінець 70-х рр. велика борошномельна промисловість України за кількістю і потужністю парових двигунів вийшла на друге місце, поступаючись цукровій, але значно випереджала винокурну, суконну та інші галузі.

Головними центрами капіталістичного парового млинарства у 1878 р.

на Півдні були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші. Уже в 1879 р. понад половину (65%) кількості великих млинів становили парові млини, а на початку 80-х років розвиток парового млинарства на Півдні набув ще більших масштабів.

Характерна особливість парового млинарства на Правобережжі та Лівобережжі полягала в тому, що в більшості парові млини розташовувалися у сільській місцевості: в селах, містечках, на хуторах. Так, у 1882 р. з 10 парових млинів Київщини 9 розміщувалися у селах і містечках; на Волині у 1893 р. з 25 парових млинів 22 знаходилися в селах і містечках, 9 – у містечках і лише 1 млин у місті⁹.

Запровадження парових машин у борошномельне виробництво просувалось повільно також і на Волині, менш розвинутій технічно. На 2993 млини у 1875 р. 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 приводились у рух кінсьми і лише в 29 використовувалися парові машини. Більшість була віддана поміщикам в оренду¹⁰.

Великим центром мукомельного виробництва на Лівобережжі був Кременчук. Усі парові млини міста були устатковані переважно вальцьовими машинами (всього налічувалося 53 таких машини). Таким чином, протягом 70–80-х років на Україні у млинарстві виникла і розвинулась велика машинна індустрія.

Що ж до іншої поширеної галузі харчової промисловості України – тютюнової, то тут, як і раніше, панувала ручна, переважно дешева жіноча та дитяча праця, що й було перешкодою до впровадження машин. Лише наприкінці XIX ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну. Решта робіт здійснювалася вручну¹¹.

Надзвичайна дешевизна робочої сили, можливість одержання високих прибутків при ручній техніці і примітивних способах обробитку стримували технічний прогрес у легкій промисловості, гальмували створення великого фабричного виробництва в таких її підгалузях, як швейна, взуттєва, трикотажна, галантерейна та ін.¹².

Щодо суконної промисловості, то вона була потужно розвинута у Подільській губернії. Так, у 1884 р. кількість підприємств у Дунаївцях зменшилася до 35, проте зросло число закладів фабричного типу – до 12. Усі вони були устатковані невеликими паровими машинами, що приводили в рух окремі верстати. Головний процес – ткацтво – як і раніше, здійснювався вручну. Загальна потужність двигунів на дунаєвських заводах становила лише 91 (кінську силу). На підприємствах фабричного типу у 1884 р. вироблено сукна на 241 тис. крб. Найбільшими підприємствами у Дунаївцях були фабрика Крафта, на якій був зайнятий 21 робітник і вироблено сукна на 31 тис. крб.; фабрика братів Розенбаум – зайнято 46 робітників і вироб-

лено продукції на 50,8 тис. крб.; фабрики В.Кінцле і Л.Глюка, на обох зайнято по 25 робітників, а вартість продукції становила на кожній по 24 тис. крб. Загалом, як бачимо, процеси концентрації в Дунаївцях відбувалися, але досить повільно, і не призвели до утворення великих підприємств. Навіть серед підприємств фабричного типу переважали заклади з числом робітників 10–20 чоловік¹³.

Єдиним центром великого фабричного виробництва сукна в Україні у пореформений період залишаються Клинці – старий центр капіталістичної мануфактури.

Порівняно з дореформеним періодом, напередодні реформи 1861 р. і в перші пореформені роки застосування машин на суконних мануфактурах у Клинцях набуло якісно нового характеру: 1) робочі машини і парові двигуни почали запроваджуватися на всіх мануфактурних підприємствах; 2) розширилося коло операцій, на яких застосовувалися машини; 3) почали запроваджуватися механічні робочі машини, які приводилися в рух силою пари. Все це можна кваліфікувати як початок технічного перевороту¹⁴.

Механізація ткацтва викликала дальше різке підвищення енергозброєності робітників клинцівських підприємств. При незначному збільшенні числа робітників потужність парових машин у 1900 р. зросла порівняно з 1890 р. майже в 4 рази: з 304 до 1195 кінських сил. У середньому 1 кінська сила припадала вже на двох робітників¹⁵.

Таким чином, тривалий процес технічної перебудови капіталістичних суконних мануфактур у Клинцях наприкінці ХІХ ст. одержав логічне завершення: вони перетворювалися на підприємства великої машинної індустрії. Щоправда, механічні ткацькі верстати тут ще на окремих підприємствах співіснували з ручними. Проте останні займали другорядні позиції і загального технічного рівня галузі вже не визначали.

Стосовно паперової промисловості, варто відмітити, як свідчить статистика, що у 1861–1862 рр. на території імперії нараховувалось 111 мануфактур з ручним відливом паперу та 52 паперові фабрики, де працювали 72 паперові машини. В цей період лише 32,2% підприємств галузі здійснювали машинне виробництво паперу. У свою чергу продуктивність праці на фабриках, оснащених паперовими машинами, була значно вищою від підприємств, де за основу брався черпальний принцип. Та згодом паперову мануфактуру з ручним відливом повністю витіснила фабрика. І це цілком закономірно: застосування машин, нових технологій, підвищення продуктивності праці сприяло збільшенню виробництва паперу, покращенню якості, а разом і завоювання нових ринків збуту¹⁶.

Паперова промисловість стає наприкінці 80-х років однією з високомеханізованих галузей промисловості України: на 23 підприємствах по-

тужність парових машин становила 1,3 тис. кінських сил, а вартість продукції перевищила 1,4 млн. крб. Найголовнішими районами зосередження паперових фабрик були Волинь, Херсонська та Київська губернії¹⁷.

Варто також зауважити, що паперова фабрика Дитятківського товариства Київської губернії оцінювалась у 1479501 крб. 50 коп., тут працювали 13 парових котлів. Фабрика займала 1640 метрів кв. площі і давала 32800 кг випаровування на годину. Дана фабрика відрізнялась від інших фабрик тим, що мала целюлозне відділення. Целюлоза готувалася за системою "Рітера-Кельнера". Фабрика також виготовляла дерев'яну суміш для більш крупніших сортів паперу і картону та різних сортів обкладинок паперу. В 1893–1894 рр. на двох Дитятківських фабриках виготовлялось 370000 пудів паперу¹⁸.

Щодо вугільної промисловості, то слід сказати про безперервний ріст кількості механічних двигунів у промисловості, що вважається характерною ознакою великої машинної індустрії і видно з нижченаведених даних:

Таблиця 1. Кількість парових машин та сумарна потужність¹⁹

Рік	1894	1897	1898	1900
Кількість парових машин	323	493	610	966
Сумарна потужність	9,886	23,136	25,181	36,234

Як бачимо, застосування парових машин у вугільній промисловості Донбасу за роки піднесення збільшилось у 3 рази, а їх сумарна потужність зросла майже в 4 рази. Середня потужність парової машини зросла з 30,6 до 37,5 кінських сил в 1900 р., що свідчило про технічний прогрес у паливній індустрії.

Незважаючи на досягнуті в період піднесення певні успіхи у справі механізації виробництва, в цілому її рівень продовжував залишатись невисоким. Механізацією було охоплено лише допоміжні процеси: підйом палива на поверхню, спуск людей і матеріалів у підземні виробки, водовідлив і, частково, вентиляція.

Розробка кам'яновугільних родовищ у Донбасі почалась тоді, коли вже була в наявності порівняно висока техніка вуглевидобутку, що давала змогу при обладнанні шахт України механізувати процес виробництва.

У цілому до 1900 р. рівень оснащеності і енергоозброєності вугільної промисловості Донбасу порівняно з основними вугільними басейнами Західної Європи залишався низьким. Загальна потужність механічних двигунів з розрахунку на одну шахту Донбасу на початку ХХ ст. становила в середньому 72 кінських сил, тоді коли у басейні Па-де-Кале (Франція) у

цей час в середньому на одне підприємство припадало до 260 кінських сил, причому вагому долю сумарної потужності всіх двигунів становили електродвигуни²⁰.

Отже, для вугільної промисловості Донбасу характерний високий рівень концентрації виробництва.

За технічним рівнем металургійні підприємства були передовими для свого часу в країні. В процесі їх будівництва враховувались технічні досягнення індустріальних розвинутих капіталістичних держав. В кінці ХІХ ст. на металургійних заводах України виробництво сталі за способом Мартена-Сіменса і Бесемера повністю витісняє пудлінгування. Все це зумовлювало відповідні зміни в структурі металургійного виробництва²¹.

Загалом, металургійні заводи України на той час являли собою величезні підприємства. В середньому кожний і з новозбудованих заводів був оснащений паровими машинами загальною потужністю у 5–8,5 тис. кінських сил; щорічно виплавляв 5–7,5 млн. пуд. чавуну (в середньому одна домна виплавляла 1,5–2,3 млн. пудів); щорічно виробляв понад 3,5 млн. пудів сталі, витрачав на паливо і виробництво металу 16–25 млн. пудів кам'яного вугілля. У 1893 р. на заводах діяли 58 пудлінгових печей; сталь вироблялася на 17 мартенах і 4 бесемерівських конвекторах. На металургійних заводах і залізних рудниках Півдня було зайнято 15,6 тис. робітників²².

Технічна революція, розвиток великої машинної індустрії, починаючи з середини 70-х і до початку 90-х років, викликали надзвичайно швидкі темпи розвитку металургії на Україні.

Протягом 90-х років механізація праці на Півдні зросла в 3,3 рази. За величиною і обсягом виробництва 5 селянських заводів Півдня мали таку ж саму потужність, як усі 115 уральських металургійних заводів. Наприкінці 90-х років в південній металургії були вже здійснені такі значні для того часу нововведення: споруджено великі доменні печі (близько 9 тис. пудів добової виплавки чавуну) використовувались регенераторні прилади, нові повітрянодувні машини, доменні гази для нагрівання парових казанів і повітрянонагрівальних приладів, побудовано коксові печі з використанням відхідних газів, застосовувалась електроенергія для електричного освітлення і як рушійна сила²³.

Порівняно з іншими галузями важкої промисловості, умови для технічної перебудови машинобудівних виробництв у післяреформений період були несприятливими. Це проявлялося не лише в тому, що на становленні галузі негативно позначалися загальні фактори, які уповільнювали зростання внутрішнього попиту на машини (існування залишків кріпосництва, обмеженість внутрішніх капіталовкладень, наявність великих резервів дешевої робочої сили). Процес створення машинобудівних підприємств

типу фабрики надзвичайно гальмувався недоліками митного тарифу і системи заохочувальних заходів²⁴.

Розвиток машинобудування здійснювався за рахунок переважного збільшення кількості великих заводів.

Уже на початку 1879 р. підприємства з механічними верстатами і паровими двигунами становили 62% всіх підприємств у машинобудівній промисловості і виробили продукції, вартість якої перевищила 90% всієї вартості продукції машинобудування України. На 1884 р. кількість заводів з паровою енергетикою становила 79,4% всіх закладів, а продукція становила 96,1% всієї продукції машинобудування²⁵.

Проте ряд закладів являли собою підприємства мануфактурного типу (верстати приводилися в рух ручними приводами)²⁶.

Таким чином, в результаті технічного (промислового) перевороту в Росії, в тому числі і в Україні, склався специфічний тип великого капіталістичного машинобудування, який за рівнем технічного і економічного розвитку значно поступався машинобудуванню передових капіталістичних країн. Даний тип машинобудування не міг ні створити власну технічну базу (верстатобудування), ні озброїти машинною технікою інші галузі промисловості і сільського господарства. Тому закономірним наслідком цього стало те, що вітчизняна промисловість у справі машинобудування потрапила у велику залежність від іноземних машинобудівних фірм.

Отже, у ході технічної революції особливо швидко розвивалися ті галузі промисловості, які виготовляють засоби виробництва, тобто предмети не особистого, а продуктивного споживання.

Так, якщо у 1875–1878 рр. потужність двигунів у металообробці й машинобудуванні становила лише 1/16 потужностей у цукровій промисловості і менше 5% від загальної потужності парових машин в обробній промисловості, то у 1891 р. потужність двигунів у металообробці та машинобудуванні майже зрівнялася із потужністю двигунів у цукровій промисловості і становила понад 36% загальної потужності парових машин у промисловості України.

Характерним для технічного перевороту було також зростання середньої сили однієї парової машини. Так, загальна кількість парових двигунів у обробній промисловості протягом наведеного періоду зростає у 1,9 рази, а потужність двигунів – у 2,7 рази. Особливо помітно цей процес проявився у металообробці та машинобудуванні²⁷. Потужність парових машин у харчовій промисловості протягом 1875–1892 рр. збільшилася лише в 1,6 рази, а у лісопильній і деревообробній – у 2,2 рази, в текстильній – у 3 рази, а в металообробній і машинобудівній промисловості – у 22 рази. Велика металургійна промисловість Півдня України, що відразу ґрунтувалася на

паровій енергетиці, вже наприкінці XIX ст. почала застосовувати електрострум. До найбільш енергооснащених належало п'ять губерній Російської імперії – Петербурзька, Петроковська, Московська, Катеринославська, Володимирська та Київська, де припадало 50% усієї потужності парової енергетики²⁸.

Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Вартість промислової продукції (без гірничої і гірничозаводської) протягом другої половини XIX ст. виросла більш як у 8 разів. Причому темпи зростання виробництва були значно вищими у перші два пореформені десятиріччя, протягом яких обсяг готової продукції збільшився у 5,5 рази. Це було, безумовно, пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях промисловості. Наступне десятиріччя продемонструвало наявні процеси концентрації виробництва, за яких кількість підприємств скоротилася в 1,1 рази, а обсяг виробництва зріс у 1,5 рази, тобто на 49,8% порівняно з 1879 р. Частка української продукції на 1890 р. становила 1/5 частину від загальноімперської суми виробництва. Якщо питома вага Правобережної України в промисловому виробництві у 1890 р. становила 145339 тис. крб. (46,5%), Лівобережжя – 95367 тис. крб. (30,5%), а Півдня України – лише 71971 тис. крб. (23%), то вже на 1900 р. промислове виробництво навіть з урахуванням кризи на Півдні України лише по безакцизних підприємствах досягло більше 115 млн. крб.²⁹.

Таким чином, застосування парової енергетики у промисловості доповнювалося впровадженням нової техніки та технології виробництва. В цьому плані українська промисловість, яка вступила на шлях індустріалізації пізніше від західноєвропейської, широко використовувала і зарубіжну машинну техніку та передову індустрію. Це значно прискорювало сам процес індустріалізації. Загалом механізація основних процесів виробництва охопила різні галузі обробної та важкої промисловості, хоча й поряд залишалося ще багато ручної праці.

Примітки:

1. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: В-во Київського університету, 1972. – С.74.

2. Там же. – С.74-75.

3. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДА України у м.Києві). – Ф.442. – Оп.533. – Спр.158. – Арк.33.

4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.120. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.50.

5. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. 4 кн. / За ред. І.Лукинова, Т.І.Дерев'янкіна, М.С.Герасимчука, В.О.Голобуцького, П.О.Хромова, В.П.Чугайова / Наукова думка. – К., 1983. – Т.1. – С.324.
6. ЦДДА України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.158. – Арк.33.
7. ДАЖО. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.5, 9.
8. Там же. – Спр.5. – Арк.6.
9. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. ... – С.99.
10. ЦДДА України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.55. – Спр.446. – Арк.4.
11. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. ... – С.113.
12. *Денисенко А.О., Лаута С.П.* Легка промисловість України за роки Радянської влади // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1977. – Вип.11. – С.9.
13. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. ... – С.108.
14. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. 4 кн. / За ред. І.Лукинова, Т.І.Дерев'янкіна, М.С.Герасимчука, В.О.Голобуцького, П.О.Хромова, В.П.Чугайова / Наукова думка. – К., 1983. – Т.1. – С.318.
15. Там же. – С.319.
16. *Студінський В.А.* Паперова промисловість України: ХVІ–ХХ століття / За ред. Б.І.Андрусишина. – Житомир: Волинь, 2004. – С.57.
17. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. ... – С.112.
18. ЦДДА України у м.Києві. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.12-13.
19. *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика паризму в пореформений період. – Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. – С.24.
20. Там же. – С.24.
21. *Сегеда А.П.* Розвиток зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1982. – Вип.15. – С.79.
22. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. ... – С.131.
23. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С.30.
24. Історія народного господарства Української РСР... – С.332.
25. *Мельник А.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. ... – С.139.
26. Там же. – С.141.
27. Там же. – С.144.
28. *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ століття). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С.36.
29. Там же. – С.37.

Summary

Some problems concerning with the quantity, capacity and productivity of industrial enterprises are considering at the issue in the context of technical revolution in Ukraine at the second half of XIX – at the beginning of XX centuries.

Key words: industry, technical revolution, logistical basis, technical improvement, province.

Одержано 11 жовтня 2007 р.

УДК 94(477)“18-19”

О.Є.Пилипенко

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В ЕКСПОРТІ ХЛІБА З РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкриваються умови, структура та значення експорту хліба з Наддніпрянської України напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: експорт, хліб, структура, торгівля, номенклатура товарів, економічні зв'язки.

Зовнішня торгівля України в період Російської імперії привертала увагу істориків, починаючи з кінця ХІХ ст. Різноманітні аспекти проблеми дослідили С.А.Покровський, І.О.Гуржій, Т.М.Китанина, В.А.Золотов і інші. Але названі історики зосереджували зусилля на вивченні експорту хліба через південні порти, залишаючи поза своєю увагою його вивіз з українських губерній через сухопутні західні кордони. Метою статті є комплексне дослідження напрямків й розмірів експорту зернових культур з українських земель і визначення їх питомої ваги та місця у загальній торгівлі Російської імперії. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється значенням відродження втрачених за період тоталітаризму зовнішньоекономічних зв'язків України на сучасному етапі розвитку.

Швидке зростання капіталістичного торгового землеробства в Україні, спеціалізація його на виробництві зерна для експорту і подальшого розвитку транспорту на зламі століть створювали потужне підґрунтя для постійного збільшення вивозу хліба й іншої продукції. Період кінця ХІХ – поч. ХХ ст. позначився швидким зростанням зовнішньоторговельного обігу Ро-

сійської імперії. Позитивним для економіки фактором були швидкі темпи зростання експорту країни. Завдяки протекціоністській політиці уряду, імперія отримувала значні прибутки до державної казни, які потрібні були для модернізації та індустріалізації промисловості і транспорту.

Незважаючи на значний розвиток промисловості у пореформений період, експорт Росії продовжував мати сільськогосподарський характер. Перше місце займав експорт зерна. Якщо в 1895 р. спостерігалось різке падіння хлібних цін, то наприкінці 80–90-х рр., в зв'язку зі світовою аграрною кризою, спостерігається зворотний процес. Зокрема, ціни на пшеницю в чорноморських та азовських портах за період з 1899 по 1908 рр. піднялися на 38,7%, а загальне зростання цін усіх видів хліба в цих портах у 1899–1913 роках склало 50,1%¹.

Треба віддати належне, що значну роль у збільшенні хлібного експорту відіграла політика царського уряду. Суми, отримані внаслідок активного зовнішньоторговельного балансу, поряд з іноземними позиками розглядалися як засіб збалансування платіжного балансу і покращення фінансового стану держави. Уряд проводив політику посиленого форсування виробництва та експорту хліба. Інколи експорт здійснювався на шкоду внутрішнім потребам населення. Так, вивіз збіжжя з українських сіл в умовах неврожаю 1891–1892 рр. преса називала “голодним”. На неодноразові звернення українських земств і сільськогосподарських товариств про впорядкування торгівлі міністр фінансів І.О.Вишнеградський відповів гаслом – “не доймо, але вивеземо”. У 1909–1913 рр. середньорічні валові збори хліба в Росії збільшилися у порівнянні з 1899–1903 рр. на 21,4%, а хлібний експорт за цей час зріс на 47,4%².

Провідне місце в експорті хліба Росії належало Україні, звідки вивозилася велика його кількість через порти Чорного і Азовського морів. Із 80-х років XIX ст. сюди відбувається переміщення головного центру виробництва зерна в імперії. Питома вага портів Чорного і Азовського морів постійно збільшується. Водночас зменшується значення балтійських портів і прикордонних митниць на Західному кордоні. Так, якщо за 5 років, з 1895 по 1899 рр., із південних портів, за даними Е.Алавердова, було вивезено 1588,1 млн. пуд. хліба, тобто 68,2% всього вивозу хліба з країни, то в 1905–1909-х рр. – вже 2140,4 млн. пуд. або 73,2% всього експорту хліба³.

Пшениця була найбільш цінним видом хліба. Середньорічний вивіз пшениці з Росії збільшився з 190,9 млн. пуд. у 1895–1899 рр. до 244,9 млн. пуд. у 1910–1913 рр. На частку портів Чорного і Азовського морів припадало близько 90% всього експорту пшениці з країни. Найбільше зростає вивіз ячменю. За п'ятирічку (1895–1899 рр.) він збільшився з 458,869 тис. пуд. до 915756 тис. пуд. у 1910–1913-х рр., тобто вдвічі⁴.

Вже в 90-ті роки XIX ст. ячмінь зайняв друге місце в хлібному експорті країни і складав понад 20% усієї кількості хліба, вивезеного за кордон. Після укладення в 1904 р. нового російсько-німецького торгового договору значення ячменю в російському хлібному експорті зросло ще більше, склавши близько третини всього вивозу хліба з країни. Український ячмінь користувався величезним попитом у Німеччині, де він був основною кормовою культурою для розвитку тваринництва. Монопольне становище у вивозі ячменю з країни займали Південні порти. Перед світовою війною на їх частку припадало 90% ячменю, що вивозився з України.

Наприкінці XIX ст. відбулось різке падіння питомої ваги жита в російському експорті. Жито було найбільш дешевим експортним хлібом і користувалося порівняно обмеженим попитом на західноєвропейських ринках. До того ж попит на цей вид хліба в середині країни також постійно збільшувався, оскільки жито було основним продуктом харчування селян і міської бідноти. Слід відзначити середньорічне скорочення жита з 43,9 млн. пуд. в 1895–1899-х рр. до 31,8 млн. пуд. в 1910–1913 рр., хоча питома вага його вивозу з країни збільшилася з 52,2% до 77,5%. Овес вивозився з південних портів у невеликій кількості. Так, у 1910–1913 рр. з портів Чорного і Азовського морів було вивезено 21,2 млн. пуд. вівса, тобто 8,2% усього експорту⁵.

Починаючи з 80-х років XIX ст., в хлібному експорті Росії досить значну роль стала відігравати кукурудза, вивіз якої здійснювався виключно через порти. В 1910–1913 рр. відправлено за кордон з України 155,5 млн. пуд. кукурудзи, тобто 91,1% всього експорту країни⁶.

Відомий історик І.Гуржій вказував на велику частку українських губерній в експорті борошна. Перед світовою війною з України було вивезено 15090 тис. пуд. борошна, тобто 25,8% експорту країни⁷.

Даючи загальну характеристику структури хлібного експорту Росії, слід зазначити, що початок 90-х років XIX ст. відзначився подальшим падінням хлібних цін внаслідок аграрної кризи і загострення конкурентної боротьби, що призвело до зменшення питомої ваги Росії у світовій хлібній торгівлі. Прагнучи зберегти свої попередні позиції, Росія продовжувала збільшувати вивіз хліба. З 1894 по 1896 рр. з країни (у тому числі з українських земель) було відправлено за кордон понад 1700 млн. пуд. хліба⁸.

Не дивлячись на значне зростання експорту хліба, його загальна вартість не зазнала суттєвих змін внаслідок низького рівня хлібних цін на світовому ринку. Однак, вже з кінця 1896 р. на європейських ринках відбулося помітне збільшення цін на хліб. Аграрна криза в основному була подолана. Значне зростання промисловості в європейських країнах супроводжувалося швидким зростанням населення, викликало збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію і збільшення цін на неї. Зросли об-

сяги внутрішньої хлібної торгівлі.

Підвищення попиту на хліб на внутрішніх ринках країн-експортерів сприяло певному послабленню гостроти конкурентної боротьби на зовнішньому ринку. Однак, не дивлячись на значне покращення кон'юнктури на світовому ринку, російський хлібний експорт не збільшувався, а помітно скорочувався. В Росії, з її екстенсивним, відсталим зерновим господарством, яке залежало від природних умов, наступила смуга неврожайних років. В 1897 р. неврожай виявився настільки сильним, що навіть висловлювались думки про заборону вивозу хліба з країни. У 1899 р. внаслідок нового важкого неврожаю, хліба з України було вивезено менше, ніж у попередні роки. Особливо постраждали від неврожаю південні райони України, внаслідок чого помітно зменшилася питома вага чорноморських і азовських портів у загальному вивозі хліба з країни.

За п'ять років (1894–1899) частка портів в хлібному експорті становила 68,2% проти 71,4% у 1889–1894-х рр.⁹. Економічна криза в Росії і європейських країнах погіршила кон'юнктуру на світовому ринку, що не сприяло вивозу хліба з країни. В 1903 р. почалося нове економічне піднесення. Внаслідок ряду врожайних років і послаблення економічної кризи відзначалося помітне зростання вивозу хліба з Росії. Середньорічний валовий збір хліба в 1902–1904 рр. склав 4180 млн. пуд. проти 3600 млн. пуд. в 1899–1901 рр. Особливо сприятливим для Росії був 1904 р., коли було вивезено 648,8 млн. пуд. хліба¹⁰.

Експорт пшениці в цьому році склав 244,1 млн. пуд. і вся вона була вивезена через порти. Упродовж 5 років (1900–1904) із портів Чорного і Азовського морів було вивезено 1885,5 млн. пуд. хліба (68,1% всього експорту хліба країни). Трьохріччя 1906–1908 рр. було знову позначено скороченням вивозу хліба з України. Середньорічний вивіз хліба в цей період склав 488,7 млн. пуд. проти 666,1 млн. пуд. в 1903–1905 рр.¹¹. Тяжкий неврожай 1906 р. не супроводжувався звичайним для неврожайних років скороченням хлібних цін. У країнах Західної Європи цей рік, навпаки, був врожайним і російський хлібний експорт в 1906–1907 рр. значно скоротився. Попит на продукти харчування в цей час обмежувався спадом виробництва в європейських країнах і в Росії.

В 1909 р. почалося нове промислове піднесення, яке тривало до початку Першої світової війни. Завдяки значному збільшенню попиту на хліб і відмінному врожаю з Росії було вивезено 761,9 млн. пуд. хліба – вдвічі більше, ніж у 1908 р.¹². Особливо збільшився експорт пшениці, хоча частка українських портів у вивозі цього хліба була меншою, аніж зазвичай: 80,3% проти 96,2% у 1906 р. Це пояснюється слабким врожаєм пшениці в багатьох регіонах Росії, внаслідок чого зросли поставки пшениці на внутрішній

ринку через балтійські порти, з Сибіру і Середнього Поволжя.

У передвоєнні роки триває подальше зростання вивозу хліба. Бурхливий розвиток промисловості і швидке зростання міського населення зумовлювали попит на продукти харчування, що створювало сприятливу кон'юнктуру на світовому хлібному ринку. Не дивлячись на збільшення попиту на продукти харчування всередині країни, царський уряд посилено форсував вивіз хліба з країни. В 1910 р. за кордон було відправлено 848,6 млн. пуд. хліба, більше, ніж за будь-який попередній рік в історії російського хлібного експорту. Співвідношення експорту хліба до загального валового збору його в країні склало в цьому році понад 18%. Царський уряд вважав хлібний експорт одним із джерел внутрішнього національного накопичення і наповнення державного бюджету.

У 1910–1913 рр. з південних портів було вивезено 2065 млн. пуд. хліба (71,8% усього експорту країни)¹³. Деяке зменшення питомої ваги південних портів у вивозі хліба з країни в цей період пояснювалося військовими діями на Балканах, що призвело до закриття на певний час чорноморських проток. Напружена політична ситуація в цьому регіоні спричинила серйозний вплив на стан українського хлібного експорту.

У цей час можемо відзначити зміни в питомій вазі різних портів щодо вивозу хліба. Найбільш крупним портом була Одеса, якій протягом XIX ст. належало провідне місце в російському експорті¹⁴. Однак до кінця XIX ст., в зв'язку з подальшим розвитком торгового землеволодіння в південних районах, зросло значення інших портів: Миколаєва, Маріуполя, Херсону. У 1895–1899 р. на Одесу припадало 27% всього вивозу пшениці з усіх південних портів, 28,4% жита, 26,6% ячменю, 21,3% вівса. Водночас протягом 1910–1912-х рр. питома вага Одеси скоротилася у вивозі з південних портів пшениці до 6,3%, жита – до 17,8%, ячменю – до 12,6%, вівса – до 1,2%. Відбулося значне абсолютне падіння вивозу хліба з Одеси. Так, вивіз пшениці зменшився з 221645 тис. пуд. у 1895–1899-х рр. до 133085 тис. пуд. у 1905–1909-х рр., жита – з 61661 тис. пуд. до 38351 тис. пуд., ячменю – з 110615 тис. пуд. до 93516 тис. пуд.¹⁵ Скорочення вивозу хліба з Одеси відбувалося і в наступні роки. Натомість збільшувався експорт збіжжя залізницями через західні сухопутні кордони. Разом з тим, експорту хліба належало провідне місце у зовнішньоторговельних оборотах Одеси (в 1909 р. – 74%) усієї цінності Одеського порту¹⁶.

Головною причиною падіння питомої ваги Одеси в російському експорті була конкуренція інших портів, таких як: Миколаїв, Херсон. Останній позбавив Одесу після 1902 р. десятків мільйонів пудів хліба на рік, які раніше доставлялися з Херсона до Одеси на каботажних суднах. Вивіз хліба з Херсону різко зростав. Так, у 1909 р за кордон було відправлено

45029 тис. пуд. проти 1767 тис. пуд. хліба в 1903 р. За 5 років (1909–1913) з Херсону було вивезено 97790 тис. пуд. пшениці, 113437 тис. пуд. ячменю, 22326 пуд. жита¹⁷.

Наприкінці XIX ст. крупним експортним центром по вивозу хліба на Півдні України стає Миколаїв. Вигідне географічне становище і гарна технічна оснащеність порту сприяли швидкому зростанню хлібного експорту. У 1910–1913-х рр. із Миколаєва було вивезено 106345 тис. пуд. пшениці (12,5% до всього експорту пшениці з південних портів), 32711 тис. пуд. жита (25,7%), 182601 тис. пуд. ячменю (21,3%) і 18478 тис. пуд. вівса¹⁸. Після закриття в 1899 р. комерційного порту у Севастополі на головний кримський порт по експорту хліба перетворилася Феодосія. В 1910–1913 рр. з Феодосії було вивезено 54034 тис. пуд. пшениці і 18196 тис. пуд. ячменю¹⁹. У зв'язку з подальшим розвитком торгового землеволодіння в південно-східній частині України швидко збільшився експорт хліба з портів Азовського моря.

Якщо в 1897 р. з усіх азовських портів було вивезено 98 млн. пуд., то в 1910 р. вивіз хліба досягнув 262 млн. пуд. На початку XX ст. на порти Азовського моря припадало від 30 до 40% всього південноросійського хлібного експорту²⁰. В XX ст. у вивозі з азовських портів провідне місце належало пшениці, потім ячменю і незначне місце – житу. Серед портів значну роль у торгівлі відігравали Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ та інші.

Вивчення основних ринків збуту хліба доводить, що Росія була одним із найкрупніших постачальників хліба на світовий ринок. До 1914 р. частка Росії складала 30,4% всього світового хлібного експорту²¹.

Активну участь у зовнішній торгівлі починає брати Ізмаїл. Так, Ізмаїльською митницею, виходячи з даних вересневого циркуляру 26 жовтня 1901 р. за №5816, було зафіксовано 1207 суден закордонного плавання, які прибули до порту, з них: а) 1103 російських; б) 104 (49 з товарами) іноземних; у тому числі в) 221 російський, 8 іноземних, всього – 229 пароплавів; г) 887 російських, 91 іноземних – всього 978 парусних суден; д) 1532 каботажного плавання, зокрема 476 пароплавів і 1056 парусних суден. Суден, які відбули з порту того року, нараховувалося 1206. Із них російських суден з товарами – 70, іноземних суден з товарами прибуло 52. Із загальної кількості парусних російських суден було 881, іноземних – 96 (усього – 977). Складено актів розвантаження – 869, циркулярних показань – 338, протоколів – 868, виміряно суден – 14. Морем привезено було до Ізмаїлу з інших портів – 1487154 пудів вантажів²².

Виходячи з даних Одеського митного інспектора, порівняльна таблиця з вивозу за кордон сільськогосподарської продукції має такий вигляд (пудів)²³:

	1905	1906	1907
Пшениці	6 430 650	5 746 040	4 730 628
Ячменю	2 033 000	1 811 530	1 631 780
Жита	12 000	3 250	-
Сурепи	-	14 500	-
Макухи	139 845	31 916	20 360
Всього:	8 615 495	7 607 236	6 382 758

Окрім того, можна скласти порівняльну таблицю привезення та вивезення товарів каботажем (пудів)²⁴:

Роки	Привіз	Вивезення
1905	2 898 369	648 720
1906	3 456 192	868 700
1907	3 175 576	941 307

Прибували також іноземні судна з порту Єйськ Донської області.

Інспектор Ізмаїльського порту дав картину торгівлі за 8 років – з 1900 по 1908 рр. Експортна торгівля хлібом в Ізмаїлі залежала від врожаю зернового хліба, за винятком ускладнень 1904–1905 рр. Експортний хліб, за даними керуючого Ізмаїльською митницею про весь Ізмаїльський район, які він надав начальнику Південного митного округу, доставлявся переважно в країни Західної Європи та Близького Сходу.

Таким чином, Україна відігравала провідну роль у зовнішній торгівлі Російської імперії хлібом. Переважна більшість хліба вивозилася через південні порти та західні українські митниці. До Першої світової війни Україна залишалася одним із світових постачальників хліба для західноєвропейських країн.

Примітки:

1. *Аксёнов В.И.* Хлебная торговля // Юго-Западный край в экономическом отношении. – К.: Тип. А.М.Пономарёва, 1913. – С.58.
2. *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики. – Л.: Наука, ЛО, 1981. – С.91; *Альтерманн А.* Хлебные ресурсы Украины. – К., б.р.в. – С.15.
3. *Алавердов Э.Г.* Внешняя торговля России через порты Чёрного и Азовского морей в конце XIX – нач. XX в.: 07.00.02 – История СССР. Автор. дис. к.и.н. – Ростов-на Дону, 1975. – С.8.
4. ЦДА Росії. – Ф.22. – Оп.9. – Спр.218. – Арк.116.
5. *Крюков И.А.* Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901–1910 гг. (Отдельные оттиски из Ежегодника Департамента Земледелия, 1911 г. с 6 графическими таблицами). – СПб.: Типогр. В.Ф.Киршбаума,

1912. – С.4.

6. Там же.

7. *Потов О.* Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. – Харків: Радянський селянин, 1927. – С.24.

8. *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1966. – С.78.

9. Обзор внешней торговли России за 1890–1894 гг. – СПб.: Изд-во Мин. Фина, 1895; Отчёты Одесского комитета торговли и мануфактур за 1890–1894. – О.: Изд-во ОКТМ, 1895.

10. *Алавердов Э.Г.* Указ. соч. – С.21.

11. ЦДА Росії. – Ф.22. – Оп.9. – Спр.218. – Арк.140.

12. Материалы по пересмотру хлебных тарифов.– Вып.3. – СПб.: Изд. Мин. Фина. – С.24-25.

13. ЦДАУ. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.2.

14. *Бориневич А.С.* Очерк хлебной торговли в Одессе // Издание Херсонской губернской земской управы. Приложение к “Сборнику Херсонского земства” за 1890 г. – №3. – Одесса: Славянская типография Н.Хрисогелос, 1890. – С.7.

15. *Китанина Т.М.* Хлебная торговля России. Очерк правительственной политики. 1875–1914. – Л.: Наука, 1975. – С.169.

16. Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1910 год. – Одесса: Изд-ие ОКТМ, 1911. – С.24.

17. Державний архів Херсонської області. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.83.

18. Державний архів Миколаївської області. – Ф.239. – Оп.1. – Спр.121.

19. *Бензин В.М.* Хлебный экспорт России. – Петроград, 1915. – С.45.

20. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.391.

21. Всероссийский союз городов. Главный комитет. Экономический отдел // К вопросу о внешней торговле России во время войны. – Петроград: Тип. Андерсона и Лойцянского, 1916. – С.27.

22. Державний архів Одеської області. – Ф.41. – Оп.1. – Спр.1418. – Арк.56.

23. Там же. – Арк.57.

24. Там же.

Резюме

В статье раскрываются условия, структура и значение экспорта хлеба из Надднепровской Украины накануне Первой мировой войны.

Ключевые слова: экспорт, хлеб, структура, торговля, экономические связи.

Одержано 10 жовтня 2007 р.

СТУДЕНТИ-УКРАЇНЦІ І ПРОБЛЕМА ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ КАФЕДР В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглядаються спроби передової частини студентів-українців домогтися відкриття в найбільшому вищому навчальному закладі Наддніпрянщини – університеті св. Володимира у Києві – українознавчих кафедр з метою отримання наукових знань про рідну культуру і батьківщину загалом на початку ХХ ст.

Ключові слова: українські кафедри, студентське віче, університет св. Володимира, студенти-українці, домагання, професура, антиукраїнський спротив.

Російська університетська система освіти, що охоплювала і Наддніпрянську Україну, ще з початку ХІХ ст. базувалася на принципах великодержавності і російщення свідомості місцевого населення, накладання табу, зокрема, на вивчення українознавчих дисциплін, у яких вбачалася загроза сприяння розвитку державно-політичному сепаратизму. Про викладання українською в російських імператорських університетах Києва, Харкова і Одеси і мови не могло бути з погляду російських самодержавних кіл.

Такий стан справ не влаштував передову українську інтелігенцію, свідоме студентство, яке найбільш під впливом боротьби галицьких українців за українізацію Львівського цісарського університету намагалося протиснути до навчальних планів російських університетів Наддніпрянщини українознавчі дисципліни.

Питання про роль студентів-українців у русі за запровадження в університетських закладах українознавчих дисциплін у тій чи іншій мірі по свіжих слідах підіймалися на публіцистичному рівні різними авторами, передусім активними учасниками і спостерігачами відповідних студентських акцій – І.Липою¹, Д.Дорошенком², М.Залізником³, В.Андрієвським⁴, С.Петлюрою⁵, В.Садовським⁶, а також невстановленими особами⁷.

З наукового боку його пробували висвітлити і оцінити Д.Дорошенко⁸, М.Грушевський⁹, І.Крип'якевич¹⁰, Н.Полонська-Василенко¹¹, С.Срополко¹², Т.Гунчак¹³, Н.Левицька¹⁴ та ін. На жаль, у більшості праць наведено лише окремі факти, що засвідчують виступ студентської молоді за право вивчати в університетах, які утримувалися працею українського народу, різні галузі українознавства. Все це спонукає до з'ясування передумов, змісту і наслідків руху київського студентства за навчання рідною мовою дисциплін, що представляли українську культуру в широкому розумінні.

Кількадесятилітня боротьба галицьких українців за відкриття українських паралельних кафедр у Львівському німецькому польському університеті, за український характер цього навчального закладу, нарешті, за створення свого національного університету не могла не позначитись на настроях і бажаннях наддніпрянської студентської молоді, яка підтримувала зв'язки із західними українцями, намагалася до певної міри синхронізувати дії, пов'язані із національно-культурним відродженням українства, хоча державно-політичні умови розв'язання цього доленосного завдання мали значні особливості і були сформовані відмінними чинниками.

У Наддніпрянщині, що політично розвивалось повільніше від Західної України, українське студентство, яке зазнавало набагато більше переслідувань та обмежень і, зокрема, через це було менш організованим і стійким, намагалася посилити свою діяльність щодо пробудження національної свідомості, залучення молоді, зокрема, до розв'язання назрілих національно-культурних завдань.

Подібна робота не минала безслідно. Так, за навчання в школах України рідною мовою висловилися делегати українського студентського з'їзду, який відбувся у серпні 1898 р.¹⁵ У 1902 р. Київська українська студентська громада поширила до всіх київських студентських організацій російськомовне звернення, у якому, зокрема, привернула увагу до національного питання в Росії та закликала до завоювання політичних свобод і відродження національної культури. Автори документа звертали увагу на те, що “ліквідація будь-яких слідів національного культурного життя України поєднувалося (в історії Наддніпрянщини. – Авт.) з крайнім російщенням народних мас, втратою ними політичної самосвідомості і навіть політичних ідеалів”¹⁶.

Відстоюючи потребу національної школи, студенти-українці були свідомі того, що український народ повинен мати і свої вищі школи, а тому вимагали включити до невідкладних “право професорів читати лекції українською мовою у всіх вищих школах на українській території”¹⁷.

Попри поширення подібних ідей в колах студентської молоді, передової української громадськості, царизм залишався глухим до конструктивного голосу молодих українців. На підтримку самодержавної політики, що відверто ігнорувала потребу національної вищої школи, виступали окремі зрусифіковані професори-українці, які намагалися переконати молодь і громадськість в тому, що української мови і українського етносу як органічного продукту історичного розвитку просто не існує. Так, професор-славіст і візантієзнавець університету св. Володимира, член Київського клубу російських націоналістів Т.Флоринський наполягав, що “малоросійська (українська. – Авт.) мова є не що інше, як говір російської мови... Ма-

лоросійська мова, назвати її мовою чи говором, складає зі всіма іншими російськими говорами щось єдине і ціле, тобто належить разом із великоруським, білоруським і загальноросійськими літературними говорами до однієї діалектної групи, яку називають російською мовою”¹⁸. Заперечував Т.Флоринський і проти літературної мови галицьких і буковинських українців, яку, за його спостереженнями, мали намір зробити “органом майбутньої “українсько-руської” академії і “українсько-руського” університету”¹⁹.

Професор Новоросійського університету І.Линниченко пробував переконувати, що “малоросійська гілка російського народу відрізняється атрофією відчуття державності, державної свідомості...”²⁰, запевняв, ніби мало хто “відважиться взяти на себе працю вивчати мову малоросійську, а тим більше галицький жаргон”²¹. А раз так, то, на його думку, українці не мали вибору і повинні були жити в російському державному і культурному полі, не пробувати мріяти, а тим більше не боротися за свою національну школу – від нижчої до вищої.

Подібні настанови, масово розтиражовані в пресі і літературі, виглядали справжнім дисонансом на фоні всезростаючого руху за відкриття українознавчих кафедр в російських університетах України, запровадження української викладавчої мови. Про потребу відкриття кафедр українознавства у тих вищих навчальних закладах, які обслуговували потреби переважно українців, висловилася, зокрема, секція технічного з’їзду (С.-Петербург, 1903 р.)²².

Студенти-наддніпрянці влітку 1904 р., під час канікул, побували в Галичині, де прослухали 90 лекцій українською мовою, влаштовані українським Товариством прихильників науки, літератури і штуки (мистецтва). Серед лекторів були професори Ф.Вовк, М.Грушевський, доктори С.Томашевський, І.Франко, К.Студинський, І.Раковський, а також М.Ганкевич. Це був свого роду український громадський міні-університет, який мав швидше символічне й підготовче значення до офіційних українознавчих викладачів в різних університетах. Ідея курсів належала М.Грушевському. Він сподівався, що у такий спосіб українцям вдасться наблизитися до своєї заповітної мрії. “Заки обставини візьмуть прихильніший для нас оборот і зроблять можливим заснування публічних вищих шкіл, ми мусимо старатися використати кожную нагоду для того, щоб зробити крок наперед в осягненню їх”. Літні курси з українознавства у Львові, на переконання М.Грушевського, мали “дати нашим землякам із Росії, позбавленим вповні національної школи, прослухати систематичні курси в українській мові з найважливіших суспільних дисциплін, дати ряд курсів деяких наук, не заступлених тутешніх вищих шкіл, а дуже важливих з нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів

у тих галузях українознавства, в яких таких курсів ще немає; в кінці дати поле науковим силам для приготування до академічної діяльності”²³.

Одним із слухачів зазначених курсів був Д.Дорошенко. Високо відгукуючись про рівень прослуханих лекцій значної частини українських науковців, він особливо виділяв Івана Франка. “Я був щасливий, – писав він значно пізніше, – що мав змогу говорити з тим, кого вважав за свого духовного вчителя з часів, коли склався мій світогляд, коли формувалися мої національні й літературні погляди”²⁴.

З початком революції 1905–1907 рр. студентство разом з передовою інтелігенцією піднесло свій голос за політичні свободи, і не в останню мить – за вирішення питання про українські кафедри в російських університетах на українській землі. Вже восени 1905 р. за це висловилися віча студентів-українців Петербурзького і Новоросійського університетів²⁵. На загальному зібранні студентів Одеси, яке відбулося наприкінці року, ухвалили резолюцію про необхідність заснувати в Новоросійському університеті кафедри українознавства – історії України, української мови і літератури. Побоюючись посилення “студентських безпорядків”, які заповнили політичне життя країни, Рада Новоросійського університету висловила за те, аби задовольнити прохання молоді, однак при умові, що на потоці більшість слухачів будуть українцями за національністю і що такої практики будуть дотримуватися й інші університети в Україні²⁶.

Позицію студентів у зазначеному питанні підтримала передова українська громадськість. Так, з’їзд полтавських педагогів, які належали до Всеросійської спілки вчителів, 20 листопада 1905 р. одноголосно висловився за викладання у початкових школах українською мовою, залишаючи російську як предмет вивчення, за створення українських підручників і видання українського дитячого журналу, відкриття для підготовки відповідних педагогічних кадрів тимчасових курсів з української мови та літератури, а також історії України, включення зазначених предметів до навчальних планів учительських семінарій і заснування відповідних кафедр, а також кафедри української етнографії у Київському, Харківському і Новоросійському університетах²⁷. Організація студентів-українців Одеси висловила за те, аби “вся освіта в Україні здійснювалася українською мовою, починаючи з початкової школи і завершуючи університетом”²⁸.

20 квітня 1906 р. представники Чернігівської української громади звернулися до Ради університету св. Володимира з проханням відкрити у закладі кафедри українознавства²⁹. Утім професура історико-філологічного факультету, якій адміністрація доручила розглянути і відреагувати на звернення, поставилась до відкриття пропонованих кафедр більш, ніж стримано, передоручивши завдання кільком своїм колегам³⁰. Один із них

– професор В.Перетц, підтриманий українським професором Г.Павлуцьким, вважав, що “питання про заснування українських кафедр може бути розв’язане успішно, у кращому разі щодо кафедр мови, літератури й історії”. Аргументуючи свої міркування, В.Перетц звернувся до проекту університетського статуту, виробленого за участю професури. Стаття 65 документу надавала “університетам право відкривати нові кафедри, з’єднувати і роз’єднувати їх”. Заснування нових кафедр було прерогативою Ради університету, яка виносила вердикт після відповідного внесення факультетів. Автор записки привертав увагу колег до прецедентів, що мали місце в інших університетах Росії і стосувалися національних кафедр. Наприклад, стаття 62 проекту передбачала відкриття в Казанському університеті кафедри татарської словесності; у Варшавському університеті – польської літератури, історії і мови; Юр’ївському – естонської філології.

Щодо професури, яка б забезпечила роботу українознавчих кафедр в університеті св. Володимира, то у цьому питанні В.Перетц не бачив великих перешкод. Її можна було розшукати і серед молодих російських науковців, і у Львові. На завершення вчений робив схвальні для українських домагань висновки: “1. Українські кафедри для наукового розвитку і дослідження відповідних галузей знань і бажані, і необхідні; 2. Університет має право заснувати названі кафедри разом із затвердженням нового [університетського] статуту (його так і не затвердили. – Авт.); 3. Можливість підшукати викладачів очевидна.

Відкриттям нових кафедр – ми повинні це пам’ятати – ми віддамо лише борг 28-мільйонному народові, на території якого ми живемо і чиею працею у значній мірі і снуємо”³¹.

Відповіді чернігівцям адміністрація університету не дала. Позицію В.Перетца – Г.Павлуцького не обнародували, хоча студенти дізналися про зміст записки. Думка високоповажних наставників була співзвучною з настроями більшості студентів-українців. Ширилися кулуарні розмови і дискусії. Їх підсилювало те, що професор Харківського університету М.Сумцов 28 вересня 1907 р. розпочав виклади своїх лекцій з української народної словесності українською мовою. А приват-доцент Новоросійського університету О.Грушевський ще в січні того ж року викладав лекції з історії України і Росії рідною мовою³². Нарешті, 3 жовтня 1906 р. київська “Рада” опублікувала максималістський заклик студента Івана Лиши до молоді боротися за українізацію народної освіти. Автор небезпідставно закидав тим студентам, які припинили виступи за відкриття українських кафедр. І ця пасивність припала на той час, коли, на його думку, можна “зараз... здобути коли вже не цілий український університет, то принаймні кілька кафедр на народній мові”³³.

Очевидно, заклик, який довго визрівав, виявився своєчасним і попав на підготовлений ґрунт. Вже 16 жовтня 1906 р. були заплановані збори студентів-українців та їм співчуваючим для обміркування питання про ставлення до відкриття українських кафедр в університеті св. Володимира. Захід відбувся в університетському приміщенні. Головуючий Д.Дорошенко, студент історико-філологічного факультету, член УСДРП, виступив з відповідним рефератом. Як згодом він сам писав, “успіх віча (так він назвав збори – за прикладом галицьких студентів. – Авт.) перевищив усі наші сподівання – зібралось більше тисячі студентів, і одна з обширних аудиторій ледве могла вмістити всіх учасників... Я дав короткий огляд науки українознавства взагалі, з’ясував її потреби і поставив мотивоване внесення, щоб у Київському університеті було засновано чотири кафедри: три на історико-філологічному факультеті (історія України, українська мова й історія української літератури) й на юридичному (історія українського права)³⁴. Присутній на вічі журналіст-політик С.Петлюра по свіжих слідах опублікував матеріал, у якому уточнив, що лекції з названих дисциплін міркувались як обов’язкові для відвідування і вивчення. “Щодо тих студентів, які не знають української мови, то для них треба викладати ці самі лекції мовою російською”. “Спиняючись на професорах, які могли б викладати українською мовою, реферат (Д.Дорошенка. – Авт.) висловлював ту думку, що таких професорів є доволі, та хоч би їх і не було, то справу цю можна налагодити, покликавши їх з Галичини: в Галичині є чимало наукових сил, цілком придатних до того, щоб читати лекції українською мовою, а надто з таких наук, як історія України, українська мова та історія української літератури (письменства)”³⁵.

Збори ухвалили резолюцією: вимагати заснувати запропоновані українські кафедри, а також кафедру дослідження економічних відносин в Україні з обов’язковим викладанням їх українською мовою³⁶.

На початку листопада 1906 р., виступаючи на шпальтах “Ради”, Д.Дорошенко наголосив, що “справа українських кафедр – [це] справа тільки українського громадянства і більш ні чия. Ніхто нам в цьому допомагати не буде, ніхто нам з ласки не заснує. Українське громадянство мусить улаштувати практичний, або точніше – матеріальний бік справи, а українське студентство мусить боротися за свої бажання в межах університету, а також працюючи над тим, щоб будучи українські кафедри мали потрібні наукові сили”³⁷.

27 листопада 1906 р. студентська комісія в справі заснування українських кафедр в університеті св. Володимира подала ректорові М.Цитовичу російськомовний текст заяви за підписом 1430 студентів³⁸. Всі, хто брали участь у названій акції, вимагали, аби українознавчі кафедри викладались

українською мовою, рідною для більшості з них. “Українська мова, – наголошували вони, – зробившись мовою університетської науки, служитиме знаряддям вищої культури в ділі розвитку місцевої людності і займе приналежне їй місце в сім’ї других, більш щасливих, слов’янських мов”³⁹. Молодь переконувала, що українська мова довела своє право бути університетською, про що засвідчують, наприклад, українські кафедри у Львівському, Чернівецькому і Краківському університетах. На жаль, українознавчих предметів до цього часу майже зовсім не було серед дисциплін, що викладалися в університеті св. Володимира. Вкрай рідко подаються розділи української історії при вивченні історії Росії; в курсах російської мови і літератури іноді згадувалось про українську мову й літературу, та й то про більш давні періоди. І досягалося це не завдяки розпорядженням адміністрації закладу, а згоди і добрій волі конкретного професора. І це при тому, що у зарубіжних університетах українознавству присвячували цілі курси. Наприклад, у 1905 р. професор Луї Леже читав в “College de France” лекції з української літератури. А професор Леруа-Больє викладав курс про сучасне становище українського народу в Паризькій школі політичних наук. Професор Люндель (Упсальський університет, Швеція) впродовж кількох семестрів викладав українську літературу.

Студенти намагалися переконати ректора, що українські вчені ґрунтовно розробили питання історії України, у меншій мірі – проблеми української мови і літератури. Створено цінні розвідки з історії українського права, а також економіки. Вистачало, на переконання молодих українців, і викладацьких кадрів. “Такі єсть у Росії, серед професорів та осіб, що мають наукові ступені (точної кількості їх не назвали. – Авт.). На той випадок, якби в даний момент не знайшлося відповідних професорських сил у Росії, [то] можна звернутись до способу, до якого брались в аналогічних випадках і в Росії, і за кордоном: наприклад – обсадження кафедр Юр’євського (колишнього Дерптського) університету вченими з Німеччини, закликання до Львівського університету польських учених з російської Польщі, нарешті – закликання вчителів середніх шкіл із закордонних слов’янських земель, що мало місце у нас, в Росії. Також і в даному випадкові можна закликати українських вчених з Галичини і взагалі з слов’янських земель Австрії, де немало українських вчених займають університетські кафедри або стоять поза університетом”.

Поданою заяву, українська студентська молодь сподівалася, що Рада університету св. Володимира піде назустріч їх побажанням і вимогам і відкрити українські кафедри⁴⁰.

Коли 27 листопада 1906 р. ректор М.Цитович, отримуючи з рук студентів вищеназваний документ на 11 сторінках, почув, що вони хочуть

слухати українознавчі предмети рідною мовою, то відразу застеріг, що очолюваний ним заклад є російським, а тому навчання у ньому має провадитись лише державною мовою. На репліку одного із студентів, що цей університет стоїть на українській землі, утримується на українські податки, які платять українці, і що взагалі інтереси розвитку місцевої мови не можуть суперечити інтересам державної мови, ректор наголосив, що “в університеті не може бути випадків мішаних, всі [заняття] мусять одбуватись одною мовою, зрозумілою для всіх студентів університету без виїмку”⁴¹. При цьому ректор допускав, що українознавчі дисципліни можуть бути (як необов’язкові) при існуючих кафедрах. Щодо викладання їх українською мовою, то М.Цитович у принципі не заперечував, хоча вважав, що справу у даному випадку може гальмувати відсутність “відповідних наукових сил для читання лекцій”⁴².

Загалом же, ректор, представляючи в університеті російську наукову бюрократію, яка сприяла проведенню в життя політики зміцнення в Україні позицій російської культури, практично не міг наважитися на поступки студентам, які б однозначно стимулювали розвиток українського національного руху, робили один із кроків назустріч перетворенню закладу із виключно російського в утраквістичний із певними шансами для українців мати в майбутньому (можливо, через виділення значної кількості українських кафедр) свій університет у підросійській Україні. Процес боротьби за українізацію Львівського університету був добре відомий і в Росії, тому створювати подібні прецеденти, які б загрожували неподільності російської університетської системи, не входило в жодному випадку в плани можновладців.

Виступ київських студентів за право вивчати українські предмети та ще й рідною мовою викликав, з одного боку, жорстке несприйняття політичної верхівки, антиукраїнський спротив, а з іншого – сприяв великому громадському резонансу, який засвідчив про значне поширення української національної ідеї. У “Раді” гнівному осуду позицію ректора піддав С.Петлюра. Заперечуючи доводам керівника російського університету, він з обуренням заявляв: “Ми не будемо тут доводити нікчемність аргументів д[обродія] Цитовича. Їх доведе і знищить саме життя (українські кафедри в Наддніпрянщині появились у 1917–1918 рр. в українських університетах. – Авт.). Але воно буде мертвою силою, коли саме громадянство не братиме участі в ньому, не будуть вмішуватися в саму, як то кажуть, гущу життя. От через що українські народні маси мусять з подвійною енергією, і не зважаючи на неприхильні заяви д[обродіїв] Цитовичів й інших жерців офіційно-урядової науки, домагатись українських кафедр в так званих південних університетах Росії. Цитовичі сьогодні мають силу, а завтра вони

зісходять зі сцени; народні ж потреби завше залишаються і всевладно домагаються, щоб їх було задоволено”⁴³.

Моральну підтримку учасникам кампанії із відкриття українських кафедр надавали студенти різних міст, учні, гімназисти, семінаристи, просвітяни, прості українці з різних регіонів. Наприклад, Українська громада Московського університету відкрито висловила своє обурення поведінкою керівництва університету св. Володимира за її “ганебну відмову піти назустріч справедливим змаганням наших товаришів киян... і почути врешті в університетських мурах рідну мову...”⁴⁴. Київський цензор С.Щоголев, захищаючи московські інтереси, у кожному кроці свідомих українців бачив мазепинство і антиросійську спрямованість. Розглядаючи листи на підтримку київських студентів-українців, що домогалися відкриття в закладі кафедр українознавства, він вбачав у них підступні кроки з боку українських політичних партій. Зокрема, у виступах старшокласників йому привидівся колективний “визвольний” психоз, позбавлений будь-якої логіки⁴⁵. І це при тому, що, за даними редакції “Ради”, за кілька місяців 1906 р. кількість підписів під листами на підтримку відкриття кафедр українознавства перевищила 10 тис. На думку Д.Дорошенка, “це був справжній плебісцит, який дуже спопуляризував справу українських кафедр і дуже підбадьорив нашу студентську команду. Число членів її дуже зросло. Коли громада пару місяців пізніше влаштувала друге віче..., то зібрала знову більше тисячі учасників”⁴⁶.

Попри велику зацікавленість молоді університету св. Володимира і українського свідомого громадянства у відкритті українських кафедр, ректор М.Цитович так і не спромігся скликати з цього приводу засідання Ради університету, якій, власне, і адресувалася заява студентів. Було знайдено неправову альтернативу: в робочому порядку провели обмін думками в колі антиукраїнськи налаштованих деканів і професорів, що, як і очікувалося, забезпечило негативне ставлення до висунутих вимог. Саме цей, неофіційний результат, видаючи за рішення Ради університету, ректор і підсунув студентам⁴⁷.

Беручи до уваги спад революції у 1907 р., розраховувати на успіх піднятої студентською молоддю справи було вкрай непросто. Самодержавні кола почувалися все більш упевнено і відкрито ігнорували народні потреби. Утім, під тиском громадськості, а також завдяки активності Української думської громади (до внесеного у Держдуму Міністерством освіти відповідного законопроекту депутати-українці зробили доповнення, що стосувалися заснування в університеті св. Володимира, Харківському і Новоросійському університетах кафедр української мови, літературній історії⁴⁸), члени Ради університету св. Володимира, серед яких були і українські професори, до-

зволили викладати на історико-філологічному факультеті курс з історії української мови і літератури. Виконали це доручення професори А.Лобода і В.Перетц (викладали російською мовою). Відомий історик діаспори Т.Гунчак оцінив цей дозвіл як великий успіх українців⁴⁹.

У 1907 р. після смерті професора російської історії П.Голубовського університет св. Володимира оголосив конкурс на заміщення вакантної посади. Українські патріотичні кола, передусім свідоме студентство, вважали, що кафедру слід віддати професору М.Грушевському. Російські шовіністичні видання Києва підняли у зв'язку з цим нестерпний галас і розпочали за підтримки можновладців справжнє цькування українського історика з Львівського університету, побоюючись, що з його приходом “зловредна секта україноманів стане у Києві твердою ногою, а сам Грушевський викладатиме історію “на українському волапоці”, тобто зіпсованою штучною мовою із іноземними запозиченнями, вперто протидіятиме розпорядженням адміністрації і влади, в результаті чого київське університетське життя надовго “буде зіпсоване новою отрутою україноманства”. Російські чорносотенці Києва влаштували М.Грушевському справжню обструкцію, хоча для українців і так було зрозуміло – адміністрація не допустить вченого до кафедри, побоюючись його відвертого українофільства, продемонстрованих в Галичині лідерських якостей, а також досвіду боротьби за український університет у Львові⁵⁰.

Навесні 1910 р. на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира було заявлено курс з історії Малоросії (мав викладати приват-доцент В.Данилович). Однак зовсім несподівано його згодом вивели з огляду навчання на факультеті. Група студентів внесла заяву в канцелярію факультету про відновлення цієї дисципліни у 1914–1915 навчальному році. Утім, адміністрація не поспішала, швидше всього із-за політичних мотивів (українці воювали в складі російської і ворожої їй австро-угорській армії). За повідомленням декана М.Бубнова, факультет оголосив викладання історії Малоросії вдруге навесні 1916 р. (2 години на тиждень) і доручив його професору Є.Сташевському⁵¹.

У 1912 р. приват-доценту М.П.Василенку історико-філологічний факультет доручив викладати в структурі курсу історії Росії розділи, присвячені українському козацтву. Утім, за кілька днів до початку лекцій, яких дуже чекали студенти, куратор Київської шкільної округи професор Деревницький, отримавши донос від ректора М.Цитовича, заборонив Василенку викладацьку діяльність. Підставою для такого несподіваного рішення стало те, що влітку 1911 р. Микола Прокопович, читаючи лекції з історії України на учительських курсах, обстоював “мазешинство”, відверто розхвалював працю М.Грушевського “Ілюстрована історія України”⁵².

У 1913–1914 навчальному році приват-доцент В.Розов викладав для студентів історико-філологічного факультету університету св. Володимира заліковий спецкурс “История малорусского наречия и его говоров” (2 години на тиждень). Сама ж українська мова до цього закладу так і не пробилася, хоча елементи її діалектних особливостей викладалися як розділ загального курсу російської діалектології⁵³.

Таким чином, на початку ХХ ст. студентська молодь університету св. Володимира, за походженням українці, разом зі своїми лідерами (Д.Дорошенко, В.Андрієвський) включилися в активну боротьбу за відкриття у своєму закладі українських кафедр, що мало загальноуніверситетське значення. Обґрунтовуючи різні аспекти вирішення цієї непрості проблеми, студенти сподівалися на розуміння, підтримку і вирішення її університетськими властями. Доводячи необхідність і можливість відкриття українських кафедр, молодь вважала, що таким чином буде реалізоване одне із прав націй на розвиток своєї власної культури. Відкидаючи домагання щодо запровадження національних кафедр, правлячий режим, тим самим, не допускав навіть частково реалізації української ідеї, яку в широкому вимірі розцінював як стрижень сепаратизму. Українські кафедри підміняли епізодичними російськомовними курсами з історії Малоросії, малоросійських говорів, української мови і літератури. Адміністрація не допустила до заміщення кафедри професора М.Грушевського, відомого історика та ідеолога українського руху, який міг організувати студентство на нові виступи за українські кафедри в головному університеті Наддніпрянської України. Невеликі здобутки студентського руху за відкриття українознавчих кафедр в університеті св. Володимира не минулися даром і тривалий час підживлювали передове українство повернутися до поставлених завдань в нових історичних умовах. Навесні 1917 р. революція, у якій брало участь українське студентство, винесла на гребінь культурно-освітнього розвитку домагання заснувати український народний університет у Києві.

Примітки:

1. [Липа І.] До студентів-українців // Рада: газета політична, економічна і літературна. – Київ, 1906. – 3 жовтня. – №16. – С.3.

2. [Дорошенко Д.] Черга за громадянством (про відкриття українських кафедр в російських університетах) // Рада. – 1906. – 31 жовтня. – №40. – С.1; *Його ж.* Ще в справі українських кафедр // Там же. – 3 листопада. – №43. – С.1-2; *Його ж.* З українського життя // Україна. – 1907. – Т.1. – С.97-101; *Його ж.* Культурно-просвітницька діяльність українського громадянства за останні два роки // Там же. – Т.4. – Кн.2-3. – С.28-32; *Його ж.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – С.118-120.

3. [Залізник М.] Про український рух в Київському університеті // Рада. – 1907. – 17 лютого. – №40. – С.2; *Його ж.* Російська Україна й її відродження. – Львів, 1910. – 72 с.
4. *Андрієвський В.Н.* Три громади. Спогади з 1885–1917 рр. – Львів, 1938. – Т.ІІ. – С.54-66.
5. [Петлюра С.] Зібрання студентів-українців Київського університету // Рада. – 1906. – 19 жовтня. – №30. – С.1-2; *Його ж.* Громадянство і українські кафедри // Там же. – №73. – С.1; *Його ж.* З українського життя // Україна. – 1907. – Т.ІІІ. – С.31-41; *Його ж.* З українського життя // Там же. – Т.І. – С.129-139.
6. [Садовський В.] Справа українських кафедр на загально-студентській збірці Київського університету // Рада. – 1907. – 17 лютого. – №40. – С.2.
7. Див.: Українські кафедри в Києві // Рада. – 1906. – 19 жовтня. – №30. – С.1; Розмова з ректором Київського університету д.Цитовичем в справі заснування українських кафедр // Там же. – 29 листопада. – №65. – С.3; В справі заснування українських кафедр в Київському університеті // Там же. – 9 грудня. – №74. – С.2.
8. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. В 2-х т. – К.: Глобус, 1991. – Т.2. – С.321.
9. *Грушевський М.* Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Твори у 50 т. – Т.І/П.Сохань (гол. ред.), І.Грич, О.Тодійчук. – Львів: Світ, 2002. – С.458-484.
10. *Крип'якевич І.П.* Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1990. – С.279.
11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України у двох томах. Вид. 3-є. – К.: Либідь, 1995. – Т.2: від середини XVII століття до 1923 року. – С.429.
12. *Сіропалко С.* Історія освіти на Україні. – Львів: Накладом Тов-ва “Взаємна поміч Українського Вчителства”, 1937. – С.142.
13. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С.50-51; *Його ж.* Україна: XX століття. – К.: Дніпро, 2005. – С.44-45.
14. *Левицька Н.* Студентство України на зламі XIX-XX століть // Історія України. – 1998: Травень. – №19 (23). – С.6.
15. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Відп. ред. д. і. н., проф. В.Г.Сарбей. – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 1994. – С.109.
16. Звернення Київської української студентської громади до всіх київських студентських організацій // Київська старовина. – 1994. – №5. – С.17.
17. Там же. – С.21.
18. *Флоринський Т.* Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшего образования. – К., 1899. – С.21-22, 29-30.
19. Там же. – С.143.
20. *Линниченко И.* Малорусская литература // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник / Вступительная статья и комментарии М.Б.Смолина. – М.: Москва, 1998. – С.328.

21. Там же. – С.327.
22. Українське питання. Укр. переклад, упорядн., передм. і примітки М.Тимошика. – В.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С.88.
23. *Сіропалко С.* Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С.578.
24. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – С.88.
25. *Котлякова О.* Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей / НАН Укр., Ін-т істор. Укр. – К., 1996. – Вип.2. – С.12; *Гунчак Т.* Україна: ХХ століття. – С.44.
26. До професорської ради університету св. Володимира у Києві // Рада. – 1906. – 28 листопада. – №64. – С.1; *Русова С.* Современные школьные нужды в Украине // Украинский вестник. – Москва. – 1906. – 28 мая. – №2. – С.116, 120.
27. Українське питання в Російській імперії (Кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колективна монографія в трьох частинах / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 1999. – Ч.2. – С.145; *Русова С.* Вказ. праця. – С.116.
28. *Русова С.* Вказ. праця. – С.116.
29. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.1129. – Арк.68.
30. Там же. – Арк.74.
31. Там же. – Арк.73 зв.
32. Харківський національний університет ім. В.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников та ін. – Харків: Фолио, 2004, – С.356; АЛМА МАТЕР. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Документи, матеріали, спогади. У 30 кн. – К.: Проїм, 2000. – Кн.2. – С.194.
33. *Лука І.* Вказ. праця. – С.3.
34. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – С.119.
35. [*Петлюра С.*] Зібрання студентів-українців Київського університету // Рада. – 1906. – 19 жовтня. – №30. – С.1-2.
36. Там же. – С.2.
37. *Дорошенко Д.* Ще в справі українських кафедр. – С.2.
38. Володимир Дорошенко помилково подає іншу цифру – понад дві тисячі підписантів (Див.: Дорошенко Володимир. Українство в Росії. Новітні часи. – Відень: Накладом “Союзу Визволення України”, 1916. – С.21).
39. Заява студентів-українців, подана ректорові Київського університету // Рада. – 1906. – 28 листопада. – №64. – С.2.
40. Там же.
41. Розмова з ректором Київського університету д.Циговичем в справі заснування українських кафедр. – С.3.
42. Там же.
43. [*Петлюра С.*] Громадянство і українські кафедри. – С.1.

44. Українське питання в Російській імперії (Кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах. – Ч.2. – С.149.
45. *Щеголев С.* История “украинского” сепаратизма. – М.: Имперская традиция, 2004. – С.137.
46. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – С.120.
47. [*Садовський В.*] Справа українських кафедр на загальноуниверситетській збірці Київського університету. – С.2; *Щеголев С.* Указ. соч. – С.137.
48. Що казали в Думі депутати з України про народню освіту // Рідна справа. Думські вісті. – 1907. – 20 мая. – №9. – С.2-3; *Дорошенко В.* Вказ. праця. – С.65; *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2002. – С.107.
49. *Гунчак Т.* Україна: XX століття. – С.45.
50. Українське питання в Російській імперії (Кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах. – Ч.2. – С.112-113.
51. ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. У 3 кн. – К.: Прайм, 2000. – Кн.І: Університет св. Володимира між двома революціями. – С.575, 576; Історичний факультет Київського національного університету ім. Т.Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004) / Під ред. проф. Г.Казьмирчука. – К., 2004. – С.14.
52. *Полонська-Василенко Н.* Революція 1917: Спогади // Український історик. – 1988. – №1/4 (№97-100). – С.123-128.
53. *Плющ П.* Перший викладач історії української мови в Києві // Вісник Київського університету. – №2. Серія філології і журналістики. – 1959. – Вип.2. – С.143.

Резюме

Рассматриваются попытки передовой части студентов-украинцев добиться открытия в самом большем высшем учебном заведении Надднепрянщины – университете св. Владимира в Киеве – украиноведческих кафедр с целью приобретения научных знаний о родной культуре и родине вообще в начале XX в.

Ключевые слова: украинские кафедры, студенческое вече, университет св. Владимира, студенты-украинцы, профессура, антиукраинское сопротивление.

Одержано 18 вересня 2007 р.

ФОРМУВАННЯ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (1905–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес становлення поглядів на вирішення аграрного питання в Наддніпрянській Україні членів УПСР. Здійснюється аналіз проєктів програм, звернень і публікацій, які були поширені в роки революції 1905–1907 рр. та у міжреволюційний період.

Ключові слова: есери, аграрне питання, соціалізація землі, націоналізація землі, кооперативний рух, сільськогосподарська освіта.

Становлення багатопартійності в Україні викликало до життя цілу низку досліджень з історії українських політичних партій, зокрема періоду визвольних змагань початку ХХ століття. Найвпливовішою і найчисельнішою партією цього періоду була Українська партія соціалістів-революціонерів (далі – УПСР), соціальною базою якої було селянство, що складало переважну більшість населення України.

Період 1905–1917 рр. став надзвичайно важливим етапом у процесі становлення партії. Це був період від появи перших організацій до прийняття партійної програми та визначення основних засад її діяльності. Орієнтація на інтереси селянства показала те, що з самого початку розбудови партії та формування її основних політичних концепцій ключовим питанням в її програмі стає аграрне.

Діяльність УПСР у розв'язанні аграрного питання на початку ХХ ст. знайшла часткове відображення в історіографії. Найбільше зробили в цьому відношенні Т.Бевз, Г.Касьянов, А.Павко та О.Федьков¹. Однак публікацій, які б цілісно висвітлювали погляди українських есерів щодо вирішення саме аграрних проблем, у підросійській Україні немає. Тому, у даній статті робиться спроба, на основі аналізу есерівських проєктів програм, прокламацій і публікацій початку ХХ ст., дослідити доробок УПСР у розв'язанні аграрного питання в Наддніпрянщині.

На початку та в період першої російської революції з'являються українські гуртки есерівського спрямування. Так, у Києві під керівництвом С.Єфремова, в Харкові – М.Залізняка, також партійні осередки формуються в Одесі та Полтаві. Під час революційних подій створюються селянські організації партії у Київській, Полтавській, Чернігівській та Одеській губерніях. Соціальну основу партії становили представники міської і сільської інтелігенції, студенти, службовці та селяни.

Варто зазначити, що в центрі уваги всіх гуртків було аграрне питання. Зокрема, члени Харківського гуртка обговорювали план підготовки та організації роботи Земельного фонду у випадку вивласнення (ліквідація великого поміщицького землеволодіння – В.Д.) землі в Україні. Есери спрямовували свою діяльність на організацію селянських спілок. Значну роботу в цьому плані проводили О.М.Мищук на Полтавщині і Катеринославщині та В.Чехівський на Чернігівщині². Так, один із лідерів українських есерів М.Залізник писав: “У нас в Києві багато новин. Головне – по селах наша робота пішла дуже добре: маємо вже цілий ряд великих організацій УСР. Наші ідеї на українському ґрунті приймаються дуже легко”³. У лютому 1907 року українські есери провели конференцію, в роботі якої брали участь делегати з Херсонщини, Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Таврії, Поділля. На ній були присутні і представники російської партії есерів. На зібранні було заслухано доповідь про основні програмні положення. Слід відзначити, що один із проектів програми в ідеологічній частині повторював аналогічний документ російських есерів, за винятком пункту про необхідність скликання Українських Установчих зборів. Різниця була і у трактуванні земельного питання⁴. Українські есери відмовлялися від російського варіанту соціалізації землі. Це позначалося, насамперед, розбіжностями між представниками партій у ставленні до форми землекористування серед селян.

Крім того, це зібрання було проголошено установчими зборами УПСР, де було обрано ЦК партії. Основним завданням партії у цей час була сама її організація. З цією метою ЦК направив своїх агітаторів по селах і містах. Їх силами було створено партійні групи в Радомишлі, Коростишеві, Глухові, Золотоноші, Новій Олександрії. Найбільш активними гуртками були Полтавський, Сімферопольський, Київський. Також у цей період розпочався процес становлення поглядів на вирішення багатьох проблем життя суспільства в політичній, національній та соціально-економічній сферах. Важливе місце серед них займало й аграрне питання. Можемо говорити, що цей період став часом формування основних програмних положень. Йшло активне обговорення різноманітних проблем та шляхів їх вирішення. За відсутності єдиного документу, який би відображав офіційну партійну лінію, тогочасна позиція есерів відображалася у трактуваннях окремих її представників.

Так, у відомій дискусії з одним із керівників УСДРП М.Поршем М.Залізник відкидав ідеї соціал-демократів, які розглядали “селянство як цілість” і відносили його до дрібнобуржуазних верств⁵. Він же зазначав, що ця соціальна верства поділяється на дві протилежні категорії: “трудове селянство, що живе визиском власної робочої сили”, і “сільську буржуазію

– середню і дрібну, що живе здебільшого експлуатацією чужої робочої сили”⁶. Тому і слід, насамперед, підтримувати та захищати інтереси першої. Однак, яким чином і за допомогою яких заходів – на той момент не фіксувалося.

Варто зазначити, що саме в період революції українські есери отримали перший досвід парламентської діяльності в II Державній Думі. Найактивнішим її представником був селянин В.Хвіст. Він організував численні виступи селян у Борзенському та Конотопському повітах проти сваволі російської влади, а також створив міцну селянську організацію на Чернігівщині для керівництва визвольними змаганнями селян. У Державній Думі В.Хвіст виголосив кілька промов про “необхідність селянської реформи і автономної України”.

Наголошуючи на важливості вирішення аграрного питання для селян-українців, він зазначав: “Для нас, українців, земельна справа – справа така: чи жити, чи вмирати”, і тому закликав “боротися за неї – до краю”⁷. На думку В.Хвоста, основною причиною аграрних проблем є політика уряду в цій сфері. Він писав: “Той голодний і найбільш скривджений селянин, котрий зовсім не матиме покористуватися допомогою уряду...”⁸. Тому депутат і пропонував досить радикальний, на той час, шлях розв’язання земельної справи: “Ми, ліві представники народні, домагаємося, щоб землю було взятъ примусом, – коли можна, то й безплатно – і оддамо трудящому людові, – тому, кому її найбільш треба”⁹. Він вважав, що землю мають отримати як безземельні, так і малоземельні селяни в рівних частинах “у вічне користування, без права продавати”.

Особливістю поглядів В.Хвоста було органічне поєднання постулатів есерівської ідеології з боротьбою за українську справу. Про це свідчив ще один його виступ із думської трибуни. Селянський депутат вимагав навчати сільських дітей “корисних знань” “рідною мовою”. “Для нас, українців, освіта не менш важлива, ніж земельна справа. Якби наш край та був образований, то нам було б легше тепер боротись”¹⁰, – підкреслював він.

Напевно, важливою складовою всієї освіти могла бути й сільськогосподарська, котра стосувалася самих селян.

Отже, В.Хвіст був виразником та захисником інтересів українського селянства, як загалом і інші представники есерівської ідеології. Однак, чітко стверджувати, що вона собою являла у період першої російської революції складно, так як відбувався процес її становлення. А погляди окремих її представників цього напрямку не дають змоги робити чіткі та конкретні висновки. На нашу думку, даний етап для українських есерів позначився, насамперед, як час організаційного становлення більшості партійних груп і організацій.

З великими труднощами виходила УПСР зі стану організаційної аморфності, що настала після розгрому Центрального комітету у серпні 1907 року. Частина її членів виїхала до Галичини і створила там закордонний центральний комітет партії, втім діяльність його була виключно видавнича. 1908 року почала свою діяльність група під керівництвом В.Чехівського на Чернігівщині¹¹. Один з гуртків УПСР заснував у Києві в 1909 році літературно-мистецький місячник “Українська хата”, який виходив за редакцією активних діячів партії М.Шаповала і П.Богацького. Тоді ж почав виходити часопис “Село”, який протримався три роки. З ним співпрацювали М.Грушевський, М.Шаповал, М.Залізняк, А.Ковалів та інші. Незадовго до початку Першої світової війни було створено часопис “Маяк”. Однак жодне з названих періодичних видань не було партійним органом. Тому актуальність питання щодо створення партійного органу підкреслила відозва Головної Ради УПСР, яка була опублікована у 1911 році. У ній була дана оцінка політичного становища, містився заклик до активної організаційної роботи і повідомлялося про підготовку партійного з’їзду. До всіх співчуваючих, “без огляду на державні кордони та океани”, її автори зверталися з гаслом: “Разом із працюючим селянством, пролетаріатом і інтелігенцією йдемо на боротьбу за сповнення соціалістичних ідей, за економічну і політичну рівність – за соціалізм”¹². Однак скликати партійний з’їзд та організувати видання партійного органу Головній Раді не вдалося через відсутність єдності в діяльності окремих партійних груп та активній репресивній політиці з боку уряду.

У відповідь на заклики керівництва УПСР “до поновлення старих організацій і до заснування нових”¹³ з початку 1912 року відновлюють свою діяльність Київська і Харківська організації партії. З’являються гуртки і організації в таких містах як Полтава, Миргород, Лубни, Рівне, Чернігів¹⁴. Особливістю більшості гуртків та організацій було те, що до їх складу ввійшли політичні діячі, котрі раніше працювали в спільних з росіянами та євреями партійних організаціях. Тому новостворені гуртки та організації, перебуваючи в атмосфері ідейної боротьби з колишніми колегами по партії, а також під загрозою ударів з боку російської реакції, не встигали створити чітко сформульованої програми. Наслідком відсутності єдиної програми стала поява “нормів” та “проектів” програм, які, на думку авторів, найбільш вдало відтворювали ідеологію, ще нествореної партії. Аграрне питання в програмах есерівських груп також не було чітко сформульоване. Обмежуючись цілком абстрактними лозунгами, практично не обґрунтованими гаслами, більшість їх схилилися до визнання принципу соціалізації землі. Однак, цей принцип не поділяла Київська група, вимагаючи її націоналізації.

Відповідно теорії соціалізації, земля мала б бути власністю громад, а сільськогосподарська продукція – усупільнена. Отже, індивідуальне користування землею, котре було досить поширене на Україні, мало б зникнути. Однак, у російських умовах цей проект аграрної реформи відповідав колективним формам землевпорядкування, які завжди існували в Росії у формі “общини”. Українські есери були проти цієї теорії і вважали, що “націоналізація землі цілком відповідала життєвим інтересам України”¹⁵. Враховуючи те, що величезні земельні угіддя належали переважно російським поміщикам і польським магнатам, вони характеризували їх не тільки як засоби експлуатації, але й як осередки чужої культури й чужого панування. Тому для розв’язання цих проблем і потрібна була така політика. “Націоналізація землі усувала це чуже панування над українським народом і визволяла українських селян від економічного визиску. Одночасно, націоналізація землі, при якій українська держава, як вираз волі українського народу, ставала господарем всієї землі, пов’язувала міцно українське селянство з цією національно-українською державою”¹⁶, – писали вони. Таким чином, ми бачимо, що шлях націоналізації землі, котрий пропонували українські есери, був викликаний не тільки аграрними проблемами, але й обмеженнями національного характеру українського селянства. Тому члени партії й акцентували увагу на “соціально-економічній перебудові суспільного життя на основі примусового відчуження всіх знарядь виробництва... і передачу їх національним робочим органам”¹⁷. Примусове відчуження землі мало носити безоплатний характер і стосувалося лише монастирських, удільних та поміщицьких земель¹⁸. Треба також відзначити, що, як і представники інших українських партій і організацій (УСДРП, ТУП), українські есери справедливе вирішення соціально-економічних питань пов’язували зі здійсненням національного визволення. Так, у проекті програми партії читаємо: “Борючись за соціально-економічні права робочого народу, ми будемо одночасно не з меншим прагненням боротися за наші національні ідеали, бо ми глибоко переконані, що в загальнолюдській храм міжнародного життя веде тільки шлях національного розвитку”¹⁹. Що стосується власне України, то було запропоновано скликання українського установчого сейму, який мав би розробити та втілити у життя національно-територіальну автономію²⁰. Як бачимо, Київська організація українських есерів віддавала перевагу способу встановлення автономії в Україні “знизу”, шляхом розвитку внутрішньо регіональних революційних сил та народної ініціативи на місцях, а не “зверху”, рішенням загальноросійського законодавчого органу.

Хоча це був не єдиний підхід до врегулювання національних проблем. Серед українських есерів були також представлені і більш радикальні

погляди. У прокламації Головної Ради партії до українських селян читаємо: “Борімося за самостійну, ні від кого незалежну Україну! Бо коли ми будемо самі панами на своїй землі, тоді здобудемо й краще життя”²¹. Вони закликали до створення таємних товариств і озброєння “щоби виступити проти панів і московського уряду”²². На їхню думку, самостійність України була тією умовою, що сприяла проведенню соціально-економічних реформ на користь “трудящого люду”. Такий підхід, зрозуміло, позначався відсутністю єдиної програми партії й щодо розв’язання національного питання.

Члени УПСР також активно здійснювали видавничу діяльність. У часописах і газетах вони прагнули оприлюднювати власні ідеї щодо розв’язання аграрних проблем у наддніпрянській Україні. Так, у публікаціях одного з активних діячів партії О.Мицюка негативно оцінювалася переселенська політика уряду П.Столипіна. “Бюрократії треба було чим-небудь вгамувати розбурхане безладдям та земельним голодом селянство, одвести очі від, а ще більш од сусідніх поміщицьких земель в далеку сибірську тайгу”²³, – зазначав він. На його думку, негативна складова цієї політики полягала у відсутності належних умов для переселенців і зайві витрати на різноманітні господарські справи²⁴. Вагомим чинником, що заперечував здійснення цієї політики, був стан національної приналежності. О.Мицюк зазначав: “...Значить, української нації за межами території України не може бути. Українців з-поміж тих, хто навіки переселився за межі України, не може бути”²⁵. Виходячи з цього, він пропонував “дбати об тім, аби всім нашим людям було місце на своїй Україні”²⁶.

Важливе значення для врегулювання аграрних відносин, на думку членів УПСР, мали кооперативи. Так, відкидаючи ідею купівлі землі селянами через Селянський поземельний банк, вони пропонували їм брати землю в оренду та вести на ній своє господарство. Один із членів партії А.Терниченко у часопису “Рілля” писав: “Треба громадою брати в найми панські землі, гуртом між собою їх розділяти, разом і сплачувати чи обробляти поміщикам за тую землю”²⁷. Цей крок, на його думку, носив тимчасовий характер до того, як земля повністю не перейшла у власність держави, а селянам у користування. Крім того, такий спосіб організації праці повинен був розв’язувати проблему забезпечення селян сільськогосподарською технікою. Так, в одному з часописів читаємо: “Часом хлібороб і розуміє, що машиною краще порати землю, але нема грошей, щоб купити ту машину. Але й проти свого лиха є спосіб. Той спосіб – гуртове єднання”²⁸.

Розвиток кооперативного руху, на думку українських есерів, мав бути також пов’язаний зі змінами в політичному і національному житті. Один із лідерів партії М.Стасюк зазначав: “Необхідно будувати кооперативну організацію знизу, до того вона не знає єдиного централізованого коопе-

ративного банку на всю державу”²⁹. При цьому, зважаючи на досвід організації кооперативної справи у країнах Західної Європи, він вважав, що слід не тільки відмовитися від централізації в ній, але й “...для нормального функціонування кооперація потребує в кожному районі власного кооперативного банку, який би об’єднував спілки товариств району”³⁰.

Зрозуміло, що ця думка визначалася ідеєю членів УПСР щодо запровадження федеративного устрою в Росії та введення “національно-краєвої автономії” на українських землях. Крім того, кооперативи, на їхню думку, мали бути захисниками як економічних, так і національних інтересів українського населення. На початковому етапі Першої світової війни вони, таким чином, визначали їх роль: “ім, як юридичним особам, слід виступити посередником між місцевою хліборобською людністю та закушниками хліборобських припасів”³¹. Це позначалося на тому, що товариства повинні були вивчити потреби ринку у зерні, продукції товариства та іншої сільськогосподарської продукції, а потім вже реалізувати її”³².

Вказуючи на провідну роль селянства, робітників та інтелігенції в реалізації програмних засад партії, українські есери у питанні розвитку кооперативного руху все ж перевагу віддавали представникам інтелектуальної сфери. Це, на їхню думку, було викликано відсутністю у селян теоретичних знань в цій сфері та обмеженості інформації щодо західно-європейського практичного досвіду. Вони писали: “українські інтелігенти мають прикласти всі свої сили до кооперативної організації нашого села. Ця справа, поруч з питанням про рідну школу, найбільше завдання нашого національного життя”³³.

Ще однією проблемою аграрного характеру, котру на думку есерів потрібно розв’язувати для підвищення розвитку селянського господарства, була сільськогосподарська освіченість самих селян. Так, у часопису “Село” читаємо: “Не тільки малоземелля наше лихо, але і наша темнота, та старосвітські непотрібні звичаї. Не задержувати старі та одживші свій вік способи господарювання треба, а необхідно заводити нові, більше розмірковані та корисні порядкування своєю землею”³⁴. Тому у партійних виданнях друкувалися різні поради селянам щодо обробітку землі, догляду за свійськими тваринами, використання мінеральних добрив та започаткування й ведення кооперативної справи. У часописі “Село” було запроваджено рубрики, назви яких свідчать про їхню тематику: “Про селянське господарство”, “Практичні поради по кооперації”, “З життя селянських спілок”. А у часопису “Рілля” подібна рубрика до соціал-демократичного “Слова”, “Туртом” та “З діяльності товариства”, “Український Агроном”. Особливість їх полягала, насамперед, в тому, що їх зміст носив не тільки теоретичний характер як висвітлення досягнень у агрономічній або кооператив-

ній справі, але й практичні поради щодо раціональної організації роботи на землі або при організації сільськогосподарських товариств. Крім того, на думку А. Терниченка, слід використовувати в освітній справі різні підходи. Він писав: “Всі способи, яких можна досягти і які збільшують освіченість і дотепність, потрібно оце тепер вживати. У розмові з сусідами та тямущими людьми, і путні книжки та часописи, і власні спроби та примітки – все це більше чи менше, а дає знання, збільшує хист і освітлює справу”³⁵.

Також необхідно зазначити на тому, що українські есери закликали до обов’язкового збереження національної самобутності, поваги до всього українського. У часопису “Рілля” читаємо: “А треба і необхідно, аби в нас економічна і культурна робота стояла на певному національному ґрунті. Коли ми всі, кооператори, добре знатимем, що ми є, перш усього, українці, а потім уже кооператори, і хлібороби, і ремісники, то це для розвитку нашого економічного і культурного буде як найкраще”³⁶.

Таким чином, проаналізувавши ідеї та погляди членів есерівських гуртків і окремих представників, приходимо до висновку, що, по суті, чітко визначеної програми партії не було. Тому і у вирішенні аграрного питання тільки формувалися основні її положення, серед яких визначимо: примусове й безоплатне відчуження землі на користь селян, роль кооперативів як форми ведення селянського господарства й захисту їх економічних прав, сільськогосподарська освіта селян. Дискусійним залишалось питання щодо політики реалізації аграрних перетворень: з одного боку ідея соціалізації, з іншого – націоналізації. Використати програму російських есерів, де переважала перша, вони не могли, розуміючи особливості України. Відтак, працюючи над складанням програмних положень, авторам було важко звільнитись від чужих впливів і дати своє практичне й реальне вирішення аграрного питання. Слід також зазначити, що його розв’язання було тісно пов’язане зі змінами у національній сфері.

Примітки:

1. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. Соціально-політичний портрет. – К., 1993; *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: ІП і ЕНД, 1999; *Павко А.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність. – К., 1999; *Федьков О.М.* Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. редактор В.Г.Сарбей. – К., 1994.
2. *Бевз Г.* Вказ. праця. – С.31. Прагнули вони й до скликання Українського Селянського з’їзду в Києві.
3. *Федьков О.М.* Вказ. праця. – С.118.
4. Політична історія України XX ст.: Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. –

- 1917 р.) / Ю.Левенець (пер.), Л.Нагорна, М.Кармазіна. – К.: Генеза, 2002. – С.192.
5. *Залізник М.* Відповідь д.Поршу // Рада. – 1907. – №102. – 3 травня (16 травня). – С.1.
 6. Там же.
 7. *Василь Хвіст.* Міністерська ласка // Рідна справа. Думські вісті. – 1907. – №9. – 20 травня. – С.2.
 8. Там же.
 9. Там же.
 10. *Хвіст* (з Чернігівщини). Що казали в Думі депутати з України про народню освіту // Рідна справа. Думські вісті. – 1907. – №9. – 20 травня. – С.3.
 11. *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні): Монографія. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. – С.38.
 12. Там же.
 13. Там же.
 14. *Бевз Т.* Вказ. праця. – С.35.
 15. Там же. – С.38.
 16. Там же.
 17. Проект програми УПСР (червень 1915 р.) // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І.Корольов, І.С.Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С.107.
 18. Там же. – С.108.
 19. Там же.
 20. Там же.
 21. Прокламація Головної Ради (УПСР) до українських селян на початку Першої світової війни із закликом до революційного здобуття вільної, самостійної України (серпень 1914 р.) // Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.). – Луганськ, 1999. – С.83.
 22. Там же.
 23. *Мицюк О.* Переселенський туман // Рада. – 1907. – №169. – 26 липня (8 серпня). – С.2.
 24. *Його ж.* Од переселення до колонізації // Рада. – 1909. – №16. – 21 січня (3 лютого). – С.1.
 25. *Його ж.* Переселення та українство (Відбиток з тижневика “Сніп”). – Харків, 1912. – С.15.
 26. Там же.
 27. *Силенко А.* Кооперація і земельна справа // Рілля. – 1912 (рік III). – Ч.1. – 1 листопада. – С.24.

28. Сільський Кооператор. Корисна справа // Засів. – 1911. – №20. – 15 липня. – С.308.

29. Стасюк М. Централізм чи федералізм в кооперації // Рада. – 1912. – №152. – 5 липня (18 липня). – С.1-2.

30. Там же. – С.2.

31. Там же.

32. Там же.

33. Його ж. По кооперативному з'їзді // Рада. – 1912. – №68. – 22 березня (4 квітня). – С.2-3.

34. Коваль В. Про селянське хазяйство. Наші толоки. // Село. – 1911. – №1. – 1 січня. – С.11.

35. Старий хлібороб. Хазяйські поради // Рілля. – 1910 (рік.І). – Ч.2. – 15 листопада. – С.43-44.

36. Нестеренко П. Що діється по товариствах? // Рілля. – 1911 (рік.ІІ). – Ч.2. – 15 листопада. – С.54.

Резюме

В статті розкривається процес становлення взглядов на разрешение аграрного вопроса в Надднепрянской Украине членами УПСР. Проводится анализ проектов программ, обращений и публикаций, которые распространялись в годы революции 1905–1907 гг. и в междуреволюционный период.

Ключевые слова: эсеры, аграрный вопрос, социализация земли, национализация земли, кооперативное движение, сельскохозяйственное образование.

Одержано 26 вересня 2007 р.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ПРОГРАМНИХ ПОЛОЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 1917 р.)

На підставі документів, спогадів сучасників й матеріалів преси проаналізовано еволюцію концепції національного державотворення у програмах провідних українських політичних партій у перші місяці після Лютневої революції 1917 р.

Ключові слова: національне питання, політичні партії, Українська революція.

Незважаючи на наявність досить значної за обсягом літератури з історії українських політичних партій в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.¹, чимало аспектів цієї теми ще й досі не знайшли належного висвітлення в історіографії. Так, потребує спеціального дослідження ідейно-політична еволюція українських партій, зокрема у питанні про створення національної української держави. У працях сучасних дослідників, присвячених аналізу концепцій вітчизняного державотворення 1917–1921 рр. та їх реалізації в умовах тогочасних політичних систем України², “національна складова” програм українських політичних партій на різних етапах визвольних змагань розглядається досить нерівномірно. Зокрема, менше уваги в цьому відношенні приділяється початковому етапу української революції (березень – квітень 1917 р.). Між тим, саме тоді фактично відбулося організаційне й ідеологічне оформлення українського національно-визвольного руху. Позиція українських партій у ставленні до розбудови української державності, що визначилася на початку революції, значною мірою зумовила й подальший розвиток національного руху.

У роки Першої світової війни українська політична громадськість перебувала у стані своєрідного “колапсу”, викликаного хвилею жорстоких репресій з боку царату, коли українські соціалістичні партії (соціал-демократи та соціалісти-революціонери) були змушені перейти у глибоке підпілля. Напівлегально мала змогу існувати лише понадпартійна громадська організація – Товариство українських поступовців (виникло у 1908 р. на базі Української радикально-демократичної партії).

Національна програма українських соціалістичних партій і ТУПу містила постулат національно-територіальної автономії України й перебудови Росії на федеративних засадах. ТУП висувало гасло автономії з самого початку свого існування; Українська соціал-демократична робітничка пар-

тія (УСДРП) також сформулювала його ще до війни³. Цікаво, що в середовищі Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) не було єдності у національному питанні. Деякі партійні осередки в 1914–1916 рр. висунули гасло цілковитої державної незалежності України. “Самостійна, ні від кого не залежна Україна. Україна без хлопа і без пана, як казали наші славні предки, козаки, – ось наша ціль. Хай живе революція для здобуття вільної України!” – йшлося в одній з листівок УПСР, виданих під час війни⁴. У той же час, київський осередок партії визначив своєю метою саме здобуття національно-територіальної автономії України⁵. Подібні розбіжності пояснювалися організаційною розпорошеністю УПСР, що переживала у той час етап становлення, та відсутністю чіткої виробленої ідеологічної доктрини в національному питанні.

Варто відзначити, що навіть перебуваючи у надзвичайно скрутному внаслідок репресій становищі, схильні до догматизму й ідеологічної нетерпимості українські соціалісти не бажали співпрацювати з об’єднаними в лавах ТУПу українськими лібералами та демократами, розглядаючи їх як “класово ворожий елемент”.

Лютнева революція 1917 р. започаткувала новий період в історії народів Російської імперії, скасувавши на її теренах будь-які політичні чи національні утиски. Українські політичні партії, що тривалий час перебували на узбіччі громадсько-політичного життя, під впливом революційних змін у Росії та початком національного відродження в Україні відновили свою діяльність. 17 березня 1917 р. на засіданні керівництва ТУПу, що відбувалося за участю представників українських культурно-просвітницьких й громадських організацій, для керівництва національним рухом було створено Українську Центральну Раду⁶. Невдовзі її склад було доповнено також представниками УСДРП та інших українських соціалістичних груп. Створення Центральної Ради як керівного органу українського національного руху стало важливим кроком у його організаційному оформленні.

Під час “відродження” українських політичних партій та організацій відбувалося не лише відновлення організаційної мережі партійних структур, але й перегляд ідеологічної платформи, що було неминучим в умовах масштабних суспільно-політичних змін в країні. Втім, цілковитої єдності думок з приводу подальшої стратегії національного руху в українському таборі не було. Зокрема, значна частина членів ТУПу вважала, що від нової російської влади передусім потрібно вимагати скасування наявних обмежень української культури та освіти, не поспішаючи з висуненням суто політичних вимог (автономія України). “Не про широчайші перспективи треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу – се робота для цілого десятиліття”, – переконував московських

українців один з провідних діячів Товариства, професор М.Грушевський (обраний заочно головою Центральної Ради)⁷.

Проте прихильники “мінімалізації” національних вимог перебували в українському таборі в меншості. 20 березня 1917 р. українські організації Москви (Союз українських федералістів, московський комітет УПСР, редакція журналу “Украинская Жизнь” та ін.) видали відозву “Наші вимоги”, у якій констатували необхідність надання неросійським народам імперії можливості вільного національного розвитку “для відновлення свого національного культурного і політичного життя в усій повноті”⁸. Не заперечуючи прерогативи Російських Установчих зборів вирішувати питання, пов’язані з майбутнім автономним статусом України, автори відозви висловили побажання негайно приступити до запровадження української мови у навчальних закладах, адміністративних та судових установах України, перейти до територіального комплектування військових частин, повернути з заслання галицьких біженців.

Товариство українських поступовців головною метою своєї діяльності у пореволюційних умовах визначило здобуття національно-територіальної автономії України у складі Росії. 21 березня 1917 р. провід ТУПу закликав українське громадянство організуватися для підтримки нового ладу, створювати “Просвіти”, українські школи, робити внески до національного фонду, підтримувати українську пресу й готуватися до Російських Установчих зборів, що вирішать долю української автономії⁹. 22 березня петроградська громада ТУПу звернулася до Тимчасового уряду з вимогою визнати за Україною статус національно-територіальної автономії. Петроградські тупівці вказували на необхідність запровадження української мови в учбових закладах, судових, адміністративних і церковних установах України, повернення з заслання галицьких і буковинських українців, відновлення національних прав населення на окупованих російською армією теренах Галичини й Буковини¹⁰.

Власне, ТУП у перші тижні після Лютневої революції було найвпливовішою українською організацією. З метою визначення ідейно-політичної платформи ТУПу в нових умовах та вироблення стратегії її реалізації 7–8 квітня 1917 р. у Києві було скликано перші з часу революції загальні збори Товариства. З самого початку серед учасників зборів намітилися суперечки у питанні про ставлення до прерогативи Російських Установчих зборів затверджувати майбутню автономію України. Врешті-решт, після тривалих дискусій ухвалили компромісне рішення: було заявлено про підтримку Тимчасового уряду й повідомлено про намір “негайно всіма силами і засобами” реалізовувати на практиці ідею автономії з одночасним визнанням права Російських Установчих зборів на затвердження нового статусу Ук-

раїни¹¹. Тоді ж, до речі, ТУП було перейменовано на Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ).

На початку квітня 1917 р. відновила свою діяльність й Українська народна партія, яка існувала ще в часи першої російської революції 1905–1907 років. Створена відомим діячем самостійницького напрямку М.Міхновським, УНП вважала головною метою своєї діяльності досягнення державної незалежності України. “Український народ мусить бути рівноправним серед вільних і культурних народів світу – це наше перше і останнє слово”, – йшлося у офіційній заяві проводу відродженої партії¹². Щоправда, збереження за Україною федеративного зв’язку з Росією розглядалося М.Міхновським та його прихильниками як цілком можливе за умови забезпечення Тимчасовим урядом національних прав українського народу. Однак, УНП з самого початку свого існування навесні 1917 р. залишалася досить нечисленною. За своїм політичним впливом на суспільство вона значно поступалася українським соціалістичним партіям, лави яких швидко зростали на хвилі поширення у народних масах захоплення лівими гаслами.

В середовищі УСДРП у перші тижні після Лютневої революції відбувалися пошуки нової теоретичної платформи, що дозволила б поєднати марксистську складову партійної програми з реаліями українського національного відродження, свідками якого соціал-демократи стали у березні–квітні 1917 р. Стрімке піднесення українського руху після падіння російського царату поставило керівництво УСДРП перед необхідністю визначити своє ставлення до національних процесів, що відбувалися в Україні. Входження до складу Центральної Ради провідних діячів колишнього київського осередку УСДРП (Д.Антонович, С.Веселовський) також засвідчило серйозні зміни у сприйнятті соціал-демократами національного питання, яке раніше сприймалося ними як другорядне.

Перебуваючи під безпосереднім враженням від стихійного розгортання національного руху, більшість осередків УСДРП не могла не включитися у діяльність новостворених українських організацій. Обґрунтування боротьби за національно-територіальну автономію при цьому полягало у необхідності забезпечення максимально сприятливих умов для розвитку українського пролетаріату. “Повний розвиток народних мас українських може дати тільки автономія України, – писав представник молодшого покоління українських соціал-демократів П.Феденко 11 квітня 1917 р. у петроградському часопису “Наше життя”. – Там з виборних свого народу ми знайдемо людей, які рішатимуть всі справи трудящого люду: про безземелля і про безробіття і неосвіченість та бідність нашу... Соціал-демократична партія, партія пролетаріату, трудящихся людей, обстоює право кожного краю і народу на автономію. Для робочого люду право собою

порядкувати є найпекучіша потреба”¹³. Національна автономія таким чином трактувалася як засіб для посилення класової свідомості пролетаріату. “...Соціал-демократи, бачучи, що український народ в цілому не може жити й розвиватися щонайменше без автономії Української землі, прийняли се домагання за основне, пекуче і поставили всякою ціною здобути сю автономію, без якої вся робота пролетаріату гальмувалася б сильною боротьбою за національні права хоч би при вільному ладі в Російській державі і збивала б з істинної путі пролетаріату, себто йти на чолі всіх працюючих в боротьбі за переведення соціалістичного ладу,” – так сформулював позицію УСДРП один з головних ідеологів партії, М.Ткаченко¹⁴. До речі, як свідчать сучасники, сам він вже у той час вважав, що для цілковитого забезпечення національних й соціальних прагнень українського народу потрібна не автономія, а цілковита державна незалежність¹⁵.

“Не ради сентиментальних почувань, не ради якихось інших мотивів, а тільки ради інтересів класової боротьби і розвитку пролетарського руху на Україні ми вимагаємо забезпечення національних прав українського народу, автономії України... – йшлося у відозві московської організації УСДРП. – Без цього пролетарський рух на Україні засуджений на кволе, рахитичне існування... справа соціалізму не може стояти високо в масах, яким одібрано найлегший, найпростіший спосіб освіти політичної, соціальної й громадської”¹⁶.

Звичайно, не всі з членів партії однаково поділяли думку про важливість національного питання. Так, у Харкові місцеві українські соціал-демократи заявили, що вони українські лише тому, що розмовляють українською мовою, а в усьому іншому нічого спільного з буржуазією мати не хочуть¹⁷. Траплялися й інші подібні випадки, які свідчили, що соціал-демократи часто залишалися ортодоксальними марксистами, виступаючи передусім з позицій класової боротьби. У першій половині квітня 1917 р. московський комітет УСДРП повідомив пролетаріат, що Установчі збори та демократія є для соціалістів не самоціллю, а лише засобом для поглиблення класової боротьби та досягнення соціалістичного безкласового суспільства. Автори відозви “передбачали”, що в ході боротьби за соціалістичне суспільство “ті буржуазно-демократичні класи, які тепер, може, щиро йдуть з нами до демократичної республіки, тоді зупиняться і з противників стануть ворогами”¹⁸.

Саме у класовій боротьбі за права робітничого класу українські соціал-демократи вбачали головний сенс свого політичного існування. За всіма канонами марксизму вести цю боротьбу належало проти буржуазії та її політичних партій. В Україні національної буржуазії фактично не існувало, але оскільки лише “поганий” соціал-демократ міг не вести класову

боротьбу, на роль антагоніста й представника неіснуючої “української буржуазії” було обрано ТУП-СУАФ (за відсутністю інших національних ліберально-демократичних партій). Колишніх тупівців, які ніколи не визнавали пріоритет класової боротьби над національною, соціал-демократи називали не інакше як “шовіністами”, “націоналістами” й “представниками буржуазії”. Готуючись до політичної боротьби з об’єднаною у тупівських громадах частиною національно свідомої української інтелігенції, соціал-демократи намагалися зобразити своїх ідейних опонентів ледь не противниками демократичних свобод. “Для нас ясно, що українська буржуазія йде не з нами – українськими робітниками і селянами, й що нам треба дивитись за тим, що вона робить і не дати їй можливості одягти нам нове ярмо, хоч вимазане жовто-синім “народним” кольором,” – йшлося в друкованому органі харківського комітету УСДРП у квітні 1917 р.¹⁹

Втім, не всюди організації УСДРП сіяли розбрат в українському середовищі. Так, загальні збори осередку соціал-демократів у Катеринославі та його околицях, що відбулися 12 квітня 1917 р., ухвалили підтримати “українські ліберально-демократичні партії в боротьбі за національні ідеали”²⁰. Подібні рішення окремі соціал-демократичні організації приймали, усвідомлюючи важливість політичної консолідації українського суспільства для успішної боротьби за свої національні права. Це була відповідь на заклик тупівських громад до загальнонаціонального об’єднання усіх без винятку соціальних класів й політичних груп. “Хлібороби, селяне, робітники, учителі, молодь, урядовці (чиновники), духовенство, люде торгові, лікарі, адвокати – і всі-всі, в кого б’ється серце громадянина-українця, збирайтеся у громади, гуртуйтеся в товариства українські – ставайте разом до громадської роботи! – йшлося в одному зі звернень Спільної ради полтавських поступових українських партій. – Нехай між усіма нами запанує одна воля, одна думка, – добро рідного краю й рідного народу! Хай тая воля зтулить нас міцно, нехай зкує нас такою крицею, щоб не розкували її ніякими молотами наші вороги”²¹. Проте, судячи з активної політичної кампанії, яку розгорнула проти осередків автономістів-федералістів на місцях більшість організацій УСДРП, навесні 1917 р. прихильники об’єднання усіх національних сил серед соціал-демократів перебували у меншості. Партія, яка вже на початку квітня 1917 р. почала відігравати провідну роль в Українській Центральній Раді, позиціонувала себе більшою мірою з класових, аніж з національних позицій.

Політична активність українських соціалістів змушувала СУАФ реагувати на виклик адекватним чином. Наприкінці квітня 1917 р. було оголошено про відновлення Української радикально-демократичної партії (далі – УРДП), що діяла в Наддніпрянській Україні у 1905–1908 рр.²². Саме

колишні члени цієї ліберально-демократичної партії склали “кістяк” ТУП-СУАФ. УРДП мала об’єднати в своїх лавах прихильників ліберально-демократичної ідеології, що не поділяли цінностей соціалістичного вчення. Партія фактично не мала оновленої програми, тож у практичній діяльності керувалася партійною програмою ще довоєнних років, головними засадами якої в національному питанні були принципи автономії України й федеративної перебудови Росії²³. Дещо згодом, у червні 1917 р., УРДП прийняла іншу назву – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), практично не змінивши при цьому своєї ідеологічної платформи.

17–19 квітня 1917 р. відбулася Всеукраїнська конференція УСДРП у Києві, на якій були присутніми делегати від партійних організацій Києва, Москви, Петрограду, Катеринослава, Полтави, Харкова, Одеси, Черкас, Новоград-Волинська, Бердянська²⁴. Головував на конференції відомий український діяч, один з визнаних лідерів партії В. Винниченко. Делегатами було визнано актуальність гасла національно-територіальної автономії України й перебудови Росії на федеративних засадах. Також конференція ухвалила розпочати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, на яких український народ та інші національності, що мешкають в Україні, отримали б змогу висловити свою волю²⁵. Конференція УСДРП вирішила, що з метою успішної боротьби за досягнення автономії України соціал-демократи можуть вступати до складу Центральної Ради, як це вже зробили деякі члени партії. “Українські С.-Д. гадають, що Ц.Р. – є одиноким міжпартійним українським об’єднаним комітетом, до якого вступають політичні, професійні і економічні організації, а ні в якому разі не готові вже буржуазно-політичні блоки”, – стверджувалося у резолюції конференції²⁶. Питання про ставлення до Центральної Ради виникло не випадково – внаслідок швидкого зростання політичного впливу соціалістів в українському суспільстві соціал-демократи у квітні 1917 р. відігравали фактично головну роль у Центральній Раді.

Одночасно, 17–18 квітня 1917 р. у Києві відбувся установчий з’їзд Української партії соціалістів-революціонерів, яка нарешті завершила етап свого організаційного становлення. На з’їзді були представлені партійні осередки Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської губерній²⁷. Делегати ухвалили домагатися національно-територіальної автономії України і в першу чергу негайного скликання Українських Установчих зборів (“територіальна Українська установча рада”) для вироблення основ і форм автономії. “На всякі насильні перешкоди скликанню Української Установчої Ради з боку російського уряду, на всяку спробу зробити натиск за допомогою сили – партія українських соц.-рев. буде дивитись, як на продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели відносно

України московські цари і російські імператори”, – таку резолюцію ухвалив з’їзд²⁸. Позиція УПСР у національному питанні була найрадикальнішою, порівняно з іншими українськими політичними силами.

Отже, перемога в українському русі навесні 1917 р. політичних гасел над суто культурницькими означала усвідомлення в українському політичному таборі незворотності тих суспільно-політичних змін, що відбувалися в Росії та Україні після Лютневої революції. Гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Російської республіки стало найпоширенішим в середовищі українських політичних партій. Як слушно зазначають деякі сучасні історики, воно зовсім не обов’язково означало апріорну відмову від державності та суверенності України²⁹. Усі без винятку українські політичні сили розуміли вимогу автономії не в площині паперових домагань, а як реальну роботу з закладення основ автономного устрою України. І якщо помірковані тупівці визнавали при цьому прерогативу Російських Установчих зборів на “затвердження” автономного статусу України, то українські соціалістичні партії фактично ставили запровадження автономії в залежність від волі самого українського народу, висловленої територіальним конгресом (УСДРП) чи Українськими Установчими зборами (УПСР). Така позиція українських соціалістів в національному питанні не лише віддзеркалювала загальний радикалізм їх партійних програм, але й містила певний державотворчий потенціал.

Характерно, що вже початковий етап української революції був позначений суперечностями між ліберально-демократичною та радикально-соціалістичною течіями українського руху. Справжнього загальнонаціонального об’єднання в українському таборі після Лютневої революції не відбулося. Ідеологічні розбіжності між демократами й соціалістами (головним чином у питаннях соціального характеру) виявилися сильнішими від спільних національних цілей, що об’єктивно послаблювало український політичний табір у боротьбі за реалізацію ідеї автономії України.

Примітки:

1. *Стрілець В.* Державотворча діяльність українських есерів (квітень 1917 – січень 1918 рр.) // Віче. – 1998. – №8. – С.138-146; *Висоцький О.* Українські есери та соціал-демократи в українській революції // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 36. статей. – К., 1999. – Вип.5. – С.254-256; *Його ж.* УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив // Грані. – Дніпропетровськ, 1999. – №2. – С.43-48; *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом: (Сторінки історії УПСР). – К., 1999. – 271 с.; *Стрілець В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К.: Київський університет, 2002. – 362 с.

2. *Яценко В.* Еволюція програмних положень УПСР з питань української дер-

жавності // Українська державність: історія і сучасність. – К., 1993. – С.166-169; *Стрілець В.* Українські соціалістичні партії і державність України (березень 1917 р. – січень 1918 р.) // Там же. – С.179-180; *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

3. *Дорошенко Д.* Українство в Росії. – К., 1917. – С.111; *Голобуцький О.* Шлях до звитяги. Формування політичного світогляду С.Петлюри на тлі політичних подій в Російській Україні поч. ХХ ст. // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К.: Рада, 1995. – С.36; Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Мюнхен, 1983. – С.153.

4. *Залізник М.* Україна, Росія і війна. – Відень, 1918. – С.3-11.

5. *Голобуцький О.* Вказ. праця. – С.44.

6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1996. – С.37; *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.129; *Королів-Старий В.* “Центральна Рада” (згадка) // Тризуб. – 1927. – Ч.16(74). – С.23.

7. *Грушевський М.* Вказ. праця. – С.124.

8. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 2003. – С.41-42.

9. Там же. – С.44-45; Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року. – Нью-Йорк, 1967. – С.8.

10. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934. – С.328-330.

11. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.І: Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С.57.

12. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р. – С.77.

13. Там же. – С.96.

14. Там же. – С.99.

15. *Галаган М.* З моїх споминів. – К.: Темпора, 2005. – С.213.

16. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р. – С.83.

17. Хроніка // Рідне слово. – 1 квітня 1917. – С.4.

18. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р. – С.83.

19. *Стрілець В.* Українська радикально-демократична партія: вигоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – К., 2002. – С.89.

20. Місцеве життя // Вісник Товариства “Просвіта” у Катеринославі. – 8 квітня 1917 р. – С.4.

21. Український національно-визвольний рух... – С.205-206.

22. Украинская радикально-демократическая партия // Киевская мысль. – 9 апреля 1917 г. – С.2.

23. *Лотоцький О.* Перед бурею (Сторінка спогадів) // Тризуб. – 1927. – Ч.19. – С.20.

24. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – Т.І. – С.58.
25. Український національно-визвольний рух... – С.140.
26. Там же. – С.138.
27. *Христюк П.* Записки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т.І. – Відень, 1921. – С.36.
28. Там же. – С.36; Український національно-визвольний рух... – С.132.
29. *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2003. – №3. – С.67.

Резюме

На основани документах, воспоминаний современников и материалов прессы проанализирована эволюция концепции национального государственного формирования в программах передовых украинских политических партий в первые месяцы после Февральской революции 1917 г.

Ключевые слова: национальный вопрос, политические партии, Украинская революция.

Одержано 13 листопада 2007 р.

УДК 94(477)-058.244“18-19”

В.С.Лозовий

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті робиться спроба з'ясувати місце селянського чинника в українській суспільно-політичній думці зазначеного періоду

Ключові слова: селянство, суспільно-політичні процеси, влада.

В силу історичних обставин у ХІХ – початку ХХ ст. у соціалній структурі українського народу селянство складало переважну більшість. Саме ця обставина спонукала українських громадських та політичних діячів до наукових і публіцистичних рефлексій щодо визначення ролі та місця хліборобської верстви у суспільно-політичних процесах. Відтак, метою статті є спроба з'ясувати місце селянського чинника в українській суспільно-політичній думці зазначеного періоду.

Дана тема у згаданому ракурсі ґрунтовно не досліджувалась. Лише окремі її аспекти знайшли відображення у працях сучасних вітчизняних істориків та політологів¹, у колективній монографії “Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз”², підручнику “Основи етнодержавознавства”³.

В українській суспільно-політичній думці ХІХ – початку ХХ століть селянський фактор займав провідне місце. Так, вже кирило-мефодіївцями постулювалася думка про особливу роль селянства, яке ототожнювалося з народними трудовими масами.

Особлива ідеалізація селянського способу буття та антиміський пафос притаманні творчості одного з кирило-мефодіївців П.Куліша. У творі “Хутірська філософія” він відтворив найбільш відповідну українській селянській ментальності концепцію народного аграрного соціалізму. У своїй народницькій концепції він відводив пріоритетну роль селянству, основними ідеями тут є право бідняка на майно багатіїв і непорушність зв’язків суспільства із селянством. П.Куліш намагається евангелізувати народницьку ідеологію, показати, що саме селянське життя співвідноситься з божими заповідями, тому стверджує, що хutorяни повинні “селянську філософію проповідувати, взявши її прями́сінько із Євангелія”⁴. Основною локальною формою, яка може забезпечити відповідність тогочасного і майбутнього суспільно-політичного розвитку України національному характеру і прадавній суспільній традиції, є, на думку вченого, село, хутір, оскільки цінності, що реалізуються в хутірськiм житті, є вічними і сталими. Питання нівеляції та зникнення міст і залучення їх населення до хутірського способу життя П.Куліш розглядає крізь призму соціальної справедливості та суспільного егалітаризму. “Треба, – пише він, – містам розсіпатися на села, на хutorи і з’їздитися лише до контор на засідання на короткий час, ніяк не злагоджуючись у велетенських скоповищах многолюдства, не утворюючи дорожнечі, не наживаючи рівнодушності до неможлих, не розриваючи сусідських зв’язків із селянами – лише тоді бідність як-небудь зрівнялася б з багатством”⁵.

Ідеалістичних селяноцентричних поглядів дотримувався й С.Подолінський. Він висловлював жаль з приводу того, що люди допустили розклад сільських “громад”, і це призвело до створення держави. Згідно з його концепцією, самоврядні громади повинні формуватися на моральному принципі, корені якого він знову ж таки вбачає в давніх землеробських суспільностях, і який розвинений в Україні самими умовами нероздільного зв’язку людини із землею, хліборобством.

У свою чергу, М.Драгоманов, з огляду на соціальну структуру українського народу, створив концепцію українців як “мужицького народу, сіль-

ської громади” та “плебейської нації”⁶. М. Драгоманов висунув ідею щодо центральної ролі селянства в становленні соціалізму. За майбутнього державного устрою кожна особа, кожна спілка, кожна громада має бути вільною від насильства згори. Мета, яку треба втілити, “зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство людей і товариств”⁷. Погляди М. Драгоманова мали великий вплив на подальший розвиток української громадсько-політичної думки і на державне будівництво в період Української Народної Республіки.

Отже, мріючи про справедливе, вільне суспільство, Драгоманов, Подолінський, як і більшість української інтелігенції, всі погляди звертали до української сільської “громади”, вбачаючи в ній силу, здатну здійснити корінні соціально-політичні перетворення в українському суспільстві⁸.

Концепцію українського селянства, як єдиного носія ідеї “народу”, розвинув у своїх працях М. Грушевський. Досліджуючи історію українського народу, вчений зазначав, що його ідеалами “на які він майже заглянув за Хмельниччини, але досі не осягнув і які ще попереду – це свобода, рівноправність та автономія...”⁹. Він був переконаний, що народ, тобто українське селянство, може стати політичною основою державного й економічного життя і вже в добу революції в 1917–1918 роках розвинув та обґрунтував цю тезу. Констатуючи, що буржуазія та пролетаріат не можуть бути соціальною базою українського державотворення, М. Грушевський стверджує, що “соціальне й державне будівництво” в Україні повинно мати “своєю підставою інтереси трудового селянства”¹⁰.

Погляди М. Грушевського, що цілком викристалізувалися у початковий період Української революції і були оприлюднені в друкованих виданнях, фактично набули статусу ідеологічних засад національно-державного будівництва. Лідер українського національно-визвольного руху писав: “Головною підставою сеї Великої України, ще довго, коли не завсіди, буде селянство і на нім прийдеться її будувати”. Україна, на його думку, зможе відродитись лиш тоді, “...коли встане наново сей скинений в безодню пільми й несвідомості титан, сей позбавлений зору й сили, обстрижений зі своєї політичної і національної свідомості Самсон”¹¹.

Розуміючи величезне значення для селянства розв’язання земельної проблеми М. Грушевський ще в 1906 р. писав: “рішення аграрної справи, буде мати незвичайну вагу в очах заінтересованих селянських мас, ... бо до мотивів загальнодемократичного характеру тут з незвичайною силою прилучається мотив національний”¹². Вчений вважав, оскільки великими землевласниками в Україні є передусім неукраїнці, вирішення аграрного питання та передача селянам колись загарбаної у них землі буде актом історичної справедливості стосовно українського народу.

Зважаючи на слабку національно-політичну свідомість народних мас, щоб залучити селянство до державного будівництва у формі автономії України, М.Грушевський та Центральна Рада тісно пов'язала її становлення з вирішенням аграрного питання. Голова Центральної Ради зазначав, що вся земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Щоб зберегти соціальну стабільність, на відміну від ліворадикально налаштованих есерів він вважав, що земельні угіддя треба викупити, а не безкоштовно забирати у власників¹³. Однак, остання теза не стала домінуючою в аграрній політиці Центральної Ради, яка врешті проголосила безплатну конфіскацію землі.

М.Грушевський прагнув становлення Української державності у формі автономії, але загалом негативно ставився до держави. Все ж він визнавав її значення як певного каталізатора, який формував, у принципі, пасивну народну масу, накидаючи їй політико-державний, культурний, економічний та юридичний устрій. Якщо ті устрої вирости “на ґрунті народнім” і “відповідали потребам народним”, то вони сприймалися за своє, якщо ні – то народні маси повставали проти таких устроїв¹⁴. Відтак надалі, будучи на чолі Центральної Ради, М.Грушевський розробляв владну модель, яка б, на його думку, не нав'язувала масам певні адміністративні структури, а була найбільш наближена до народних ідеалів сприйняття влади. Вчений вважав, що влада в країні повинна бути демократично обраною та ненасильницькою, забезпечити свободу і рівність громадян. Він писав: “Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!”¹⁵. Прикметно, що формування владних інститутів М.Грушевський починає з сільських органів. Управлінські структури мали формуватися не зверху-вниз (влада для держави), а знизу-вверх (влада для народу). Вчений вважав, що українська держава повинна бути демократичною, побудованою на засадах соціальної справедливості та відстоювати інтереси трудового народу, тобто бути істинно-народною республікою¹⁶.

Через неповноту соціальної структури українського народу створити ідеологічні засади українського національного руху та втілювати їх в життя могла лише інтелігенція. Оскільки українська інтелігенція у переважній більшості походила з села (діти селян, сільських вчителів, священників), її національна та суспільна свідомість формувалася у соціокультурному середовищі українського селянства. Вирішення соціальних та національно-культурних проблем села складало важливу частину її політичного світогляду. Відтак, переважна більшість української інтелігенції сповідувала

народницьку або соціалістичну ідеологію, у світлі чого національна держава являлася швидше засобом, ніж кінцевою метою. Як відомо, в українській суспільній думці кінця XIX – початку XX ст. домінували соціалістичні та федеративно-автономістичні погляди, тим часом як державницька, самостійницька ідея, хоч і була вже сформульована, не набула ані теоретичної завершеності, ані масового поширення, на відміну від радикальних соціальних гасел українських політичних партій¹⁷.

І.Лисяк-Рудницький зазначив, що до першої світової війни основною причиною переважання в українському національно-визвольному русі народницьких та соціалістичних течій над консервативною течією “було й те, що царська Росія була цілком несприятливим ґрунтом для розвитку консерватизму європейського, ліберального типу, і ритм її політичного життя хитався між крайностями революції й реакції. Це також некорисно відбивалося на українському консерватизмі”¹⁸.

Абсолютизуючи суспільно-політичну роль народних мас (селянства) як рушійного чинника історичного процесу, а їхні інтереси – як єдиний критерій суспільної оцінки, українські інтелігенти-народники вбачали в державі передусім інструмент насильства. Такий погляд на державу призводив до гіпертрофування ролі елементів громадянського суспільства, самоврядних структур та ігнорування легітимно-репресивної ролі держави як регулятора суспільних відносин, що в умовах зародкової суспільно-політичної культури більшості населення торувало шлях до охлократії та анархії.

Крім того, суттєвою вадою української соціалістичної демократії було те, що її представники часто мислили не категоріями влади, а лише перманентної опозиції до неї, що зумовлювалося сприйняттям російської імперської державності як ворожої та чужої¹⁹.

На початок XX ст. у Російській імперії суперечливо поєднувалися модернізаційні процеси в економіці, передусім в промисловому виробництві, з рудиментами кріпосництва та архаїки у сільському господарстві й на селі. Ця суперечність яскраво відбилася у функціонуванні структур влади та права, коли більша частина населення – селянство – була відчужена від системи державно-правових відносин.

Таким чином, з настанням Люгнєвої революції 1917 р., в силу неповноти суспільної структури українського народу, соціальною базою національно-визвольного руху могло стати лише селянство, з його аграрно-традиційним світобаченням. Саме селянство перебувало в центрі концепцій суспільно-політичних перетворень і державного будівництва українських вчених та громадсько-політичних діячів. І будь-яка влада при втіленні своєї політичної програми і щоб втриматися біля державного “керма”, вимушена була враховувати його соціально-економічні прагнення та інтереси, а та

кож ментальні настанови та стереотипи. Відтак, ставлення селянства до владних режимів та їх політики в період Української революції 1917–1921 рр. й визначило хід військово-політичних подій на терені України.

Примітки:

1. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001; *Потульницький В.А.* Нариси української політології (1819–1991). – К.: Либідь, 1994; *Ігнатенко В.В.* Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття // Український селянин: 36. Наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.55-56.

2. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996.

3. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Либідь, 1997.

4. *Ігнатенко В.В.* Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття. – С.56.

5. Цит. за: Основи етнодержавознавства. Підручник. – С.193.

6. *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ, Кембрідж, 1991. – С.31-32.

7. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. – С.7-9.

8. Основи етнодержавознавства. Підручник. – С.193.

9. Цит. за: *Левенець Ю.* Назв. праця. – С.271.

10. *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – С.37.

11. *Грушевський М.* На порозі нової України // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – С.162.

12. *Грушевський М.* Аграрне питання // З біжучої хвилі. – К., 1907. – С.103-104.

13. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть // Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.119.

14. *Левенець Ю.* Назв. праця. – С.488-489.

15. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.116.

16. *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.3-27.

17. *Верстюк В.Ф.* Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА “Гандем-У”, 2000. – Вип.ХІ. – С.22.

18. *Лисяк-Рудницький І.* Консерватизм // Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака. – К.: Основи, 1994. – С.126.

19. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: Нічлава, 1997. – С.18.

Summary

An attempt to find out the place of peasant factor in the Ukrainian social and political mind of the noted period is done in the article.

Key words: peasantry, social and political processes, power.

Одержано 17 жовтня 2007 р.

УДК 94(477):323“312”

В.В.Нечитайло

ТЕХНОКРАТИЧНИЙ ПІДХІД У ДЕРЖАВНІЙ АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ І ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Досліджується сутність технократичного підходу в державній аграрній політиці України і його вплив на сучасний розвиток сільського господарства.

Ключові слова: технократизм, аграрний сектор економіки, селянство, сільський соціум.

Актуальність проблеми відродження, збереження та розвитку українського села є очевидною не лише для науковців, а й для широкого загалу¹. Вона зумовлена, по-перше, тенденціями змін у сільській місцевості України, які призвели до загрозливої стагнації українського села. За роки державної незалежності завдано другого після голодомору і колективізації (війна в розрахунок не йде) потужного удару по генетичному коду української нації. По-друге, якщо в минулому дослідники звертали увагу переважно на “народ”, “селянство” як головний фактор формування української автентичності, національної культури і духовності, то тепер дедалі частіше утверджується певна ідеалізація українських еліт і недооцінюється роль селянства в цьому процесі, з чим не можна погодитись. Як зазначає академік Я.Ісаєвич, селянство в усі часи “було фактором континуїтету, тягlosti української культури, завдяки чому кожна чергова денационалізація еліт не закінчувалася зникненням етносу”². По-третє, технократичний підхід, що дедалі настирливіше завойовує позиції в державній аграрній політиці

України, не лише створив загрозу нищення українського села, а й робить безперспективним розвиток усього сільськогосподарського виробництва.

У цій статті робиться спроба з'ясувати сутність, витoki і наслідки технократичного підходу в сучасній аграрній політиці України, проаналізувати наслідки його впливу на розвиток сільського господарства.

Автор поділяє погляди зарубіжних і вітчизняних вчених, які вважають основними причинами кризового стану, в якому опинилось українське село, відсутність у державі всебічно відпрацьованої стратегії розвитку аграрного сектора економіки, невміле здійснення перетворень на селі, великий розрив між політико-правовою базою реформування соціально-економічних відносин та їх виробничо-господарським, економічним і політичним наповненням. Тривалість земельної реформи, об'єктивна неможливість розв'язання в короткий термін її найгостріших проблем призвели до того, що в цей період переважними виявилися проміжні економічні, соціальні й політичні відносини, можна сказати, проміжний суспільний устрій, відмінний і від державного соціалізму попередніх десятиліть, і від ринково-капіталістичних порядків.

Трансформування аграрного сектора економіки з колгоспно-радгоспної системи в сучасну модель господарювання супроводжувалося серйозними системними помилками, причому деякі з них були не новими – вони неодноразово давали про себе знати на попередніх етапах модернізації сільськогосподарського виробництва. Мова йде про технократизм як форму догматичного, механістичного світогляду й діяльності. Особливо небезпечним він є в організації сільськогосподарського виробництва. Технічні знання і стиль мислення людини без глибокого розуміння специфіки цього виробництва, природи біологічних, соціальних систем і їх взаємозв'язку відсторонює селянина від природи, результатів своєї праці, перетворює його, за словами М.Бердяєва, в механічне знаряддя виробництва продуктів³.

Технократична ейфорія у поєднанні з запереченням специфіки сільськогосподарського виробництва була характерною для початкового етапу соціалістичного будівництва в СРСР. Вона сприяла утвердженню поглядів, за якими сільське господарство в найближчі роки мало перетворитися в одну з галузей промисловості. Основою таких суджень слугував ізольований розгляд продуктивних сил і виробничих відносин, нерозуміння суті їх діалектичної єдності. Вважалося, що головною причиною технічної відсталості сільського господарства є недосконалі виробничі відносини. Перетворення цих відносин, їх корінна перебудова розглядалась як єдина передумова майбутнього господарського прогресу⁴.

Для обґрунтування цієї думки більшовицька влада залучила офіційну науку. У грудні 1929 р. в Москві було організовано проведення першої

Всесоюзної конференції аграрників-марксистів, на якій було піддано нищівній критиці погляди на сільськогосподарське виробництво як на специфічну галузь економіки, де людина знаходиться в особливій залежності від природних умов та біологічних законів, що визначають функціонування рослинних і тваринних організмів. У такому міркуванні комуністи-аграрники вбачали гіперболізацію значення специфіки сільського господарства, спробу обґрунтувати законність дрібної форми виробництва⁵.

Посилаючись на те, що в сільському господарстві велике виробництво начебто має абсолютну перевагу над дрібним, вчені-марксисти дійшли висновку, що стабільний розвиток індивідуального селянського господарства взагалі неможливий і що суспільство перебуває напередодні остаточного переходу всього виробництва до соціалістичних форм, тотального усупільнення, в результаті чого буде діяти закон переваги великих усупільнених форм господарства, що покладе край капіталістичним тенденціям⁶.

Аграрники-марксисти звели всю багатогранну систему економічних і соціальних відносин до єдиного фактора – техніки. Водночас вони визначили рушійні сили, які, на їх погляд, мали забезпечити розвиток села в соціалістичному напрямі. Серед них найголовнішими вважалися: керівництво пролетаріату, перетворююча роль індустрії та переваги великого сільськогосподарського виробництва. Й. Сталін, який брав участь у роботі конференції, звернув увагу на необхідність боротьби з буржуазними теоріями, зокрема з теоріями “самопливу” в соціалістичному будівництві та “економічної еквівалентності”⁷. Водночас він підкреслив революційне значення радянських аграрних законів, які ліквідували приватну власність на землю і знищили абсолютну ренту⁸.

Критикуючи буржуазні теорії, лідер радянських комуністів і гадки не мав, що сам сповідує ідеї однієї з них – теорії технократизму. Технологічний детермінізм, що намагався узаконити войовничо-хижацьке відношення до природи, матеріалізувати за допомогою техніки волю і розум людини-завойовника і людини-хижака (“Raubter” за Шпенглером), був властивий деяким західним соціологічним концепціям. Технократичне розуміння людини виявлялося у її відокремленні від умов існування. При такому підході вона розглядалася як елемент системи, гвинтик, що не має власної цінності. Тому модель великого колективного сільськогосподарського підприємства, що поступово мало перерости в агроіндустріальний комбінат, не є ні оригінальною (її можна надібати у творах, скажімо, Сен-Сімона), ні науково доцільною.

Про хибність твердження начебто велике виробництво має абсолютну перевагу над дрібним у сільському господарстві говорили вчені ще напередодні Першої світової війни. Так, за підрахунками В. Немчинова, в цей

період селянське господарство Росії виробляло біля 90% зерна, в тому числі майже 80% – товарного⁹. Якщо ж брати сукупний продукт землеробства й тваринництва, то селяни виробляли 92,6% (за вартістю), а поміщики – лише 7,4%¹⁰. Про те, що найефективніші форми ведення сільського господарства мали місце в невеликих сімейно-трудовах господарствах, які усуспільнювали не сферу виробництва, а сферу обігу, де економічні відносини регулювалися торговою, збутовою і кредитною кооперацією, неодноразово писав О.Чаянов¹¹. Його теорія сімейного селянського господарства була успішно реалізована у багатьох західноєвропейських країнах у процесі модернізації аграрного сектора економіки.

У незалежній Україні тривалий час твердження про абсолютні переваги великого сільськогосподарського виробництва над дрібним серед учених майже не дискутувалося. При цьому не бралися до уваги дослідження західних фахівців у цій галузі. Наприклад, відомий дослідник трансформації сучасних аграрних відносин Ц.Лерман з цього приводу зазначає: “Емпіричні дані, зібрані в країнах СНД, Центральної і Східної Європи, наочно демонструють, що великі колективні або корпоративні підприємства не випереджають індивідуальні ферми за показниками своєї діяльності, що суперечить успадкованому від соціалізму переконанню в перевагах великих господарств”¹².

А в цей самий час один із керівників української держави висловлює цілком протилежну думку: “Світові тенденції і власний досвід свідчать про те, що майбутнє – за великими підприємствами, які мають можливість значно швидше освоювати інновації та здійснювати технологічні прориви”¹³.

Віддаючи перевагу великим колективним підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах, українська влада поставила в нерівні умови господарювання з ними індивідуальні фермерські господарства: якщо лише за 1994–1999 рр. з перших держава списала 6,8 млрд. грн. боргів, крім того, надала їм допомогу у вигляді відсоткових бюджетних кредитів, прямих дотацій, різних податкових пільг, поставок сільськогосподарської техніки за лізингом на загальну суму 3,1 млрд. грн., то за цей самий час допомога фермерам була швидше символічною, ніж ефективною¹⁴.

Що ж до реальної віддачі великих приватних підприємств, то вона залишається бути мізерною. Як відомо, валова продукція сільського господарства з 1990 року до 2004 року зменшилась удвічі, причому таке тотальне скорочення відбулося за рахунок товарних господарств. Якщо 1990 року співвідношення між товарним і домашнім господарствами в обсягах продукції рослинництва було 4 до 1, а тваринництва – 2 до 1, то 1995 року обсяги продукції тваринництва зрівнялися між собою. 1999 року це відбулося і в галузі рослинництва. А за підсумками 2003 року в домашніх

господарствах селян було вироблено продукції тваринництва у 2,6 рази більше, ніж у сільськогосподарських підприємствах¹⁵.

Як останні на практиці здійснюють “технологічні прориви”, розповідає відомий журналіст-аграрник О. Гапарига. “Наскільки “ефективні” озброєні казна-звідки взятою дорогою технікою олігархічні МТС, ми мали змогу бачити минулого літа неподалік задимлених автотрас, що ведуть на південь, – пише він. – Зібравши “вершки”, нові “ефективні” господарі просто спаливали “корінці”, не турбуючись про соціальні й економічні наслідки”¹⁶.

Нікому не секрет, що для порятунку села справді необхідні значні інвестиції. Однак це аж ніяк не означає, що держава має забезпечити доступ до землі усім, хто володіє капіталом. Селу потрібен селянин-господар, а не “рятівник”, що з’явився невідомо звідки. На жаль, це питання, як і будь-яка інша проблема реформування земельних відносин, вирішується за спиною селян – формальних власників землі. “Власники капіталів, навіть якщо вони репрезентують інші галузі, утворюють величезні агрохолдинги, що займають 200–500 тис. га землі, – зазначає голова асоціації фермерів Волинської області М. Собуцький. – Холдинги формуються в умовах, коли в Україні широко обговорюються питання ринкового обігу землі сільськогосподарського призначення. Висловлюються побоювання, і не безпідставно, що нинішня ситуація призведе до виникнення латифундій у тих, хто володіє великим капіталом. Головним мотивом багатьох зовнішніх інвесторів, не пов’язаних із сільським господарством, є не внутрішня турбота про долю українського села, а прагнення заволодіти величезними масивами земель, ціна на які у перспективі стане дуже високою”¹⁷.

Судження про можливість формування в Україні не західноєвропейської, а латиноамериканської чи африканської моделі сільськогосподарського виробництва не поодинокі, й для них є підстави. Так, у Донецькій області значну частину колишніх колгоспних і радгоспних земель взяти в оренду шахти, енергетичні концерни, металургійні комбінати. Шахта ім. Засядька, наприклад, отримала землі десяти господарств, розташованих на території Слов’янського, Краснолиманського і Костянтинівського районів, акціонерному товариству “Металургійний комбінат ім. Ілліча” належить земля двадцяти господарств Новоазовського, Володарського та Першотравневого районів. Великі земельні масиви орендують концерни “Енерго”, асоціація “Рост” та інші підприємства¹⁸.

Така “технологізація” виробництва здійснюється в усіх регіонах. Вона веде до масової “наймитизації” селян і означає заперечення реалізації проголошеного владою курсу на формування в селі середнього класу. А без нього демократія перетворюється у фікцію, охлократію, вигідну лише тим силам, які “бачать в селянстві об’єкт політичного маніпулювання”¹⁹.

В умовах України переведення власності у статус приватно-орендної означає існування в суспільстві прихованих форм домінування. Таким прихованим власникам не вигідно ні самим інтенсифікувати підконтрольні їм господарства (вони і без того мають великий прибуток), ні давати можливість робити це іншим, оскільки право власності юридично не закріплене за ними і передача ініціативи означатиме втрату контролю.

Ця практика теж не є новою: тривалий час застосовувана радянськими вченими економічна теорія, що абсолютизувала трудову вартість, не визнавала, по суті, того факту, що у створенні додаткової вартості, крім праці, беруть участь і матеріальні ресурси, в тому числі й земля як найважливіший засіб виробництва. У результаті, як зазначає П.Саблук, “у сільського господарства лише брали, не віддаючи йому того, що належало віддавати відповідно до вартості всього ресурсного потенціалу (включаючи землю) для ефективного відтворення”²⁰.

Земля як ресурс виробництва бере безпосередню участь у формуванні доходів, тому в системі розподільчих відносин з цим ресурсом не можна не рахуватися. Його слід розглядати у тісному переплетінні з трудовими відносинами – і як причину, і як наслідок цих відносин. На жаль, сучасний стан використання землі в Україні критичний. Посідаючи перше місце у світі щодо розораності землі (із 41,8 млн. га сільськогосподарських угідь 32 млн. га становить рілля), наша країна водночас має значні проблеми щодо деградації земель (80% розораних земель потребують комплексних підходів до їхньої нейтралізації аж до повного виведення з-під розорювання). Зокрема, йдеться про виведення з ріллі 10 млн. га з подальшим переведенням їх у кормові угіддя²¹.

Внаслідок недбайливого ставлення до землі, з кожним роком знижується родючість українських чорноземів. Оскільки рівень застосування мінеральних добрив низький, а врожай формується переважно за рахунок природної родючості ґрунтів, останні, внаслідок деградаційних процесів, збіднюються на поживні речовини. Якщо баланс цих речовин за період 1986–1990 роки був позитивний щодо фосфору (24,9 кг/га) і майже рівнозначний щодо азоту і калію, то у 1996–2000 роках він став негативним за всіма елементами живлення (76,7 кг/га), причому при високій врожайності від’ємний баланс постійно зростає²².

Підсумовуючи, зазначимо, що однією з причин тривалої кризи в аграрному секторі України є технократичний підхід щодо вирішення проблем сільськогосподарського виробництва, який виступає у вигляді сучасної форми догматичного, механістичного світогляду, відділяє селянина як суб’єкта виробництва від умов його існування, й надалі закріплюючи його в статусі наймита. За таких умов дедалі очевиднішою постає небезпека

запровадження в Україні латиноамериканської моделі сільськогосподарського виробництва. У країнах цього регіону національні й транснаціональні компанії, що включилися у здійснення неоліберальних реформ, не лише не домоглися поліпшення економічної ситуації, а й значно погіршили її, що стимулювало посилення корупції і насильства. У Бразилії, наприклад, 4 відсотки земельних власників контролюють 79 відсотків сільськогосподарських земель країни, а 25 відсотків селян належать до категорії безземельних²³. Окремі бразильські латифундії за своєю площею переважають такі європейські країни, як Голландія чи Бельгія. Крім латиноамериканського, близьким нам може стати гіркий досвід деяких африканських країн, у яких, за словами професора соціології американського Northwestern University Уільяма Ріно, аграрна криза поглиблюється внаслідок симбіозу корумпованості з конкуренцією еліт у середині країн²⁴.

У будь-якій країні закони бізнесу вимагають запровадження новітніх технологій. Але технократизм, як і економічний раціоналізм, не можуть бути безоглядно застосовані для хліборобства, оскільки це означатиме визнання того факту, що в подібні механічні трансформації людина знайшла свого новітнього “левіафана”, від опіки якого їй уже ніколи не звільнитися, що не мораль і традиції народу будуть визначати у нинішньому тисячолітті людську свідомість, а економічний детермінізм.

Примітки:

1. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За редакцією Штефана фон Крамона Таубаделя та Людвіга Штріве. – К.: Фенікс, 1999; *Онищенко О., Трегобчук В., Юрчишин В.* Аграрні перетворення: здобутки і втрати // Віче. – 1998. – №10; *Рябченко В.* Технократизм і доля українського села. – К.: Знання України, 2006.
2. *Ісаєвич Я.* Селяни України: вчора і сьогодні // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С.125.
3. *Бердяев Н.А.* Смысл истории. – М., 1990. – С.149.
4. *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С.281.
5. Труды Первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. 2-е изд. – Т.1.– М., 1930. – С.159-161.
6. Там же. – С.37.
7. Там же. – С.435, 442, 447.
8. Там же. – С.24.
9. *Нелчинов В.С.* Сельскохозяйственная статистика с основами теории. – М., 1945. – С.34.
10. *Чаянов А.В.* Крестьянское хозяйство: Избранные труды. – М.: Экономика,

1989. – С.27.

11. Там же. – С.29.

12. *Лерман Ц.* Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта // Вопросы экономики. – 2001. – №8. – С.24.

13. Економіка АПК. – 2003. – №2. – С.13.

14. *Нечитайло В.В.* Вказ. праця. – С.392.

15. *Рябченко В.* Вказ. праця. – С.21.

16. *Танарига О.* Погляд із хутора // Дзеркало тижня. – 2002. – 11 травня.

17. *Чечелюк П.* Кто спасет украинское село? // 2000. – 2007. – 2 ноября.

18. *Нечитайло В.В.* Вказ. праця. – С.13.

19. *Газін В.П.* Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 1993. – С.109.

20. *Саблук П.* Основні положення нової економічної парадигми національної продовольчої безпеки України в ХХІ ст. // Економіка України. – 2002. – С.54.

21. *Роїк М.* Сучасні науково обґрунтовані підходи до використання землі. – К.: Вид-во “ХХІ вік” – “ГРУД – Гри Пол”, 2003. – С.12.

22. Там же. – С.28.

23. *Нечитайло В.В.* Вказ. праця. – С.14.

24. *Власова О.* Денежки на пиво // Експерт. – 2006. – №20. – С.55.

Резюме

В статье исследуется сущность технократического подхода в государственной аграрной политике Украины и его влияние на современное развитие сельского хозяйства.

Ключевые слова: технократизм, аграрный сектор экономики, крестьяне, сельский социум.

Одержано 19 жовтня 2007 р.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43-25)“14-17”:338.45

М.Б.Петров

ПРОМИСЛИ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XV–XVIII ст.

У статті автор розкриває становище промислів в економічному житті міста, з'ясовує їхнє значення поряд з ремеслами, торгівлею та іншими видами господарської діяльності мешканців міста, його передмість і замкових сіл.

Ключові слова: млинарський промисел, позацехове ремісничє виробництво, винокуріння, місто, передмістя, цехове виробництво, замкові села.

Окрім торгівлі та ремісничого виробництва, в господарському житті Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. неабияку роль відігравали промисли. У змісті останнього такі українські історики як П.Сас¹, Д.Бойко, О.Компан, В.Маркіна² та інші розуміють дрібне ремісничє виробництво, в якому були зайняті не лише мешканці сіл, а й міст та містечок з метою отримання додаткових засобів до існування. О.С.Компан та Г.Д.Бойко українські промисли XV–XVIII ст. умовно ділять на дві групи. Першу із них пов'язують з підприємствами добувної промисловості³ (каменоломні, цегельні, вапнярки, людвісарні, порохівні тощо), а іншу – з переробкою продукції сільсько-господарського виробництва⁴ (млини, броварні, винниці, солодовні, воскобійні, підприємства по обробці шкір, мисливство, бортництво, рибні промисли тощо). Вважаємо, що до міських промислів доречно відносити й візництво, наймитування, позацехове ремесло і таке інше.

Незважаючи на свою актуальність, проблема кам'янецьких промислів XV–XVIII ст. не знайшла належного вивчення в історіографії, хоча окремих її аспектів побічно торкалися Ю.Сіцінський, О.Прусевич, П.Клименко, О.Компан, Т.Брянцева, М.Крикун, Ф.Кірик та ряд інших істориків. Зауважимо, що вказані дослідники лише ставили тему на порядок дня, віднайшли чимало джерел для її вивчення, частково їх опублікували,

однак спеціальних праць не створили. Аналіз історіографії та більш скрупульозне дослідження джерел засвідчує, що жителі міста займалися промислами з часу його виникнення. Причому, найбільш поширеним із них, котрий особливо був необхідним для функціонування міста, виступав борошномельний. В ньому вперше почала використовуватися механічна сила води. У Кам'янецькій хроніці від 22 березня 1444 р. записано, що “у Кам'янци була повінь, яка знищила фортецю і забрала водяні млини”⁵. Їхню кількість джерело не вказує, однак засвідчує, що млинів навколо воеводського центру було декілька. Один із них знаходився на р.Смотрич під замком, з боку Польських фільварків, інші (мабуть три) – на цій же річці в межах каньйону. Вони належали міським громадам: українській, польській та вірменській. Відомим є той факт, що у 1468 р. подільський воевода Станіслав з Ходча видав розпорядження про будівництво на р.Смотрич, між замком і селом Кубачівка, ще одного млина, в якому господарював мірошник Микола з Бохні. Не виключено, що дещо пізніше цей млин доглядав Марцин Мельник, кам'янецький міщанин, який у 1510 р. отримав привілей від короля на власний млин у Скалі-Подільській (на р.Збруч). В 1511 р. замковий млин з боку Польських фільварків потребував вже ремонту. Незабаром з ним це сталося, адже в 1535 р. люстрація зафіксувала діючими 2 замкових млини, один з яких давав річний прибуток в сумі 80, а інший – 6 злотих⁶.

Один із млинів повністю забезпечував борошном мешканців замку. В люстрації кам'янецького староства 1565 р. записано, що “млин під Кам'янем, від якого кам'янецькі міщани мають третю мірку, в оренді не перебуває, лише відповідний вимір з нього іде на замок. А міщани свою третю мірку орендують за 120 злотих”⁷. Млинар, який забезпечував функціонування замкового млина, мешкав до 1565 р. на Підзамчі. “Там садиба є одна, у якій мешкав старий млинар. Коли млин було спустошено, то млинар садибу залишив”⁸. Після руйнування дворища млинаря весною 1565 р., його садиба зразу ж перейшла до володінь “молодого пана Ячимірського”, мешканця Кам'янця. Втрата млина для замку, у якому мешкало чимало слуг, челяді і залишки, виявилася досить несприятливим явищем. Тому кам'янецький староста Мацей Влодек з Германова велів його відбудувати, а до господарських робіт зобов'язував залучати й жителів окремих старостинських сіл. З цього приводу в люстрації 1565 р. повідомляється, що жителі Довжка у 1565 р. “зобов'язані були греблю зводити біля нового млина під замком”⁹. З будівництвом нового млина замкова адміністрація не забарилася. Вже під осінь “новий млин під замком збудовано, який нині шнього року почав молоти від свята св. Марціна”¹⁰. Млин міг би виступати досить прибутковим, коли б в ньому “поставили другий камінь, а також

й третій може бути”¹¹. Названий млин вважався замковим і від нього на потреби його адміністрації направлялося 0,25 надходжень, а “міщани свою третю мірку орендували за 120 флоринів”¹². Того року до замку від функціонування млина поступило 240 флоринів¹³.

Млини міських громад здавалися в оренду. Говорячи про вірмен, зауважимо, що в 1545 р. вони вже мали декілька млинів. В Кам’янецькій хроніці під названим роком зафіксовано, що весною “вода досить піднялася і зруйнувала млини вірмен”¹⁴. Проте, до кінця того ж року їхня діяльність вже була відновлена. Про один з млинів в люстрації кам’янецького староства 1565 р. підкреслюється, що він знаходився “на річці Смотрич, на валу дещо вище Руської брами”. Вірмени здавали його в оренду і отримували від нього три частини прибутку (80 золотих). Четверта частина поступала на замок¹⁵. В наступні роки і десятиліття свої млини вірмени продовжували здавати в оренду. Їхньому магістратові річний прибуток від них у 1566 р. надійшов в розмірі 360 флоринів¹⁶. У 1573 р. вірменський магістрат здав в оренду одного млина українцю Васко на 7 років. Свідками цього процесу виступали Михалко, Васко, Прокоп і Бабич Федір. Васко зобов’язувався щорічно виплачувати вірменському магістрату по 60 флоринів (чотири рази). Внески орендатора фіксувалися в магістратських книгах. Зокрема, 22 лютого 1574 р. в актовій книзі було записано, що українець-мельник Васко за оренду млина вніс чергову суму грошей в розмірі 15 флоринів¹⁷. В березні та у вересні того ж року грошовий борг за Васко здійснив вірменин Якуб. Він же в червні 1575 р. заплатив борг в розмірі 50 флоринів і за українця Павла¹⁸.

Щодо оренди вірменських млинів в наступні роки, то збереглися і окремі судові непорозуміння, котрі зафіксовані в магістратських кам’янецьких книгах. Судова справа порушувалася за невчасну сплату оренди. Зокрема, у 1576 р. до вірменської лави на чолі з вїйтом Мільком і його судьями прийшла дружина мельника Павла (українка) разом з Міхном Хачковичем і повідомила, що її чоловік у встановлений термін не зміг заплатити борг оренди за млин в сумі 27 флоринів. Вона просила вїйта та лавників зачекати на вказану суму грошей до наступних святків і зобов’язувалася сама здійснити цю операцію. Поручителем за названу жінку виступив міщанин-вірменин Міхно. Він попросив писаря записати до магістратської книги його слова, “що коли ця жінка не дотримає слова, то він сам сплатить цю записану вище суму”¹⁹. Свій млин на р.Смотрич з 1574 р. мало єпископське село Зіньківці²⁰.

В XVII ст., у зв’язку із збільшенням кількості міського населення²¹, зростала й кількість млинів в Кам’янці. Більшість з них продовжували здаватися в оренду. Щодо вірменської громади, то їй належало 2 млини.

Підтвердженням їхнього функціонування був схвалений декрет короля від 19 січня 1649 р. За їхню діяльність та орендні умови експлуатації відповідав війт Кіркор. Саме в 1658 р. він від імені свого магістрату уклав орендну угоду на 3 роки з вірменином Аракедьовичем та євреєм Якубовичем. В угоді зазначалося, що орендарі протягом названого терміну брали на себе зобов'язання підтримувати млини у робочому стані, а також утримувати з долі своїх прибутків млинаря і прислугу. До обов'язків орендаря входив постійний нагляд за роботою механічного двигуна та за обслуговуючим персоналом, який ним наймався (складався з декількох осіб). Угода передбачала також сплату орендарями Кіркорового боргу в сумі 200 злотих шляхтянці Стефановій²². Інші приклади оренди вірменського млина зафіксовано у магістратських книгах за 1559 і 1660 рр. Щодо 1559 р., то орендну платню за млин Курила здійснив син Мілька. Вона становила 34 флорина і 6 грошей²³. У 1660 р. війт та присяжні вірменського магістрату сповістили, що “третю мірку у вірменському млині, право на яку нам щедро надано польськими королями і підтверджено нинішнім найяснішим Яном Казимиром, його королівською величністю, здали в оренду на один рік славетному Греськові, синові Мілька, за суму двісті флоринів польськими грішми”. Початок оренди починався на масниці у 1661 р. При умові “боронь боже повені чи пожежі, які б могли знищити млина і греблю та з інших причин, за яких його б не стало, тоді це залишається на наш розсуд”. З цим “пан Гресько погодився і сплатив початкові сто флоринів, а решту сто флоринів він повинен був віддати при закінченні оренди”²⁴.

Два млини мала і українська громада. Причому, зведення русинами другого із них польський король дозволив у 1658 р. Саме в тому році Ян Казимир “дозволив їм звести млин в Кам'янці, застерігаючи при цьому, що одна мірка з нього повинна була поступати до королівського скарбу, або до старост”²⁵. Опис міста 1672 р. засвідчує, що в Кам'янці було зафіксовано вже 7 млинів²⁶, а гравюра міста 1673–1679 рр. дає можливість більш конкретно локалізувати три із них (української, вірменської та польської громад) в передмісті Долина²⁷. Один із замкових млинів – Карвасарський, згадується у 1651 р., коли місто взяли в облогу козацько-татарські війська. Міська польська залога, у зв'язку з таким становищем, знищила передмістя, щоб все, що “wprzód Karwaszer, mlyn i insze domki, które mogły być na przeszkodzi zapaliwszy”²⁸.

Протягом XVIII ст. міські млини та їхнє функціонування знаходилося у постійному полі зору міської та замкової адміністрацій, хоча на початок названого століття їх залишилося лише чотири. Вони локалізувалися як у всьому каньйоні р.Смотрич, так і біля Замкового мосту, з його південного боку. Був млин і у передмісті Карвасари. Всі млини мали разом 14 жорен,

фолюшів і ступ²⁹. Як і у попередні віки, так і з самого початку названого століття міські магістрати дотримувалися практики здачі млинів в оренду. Свідченням цьому слугують магістратські книги. В одній із них за 1702 р. йдеться про те, що окремі міщани брали млини у відкуп. Причому, як і раніше, “третя мірка в млині як польському так і руському” мала поступати міщанам. В умовах контракту зазначалося також “aby slody w żadnym mlynie, ciz panowie arędarze tego przestrzegaiąc, nie dopuszczali mleć, prócz we mlynie lackim”³⁰.

Писемні джерела засвідчують, що у 1715 р. весняна повінь дещо поруїнувала млини та Замковий міст, який до серпня того ж року було реконструйовано. Вдалося швидко відновити тоді ж і діяльність “млинів під мостом”³¹. Причому, інженери і будівельники відрегулювали течію води під мостом з півночі на південь крізь кам’яну арку таким чином, щоб не “poguszać zbudowane tu mlyny”³². Про прибутки карвасарських млинів промовляють судові акти українсько-польського магістрату 1704 р. Саме тоді кам’янецький міщанин – шафар – на виборах до магістрату заявив, що колишній війт названого магістрату Броніслав Ісаевич, який розпоряджався прибутками карвасарських млинів, отримав від них в тому році надходження в сумі близько 7000 злотих. Однак звіт про прибуток Б.Ісаевич подав до магістрату лише на суму 700 злотих³³. Цікавим випадком із магістратської книги Кам’яця за 1716 р. постає життя карвасарського мірошника Антонія. Працюючи на вказаній посаді декілька років, він одружився і надіявся на щасливе життя. Однак його дружина Ганна виявилася зрадливою. Їй сподобався “ротмістр відважного полку Колчака” в Хотині, з яким певний час вона жила і навіть прийняла магометанство. За те, що християнка Ганна “cudzlostwom bawila sie” і зрадила віру, подільський старостинський суд виніс їй смертний вирок. Його він вирішив здійснити “під час торгу” в Кам’яці на ринку, щоб Ганна “mieczem karana byla”³⁴.

В перші десятиліття XVIII ст. розподіл прибутків між старостинською владою і міщанами від млинів (три частини) досить часто приводив до різних непорозумінь, які іноді слугували підставою для королівських комісарів скасовувати відповідні надходження для міщан. Правда, така ситуація тривала не довго, оскільки у 1723 р. Август II своєю грамотою повернув місту прибутки від млинів³⁵. Люстрація Кам’яця 1734 р. засвідчує, що один із них продовжував знаходитися в північній частині Долини і називався “Міським”. Біля млина локалізувалися “dom Matfia Melnika, izba z alkerzem w izdebka” та “dom Matyasza Melnika”³⁶. Непорозуміння з приводу третьої мірки міщанам від млинів виникали і в наступні роки, однак вже від орендарів. Так, у 1737 р. орендар кам’янецьких млинів Лейзор Мошкович всі річні прибутки від них привласнив собі і не поніс жодного покаран-

ня. Крім того, він “kłodki mieyskie od beczek poodbiwal y zboże do siebe ze młynów pozabierał”³⁷. З часом справа про прибутки міщанам від млинів налагодилася, а їхня кількість на 1746 р. сягала 5. Один із них знаходився під замком, з боку передмістя Польські фільварки, другий – міський (мурований) – у північній частині каньйону, третій і четвертий – біля Замкового мосту і п’ятий – на Карвасарах³⁸. Продовжували існувати млини (по одному) в Зінківцях і на Біланівці³⁹. Причому, в млині останнього передмістя на початку 60-х рр. XVIII ст. було встановлено ще й фолюші для виготовлення (биття) сукна. Свідченням цьому слугує запис у магістратській книзі за 1761 р., де стверджується, що “przyszly z Zinkowies na Bilanowkę mlynarz miasta z regentom z tym oświadcza sie, aby mu bylo pozwolono kostem swoim na Bialanowce wystawic folusze”⁴⁰.

Розташування млинів в долині р.Смотрич засвідчує, що у великі весняні повені вони досить часто руйнувалися, а потім відновлювалися. Так ставалося з ними у 1770, 1774, 1781, 1786 та в інші роки. В люстрації Кам’янця 1789 р. зафіксовано, що в місті продовжувало функціонувати три млини, а решта – у передмістях: Карвасарах, Біланівці і Зінківцях. Щодо Карвасар, то там функціонувало “2 mlynu o 6 kamieniach”, а третій лише було закладено на 2 камені⁴¹. Правда, для належного задоволення потреб міщан і передміщан борошном, названа кількість млинів для міста було недостатньою⁴².

Після млинарства найбільш розвинутим промислом в Кам’янці-Подільському у досліджуваний період виступав винокурний (gogzelnictwo). Найдавніші писемні свідчення про броварню в місті зафіксовано у 1475 р. Саме тоді війт руської громади міста Микола подарував Ганні, внучці своєї дружини, ділянку землі біля броварні в південно-східній частині долини р.Смотрич⁴³. Під 1514 р. на Польському ринку згадується і солодовня. Ділянку землі під її побудову подарував польський король “Тригору киевлянину, який звів солодовню на плацу”⁴⁴. У XV–XVII ст. число солодовень і броварень в місті збільшувалося. Вони належали представникам всіх трьох громад і приносили значні прибутки. Причому, право на зайняття пивоварінням завжди становило конкуренцію між міськими громадами, за що вони постійно сперечалися з польською адміністрацією міста. Так сталося і у 1552 р., коли вірмени звернулися до короля Сигізмунда Августа з клопотанням про надання їм рівних прав, як і представникам інших міських громад на варіння пива, сичення меду і продажу різних напоїв. Король підтримав назване клопотання. Воно було схвалене у тому ж році на сеймі в Пйотрокові⁴⁵. Після королівського привілею у вірмен швидко почали з’являтися корчми, броварні тощо. Так, наприкінці 50-х рр. XVI ст. корчмами в місті володіли Задик і Хануско. З’ясовується, що Хануско був

винен мешканцю Хотина Петру Узуну 80 флоринів. Термін виплати боргу минув у 1559 р. на Луцький ярмарок. Оскільки Хануско його не сплатив, то вірменська лава м. Кам'янця за борг зобов'язала його в якості відшкодування передати свій будинок Петру, "який знаходився біля корчми Задика, і котрий також є корчмою"⁴⁶. Відомою була у вірмен корчма і у 1561 р., коли її власник виступав свідком щодо купівлі-продажу вірменином Багдасаром коня у Дірадура⁴⁷.

Податкові документи 1578 р. засвідчують, що в місті у тому році лише в польській громаді числилося 11 пивоварів, які сплачували податок старості по 1 флорину⁴⁸. Протягом XVI–XVII ст. броварні, як і млини та митні збори з напоїв в місті, здавалися в оренду. За 1658–1660 рр. збереглися три контракти, укладені між кам'янецьким старостою Яном Замоївським та різними орендарями. Предметом їхніх угод слугували такі статті міських прибутків, як оренда броварень, млинів і податки з напоїв. До кам'янецької оренди належали також "корчми і шинки, 3 броварні, міська та позаміська винниці". У 1658 та 1659 рр. сума оренди від них досягала відповідно 10 і 9 тис. злотих⁴⁹.

Функціонувала броварня і в замку, яку обслуговував окремо найнятий пивовар. У 1566 р. на його утримання замкова адміністрація витратила 8 флоринів і 2 гроша. З'ясовується, що до обов'язків пивовара входило забезпечення пивом замкову челядь. Він організовував "piwa na każdy tydzień warow 2, a dla sprawowania tlok na żniwo i košbę – warów 3; wychodzi do roku 118: pszenicznych 40, a jęczmiennych 78". До кожного вару пива подавалося ще й "chmielu po 1,5 trzecinnika; wychodzi do roku trzetcinników 177"⁵⁰.

У XVII–XVIII ст. пивоварний промисел в місті продовжував розвиватися. Писемні джерела засвідчують, що на початку 30-х рр. XVIII ст. прерогатива зайняття ним зосереджувалася переважно у володінні католицьких орденів. Так, люстрація Кам'янця 1734 р. засвідчує, що в долині р. Смотрич знаходилися пивоварні отців єзуїтів, кармелітів і міщанина Вірницького⁵¹. У другій половині XVIII ст. кількість пивоварень зростає. Вони перейшли у приватну власність міщан. Якщо у 1789 р. власниками пивоварень в Долині, що розташовувалися недалеко від Польської брами, були міщанин Йозеф Вірницький, Сигізмунд Мазуркевич, Йозеф Стубицький і міщанка Лезицінька⁵², то у 1799 р. з'являється ще й пивоварня Станіслава Леврініча⁵³.

З розвитком в місті пивоварень та винниць зростала кількість корчм і виготовлених різних напоїв. Опис кам'янецького замку 1494 р. зафіксував їх в української та вірменської громад міста 10. Від кожної корчми власники сплачували податок в розмірі 7,5 польських гроша⁵⁴. Відомостей про корчми польської громади на той час не виявлено, однак вони функціонували. Збереглися свідчення про податки з пивоварів. За рік кожен з них

сплачував 4 копи польських грошей⁵⁵. Названий документ 1494 р. дає підстави говорити про те, що в замку також знаходилася пивниця (celarium)⁵⁶. Зауважимо, що міським громадам на володіння корчмами і на варіння горілки необхідно було мати дозвіл від короля. Польська громада міста такого привілею добилася ще у XV ст., котрий неодноразово підтверджувався у XV–XVII ст. Руській громаді таке право було надане королем лише у 1553 р. З приводу цього у королівській грамоті говорилося, що “ми взнали, що польські наші міщани Кам’янця мають надане нашими предками право виготовляти і продавати напій, який польською мовою зветься “gorzalka”, і від нього грошові збори проконсулами та консулами міста збираються від продавців і зібрані гроші надходять на громадські потреби міста, то визнаємо справедливим, щоб і руським жителям того ж міста Кам’янця надати таке ж право виготовляти названий напій – горілку та продавати його “як в будинках, так і в околицях міста”. Цей податок повинен був збирати війт Назарко Котович і “на цей збір постійно наймати коней, що називається “підвода” на державні і наші потреби”⁵⁷. Аналогічного привілею черговий раз добилися і вірмени, яким Ян Казимир у 1658 р. дозволив мати дві корчми, одна з яких розташовувалася за Руською брамою (Gorna), а друга – на Китайгородському тракті з млином (на р.Мукша) та з мостом⁵⁸. Податкові документи XVI ст. засвідчують, що грошові надходження від такого промислу, як виготовлення і продаж напоїв (чоповий податок) приносили державі в особі старости великі прибутки. Зокрема, у 1565 р. він становив 859,4 злотих, а у 1578 р. досягав вже 1179 флоринів⁵⁹. Серед подільських міст Кам’янець давав найвищий прибуток. Це майже та сума, яку сплачували такі тодішні міста і містечка Поділля як Сатанів, Городок, Бедрихів, Чернокозинці, Смотрич, Кудринці, Чемирівці, Шатава, Бар, Хмільник і Зіньків разом взяті.

Зауважимо, що міські громади і в наступні десятиліття (особливо у XVIII ст.) займалися різними промислами, а окремі із них – намагалися повністю прибрати їх під свою опіку. З цього приводу бурмістр українсько-польського магістрату Микола Павлич у 1719 р. жалівся на кам’янецьких вірмен, які начебто відмовлялися підпорядковуватися польському магістрату та захоплювали собі всі промисли. Вони, як стверджував бурмістр, не сплачували пропінатії від “piw, miodów, win, gorzalek, lubo iedne tilko malmazyą u muszkatel, y to w piwnicach. Sobie przywlaszczyli szynki po domach u kamienicach swoich publicznie wszelkich trunków otworzyli”⁶⁰.

Досить розвинутим корчемний промисел був у передмістях. Протягом XVII–XVIII ст. корчми існували на Руських і Польських фільварках, Довжку, Біланівці, Карвасарах, у Зіньківцях⁶¹ і т.д. Їхня діяльність особливо активізувалася на початку XVIII ст. Зокрема, якщо у 1739 р. під скалою на

Польських фільварках функціонувала одна корчма⁶², то у 1753 р. – вже дві: Нижня і Верхня, які два роки (1752–1753 рр.) орендували пани Зелінський та Гірша⁶³. Займаючи посади радців в українсько-польському магістраті, вони декілька років не подали регенту до того ж магістрату ні звіту, ні інших відомостей про розміри прибутків, як це необхідно було зробити згідно з декретом комісії “Bonis Ordinis”⁶⁴. А це означало, що прибуткова частина міського бюджету не поповнювалася і в кінцевому результаті у формі податків вона лягла на плечі міщан. Володів корчмою на Довжку у 1784 р. і комендант міста Ян де Вітте⁶⁵. Найбільшою була корчма в Зінківцях. Її орендували у 1765 р. євреї: чоловік з дружиною і дочкою. Крім них, корчму обслуговували ще й син орендаря і друга дочка, слуга з дружиною та три хлопці⁶⁶. На Карвасарах корчма знаходилася дещо південніше від церкви Різдва Христового⁶⁷. У 1789 р. в названому передмісті функціонувала корчма для приїжджих та броварня⁶⁸. Карвасарська корчма була зведена з липових дилів, “запущених у стовпці”. Вона мала гонтове покриття. В приміщенні була піч, виготовлена з кахлів, грубка, дві лавки та липовий стіл. Територія навколо корчми була огорожена плотом, в якому існувало двоє воріт⁶⁹. В другій половині XVIII ст. дві корчми існувало і на Польських фільварках⁷⁰.

До місцевого промислу у XVI – в першій половині XVIII ст. дослідники відносять й виготовлення виробів (переважно чобіт) з шкіри і сап’яну, хоча таке виробництво функціонувало в Кам’янці і у формі цехового ремесла, знярядь праці з металу, замків до дверей і т.д. Ним займалися в основному партачі, що мешкали у передмістях та старостинських селах, а промисел називався “sochackim”⁷¹. Зауважимо, що вся ремісничка діяльність різних осіб поза цехами в місті та за його межами (оборонним кільцем – М.П.) відносилася до промислів, а осіб, які ними займалися, називали партачами. Причому, якщо у XV–XVII ст. їх в Кам’янці писемні джерела зафіксували незначну кількість, то з початку XVIII ст. – дещо більше. В основному вони продовжували мешкати в передмістях та замкових селах. Зокрема, на основі свідчень люстрації кам’янецького староства 1565 р. з’ясуємо, що на Підгородді (Підзамчі – М.П.) мешкало два шевці: Ігнат та Яцько. Вони зобов’язані були виготовляти взуття до замкового фільварку дешевше на гріш, аніж це було на ринку. Кожен із них давав по 26 грошей і два шеляги⁷². З’ясується і той факт, що після переходу Кам’янця з-під влади Османської імперії до Речі Посполитої у 1699 р., населенню, яке прибувало до міста і, зокрема, ремісникам, дозволялося селитися тільки в передмістях або в міських околицях⁷³. Інвентар кам’янецького староства 1746 р. засвідчує, що на Карвасарах з сім’єю мешкав Василь коваль, 4 шевці, 2 кравці, 1 пекар⁷⁴ і т.д. Говорячи про такі кам’янецькі передмістя як Карва-

сари, Довжок, Зіньківці, Татариска та інші, зазначимо, що в них ремеслами займалося також чимало осіб і в наступні десятиліття. Так, у 1765 р. на Карвасарах жив митник з дружиною і трьома дітьми та золотар з дружиною, на Довжку – винник з дружиною та дочкою, в Зіньківцях – орендар корчми з дружиною і сім'єю, винник з дружиною, євреї-ремесники з сім'ями – 9, їхніх учнів 6 та ще 5 неодружених ремісників⁷⁵, які не входили до міських цехів та інші.

Значного розвитку у Кам'янці-Подільському протягом XV–XVIII ст. досяг промисел візників, а також промисли по видобуванню й обробці каменю, виготовленню пороху і виливанню гармат, бортницький, промисел, пов'язаний з наймитуванням та інші, котрі виступали невід'ємною складовою багатогранного економічного життя тогочасного міста і заслуговують в майбутньому окремого дослідження.

Таким чином, вивчення міських промислів XV–XVIII ст. дає підставу стверджувати, що вони розвивалися синхронно і у тісному взаємозв'язку з ремеслами і торгівлею, формуючи неповторність економічного життя Кам'янця, залишаючись при цьому важливими засобами для отримання міщанами, передміщанами та мешканцями замкових сіл додаткових прибутків для функціонування. Доречно зауважити, що в промислах набагато швидше, аніж у цехах, запроваджувалися елементи капіталістичних відносин: конкуренція, наймана праця, її розподіл і т.д.

Примітки:

1. *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С.101-105.
2. *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971. – С.98; *Колтан Е.С., Маркина В.А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В.Устюгова. – М., 1966. – С.353, 360.
3. *Колтан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.232.
4. *Бойко І.Д.* Промисли в Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1962. – №1. – С.57.
5. *Дашкевич Я.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.62.
6. *Kiryk F.* Z dziejów późnoredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Т.1. – Kraków, 2000. – С.84.
7. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной Руси (далее – АЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.165-215.
8. Там же. – С.177.

9. Там же. – С.175.
10. Там же. – С.186.
11. Źródła dziejowe. – T.XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.VIII: Ziemia Ruskie, Wołyń i Podole / Opisanie przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa, 1889. – S.211.
12. Ibid. – S.210.
13. Ibid.
14. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – С.66.
15. Там же. – С.186.
16. Pisma Aleksandra Jablonowskiego. – T.IV: Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa, 1911. – S.147.
17. Документи на половецькому мові XVI століття (судові акти Каменець-Подільської громади) / Під редакцією Е.В.Севортяна. – М., 1967. – С.118-119, 376.
18. *Григорян В.Р.* Акты армянского суда города Каменца-Подольского XVI в. Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна. – Ереван, 1963. – С.361, 265, 287, 417, 575.
19. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – К., 1993. – С.27.
20. *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920. – S.54.
21. *Петров М.Б.* Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII – у XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.93-104.
22. Центральний державний архів України в Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.39. – Оп.2. – Спр.45. – Арк.82.
23. *Раїмба Н.С.* Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI–XVII вв.) // Историко-филологический журнал. – 1976. – №4. – С.107.
24. *Гаркавець О.* Вказ. праця. – С.198.
25. *Przedziecki A.* Podole, Wołyń i Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т.1. – S.156.
26. *Крихун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р.: до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Т.2. – С.228.
27. Перспективний план Каменца-Подольского 1672 г. // Державний військово-історичний архів Росії (далі – ДВІАР). – Ф.ВУА. – Спр.21998. – Арк.1.
28. *Borek P.* Oblężenie Kamieńca Podolskiego w roku 1651 // Kamieniec Podolski. – Т.1. – S.135.

29. *Брянцева Т.П.* Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1974. – Вип.16. – С.98.
30. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.200.
31. *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // *Studia i materiały do historii wojskowosci.* – Warszawa, 1973. – Т.ХІХ. – Cz.1. – S.158.
32. *Ibid.*
33. *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – Спб., 1868. – С.564.
34. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.123.
35. АЮЗР. – Т.1. – Ч.5. – К., 1869. – С.291.
36. *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р. – С.256, 257.
37. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.511.
38. Там же. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.977. – Арк.5 зв., 6, 6 зв.
39. Там же. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.4.
40. Там же. – Спр.92. – Арк.81.
41. Там же. – КМФ-15. – Оп.3. – Спр.314. – Арк.6.
42. *Balinski M., Lipinski T.* Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1886. – Т.3. – S.127, 204.
43. *Bialkowski L.* Вказ. праця. – S.70.
44. *Kiryk F.* Вказ. праця. – Т.1. – S.79.
45. *Przedziecki A.* Вказ. праця. – Т.1. – S.150.
46. Документы на половецком языке XVI века (судебные акты Каменец-Подольской общины) / Под редакцией Э.В.Севортыана. – Москва, 1967 – С.243.
47. Там же. – С.282-283.
48. *Zródla dziejowe.* – Т.ХІХ. – S.234.
49. *Грубчанінов С.В.* Соціально-економічний розвиток Поділля в 50–60-х роках XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.8(10). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.212-213.
50. *Zródla dziejowe.* – Т.ХІХ. – S.213.
51. *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янець-Подільського 1734 р. – С.255, 258.
52. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.116 зв.
53. Там же. – Спр.131. – Арк.15.
54. *Pisma Aleksandra Jablonowskiego.* – Т.ІV. – S.366.
55. *Ibid.* – S.367.
56. *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1895. – Т.7. – Кн.3. – С.7.
57. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895.

– С.203.

58. Król R. Komisija Boni Ordinis w Kamieńcu Podolskim // Polacy na Podolu. Pamiętnik Kijowski. – Т. VII / Pod red. naukową Henryka Strońskiego. – Kijów, 2004. – S.85.

59. Зрідла dziejowa. – Т. XIX. – С.23, 180.

60. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.828-829.

61. Там же. – Спр.1. – Арк.728.

62. Dyspartament garnizonu kamienieckiej kwaterunek. Anno domini 1739 // Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Чоловського. – №22 // 43. – Арк.12.

63. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.877.

64. *Владимирский-Буданов М.* Вказ. праця. – С.536.

65. АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – К., 1875. – С.430.

66. Там же. – С.122.

67. ЦДДАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.977. – Арк.66 зв.

68. *Balinski M., Lipinski T.* Вказ. праця. – С.947.

69. ЦДДАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.977. – Арк.5.

70. Там же. – Арк.5 зв.

71. *Motyłowicz J.* Wumiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim // Kamieniec Podolski. – Т.1. – С.264.

72. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч. VII. – Т.2. – К., 1890. – С.177.

73. *Крикун М.Г.* З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія Історична. – Львів, 1965. – Вип.3. – С.39.

74. ЦДДАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.977. – Арк.1.

75. АЮЗР. – Ч.5. – Т.2. – С.116-117, 122, 148-149.

Резюме

В статті автор розкриває стан окремих промислів в економічній житті міста, досліджує їх значення поряд з ремеслами, торгівлею і іншими видами господарської діяльності жителів міста, його передмість і замкових сіл.

Ключові слова: мукомольний промисел, венецьке ремісничнє виробництво, винокуріння, місто, передмістя, цехове виробництво, замкові села.

Одержано 9 жовтня 2007 р.

СТАН СПРАВОЧИНСТВА В ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті здійснено аналіз стану справочинства в установах Подільської губернії, його значення, роль та ступінь ефективності в контексті місцевого державного управління.

Ключові слова: губернія, управління, адміністрація, справочинство, бюрократія.

Органи управління є невід’ємним атрибутом інституту держави і необхідним чинником її функціонування. Їх цілеспрямована та злагоджена робота має важливе значення для запровадження державних законів у суспільстві. А на місцевому рівні вони забезпечують безпосереднє виконання розпоряджень центральної влади, водночас надаючи останній інформацію про стан справ на місцях. Діяльність влади – це успіхи та невдачі в процесі управління. Правомірним і своєчасним є ретроспективний аналіз і дослідження стану справочинства у місцевих органах влади, як одного з важливих елементів роботи, спрямованої на реалізацію внутрішньої політики держави шляхом виконання управлінських функцій.

Проблеми стану і ефективності справочинної документації в губернських адміністративних установах Російської імперії почали вивчатися ще у ХІХ ст. Праця М.Варадінова, містить не тільки систематизоване викладення законодавства і канцелярських традицій, а й є спробою дослідження теоретичних засад справочинства. Автор звернув увагу на присутність в практиці роботи будь-якої канцелярії справочинних традицій, виділив головні реквізити обігової документації ХІХ ст., класифікував та дав характеристику декільком десяткам їх видів¹. У 1864 р. з’явилися праці І. Андрієвського² та О. Лохвицького³, які торкалися проблематики діяльності місцевих органів управління. Крім дослідження та аналізу посадових функцій губернаторів, головних (пріоритетних) напрямів діяльності державних установ, впливу реформ 60-х рр. ХІХ ст. на систему управління губерніями, належна увага приділена стану справочинства як одного з визначних факторів успішної роботи цих закладів. Авторами опрацьоване широке коло різноманітних джерел – крім законодавчих актів у якості прикладів широко використана справочинна документація. Подано цікаві характеристики урядових (державних) установ губерньського та повітового

рівнів, підпорядкованих Міністерствам внутрішніх справ, юстиції, фінансів та державного майна. Відображено коло їх обов'язків і штати чиновників та канцеляристів.

Серед перших фундаментальних праць з історії справочинства в радянський період є робота К.Міт'яєва⁴, де послідовно розглянуто історію її розвитку в державних установах з найдавніших часів до 50-х рр. XX ст. Серед відомих дослідників цієї тематики слід згадати П.Зайончковського. Ним досліджено велику кількість нормативних документів: указів царя і Сенату, циркулярів міністерств, звітів губернаторів⁵. М.Шумілов⁶ вперше здійснив не тільки аналіз інституту губернаторської влади, а й їх службових взаємовідносин з місцевими державними установами в плані обігу справочинної документації. Особлива увага приділена проблемам координації діяльності губернського адміністративного апарату, намаганням вищих інстанцій пришвидшити його роботу, підвищити ступінь ефективності. Л.Шепелев у низці своїх статей⁷ звернувся до проблеми джерелознавчого і історико-допоміжного вивчення справочинних документів державних установ XIX – поч. XX ст. Він дійшов висновку, що справочинству в XIX ст. надавалася належна увага, його стан розглядався як особливо важлива галузь державної діяльності.

Сучасна українська історіографія цього напрямку представлена працями В.Шандри⁸. Наголошено, що чиновники губернських державних установ забезпечували взаємозв'язок місцевих та вищих державних інстанцій, в якому справочинна документація відіграла важливу роль. Окремі аспекти, пов'язані з питаннями стану справочинства в державних установах Подільської губернії, нами вже розглядалися⁹. З'ясовано відношення чиновників до своїх безпосередніх обов'язків, використання системи обігу документації у власних інтересах, порядок листування губернських установ між собою.

Аналіз архівних джерел та їх можливостей дозволяє стверджувати, що їхнє інформативне наповнення складає основу для з'ясування напрямів, форм і методів діяльності губернських адміністративних установ. Завдяки постійно діючій системі звітів і донесень під контролем губернатора та його канцелярії, спостерігається коригування основних дій місцевої влади по виконанню урядових завдань шляхом циркулярних розпоряджень. В цілому, комплекс джерел дозволяє простежити різнопланову діяльність губернаторів, розглянути засади функціонування губернської канцелярії та повітових установ, а також дослідити особливості інтегрування регіону до складу Російської імперії.

Місцеві установи в процесі діяльності не тільки послугоувалися актовими документами, а й самі утворили велику кількість діловодної доку-

ментації: журнали засідань колегіальних органів, протоколи, стенограми, звіти посадових осіб, доповідні записки, довідки, службові листи, донесення, рапорти, заяви, скарги, особові справи тощо. Це й стало об'єктом наукового дослідження у даній статті.

З моменту утворення на території Поділля російських державних адміністративних установ, одним з головних напрямків їх роботи став процес обробки великого масиву документів. На підставі указів Сенату відкривалися адміністративні та судові установи. Як правило, така подія вважалася урочистою. Були присутні військовий та цивільний губернатори, віце-губернатор, радники губернського правління, чиновники установи. Урочисто зачитувався указ Сенату, правилася літургія і вдячний молебень, будинок кропили свяченою водою. З метою заохочення до служби та підвищення авторитету нової влади, на такі заходи запрошувалося місцеве дворянство¹⁰. З цього моменту установа починала опрацьовувати, а відповідно й поступово нагромаджувати, різноманітні діловодні документи.

Разом з призначенням губернаторів імператриця Катерина II наказувала комплектувати присутні місця російськими чиновниками. Бажаючим служити дозволялося надавати чини, згідно з “Табелем про ранги”, і до титулярного радника включно. Що стосується канцелярських службовців, то їх запрошували з губерній Малоросійських і Білоруських, окремо Тульської, Калузької та інших. Всім чинам надавалося додаткове жалування “приймаючи до уваги велику відстань”¹¹. І бажаючі знаходилися. Генерал-губернатор задалегідь інформував начальників губерній про приїзд нових чиновників: “Повідомляю Вас, що Вологодське Намісницьке Правління прислало відношення на бажаючих продовжувати службу в Подільській губернії. З виданим за три місяці жалуванням вони відправлені у розпорядження Подільського Губернського Правління. “Пропоную надати їм посади в Казенній палаті згідно з їх здібностями”¹². Поява чиновників-росіян стала головною причиною того, що в цих закладах майже одразу ж діловодство почало здійснюватися за тими ж принципами й методами, що й у великоросійських губерніях.

Російська адміністрація всебічно намагалася уніфікувати ці процеси. За указом Катерини II генерал-губернатор Т.Тутомлін видав розпорядження про перехід губернських та повітових установ на користування юліанським календарем: “...щоб різниця числення днів за старим російським і тутешнім календарями не заважала справочинству”. Намісник наказав місцевим органам влади “приймати від населення скарги та прохання з числами за російським стилем, як і офіційну документацію”¹³.

Однак, кадрова політика щодо прийому на державну службу представників місцевої шляхти зумовила не тільки певні особливості, а й створи-

ла непередбачені труднощі. Часто начальник-росіянин, не знаючи польської мови, не міг нормально спілкуватися зі своїми підлеглими. Ті, в свою чергу, не бажаючи вивчати російську, вимагали в губернатора запровадити в “присутствіях” посади перекладачів. Мінський губернатор Неплюєв писав до однієї з установ: “На мое здивування, вони [поляки – А.С.] вимагають запровадити посаду перекладача, аргументуючи тим, що судді не вміють читати російською мовою. А тому й не розуміють надіслані від мене на російському діалекті накази. Така ситуація є причиною нагромодження листування, що ускладнює ефективне керівництво”. Це могло привести до небажаних ускладнень, які могли перейти у відкриту конфронтацію між владою та чиновниками-поляками. 9 квітня 1796 р. Т.Тутомлін наказав усім губернським правлінням вести справочинство на російській мові, а в судові палати і “присутствія” найняти перекладачів згідно із затвердженими штатами та комплектувати усі повітові установи перекладачами¹⁴.

Розвиток бюрократії призводив до великих обсягів справочинства, що безконтрольно здійснювалося під прикриттям канцелярської таємниці. Різко зріс чиновницько-бюрократичний апарат управління: за першу половину XIX ст. чисельність чиновників Подільської губернії збільшилася у чотири рази. Утворилося зачароване коло: чим більше ставало чиновників, до обов'язків яких входила боротьба зі зловживаннями, тим більше поширювалося це явище. Головна причина – можливість отримати хабар. На думку того, хто звертався у справах до чиновника, хабар прискорює рух бюрократичної машини. Але головним на той час чинником, що зумовив зростання хабарництва в Росії, було жебрацьке становище дрібних чиновників. Що залишалося робити Миколі I, як не нарікати: “імперією керує столоначальник”, однак позбутися цих вад в умовах абсолютистського ладу було неможливо¹⁵.

Процес обробки справ та паперів був досить тривалим. Спочатку документи потрапляли до канцелярії, де їх сортували за “тематикою” і через столи подавали на розгляд до губернського правління. Там приймали рішення і знову відправляли через експедиції до канцелярії, звідки вони розсилалися по відповідних місцях. Це займало чимало часу, відчувалася перевантаженість, чиновники і канцеляристи змушені були опрацьовувати один і той самий документ декілька разів¹⁶. Окрім цього, обов'язковим було написання та оформлення додаткових паперів. Такий порядок спричинював нагромодження незавершених справ. Наприклад, у великоросійських губерніях, за результатами перевірок у 1839 р. в Орловському губернському правлінні було виявлено 16185, в Курському губернському правлінні – біля 60000 таких справ¹⁷. У Подільському, на 1841 р., ситуація була дещо кращою: нагромодилося загальних справ – 11983, окремих папе-

рів – 1894, по указах Сенату – 201, по особистих указах імператора – 7¹⁸.

На початку 40-х рр. XIX ст. розпочався черговий етап реструктуризації губернських управлінських установ. Насамперед, це торкалося губернського правління, де нагромадилася величезна кількість справ та документів (тисячі томів), з опрацюванням яких не справлялися чиновники. Губернатори у своїх звітах пояснювали таку ситуацію цілою низкою причин. Об'єктивними: “прикордонне розташування губернії, значна кількість військових частин, домінування польської шляхти та євреїв”. Суб'єктивною – “отримання із запізненням дозволів (з центру) по різних питаннях та повільне надходження документації з повітів”¹⁹.

21 липня 1843 р. надходить циркуляр з МВС №2823, в якому містилася ціла низка нововведень. Петербург звільняв губернатора від обов'язкової присутності в губернському правлінні та особистого нагляду за справочинством у канцелярії. Більша відповідальність покладалася на віце-губернатора, але його звільнили від управління 1-м відділенням. Проглядається прагнення полегшити та спростити справочинство²⁰.

Незважаючи на зростання апарату місцевого управління, не вдавалося позбутися хронічних вад. Це величезний обсяг справочинства, з яким не могла впоратися жодна установа. У 1820 р. при подільському губернському правлінні запроваджено тимчасову комісію для розгляду “старих справ”. Наступного року додатково вводилася посада радника губернського правління, а з 1823 р. МВС надало дозвіл на збільшення кількості посад секретарів²¹. Наслідком стало розширення штатних розписів і підвищення окладів грошового утримання. Однак стратегічна мета – зменшення кількості нерозглянутих справ – остаточно не була вирішена.

Боролися з наслідками, а не з причиною. Причина ж полягала у самій бюрократичній системі: значний об'єм листування, часто непотрібний, від до уповільнення роботи всього апарату. “Справи ідуть повільно, в кожному столі знаходяться сотні паперів без розгляду,” – писав подільський губернатор О.Радіщев (1842–1846). Новопризначені губернатори у своїх звітах, як правило, наголошували на великій кількості незакінчених справ, просили кошти на створення кращих умов роботи. Ще однією причиною була нестача здібних і досвідчених канцеляристів та “брак рук для перепису паперів”. Про професійні якості годі й говорити. “Канцеляристи ніяк не можуть звикнути до лаконічного, логічного та систематизованого написання доповідей, відбираючи час в радників [губернського правління – А.С.]. Протоколи та доповідні записки написані з непотрібними зворотами та повторами”²².

Досліджуючи стан справочинства у вищих губернських установах того часу, стає очевидним, що з початку 40-х рр. XIX ст. щороку нагромаджу-

валося не менше 10 тисяч нерозглянутих справ і окремих документів. Загальний обсяг справочинства тільки по подільському губернському правлінню та його канцелярії сягав величезних цифр: за рік ця установа розглядала більше 20 тисяч справ та близько 46 тисяч окремих документів. Кількість справ, які чекали своєї “черги” більше трьох років, наближалася до 5 тисяч одиниць²³. Частину їх складали вироки по судових рішеннях. Люди змушені були роками чекати на вирішення своєї справи.

Впродовж першої половини XIX ст. періодично робилися спроби вдосконалення та підвищення ефективності роботи губернської бюрократичної машини: заходи, спрямовані на пришвидшення “руху справ”, спрощення процесу справочинства, пошуки оптимального складу установ та їх підрозділів. Це призводило тільки до розростання штатних розписів, які, в свою чергу, незважаючи на збільшення кількості чиновників і канцеляристів, не змогли ефективно та швидко обробляти велику кількість справочинної документації.

Однак, попри всі вади та недосконалість механізму губернського управління, він відносно ефективно здійснював покладені на нього функції. Ті цілі й завдання, які ставило перед ним вище керівництво, часто не повною мірою і не так як передбачалося, але виконувалися. У архівних джерелах чітко проглядається їх розширення за значущістю. Губернське начальство несло особисту відповідальність за вчасне виконання та належний стан справочинної документації.

Примітки:

1. *Варадинов Н.В.* Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегияльному и одноличному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел, с приложением к оным образцов и форм: В 2-х ч. – СПб., 1857. – 312 с.

2. *Андреевский И.Е.* О наместниках, воеводах и губернаторах. Рассужденик. – СПб., 1864. – 156 с.

3. *Лохвицкий А.В.* Губернія, ея земскія и правительственные учреждения. В 2-х ч. – СПб., 1864. – Ч.1. – 227 с.

4. *Митяев К.Г.* История и организация делопроизводства в дореволюционной России: Учеб. пособие. – М., 1956. – 67 с.

5. *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX в (политическая реакция 70-х – начала 80-х годов). – М., 1970. – 442 с.

6. *Шулимов М.М.* Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в. Уч. пособие к спецкурсу. – Л., 1988. – 87 с.

7. *Шепелев А.Е.* Проблемы источниковедческого изучения делопроизводственных документов в государственных учреждениях XIX – нач. XX вв. // Источникове-

дение отечественной истории. – М., 1976. – С.262-265; *Его же*. Некоторые проблемы источниковедческого и историко-вспомогательного изучения делопроизводственных документов XIX – нач. XX вв. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. – Т.XV. – Л., 1983. – С.24-51; Т.XVI. – Л., 1985. – С.31-61.

8. *Шандра В.С.* Институт генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Автореф. дис. ... д-ра іст. н. – К., 2002. – 39 с.; *Його ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

9. *Скрипник А.Ю.* Чиновники державних установ губернского Кам'яння наприкінці XVIII–XIX ст. (Історико-соціологічний портрет) // *Мат. XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С.443-448.

10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.906. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10-10 зв.

11. Полное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗ). Собрание 1-е. – Т.XXIII. – СПб., 1830. – №17112.

12. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф.227. – Оп.1. – Т.1. – Спр.3. – Арк.93-93 зв.

13. ДАВО. – Ф.474. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.63-65.

14. Там же. – Ф.675. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.32-32 зв.

15. *Шепелев Л.Е.* Чиновный мир России XVIII–XX вв. – СПб., 2001. – С.116.

16. *Макафов А.Н.* Киевская старина в лицах. XIX в. – К., 2005. – С.28-29.

17. *Мельников В.П., Нечипоренко В.С.* Государственная служба в России: отечественный опыт организации и современность. Учебное пособие. – М., 2003. – С.42.

18. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2330. – Арк.2-5.

19. Там же. – Спр.1196. – Арк.50-50 зв.

20. К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.8-9.

21. Общее губернское учреждение // *Собрание законов Российской империи* (далі – СЗ). – 1857. – Т.2. – Ч.1 – Кн.2. – №1223.

22. К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.4-4 зв.

23. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.3863. – Арк.8-9 зв.

Summary

The article focuses on the analysis of the way state documents were arrangement in Podillya Province, their importance and effectiveness in local state government.

Key words: province, management, administration, bureaucracy, state documents.

Одержано 8 жовтня 2007 р.

ВІЙСЬКОВІ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

У статті зроблено спробу розкрити законодавчі та організаційні заходи імперських властей щодо впровадження та контролю за виконанням мешканцями Подільської губернії військових повинностей наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.

Ключові слова: військові повинності, рекрутський набір, військові поселення, Поділля.

Серед багатьох проблем історії Поділля кінця XVIII – першої третини XIX ст. актуальним залишається вивчення питання про виконання корінними мешканцями військових повинностей. Це тим більше слід наголосити, оскільки ні в XIX, ні у XX століттях воно не знайшло належного висвітлення в історичній літературі. Окремі епізоди з історії рекрутської повинності України містять лише праці В.А.Александрова, Л.Г.Безкровного, Н.М.Дружиніна, І.Д.Ковальченка, П.П.Котова, Т.Д.Ліповської, Б.Н.Миронова, Ю.Ф.Пруднікова, В.А.Федорова, Б.С.Абаліхіна, К. і В.Ячменіхіних.

Серед сучасних українських дослідників одним з перших до вивчення проблеми звернувся А.Г.Філінюк. Досліджуючи рекрутську повинність крізь призму інкорпорації краю до складу Російської імперії, він підкреслив, що рекрутчина виступала однією з найважчих повинностей корінного населення регіону, виснажуючи та знекровлюючи титульну націю.

Як відомо, в 1793 р. Брацлавське і Подільське воеводства разом із більшістю земель Правобережної України, за результатами другого поділу Речі Посполитої, були включені до складу Російської імперії. На його теренах російське самодержавство створило Подільське (7 повітів) і Брацлавське (9 повітів) намісництва. Царським указом від 12 грудня 1796 р. вони були об'єднані у Подільську губернію, що складалася з 12 повітів із центром у Кам'янці-Подільському. Основним населенням Подільського краю, як і всієї Правобережної України, було українське селянство.

Відразу ж після приєднання до Росії, на Поділля було поширено систему російського управління, кріпосне право та низку пов'язаних з ним повинностей. Зокрема, рекрутська повинність була запроваджена в регіоні восени 1794 року¹. Однак, вона стосувалася не всього населення, а лише родин найнижчих верств, оскільки збройні сили в Російській імперії тоді ком-

плектувалися у відповідності зі становою приналежністю чоловічого населення. Виконанню рекрутської повинності особисто не підлягали дворяни (магнати і шляхта), купці, євреї та вірмени, що вважалися іноземними переселенцями. Замість цього вони були зобов'язані сплачувати до державної казни відповідну суму грошей за кожного поставленого рекрута².

Аналіз документальних джерел засвідчує, що про величезні потенційні можливості Поділля і всієї Правобережної України для майбутніх рекрутських наборів до російської армії відкрито почали вести розмову за декілька років до поділів Речі Посполитої. Свідченням цьому став проект О.Безбородька з польських питань від 1791 р. В документі російського сановника обґрунтовувалися не тільки економічні вигоди приєднання великого українського регіону для Російської імперії, але й наголошувалося, що: по-перше, шляхом реалізації проекту “приобретены будут обширные плодородные земли”; по-друге, що вони населені багаточисельним відважним народом; по-третє, цей народ “умножит страшную военную силу и послужит в нужном случае и замене внутри государства многих чрезвычайных рекрутских наборов”³.

Проведення першого рекрутського набору у Подільській губернії мало свої особливості. По-перше, він починався дещо раніше (з 15 жовтня, а не з листопада, як у всій Росії). По-друге, в указі чітко вказувалося, у яких саме полках служитимуть “отныне впредь” рекрути з Ізяславщини та Брацлавщини. По-третє, він проводився із розрахунку 1 рекрут від 200 душ чоловічої статі, тоді як по всій імперії їх набирали 5 від 500 душ. По-четверте, термін служби подільських рекрутів визначався не 25, а 20 роками⁴.

У наступні роки загальну чисельність рекрутів під час чергових наборів щоразу доводив до регіонів сенат, а безпосередньою організацією їх виконання в губерніях відали департаменти, створені спеціально при казенних палатах. Крім штатних чиновників, до їх складу входили віце-губернатори, губернські прокурори та стряпчі. У Подільській губернії діяльність департаменту організовував віце-губернатор, а загальне керівництво здійснював особисто губернатор. Обидва високопосадовці несли також відповідальність за матеріально-технічне забезпечення розташованих на території Поділля сухопутних військ, яке важким тягарем лягало на плечі корінного населення. Зокрема, на нього покладалося будівництво караульних приміщень, військових конюшень, речових і продовольчих складів, лазаретів тощо⁵.

Кількість душ, із яких набирали рекрутів, майже щорічно змінювалася. Якщо на перших порах одного рекрута переважно брали від 500 душ, то пізніше, як правило, від 100 осіб. Нерідко, особливо у період великих воєн, за рік проводилися регулярний та додаткові позачергові рекрутські набори. Траплялося і проведення їх по кілька разів на рік. Це, з одного

боку, давало самодержавству можливість значно збільшити особовий склад армії, з іншого – вело до значного скорочення працездатного населення в селах і містах регіону.

Павло I, посівши після смерті матері імператорський престол, відмінив указ про рекрутський набір⁶. Але указом від 20 березня 1797 р. цар дозволив приймати рекрутів у рахунок майбутніх наборів⁷. Наступний черговий набір, за імператорським указом від 1 вересня 1797 р., проводився з 1 листопада і тривав до нового року. При цьому здійснювали набір по 3 рекрути від 500 осіб чоловічої статі⁸.

Новим у організації виконання указу було те, що набір рекрутів у губернії тепер контролював не лише цивільний губернатор, але й інші чиновники, оскільки фізично він не встигав одноосібно проконтролювати всю губернію. Частина повітів Поділля була підконтрольна самому губернаторові, інша – віце-губернаторові, а третя – предводителю дворянства. В Подільській губернії повіти були розділені на три групи. До складу першої входили Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський і Могилівський повіти. Тут набір інспектував цивільний губернатор П.Янов. Для прийому рекрутів із вказаних повітів були створені ушицький, кам'янецький та могилівський штаби, в штаті кожного з яких обов'язково був лікар для обстеження новобранців⁹. Другу групу повітів склали Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський та Єленський повіти. Начальником, що контролював тут рекрутський набір, був віце-губернатор О.Юзефович. Вказані повіти обслуговували ольгопільський та еленський штаби для прийому рекрутів. Третю групу складали Летичівський, Вінницький, Літинський та Ямпільський повіти, які інспектував ушицький повітовий маршал Вітославський. Із цих повітів приймали новобранців у летичівському, вінницькому та ямпільському штабах¹⁰.

Такий поділ виправдав себе, і за його зразком, на основі іменного указу від 23 липня 1799 р., для забезпечення рекрутських наборів, по всій Росії були сформовані п'ятисотні дільниці¹¹.

Переписом і підрахунками кількості населення, що підлягало виконанню рекрутської повинності, а також тих верств населення, які сплачували гроші за рекрутів, займалася подільська казенна палата, підзвітна губернському правлінню. Останнє, в свою чергу, звітувало перед подільським цивільним губернатором, який контролював весь набір і відправку рекрутських партій у полки за місцем їх дислокації.

Станом на жовтень 1797 р. в Подільській губернії підлягало рекрутській повинності 492498 осіб чоловічої статі, абсолютну більшість яких складали селяни і незначний відсоток – міщани¹². Набір 1797 р. регламентувався спеціальною відомістю Сенату, основний зміст якої складала

розкладка щодо кількості рекрутів з губернії і зазначення дивізій, полків і батальйонів, із яких передбачалися команди для супроводу рекрутських партій до місця служби¹³.

Напередодні проведення кожного рекрутського набору в губернії скликалися збори повітових предводителів дворянства, на яких їм доводились подушні розкладки на основі попередньо підготовлених копій усіх ревізських казок населених пунктів. Переважно рекрутські набори здійснювалися восени, після завершення основних сільськогосподарських робіт, а самі терміни були дуже стислими. Зокрема, набір у Брацлавському повіті потрібно було завершити до 1 січня 1797 р., а гроші з євреїв і купців передбачалося зібрати й направити до воєнної колегії на 15 днів раніше. За несвоєчасне виконання набору або несплату відповідних компенсацій винні підлягали жорсткому покаранню, аж до застосування репресивних заходів¹⁴.

Набори рекрутів проводилися за наперед розробленими та затвердженими маршрутами, котрими рухались роти і ескадрони для комплектування рекрутами. Для кожного з них чітко регламентувалося переміщення військових підрозділів від одного до іншого населеного пункту, зазначалися їх назви та відстані між ними. До прикладу, із новобранців на маршруті від Немиринець до Меджибожа, до якого входили Летичів, Дяківці, Літин, Вінниця, Воронівці, Немирів, Брацлав, Гайсин та Івангород, формували ескадрони для майбутнього Білоруського гусарського полку. На маршруті від Вінниці до Літина, що включав Дяківці, Новий Костянтинів, Хмельник, Уланів і Райгородок, комплектувався Новоросійський драгунський полк¹⁵. У такий спосіб був сформований в 1801 р. 55-й Подільський піхотний полк.

Рекрутські партії за відповідними маршрутами супроводжувалися спеціальними військовими командами. Під час воєн число партій і кількість рекрутів часто збільшувалися, а через військові дії не вистачало спеціальних команд для супроводу рекрутів, оскільки більша частина регулярних військ була задіяна у війні. За таких обставин під час слідування до місця служби рекрути часто втікали. Недостатню кількість солдат команд супроводу поповнювали з числа селян навколишніх населених пунктів, що лежали на шляху партій від одного повіту до іншого. У кожному повіті в такі команди набиралися “поняті” селяни на чолі з капітаном-справником, що проводжав рекрутську партію через свій повіт і в міру наближення до іншого повіту завчасно повідомляв про “понятих” селян капітана-справника сусіднього повіту. Той прибував у призначений час із потрібною кількістю людей на межу свого повіту і забезпечував через нього переміщення рекрутської партії. І так у кожному повіті¹⁶.

Згодом у краї набирали по два рекрути від 500 душ. У вересні 1801 року

новий імператор Росії Олександр I підписав ще один указ “О взыскании в пограничных губерниях вместо рекрутов деньгами, по 360 рублей за рекрута”. Його чинність у Правобережній Україні поширювалася лише на мешканців населених пунктів Волинської та Подільської губерній, розташованих від кордону на відстані 100 верст. Проте указом дозволялося замість збору грошей здійснювати рекрутські набори¹⁷.

Уже через кілька років проведення рекрутських наборів в Україні зумовили низку негативних явищ морально-психологічного та економічного плану. На засіданні Державної ради 9 вересня 1801 р. були обговорені два проекти указу “Про набір рекрутів із прикордонних населених пунктів”. В одному з них на початку тексту були “умолчаны побудительные к сей мере причины, яко могущие подать повод к разным толкованиям”¹⁸. Як бачимо, для царських властей було не бажаним оприлюднювати справжні причини проведення рекрутських наборів. Значна увага в цьому плані приділялася офіційним формулюванням мотивації наборів. У ході обговорення питання про прийом на військову службу втікачів і селян, на засіданні 17 березня 1802 р. був вироблений підхід до відміни височайшого повеління Павла I від 19 травня 1800 року. Учасники засідання запропонували скоротити підготовлений указ, не згадуючи “ни о политических обстоятельствах, ни о нравственности поступивших в военную службу людей”, а наголосивши лише на тому, що відданих у солдати зараховувати в рекрути відповідно до “рекрутского учреждения”¹⁹. Це стали усвідомлювати на найвищому рівні імперської влади. Наприклад, у березні 1803 року на засіданні Державної ради наголошувалося на тому, щоб при рекрутських наборах цивільні і духовні власті “истребляли страх в поселян”²⁰. На іншому засіданні тієї ж ради 8 жовтня 1803 р., обговорюючи питання про ліквідацію некомплекту в армії, що складав 51263 особи, не тільки ухвалили рішення про проведення до кінця року додаткового набору по 2 рекрути із 500 душ із посиланням на “смутное положение дел европейских”²¹, а й висловили застереження про те, що “столь значительное количество людей от земли взятых не может не быть земледелю и населению отяготительным”²².

Починаючи з 1812 р., квоту рекрутських наборів було зменшено до одного новобранця від 500 селян. Проте з початком російсько-французької війни 1812 р. Поділля, як і весь Південно-Західний регіон, стало резервом для значного поповнення російської армії і тим самим привернуло до себе пильну увагу імперських властей. Тому, на відміну від інших регіонів імперії, де за 1812 рік було проведено три надзвичайних набори²³, у Подільській губернії і в усій Правобережній Україні було проведено на один набір більше без урахування ополчень і самостійних козацьких підроз-

ділів, так званих “лесных стражей” західних губерній, задіяних для потреб армії царським указом²⁴. Підкреслимо і те, що набори 1812 р. відзначалися ще й тим, що в кожній губернії Правобережжя кількість рекрутів регулювалася окремими указами, що свідчило про важливе військово-стратегічне значення рекрутських наборів у цих губерніях. Підтвердженням цьому став маніфест від 1 липня 1812 р. про набір в обох білоруських губерніях, Подільській, Волинській, Ліфляндській і Естляндській з 500 душ по 5 рекрутів, і про збір у Сибірських губерніях замість рекрутів грошей – за кожного 2000 рублів²⁵.

Продовжуючи таку політику в Подільській і Волинській губерніях, у серпні поточного року був проведений ще один позачерговий набір (уже четвертий упродовж року) по одному рекруту зі 100 душ²⁶. Новим маніфестом у листопаді того ж року було оголошено набір по 8 рекрутів з 500 осіб²⁷. Деякі губернії були звільнені від повинності через велику кількість втрат у ополченні, проте це не поширювалося на Поділля, яке не звільнялося від набору, не дивлячись на великі втрати серед ополчення. Лише у 1814 р., при 86-му наборі, українські губернії, в тому числі і Подільська, були звільнені від рекрутської повинності²⁸.

Після закордонного походу потреба у великій армії відпала, більш того, вона стала надто обтяжливою для державної казни Росії. Тому царизм взявся за її скорочення. Олександр I 30 вересня 1814 р. видав указ про демобілізацію українських ополченських і добровольчих козацьких полків. Українську кінно-козацьку дивізію, організовану у 1812 р. на Поділлі та Київщині переважно з кріпаків, російський уряд переформував в Українську уланську дивізію в складі чотирьох полків. У 1817 р. цю дивізію було включено до Бузького козацького війська, з якого створено Бузьку уланську дивізію. Незабаром її поділили на дві частини: одну з них залишили в районі міста Вознесенська, а іншу перевели в район міста Чугуєва на Харківщині, де вона поклала початок військовим поселенням. Так Українська кінно-козацька дивізія і славне Бузьке козацтво за військову службу та участь у війні стали головним об'єктом жахливого експерименту, якими власне й були військові поселення. Всього в 1817–1825 рр. в українських землях на становище військових поселенців було переведено 189870 ревізьких душ²⁹.

У 1836 р. населення військових поселень істотно збільшилося за рахунок переведу у військове відомство 80543 ревізьких душ, конфіскованих в учасників польського повстання володінь у Київській і Подільській губерніях. Устрій військових поселень тут відрізнявся від таких поселень у Харківській і Новоросійській губерніях. Конфісковані володіння були розділені на п'ять округів і дві дільниці. В них знаходилися 207 тис. деся-

тин орних земель. На душу населення припадало від $2\frac{1}{4}$ до $3\frac{1}{6}$ десятин землі³⁰.

Загальна територія Києво-Подільських військових поселень складала понад 353990 дес. землі на населення, яке складало 111662 особи. У 5 округах і 2 дільницях Києво-Подільських військових поселень були розміщені 4 гусарських полки, 4 уланських полки і зведена кінно-артилерійська дивізія³¹.

У військових поселеннях на території краю для наведення поліційного порядку, як прислуга у шпиталях, для нагляду за будівлями, для зайняття наглядацьких посад створювалися так звані інвалідні роти. З цих самих рот виділявся і склад лісової сторожі – по 30 рядових і 45 обер-і унтер-офіцерів. Військові поселяни новостворених поселень віком від 18 до 60 років сплачували податки і виконували повинності³².

Відразу ж після приєднання до Росії, Поділля, як і більшість українських земель, опинилося в епіцентрі ще одного експерименту, пов'язаного з пошуками скорочення видатків на утримання численної армії. Одним із шляхів зменшення витрат на утримання армії стало розквартирування по регіонах військових формувань. Базувалися вони, головним чином, у містах і прилеглих до них селах.

Постій дозволяв економити не лише на продуктах харчування та фуражі, а й на обмундируванні і взутті, оскільки в повсякденному житті солдати мали можливість користуватися селянським одягом і взуттям³³. Але витрат господарів будинків на утримання солдат і їхніх коней ніхто не відшкодував, навпаки, полкові командири особисто віддавали накази солдатам випускати коней на селянські пасовища. Масового характеру набули крадіжки худоби, самовільне виловлювання риби, вирубування лісів тощо³⁴.

Тут підкреслимо, що війська розквартирувалися майже в усіх населених пунктах Поділля. В Центральному історичному архіві України та Державному архіві Хмельницької області зберігаються сотні документів, які засвідчують про справді великі масштаби системи розквартирування військ і про те, що основний тягар щодо забезпечення постою лягав на плечі селянства та міщан.

Відсутність військ на квартирах невеликої частини населених пунктів зовсім не означала, що їх мешканці не брали участі в забезпеченні життєдіяльності військ, розташованих на території повітів. Адже вони були зобов'язані поставляти дрова в ті місцевості, де їх не вистачало для забезпечення потреб розташованих там підрозділів.

Незважаючи на існування багатьох нормативних актів, які визначали взаємовідносини постояльців і їх господарів, відносини між ними нерідко

були складними та напруженими, особливо в селах, де відсутність представників влади і абсолютне безправ'я селян робили військових цілковитими господарями становища. Крадіжки, свавілля, безчинства військових постояльців у помешканнях корінного населення краю були надзвичайно розповсюдженим явищем.

Отже, відразу ж після приєднання до Росії на мешканців Поділля було поширено рекрутську і низку інших військових повинностей, виконання яких лягли важким тягарем як у фізичному, так і в економічному та соціально-психологічному відношеннях, а загалом виснажували їх сили, відволікали від роботи у власних господарствах, знекровлювали економіку кожної родини подолян.

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-1). – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17249.
2. *Філінюк А.Г.* Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі ХVІІІ–ХІХ століть // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т.1. – С.17.
3. *Стегний П.В.* Проект Безбородка по польським делам 1791 года // Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. – М.: Междунар. отношения, 2002. – С.652.
4. ПСЗРИ-1. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1830. – №17.249.
5. *Орлик В.* Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VII. – К., 2004. – С.75.
6. ПСЗРИ-1. – Т.ХХVІ. – СПб., 1830. – №17.538.
7. Там же. – Т.ХХІV. – СПб., 1830. – №17.882.
8. Там же. – №18.125.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.227. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.151.
10. Там же. – Арк.152.
11. Архив государственного совета. – Т.ІІІ. Царствование Александра I-го (1801–1810 гг.). – СПб.: Типография Второго отделения собственного его императорского величества Канцелярии, 1878. – С.187.
12. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.75.
13. Там же. – Арк.265.
14. *Петренко О.* Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.53.

15. Філінок А.Г. Вказ. праця. – С.18.
16. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т.ХХІІІ. – №16.803.
17. ДАХмО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9. – Т.1. – Арк.257.
18. Архив Государственного совета... – Т.ІІІ. – С.187.
19. Там же.
20. Там же. – С.194.
21. Там же. – С.197-198.
22. Там же.
23. *Бескровный А.Г.* Русская армия и флот в ХІХ веке. Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – С.73.
24. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т.ХХХІІ. – №25138.
25. Там же. – №25172.
26. Там же. – №25212.
27. Там же. – №25239.
28. *Бескровный А.Г.* Вказ. праця. – С.74.
29. *Литовская Т.Д.* Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – С.19.
30. Там же. – С.37.
31. Там же. – С.42.
32. Там же.
33. ДАХмО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8727. – Арк.36.
34. Там же. – Спр.9614. – Арк.63.

Summary

The legislative and organizational measures with realization and inspection of the fulfilling of the compulsory military service by inhabitants of the Podilska province during the end of the XVIII and the beginning of the XIX centuries has been shown in the article.

Key words: compulsory military service, recruitment, military settling, Podillya.

Одержано 11 жовтня 2007 р.

ПРАКТИКА НАГОРОД І ЗАОХОЧЕНЬ У ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – І ПОЛОВИНИ ХІХ ст. У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розглядаються приклади стимулювання владою економічної активності підприємців, з'ясовується практика нагород різних категорій населення за їх сприяння владній політиці на теренах Подільської губернії в період її інкорпорації до складу Російської імперії.

Ключові слова: Подільська губернія, імперія, уряд, нагороди, міщани, політика.

Після входження Поділля до складу Російської імперії на території новоствореної губернії активно проходили процеси вивчення регіону. З метою використання його потенціалу призначені із Санкт-Петербурга чиновники з'ясовували людські, промислові та сировинні ресурси краю. Паралельно із вивченням нової території до співпраці із російською владою залучали активних у промисловому відношенні людей. Для російських чиновників територія Поділля протягом першої половини ХІХ ст. залишалась краєм чужим і важкозрозумілим. Тут діяли особливі, не такі як в Росії, закони, що базувалися на Литовському статуті і магдебурзькому праві, населення міст переважно складалося із поляків, євреїв і німців, мешканці сільських поселень належали до величезних магнатських латифундій і знаходилися під владою пана чи управителя. Традиційно роль держави на цій території була незначною, як і в усій колишній Речі Посполитій. А тому функції вищої влади забезпечувала панська економія, представлена поляками або німцями. До першого польського повстання територія Поділля перебувала під повним контролем шляхти.

Однак, російська влада з перших днів своєї присутності почала робити спроби створити механізми впливу на ситуацію в регіоні. Оскільки поляки трималися осібно і мало визнавали будь-яку владу центру, ставку було зроблено на єврейське населення, яке, згідно з російським законодавством, повинно було стати основним промисловим станом у краї. Для цього їм для проживання була визначена територія міст і містечок, де вони, раніше гонимі і обмежені в правах, мали б створити протизвагу польському елементу і перетворитися на провідників інкорпорації краю до складу імперії.

Незважаючи на те, що наприкінці ХVІІІ ст. сформувалася смуга єврейської осілости, яка визначила проживання євреїв у межах 15 західних губерній імперії, саме в той період відбулася найважливіша в історії євреїв подія

– іудеї були зрівняні в громадянських правах із християнами – міщанами і купцями. Включення євреїв до суспільно-економічної структури Російської імперії вимагало розповсюдження на них законів про заохочення за певні заслуги перед державою. Перший у Російській імперії зафіксований факт нагородження іудея медаллю відноситься до кінця XVIII ст. і пов'язаний із ліквідацією епідемії чуми в Подільській губернії¹. Епідемія, що спалахнула в червні 1797 р., охопила значну територію, на якій знаходилися містечка Сатанів (Проскурівський повіт), Лянцкорунь і Збриж (Кам'янецький повіт), Межирів (Літинський повіт), Комаргород (Ольгопільський повіт), Шаргород (Ямпільський повіт) та близько 30 сіл і фільварків шести повітів із населенням біля 20 тис. осіб. Губернське місто виявилось з усіх сторін оточене епідемією. Був створений жорсткий карантинний режим, територія охоронялася ротами Володимирського і Новоінгерманландського мушкетерських полків, а члени подільської лікарської управи надавали необхідну допомогу в чумних лазаретах. Ці заходи дозволили швидко локалізувати епідемію і ліквідувати її центри. По всій губернії (Проскурівський, Кам'янецький, Ямпільський, Літинський, Ольгопільський і Балтський повіти) із 1316 хворих чоловіків померло 975, одужало 341, а з 1249 хворих жінок померло 846, одужало – 406². За участь у локалізації хвороби чиновникам були присвоєні чергові чини та видано грошову винагороду у розмірі річної платні, а медикам – грошову винагороду від медичної колегії.

Як зазначав у рапорті подільський цивільний губернатор П.Н.Янов, значну допомогу шаргородським міщанам надали майор Міцкевич та єврейський рабин, купець першої гільдії Давид Герценштейн, які витратили на продовольство населенню “усі свої господарські припаси, перший – до 20, другий – до 4 тис. руб.”³. Їх заслуги губернатор виділив особливо, оскільки вони не були наслідком службових повноважень, а результатом особистої ініціативи. За свій вчинок Міцкевичу було надано титул надвірного радника, рабину Герценштейну – подяка від імператора та наказ “всіляко сприяти йому у торгових справах, а також звільнити від податків і зборів”. В лютому 1799 р. єврейський рабин містечка Шаргород був нагороджений золотою медаллю з портретом і вензелем Павла І. Д.Герценштейн, користуючись сприятливою для нього ситуацією, навіть звертався до царя із проханням про дозвіл на купівлю маєтку, чого Павло І не дозволив.

При переході Поділля під юрисдикцію Росії значна увага приділялась стану фортифікацій у прикордонному краї. Для приведення Кам'янець-Подільської фортеці в боездатне становище, у 1798 р. був підписаний контракт із місцевим купцем 1-ї гільдії Янкелем Хаймовичем. Під керівництвом

твом купця були виконані роботи по реставрації горнверку “кам’яною, земляною, планкирочною і дерновою роботою із встановленням палісаду”, добудовані розпочаті ще за польського володіння кам’яні солдатські казарми, офіцерський флігель та інші будівлі⁴. Незважаючи на епідемію чуми та протидію польських волонтерів, які заважали виконанню контракту, Я.Хаймович взяті зобов’язання виконав. Терміновість контракту визначалася обставинами, що вимагали якнайшвидшого закриття горнверку палісадом і закінчення будівництва казарм для розміщення в них війська, необхідного для утримання кордону. Понад це, Я.Хаймович протягом 7 років проводив в Кам’янці фортечне та цивільне будівництво, поставляючи матеріали і робітників “з уступкою проти магістратських цін 5-ти відсотків”⁵. За такі заслуги він був нагороджений золотою медаллю з портретом Олександра I і написом “За бескорыстие и усердие на пользу казенную 1805 г.”.

Значна частина промислового законодавства початку XIX ст. була спрямована на надання різноманітних субсидій і привілеїв підприємцям. Зокрема, необхідну для Кам’янець-Подільської артилерійської команди селітру у 1804 р. уряд отримував шляхом фінансування виробництва на селітряних заводах, з виплатою наперед усієї суми за добуту в майбутньому сировину⁶.

Об’єктом постійної уваги урядовців дореформеного періоду була суконна промисловість, яка виготовляла солдатське сукно та каразею (шерстяна тканина для підкладки), що йшли на обмундирування армії і флоту. Законодавство регламентувало правила прийому сукна і каразеї від фабрикантів до військового відомства, встановлювало місця купівлі шерсті та надавало зразки виробів. У 1808 р. було підтверджено положення 1797 р. про заборону вільної продажі сукна, потрібного для обмундирування армії, сформульовані нові правила закупівлі сукна від фабрикантів та відправки його у полки⁷.

Щоб забезпечити промисловість, у першу чергу суконну, кваліфікованою робочою силою, уряд намагався низкою пілг притягнути чужоземних майстрів. На цей час припадає початок суконного виробництва в Дунаївцях. Власник містечка граф Красінський у 1829 р. запросив прусських фабрикантів для розвитку суконного виробництва. Іноземцям надавалися садиби (від 1 до 2 десятин) на правах довічного чиншу, з оплатою від 2 до 3 руб.⁸. Один із переселенців, німець Вільгельм Розенбаум, звертався до губернатора по допомогу для розвитку свого підприємства. Фабрикант стверджував, що залишивши у Варшавському королівстві дві фабрики, він у вересні 1830 р. із своїми машинами переселився до Дунаєвць. Підприємець, посилаючись на інформацію “про надання допомоги фабрикантам,

що із-за кордону переводять свої підприємства в Росію”, просив надати йому кредит⁹. Фабрикант скаржився, що зазнав значних витрат при переміщенні “потрібних машин і досвідчених людей числом більше 30 чоловік”. Нестаток капіталів гальмував розвиток фабрики, тому В. Розенбаум просив позику у 1 тис. руб. сріблом на 12-річний термін під заставу фабричних машин, вартість яких становила 4 тис. руб.¹⁰.

Російський уряд сприяв і заохочував розвиток шовківництва в губернії. Перший туговий сад у м.Стара Ушиця завів у 1826 р. міщанин Дем'ян Шовківник, за що отримав золоту медаль. У 1836 р. ямпільський купець Сруль Аксельгорн просив надати йому допомогу для виробництва шовку, а за успіхи на цій ниві у 1845 р. був нагороджений на Київській виставці медаллю “За полезное”¹¹. Поміщик м.Заміхова Пилип Богущ у 1857 р. також був нагороджений золотою медаллю за розвиток шовківництва¹². Якщо розвиток суконного виробництва мав стратегічне значення для обмундирування армії, то шовківництво було новою справою для Поділля, яка знайшла підтримку уряду. Зауважимо, що значною мірою зростання промислових підприємств у першій половині XIX ст. було наслідком урядової політики, що зводилася до заохочення торгово-промислової справи та видачі грошових позик із казни засновникам нових фабрично-заводських закладів.

Загалом, нагороджували за різноманітні цивільні та військові заслуги, серед яких можна виокремити наступні: значний внесок у розвиток торгівлі і промисловості, вигідні поставки промислових матеріалів і провіанту для армії, пожертви на користь лікарень та агентурно-розвідувальну діяльність. Причому, особливо акцентувалася увага чиновниками усіх рівнів на збереженні інтересів держави та низькі, вигідні для казни ціни на виготовлену продукцію. Такі ціни декларували переважно єврейські купці. В мирний і воєнний час вони часто знаходилися на службі у військового командування та цивільних осіб із фінансового відомства або місцевих адміністрацій. Використовуючи свої широкі зв'язки та хороше знання місцевості, вони виконували різноманітні завдання, пов'язані із забезпеченням військ боеприпасами і продовольством, збором військово-агентурної інформації, організації фінансових зборів, що загалом називалося факторством¹³.

Отже, практика заохочень і нагород створювала в уявленнях тогочасного населення престижність служінню новій владі. А функцією імперських нагород того часу було не лише виділення кращих у тому чи іншому виді діяльності, а, головне, стимулювання у них вірності і відданості імперії. Це, перш за все, стосувалося активного торгово-промислового населення, представленого передусім євреями, поляками та німцями. Причому, якщо поляки до 30-х рр. XIX ст. продовжували уособлювати земельну

власність та судову владу, то євреї намагалися прислужитися російським властям. Саме тому практика нагород у той час найбільше стосувалася єврейського торгового населення губернії, яке сприйняло російську владу як можливість вислужитися і здобути підтримку уряду для ведення масштабних комерційних проектів.

Примітки:

1. *Фельдман Д.З., Петерс Д.И.* История награждения российских евреев за военные и гражданские заслуги в начале XIX века (по архивным документам). – М.: Древнехранилище, 2006. – С.19.
2. Російський державний історичний архів. – Ф.1374. – Оп.2. – Спр.1456. – Арк.26-27, 36-38.
3. Там же. – Арк.5 зв.
4. Російський державний воєнно-історичний архів. – Ф.26. – Оп.1/152. – Спр.297. – Арк.516.
5. Там же. – Арк.517 зв.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.61.
7. *Рыбаков Ю.Я.* Промышленное законодательство России первой половины XIX века: (Источниковедческие очерки). – М.: Наука, 1986. – С.28.
8. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып.3. – С.32.
9. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.442. – Оп.66. – Спр.368. – Арк.1 зв.
10. Там же. – Арк.2.
11. Там же. – Оп.34. – Спр.998. – Арк.3.
12. Там же. – Арк.13.
13. *Фельдман Д.З., Петерс Д.И.* Указ. соч. – С.61.

Резюме

В статье рассматриваются примеры стимуляции властью экономической активности предпринимателей, раскрывается практика награждений разных категорий населения за их содействие правительственной политике на территории Подольской губернии в период её инкорпорации в состав Российской империи.

Ключевые слова: Подольская губерния, империя, правительство, награды, мецане, политика.

Одержано 17 жовтня 2007 р.

КРЕДИТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1883 – 1890-ті роки)

У статті охарактеризовано становлення та норми кредитування селянських господарств на території Подільської губернії через Подільське відділення Селянського земельного банку.

Ключові слова: селянські господарства, кредитування, Селянський земельний банк.

На сучасному етапі досліджень у галузі аграрної історії неможливо обмежуватися вивченням елементів аграрного ладу і характером їх взаємодії. Необхідний вихід за власне аграрну сферу і виявлення її зв'язків з іншими сторонами економічного розвитку. Адже аграрний лад колишньої імперії, в тому числі і Поділля, являючись однією із складових частин цілісного соціально-економічного організму, підлягав дії пануючих у ньому капіталістичних за характером закономірностей. Фактором, який включив сільське господарство до єдиної народногосподарської системи, був кредит. Загальнодержавного значення були приватні та державні іпотечні установи. На території Подільської губернії діяли Бессарабсько-Таврійський та Київський акціонерні земельні банки, які були створені відповідно у 1862 та 1872 роках. Формально являючись позастановними установами, вони обслуговували переважно поміщиків. Державні земельні банки станового характеру були утворені лише у 1880-х роках. Одним із них був Селянський земельний банк.

Дане питання у вітчизняній історіографії не дістало належного висвітлення. В загальних рисах його торкалися А.М.Анфімов, І.Ф.Гіндін, А.Н.Гур'єв, І.В.Данілов, М.Н.Лещенко¹. Однак окремого дослідження не існує. Це пояснюється тим, що відсутні дані, які могли б розкрити вплив іпотечного кредиту на хід буржуазно-аграрної еволюції. Однак є описання маєтків, які продавалися, де містяться цінні економічні показники, іноді з вказівкою на спосіб ведення господарства, що дає можливість судити про ступінь проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство, про рівень його товарності, а також про економічну спроможність селян, які були потенційними покупцями маєтків.

Реформа 19 лютого 1861 року перетворила землю на товар. Проте не всі категорії податного населення могли цим скористатися і збільшити свою земельну власність. Звільнені від кріпосної залежності селяни не мали вільних коштів, оскільки сплачували викуп за наділ і різного роду податки.

Викуп часто перевищував прибуток селянських сімей, гальмував розвиток їх господарств. Згідно даних Ю.Янсона, за кожну десятину землі (включаючи викупні платежі, мирські та державні повинності) колишні кріпосні селяни сплачували по 2,52 крб., а державні – по 1,33 крб.². Крім того, як і до реформи, за селянами залишалася і натуральна повинність. Вони мусили ремонтувати дороги і мости, греблі, забезпечувати транспортом чиновників. Наприклад, у постанові сільського сходу с.Женишківці Проскурівського повіту вказувалося, що на ремонт дороги, мосту і греблі за наказом Проскурівського повітового розпорядчого комітету селяни тратять час з весни до зими, не маючи змоги обробляти власні землі та ходити на заробітки для внесення державних зборів. Більше того, вони несли великі видатки на ремонт мосту і греблі³.

Водночас, селянство було основним платником податків у державі. Відсутність у нього достатньої кількості земель при високому природному прирості населення та швидкому дробленні наділів знижувала його платоспроможність. Це змусило урядові кола імперії в кінці 1870-х років розпочати опрацювання питань організації системи продажу поміщицької землі селянам. Найдієвішими заходами для подолання малоземелля селян були визнані зниження викупних платежів, які своїми розмірами перевищували справжню дохідність земельних ділянок, і надання селянам, шляхом отримання довгострокового кредиту, можливості набувати у приватну власність земельні угіддя⁴. Тодішній міністр фінансів М.Х.Бунге покладав на новостворений банк великі сподівання у справі насадження в імперії приватної земельної власності⁵. 18 травня 1882 р. Статут банку було затверджено і розпочато роботу по створенню його відділень.

Згідно “Положення про Селянський поземельний банк” від 18 травня 1882 року, він був урядовою установою у підпорядкуванні Міністерства фінансів, що означало посилення державного втручання в економіку аграрного сектора. Основним завданням його було іпотечне кредитування через місцеві відділення, для чого виділялося 5 млн. крб. річно (ст.10). На цю суму Селянський банк випускав процентні папери, так звані “государственныя свидетельства Крестьянского поземельного банка”, які приносили 5,5% річного доходу (ст.12). Кредит забезпечувався взятими у заставу землями, а також коштами уряду (ст.14). Позики для сприяння селянам у покупці землі дозволялося видавати цілій сільській громаді, селянським товариствам з круговою порукою та окремим селянам (ст.16). Розмір позики встановлювався у розрахунку при общинному землекористуванні – на ревізьку душу чоловічої статі, а при подвірному – на окремого господаря (ст.17). У кожній окремій місцевості розмір позики під земельні ділянки не міг перевищувати 125 крб. на ревізьку душу при общинному землекористуван-

ні, та 500 крб. – на окремого господаря при подвірному. Згідно ст.22 дозволявся продаж селянином земельної ділянки, яка була у заставі, але зі згоди банку. Якщо позичальник несвоєчасно виплачував заборгованість (2 рази на рік), банк мав право “обращать законное взыскание на сию землю”, навіть якщо вона була в оренді. Позики видавалися на 24,5 і 34,5 роки. У випадку несплати боргу протягом 1 року, ст.31 дозволяла банку продавати заставлену землю з публічних торгів⁶.

Подільська губернія була одним з малоземельних регіонів. Тому вже наприкінці 1882 р. тут розпочалися роботи над створенням місцевого відділення Селянського земельного банку. Цим займався тодішній керуючий губернським відділенням Державного банку князь М.М.Стокасімов, який і став у березні 1883 р. головою Подільського відділення Селянського земельного банку. Керуючий банком Е.Картавцов застерігав М.М.Стокасімова від будь-яких дій, які б могли трактуватися як запрошення селян до розширення свого землеволодіння за сприяння банку⁷. Зайва таємність призвела до розповсюдження різного роду чуток і появи аферистів, які зловживали невідомістю селян та укладали з ними угоди по придбанню землі, обіцяючи допомогу банку⁸. На це звернув увагу генерал-губернатор А.Р.Дрентельн у листі до Подільського цивільного губернатора Д.М.Батюшкова від 12 грудня 1883 р. Він зазначав, що “крестьяне считают себя лицами, имеющими преимущественное право на покупку частной собственности ... думают, будто на приобретение желаемого ими участка не нужно даже согласия собственника, как бы обязанного продать им землю, как только они выразили желание купить её. ...крестьяне считают, что им достаточно только заявить о желании своём получить ссуду из отделения банка и ссуда эта должна быть им выдана, и при том в таком размере, что на полученные ими деньги они могут приобрести желаемое количество земли, не имея даже вовсе своих собственных средств”⁹. Але процес купівлі-продажу землі невпинно набирала оберти. Першою операцією, з проведених Подільським відділенням банку, можна вважати видачу позики селянам с.Завалиська на придбання землі в маєтку Братківського у розмірі 660 десятин по 85 крб. за десятину на суму 56100 крб.¹⁰. Дані про операції відділення за період 1883–1886 рр. наведено у таблиці 1¹¹.

При покупці земельної ділянки сільською громадою банк проводив обстеження платоспроможності покупців. Так, громада с.Івчани виявила бажання придбати у поміщика Родоканакі 950 десятин землі, з яких придатними для землеробства було 807,35 десятини. Обстеження виявило, що громада складається зі 184 господарств. Із них 2 господарства були безземельними, 94 мали по 1,5 десятини, від 1,5 до 3 десятин було у 71 господарстві, 15 мали від 3 до 6 десятин, а 2 господарства володіли більше, ніж

Таблиця 1. Відомості про рух кредитів у Подільському відділенні Селянського земельного банку за 1883–1886 рр.

Повіт	Кількість позик				Кільк. покуців (господарств)	Кількість придб. землі		Вартість покутки (у крб.)	У тому числі:	
	франдали	товариствами	окрем. селян.	десятин		сажень	позика банку		долата селян	
1883 рік										
Кам'ян.	2	1	1	-	247	966	2356	120525,00	96450,00	24075,00
Проксур.	1	1	-	-	167	661	581	80000,00	74950,00	5050,00
Всього	3	2	1	-	414	1628	541	200525	171400,00	29125,00
1884 рік										
Кам'ян.	3	1	2	-	257	803	1903	110111,00	70379,00	39732,00
Вінниць.	2	-	-	2	2	11	1891	2363,00	1000,00	1363,00
Балт.	1	1	-	-	190	958	1435	45000,00	35000,00	10000,00
Літин.	1	-	1	-	101	549	478	45135,00	44900,00	235,00
Ушиць.	2	-	2	-	15	100	2201	13000,00	7500,00	5500,00
Всього	9	2	5	2	565	2424	708	215609,00	158779,00	56830,00
1885 рік (до 01.11)										
Ямпіль.	2	-	2	-	156	377	550	43243,50	35330,00	7913,50
Кам'ян.	1	-	1	-	4	10	-	1350,00	1000,00	350,00
Всього	3	-	3	-	160	387	550	44593,50	36330,00	8263,50
01.11.1885 р. – 01.01.1886 р.										
Ушиць.	6	1	5	-	331	573	1879	67145,38	42933,00	24212,38
Кам'ян.	2	-	2	-	61	94	416	9390,00	8087,00	1303,00
Літин.	2	-	2	-	84	510	1924	45990,00	25460,00	20530,00
Летич.	1	1	-	-	111	626	1084	36000,00	35000,00	1000,00
Балт.	1	1	-	-	247	1596	516	13500,00	118926,00	16074,00
Всього	12	3	9	-	834	3401	1019	293525,38	230406,00	63119,38
Разом	27	7	18	2	1973	7831	418	754252,88	596915,00	157337,88

Прим. Повіти: Балт. – Балтський, Вінниць. – Вінницький, Кам'ян. – Кам'янецький, Летич. – Летичівський, Літин. – Літинський, Проксур. – Проксурівський, Ушиць. – Ушицький, Ямпіль. – Ямпільський.

б десятинами. 177 господарств мали робочу худобу. Земельну ділянку, яку селяни хотіли придбати, було оцінено у 114014 крб., тобто 1 десятина коштувала 141,14 крб. Вони заплатили аванс у розмірі 6089 крб., або 5,34%. Розверстка землі між позичальниками була наступною: 3 господарі купляли по 1 десятині, 26 господарств – по 2 десятини, 37 – по 3 десятини, 41 – по 4 десятини і 77 – по 5 десятин. У подвірне володіння куплялося 715 десятин і 235 – у спільне¹².

Вже після початку діяльності Селянського земельного банку з'ясувалися деякі проблеми у його Статуті, оскільки не вказувалося, хто має право проводити спеціальні оцінки земель у губерніях, де не було земств. Це стосувалося Правобережної України. Дане питання розв'язав генерал-губернатор Дрентгельн, який консультувався з керуючим банком. В листі Батюшкову він роз'яснював, що спеціальна оцінка земель є прерогативою з'їздів мирових посередників¹³. У 1885 р. дозвіл на одержання кредитів у банку на однакових із селянами умовах отримали православні міщани, що постійно займалися землеробством, і землероби-старообрядці, які проживали в Ушицькому, Ямпільському, Вінницькому та Брацлавському повітах¹⁴.

Процедура отримання кредиту була досить складною. Волосні правління були першою ланкою, куди зверталися охочі взяти кредит. Якщо бажання придбати земельну ділянку висловлювала ціла сільська громада, то в правління передавався протокол сільського сходу, де за покупку голосувало не менше $\frac{2}{3}$ членів громади, а також поіменний список усіх осіб чоловічої статі даної громади. При покупці сільським товариством вимагалися списки покупців з вказаною площею майбутніх ділянок землі на кожного господаря. Також вимагалось представлення письмового зобов'язання про кругову поруку. Волосні правління засвідчували отримані документи і передавали їх мировим посередникам, які проводили оцінку земель, що куплялися, засвідчували плани земельних ділянок і зверталися у відділення Селянського земельного банку з проханням про кредитування покупки¹⁵.

Гостре малоземелля та відсутність належних коштів змушували селян звертатися за кредитом. Причому покупців землі часто було більше, ніж її продавалося. Наприклад, у 1896 р. поміщик Балтського повіту Васильківський вирішив продати частину маєтку при містечку Ягорлик площею 1532 кв. десятини за 145540 крб. Бажання придбати землю висловили громади 11 сіл, які задекларували готовність придбати за наявності кредиту земельні ділянки сумарною площею 5083 кв. десятини¹⁶.

У багатьох випадках Подільське відділення Селянського земельного банку не могло кредитувати селян через борги, які були на маєтках. Так, 1898 року князь Гедройц-Литовський виставив на продаж маєток у с. Сабарові Вінницького повіту, який захотіла придбати громада цього села.

Однак у наданні кредиту їй було відмовлено, оскільки маєток оцінювався у 38000 крб., а боргів на ньому було на 42148 крб. Навіть при максимальній позиції банку (500 крб. на господаря) 36 потенційних покупців не мали належних коштів. Того ж року свій маєток за 900000 крб. виставили на продаж поміщики Рациборовські. Загальна площа маєтку становила близько 5 тис. кв. десятин, борг складав 455258 крб. Зрозуміло, що ніхто з селян 9 сіл, які виразили зацікавленість у покупці, не міг придбати цілий маєток, а продавати його частинами поміщики категорично відмовилися¹⁷.

Крім іпотечного кредитування, банк займався покупкою цілих маєтків, які потім здавав селянам в оренду. Причому оренда була натуральною. Так, згідно договору від 7 вересня 1898 р. між завідувачем Новокостянтинівським маєтком Селянського банку Міхалаповим і селянами с.Педоси, банк здавав в оренду під посів ярових хлібів 96 десятин та під випас худоби 45 десятин. Селяни зобов'язувалися власними силами зорати і засіяти землю, а також зібрати врожай. За вибором Міхалапова вони мали власними підводами привести половину врожаю у маєток і скирдувати його. Таким чином, оренда була натуральною¹⁸. На схожих умовах банк здав в оренду товариствам сіл Росоховате і Луки 44,5 десятини землі, при цьому в договорі вказувалося, що за кожну необроблену чи незасіяну десятину селяни мали сплачувати штраф – 10 крб.¹⁹.

На пореформеному розвитку аграрного сектора негативно позначилося те, що у самий критичний момент переходу від кріпосного до капіталістичного господарювання держава залишила його без кредиту. Тому кредитування здійснювалося приватними особами (10–12% річних) та комерційними банками (8–9% річних). Лише з 1883 р. селяни змогли скористатися іпотечними кредитами у Селянському земельному банку, однак на той час ціни на землю та заборгованість поміщицьких маєтків, які були потен-

Таблиця 2. Рух землеволодіння у Подільській губернії в 1893–1899 рр.

Рік	Дворянство				Селянство			
	продаж		купівля		продаж		купівля	
	угод	десятин	угод	десятин	угод	десятин	угод	десятин
1893	188	27083,4	45	13748,4	58	371,8	150	8374,2
1894	135	22062,4	41	19020,9	25	920,5	123	3976,6
1895	172	34382,6	46	20303,2	25	1968,3	158	10585,6
1896	183	31795,4	46	28182,6	33	590,8	162	5618,4
1897	183	21958,5	55	15575	50	1325,5	175	5720,5
1898	249	54832,1	75	34795	64	1160,1	213	8073,5
1899	314	50576	86	30286,6	66	1230,4	291	14905,4

ційною основою росту селянського землеволодіння, зросли настільки, що банк часто не міг дозволити кредитування. Все ж таки, навіть за сприяння банку, селянство Подільської губернії не стало основним покупцем земель. Про це свідчать дані, наведені у таблиці 2²⁰.

За даними таблиці 2 видно, що основним продавцем і покупцем землі було дворянство. За 1893–1899 рр. воно продало 242690,4 десятин землі, але й придбало 161911,7 десятин. Таким чином, дворянство втратило 80778,7 десятин. В той же час, селяни, навіть за сприяння Селянського банку, придбали, за вирахуванням продаж, всього 49686,8 десятин. На одну угоду по купівлі землі в селян у середньому припадало 45 десятин, тоді як поміщики на одну угоду продавали в середньому 616 десятин, тобто селяни губернії реально купляли, в середньому, лише 7,3% землі, яку виставляли на продаж поміщики. Однак вже сама діяльність банку дала підставу консервативним колам дворянства стверджувати, що він “посилено скуповує заставлені дворянські землі і наділяє ними селян, йдучи в цій своїй діяльності прямо всупереч принципам ... про необхідність в інтересах держави закріплення за дворянами їхніх земель”²¹.

Отже, 1880-ті роки започаткували для селянства, а пізніше й для міщан, які займалися рільництвом, іпотечне кредитування з боку державної установи – Селянського земельного банку. Хоча його відділення в губернії діяло, проте внести перелом у процес збільшення розмірів селянського землеволодіння до кінця XIX ст. воно не змогло. Якщо на момент проведення реформи 19 лютого 1861 р. десятина землі у Подільській губернії коштувала 33,14 крб., то на період створення банку – 134,14 крб. Держава запізнилася з іпотекою на двадцять років.

Примітки:

1. *Анфилов А.* Крестьянское хозяйство Европейской России (1881–1904). – М.: Наука, 1980; *Гиндин И.* Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX века). Избранное. Очерки истории и типологии русских банков. – М.: Наука, 1997; *Гурьев А.* Очерки развития кредитных учреждений в России // История России. Кредитная система / Репр. воспроизведение. – М.: ЮКИС, 1995. – С.7-216; *Данилов І.* Це респектабельне слово – БАНК. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 1998; *Лещенко М.* Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1970.

2. *Янсон Ю.Э.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881. – С.107.

3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.108. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.34.

4. *Гурьев А.Н.* Указ. соч. – С.145.

5. *Степанов В.А.* Михаил Христианович Бунге // Российские реформаторы (XIX – начало XX в.) / Сост. и отв. ред. А.П.Карелин, вступ. ст. А.Н.Сахаров. – М.: Международные отношения, 1995. – С.202.
6. ДАХМО. – Ф.112. – Оп.2. – Т.1. – Спр.3458. – Арк.3-5.
7. *Данилов И.В.* Вказ. праця. – С.17.
8. ДАХМО. – Ф.112. – Оп.2. – Т.1. – Спр.3458. – Арк.72 зв.
9. Там же. – Арк.49 зв.
10. *Данилов И.В.* Вказ. праця. – С.17.
11. ДАХМО. – Ф.112. – Оп.2. – Т.1. – Спр.3458. – Арк.108 зв.-109, 116 зв.-117.
12. Там же. – Ф.234. – Оп.1. – Спр.10276. – Арк.198-198 зв.
13. Там же. – Ф.112. – Оп.2. – Т.1. – Спр.3458. – Арк.70-72 зв.
14. *Гурьев А.Н.* Указ. соч. – С.151.
15. ДАХМО. – Ф.112. – Оп.2. – Т.1. – Спр.3458. – Арк.70-71 зв.
16. Там же. – Ф.234. – Оп.1. – Спр.1265. – Арк.4, 11.
17. Там же. – Спр.8543. – Арк.11-14.
18. Там же. – Спр.13. – Арк.8-8 зв.
19. Там же. – Арк.11.
20. *Дуткевич В.* Движение землевладения в Подольской губернии (1863–1906 гг.) // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18-19. – С.30-31.
21. *Бар Ф.* Главные причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. – СПб.: Сенатская типография, 1903. – С.37.

Резюме

В статье дана характеристика становления и форм кредитования крестьянских хозяйств на территории Подольской губернии через Подольское отделение Крестьянского земельного банка.

Ключевые слова: крестьянские хозяйства, кредитование, Крестьянский земельный банк.

Одержано 27 вересня 2007 р.

ПРИВАТНА БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

У дослідженні розкриваються становлення, форми діяльності, соціально-класовий стан і напрямки фінансування приватним благодійництвом освітніх закладів Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: приватна благодійність, Харківська губернія, попечительство, товариства, освітні заклади

Необхідною умовою соціально-економічних і політичних перетворень є успішне реформування освіти. В ситуації, коли держава нездатна або не може належно підтримувати сферу освіти, роль приватної благодійності набуває великого значення. Вивченню ролі приватної благодійності у розвитку середньої освіти приділяється все більше уваги. Перші спроби досліджень у цій галузі були зроблені у другій половині XIX – на початку XX ст. [2; 11]. В радянській історіографії розвитку освіти з ідеологічних міркувань практично не згадувалося про таке явище, як приватна благодійність. На сучасному етапі загальний нарис розвитку становлення і діяльності благодійних товариств в епоху реформ 60–70 рр. XIX століття було подано в статті А.Лінденмайера [13]. Безпосередньо значення приватної ініціативи для розвитку освіти в Україні вивчалось в дослідженні І.Добрянського та В.Постолатія [10], але розгляду проблем взаємозв'язку приватної благодійності і середньої освіти було приділено дуже мало уваги. У дослідженні Т.Ніколаєвої вивчався внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України [14]. Спробу проаналізувати діяльність попечительських рад гімназій Харкова було зроблено в статті В.Корнієнко [12]. Цілий ряд важливих питань, як то форми благодійності, її методи та мотивація, потребують більш докладного та уважного аналізу. Вивченню цих проблем на прикладі Харківської губернії присвячена дана стаття.

Реформи середини XIX ст. сприяли розвитку в Російській імперії приватної благодійності, яка була безпосередньо пов'язана з громадсько-педагогічним рухом. Сам цей рух мав можливість існувати, в основному, завдяки приватній благодійності. Утворення незалежних громадських організацій було особливістю російського суспільства того часу, навіть певним чином характеризувало суспільно-політичну ситуацію в імперії. Важливість появи таких організацій визначається попереднім періодом, коли Микола I, якого налякали події 1848–48 рр. у Західній Європі, заборонив

найменший вияв приватної ініціативи в будь-якій галузі. Навіть історик М.Погодін, один з найбільших прибічників доктрини “офіційної народності”, вважав, що в Росії настав час “тьми невежества” та “кладбищенского безмолвия”. Ліберали зація на початку царювання Олександра II відразу ж викликала появу різноманітних добровільних професійних, просвітницьких, філантропічних товариств. Бажання брати активну участь у громадському житті, впливати на соціально-культурний розвиток суспільства було настільки сильним, що вижило під час реакції 70–80-х рр. XIX ст. і ще більше посилювалося наприкінці XIX – у 10-х рр. XX ст. [12].

Характерною рисою благодійних товариств 1856–65 років є їх загальноблагодійна спрямованість, яка в наступному десятиріччі замінюється вже більш цілеспрямованою діяльністю, наприклад, конкретною допомогою студентам, учням середніх навчальних закладів, на якій буде зосереджено увагу в даній статті. Такі організації з’явилися в 70-х роках XIX століття, їх кількість становить 129 [2]. Яким же чином відреагував уряд на прояв такої громадської ініціативи?

Як вже було сказано, діяльність громадських організацій було заборонено Миколою I у 1848 році і така заборона проіснувала до 1859 року, коли велика кількість клопотань про дозвіл відкрити благодійне товариство, що надійшла у Міністерство внутрішніх справ, змусила Олександра II відмінити таку заборону. Але порядок заснування таких товариств залишався досить складним: статут товариства потрібно було провести через Кабінет міністрів та височайше затвердити. Громадська ініціатива знайшла уряду підтримку і, як ми гадаємо, уряд приваблювала можливість перекласти фінансування навчальних закладів на плечі громадськості. Слід зауважити, що, незважаючи на прихильне ставлення до приватної ініціативи, отримати дозвіл на утворення товариства було не так легко. Кожного разу дуже ретельно перевірялося, чи не мали ці організації політичного підтексту, чи були вони достатньо благонадійними. Навіть грошова допомога з боку окремих осіб навчальним закладам потребувала особливого дозволу міністра освіти. Наприклад, коли харківській міщанин І.І.Іванов заповідав 1, 2, 3-й Харківським чоловічим гімназіям по 2 тис. рублів та 4 тисячі рублів – Харківському реальному училищу, гроші були прийняті тільки з дозволу міністра освіти [16. – №1. – С.33; №2. – С.12, 14, 28].

Спеціалізація діяльності громадських благодійних організацій дала їм можливість відіграти величезну роль у процесі організації та розвитку системи середньої освіти в Харківській губернії. Харківська губернія завжди мала глибокі традиції благодійності в галузі освіти. Започаткували ці традиції такі відомі особи та організації, як дворянське “Общество благотворения”, одним із засновників якого був відомий письменник Г.Ф.Квітка,

а членами – професори Шидловський, Стойкович, суддя Ковалевський та ін. [1, 904-913]. Товариство, яке було створено в 1811 році, за своєю ініціативою відкрило Інститут шляхетних дівчат (1812 р.) та постійно підтримувало Харківську губернську чоловічу гімназію.

Найбільш продуктивним виявом приватної благодійності в галузі підтримки середньої освіти були Попечительські ради та Товариства по підтримці найбільш учнів, які діяли при гімназіях і реальних училищах.

Попечительські Ради мали свої статuti, які затверджувався Міністерством внутрішніх справ у згоді з Міністерством народної освіти. Таким чином, вони діяли під контролем Міністра внутрішніх справ і губернатора, як його представника в губернії, та Міністра освіти. Існували Попечительські Ради за рахунок членських внесків (близько 10 карбованців). Очолювалися Попечительські ради, як правило, дворянами. Це пояснюється високим матеріальним і суспільним становищем представників цього стану. Сприяв розвиткові благодійної діяльності і високий матеріальний добробут населення регіону.

Яскравим прикладом збереження традицій благодійності серед українського дворянства, предками якого були давні козацькі роди, є родина Донець-Захаржевських. У 1867 році І.Донець-Захаржевський пожертвував Зміївському повітовому училищу 5050 карбованців для відкриття відділення для дівчаток. Завдяки цьому училище в 1870/71 н.р. було перетворено на жіночу прогімназію, а згодом і на гімназію [8. – Спр.45. – Арк.62].

До складу Попечительських рад входила необмежена кількість членів – повнолітніх, чоловічої та жіночої статі. Вони повинні були виконувати певні обов'язки і мали певні права. Члени ради розподілялися на почесних і дійсних, кожна рада мала свого почесного голову, скарбника та секретаря. Обов'язково до складу ради входили почесний попечитель, який обирався на три роки особами або організацією, що вносили пожертви на користь навчального закладу. Керівництво справами Попечительських рад належало комітету та загальним зборам членів громади. Посади голови, його заступника, секретаря були виборними, відповідно на один і три роки. Очевидно, входити до складу Попечительської ради було досить престижно та почесно, наприклад, “представители интеллигентского класса Змиевского уезда” пропонували свою допомогу Зміївській жіночій гімназії за умови прийняття їх до складу ради [8. – Спр.12. – Арк.8]. Рада звернулася до Попечителя Харківського округу з клопотанням дозволити такий захід. Прохання було задоволене.

До складу Попечительських рад входили обов'язково члени Педагогічної ради гімназії або училища. Це, безумовно, забезпечувало тісніший зв'язок із навчальним закладом, давало можливість бути в курсі всіх його

насущних проблем, ретельно пильнувати за витратами коштів. Представники від повітових земств також входили до складу Рад. Це забезпечувало взаємозв'язок між ними та середніми навчальними закладами, яким вони надавали різнобічну допомогу. Загалом проблема контролю за фінансами була розроблена досконало. Попечительські ради працювали в умовах гласності. Вони обов'язково вели журнали з протоколами засідань, на яких обговорювали свої проблеми, вирішували нагальні справи, заслуховували фінансові звіти, які публікувалися в пресі. Таким чином, діяльність Попечительських рад мала кілька напрямків:

- обрання та затвердження керівництва та педагогічного складу гімназій і реальних училищ;
- збереження майна та коштів закладу;
- контроль за фінансуванням та витратами коштів;
- вирішення питань плати за навчання, кого звільнити від плати за навчання, кому надати стипендію;
- вирішення питання необхідності відкриття додаткових та паралельних класів;
- питання будівництва та ремонту приміщень, в яких знаходилися середні навчальні заклади;
- піклування матеріальним становищем вчителів;
- вплив на поліпшення якості навчального процесу та навчання взагалі.

Як видно, на першому плані стояли проблеми матеріального забезпечення учнів та навчального закладу загалом. Наприклад, голова Попечительської ради Зміївської жіночої гімназії М.І.Шелігова протягом 80-х років вносила на користь прогімназії 160–200 руб., що дозволяло звільнити від плати за навчання 9 учениць [8. – Спр.19]; голова Попечительської ради Валківської жіночої гімназії Н.Я.Яхонтова протягом 1916 р. утримувала на свої кошти 5 бідних учениць [5. – Спр.99. – Арк.30, 32], а в 1916 р. Попечительська рада цієї ж гімназії звільнила від плати за навчання 30 дочок офіцерів, які перебували на фронтах Першої світової війни. Можна навести ще багато прикладів такої діяльності Попечительських рад гімназій Харківської губернії [4-10].

Взагалі діяльність благодійних товариств у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття все більше зосереджувалася не тільки на розподілі коштів серед бідних, а й на поліпшенні стану суспільства. Благодійність, на думку громадських діячів того часу, повинна була не стільки забезпечити предметами споживання, скільки засобами самопомоги. Одним із таких засобів була можливість отримати освіту, яка дозволяла знайти своє місце в суспільстві. При гімназіях та реальних училищах Харківської губернії створювалися товариства для підтримки так званих “недоста-

точних учеников”. Товариства, що піклувалися про бідних учнів, були створені при харківських першій, другій, третій чоловічих гімназіях, при Харківському першому, Ізюмському реальному училищах, при богодухівських чоловічій і жіночій гімназіях, Ізюмській жіночій гімназії, Сумській Олександрійській чоловічій гімназії, Охтирській, Куп'янській, Зміївській жіночих гімназіях [15-18; 20]. У різні роки такими товариствами витрачалося від 500 до 3 тис. рублів на потреби учнів. Ці товариства діяли в рамках діяльності Попечительських рад. Такі товариства мали свої статuti, де були позначені мета завдання та засоби роботи. Як видно, мету було позначено в самій назві товариств. Засоби допомоги були наступні:

- платня за навчання бідних учнів, які добре вчилися;
- одноразова грошова допомога в різних випадках;
- надання безкоштовно бідним учням навчальних посібників, ліків, одягу та ін.

Кошти товариства складалися з членських внесків, окремих пожертв, відсотків із основного капіталу. Нерідко для отримання коштів товариства влаштовували вистави, концерти, лекції на добродійних засадах. Членами таких товариств, як правило, були директор та інспектор гімназії або училища, деякі вчителі, представники різних станів населення: купці, чиновники, дворяни, інтелігенція – всі ті, хто вважав своїм громадським обов'язком допомагати справам освіти. Деякі з товариств публікували в пресі свої фінансові звіти, що робило їх діяльність прозорою та підконтрольною громадськості. З іншого боку, це давало можливість якось віддячити тим людям, які вносили пожертви, та, можливо, розширити коло благодійників.

У Харківській губернії створювалися спеціальні товариства просвіти, які своєю метою робили можливим утворення середніх навчальних закладів і подальше піклування про них. Серед них – Харківське німецьке товариство просвіти [17], завдяки діяльності якого Воскресенську початкову школу для дівчаток було перетворено на гімназію. Тільки в 1885 році після довгих клопотань з боку товариства, що направлялися до Попечителя округу та Міністерства освіти, було дозволено відкрити семикласну жіночу гімназію відомства МНО. Однак міністерство освіти висунуло певні умови, як то: 1) гімназія виводиться повністю з-під впливу лютеранської церкви; 2) Німецьке товариство буде давати щорічно 6 тисяч карбованців на утримання гімназії. У Міністерства освіти, як завжди, не вистачало коштів. Німецьке товариство повністю погодилося на такі умови і виділяло ці кошти до 1891 року, причому гімназія була однаково доступна для росіян, латишів та інших національностей. З 1891/92 навчального року гімназія перейшла на самозабезпечення завдяки запровадженню плати за навчання [22].

Ще одним прикладом такої діяльності було Люботинське товариство просвіти, організоване в грудні 1912 р. Головною метою цього товариства було утворення гімназії. Мету свою товариство здійснило в 1913 році, коли було відкрито в Люботині гімназію для хлопчиків і дівчаток. На кошти, які було отримано з членських внесків, благодійних концертів, лекцій і відсотків з основного капіталу, товариство побудувало будинок для гімназії [4, Спр.872]. В 1912 р. у Харкові виникло Холодногірське товариство просвіти, яке ставило за мету відкрити гімназію, що й було здійснено в серпні 1912 р. [23]. Це далеко не всі напрямки благодійності губерньської громадськості в галузі середньої освіти.

Таким чином, друга половина XIX – початок XX століття відмічені активним розвитком благодійності на Харківщині. Громадський рух, спрямований на покращення суспільного життя, на становлення і розвиток вільної освіченої особистості, залучав до благодійництва все більше людей. Саме в цей час виникають Попечительські ради при гімназіях, реальних училищах та інших закладах середньої освіти. В Харківській губернії Попечительські ради існували при всіх приватних жіночих навчальних закладах і середніх навчальних закладах, створених з ініціативи громадськості (близько 40 закладів на 1912/13 рр.). Товариства допомоги біднішим учням, як правило, утворювалися при державних чоловічих і жіночих гімназіях й реальних училищах.

Більшість із них виникла саме завдяки ініціативі певного кола громадських діячів, які добре розуміли справжнє становище освіти в Російській імперії, часто недбале ставлення до її проблем з боку уряду. Вони також усвідомлювали, що майбутнє держави, подальший її прогресивний розвиток залежить від підростаючого покоління, від кількості та якості освічених особистостей. Піднесення суспільної активності має своє коріння в системі моральних цінностей, які розвинулися в цей період. Інтелігенція намагалася присвятити себе високим цілям – підвищенню культурного та матеріального рівня життя народу. Взагалі відміна кріпацтва та низка демократичних реформ 60-х років XIX століття вселяла надію на те, що нарешті можна буде подолати всі вади існуючого устрою – бідність, неосвіченість, культурну та економічну відсталість. У той час благодійність була найбільш можливим видом громадської діяльності і значно сприяла зросту зрілості суспільної свідомості та самоорганізації суспільства в країні, де всі сфери життя знаходилися під пильним контролем держави. Приватна благодійність у галузі освіти значно сприяла розвитку останньої.

Джерела та література:

1. *Багалей Д., Миллер Д.* История города Харькова за 250 лет его существова-

- ния (1655–1905). Историческая монография: В 2-х т. – Репринт. изд. – Т.2. – Х., 1993.
2. Благотворительность в России: в 2-х томах. – СПб., 1907.
 3. ДАХО. – Фонд 3. Канцелярия Харьковского губернатора. – Оп.262. – Спр.8, 9; Оп.232. – Спр.367; Оп.218. – Спр.92; Оп.266. – Спр.42.
 4. Там же. – Ф.266. Канцелярия Директора народных училищ. – Спр.872.
 5. Там же. – Ф.654. Валковская женская гимназия.
 6. Там же. – Ф.743. Богодуховская женская гимназия.
 7. Там же. – Ф.765. Изюмская женская гимназия.
 8. Там же. – Ф.661. Змиевская женская гимназия.
 9. Там же. – Ф.639. Вторая Харьковская мужская гимназия.
 10. *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (к. XIX – поч. XX століття). – Кіровоград, 1998. – 143 с.
 11. Исторический очерк Совета Императорского человеколюбивого общества и подведомственных ему учреждений / Сост. В.Троицкий. – СПб., 1898. – 462 с.
 12. *Корищенко В.* Деятельность попечительских советов в сфере образования на Слобожанщине во II половине XIX века // Викладання мов у вузі на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки / 36. наук. праць. Вип.3. – Харків: Константа, 1999. – С.148-151.
 13. *Линденмайер А.* Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г.Захаровой. – М.: Изд-во Мос. ун-та, 1992. – С.283-300.
 14. *Ніколаєва Т.М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Черкаський ун-т. – Черкаси, 2005. – 18 с.
 15. Отчет попечительского совета Змиевской женской гимназии за 1914 год. – Змиев, 1915. – 15 с.
 16. Отчет правления Общества попечения о бедных учениках 2-й Харьковской гимназии. – Харьков, 1898. – 31 с.; 1897. – 10 с.; 1903. – 27 с.
 17. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Купянской гимназии за 1908, 1911, 1912, 1913 годы. – Купянск, 1909. – 18 с.; 1911. – 16 с.; 1913. – 15 с.; 1914. – 16 с.
 18. Свод постановлений губернского и уездных земств по народному образованию за 1913–14 гг. – Харьков, 1915. – 456 с.
 19. Харьковский календарь за 1884–1889 гг.
 20. Харьковский календарь на 1900 год. – Харьков, 1900. – С.89, 169-178, 196-199.
 21. Харьковские губернские ведомости. – 1912. – 7 февр., 31 авг.
 22. Там же. – 1896. – 3 нояб.; 1903. – 13 янв., 22 февр., 15, 16 апр.
 23. Харьков весь / Справочник Элькина на 1913 год. – С.127-153, 196-213.

24. Циркуляр Міністерства народного просвещения по Харьковскому учебному округу за 1895 год. – №1-12.

Резюме

В исследовании раскрываются становление, формы деятельности, социально-классовая принадлежность и направления деятельности частной благотворительности образовательных учреждений Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: частная благотворительность, Харьковская губерния, попечительство, товарищества, образовательные учреждения.

Одержано 16 жовтня 2007 р.

УДК 314.92 (477.43)“18”

В.В.Малий

УКРАЇНЦІ-ПОДОЛЯНИ НАПРИКІНЦІ XIX ст.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, РОЗСЕЛЕННЯ, СТАНОВІСТЬ, ОСВІТНІСТЬ І ЗАЙНЯТІСТЬ

Розглядаються питання, пов'язані із становищем українського етносу в Подільському регіоні за результатами перепису населення 1897 р.

Ключові слова: українці, Поділля, населення, розселення, перепис.

Проведення перепису населення імперії 1897 року дало змогу отримати диференційовані за регіонами більш-менш об'єктивні результати, які можуть послужити відправним рубежем для простеження розвитку, стагнації чи кризи у демографічному становищі титульної нації України.

Одними з перших, хто за результатами перепису 1897 р., приділили увагу українцям Російської імперії, були А.Ярошевич¹, А.Лічков², А.Шостаць³. Не обминули питань, пов'язаних із демографічними змінами в українстві, ті автори, які, з'ясовуючи поставлені перед собою конкретні дослідницькі завдання, використовували опубліковані матеріали згаданого перепису населення⁴. З-поміж них варто виокремити праці Григор'єва-Нашого⁵, П.Пустохода⁶, Ю.Й.Сіцінського⁷, В.М.Кабузана і Г.П.Махнової⁸, В.М.Наулка⁹, Ю.В.Бромля¹⁰, Я.Ю.Водарського¹¹, С.І.Брука і В.М.Кабузана¹², Н.О.Данілова і Я.В.Бойко¹³, О.М.Завальнюка¹⁴, І.Л.Лотоцького, О.С.Ліпінського¹⁵, групи дослідників, які створили цінне історико-етнографічне дослідження “По-

ділля”¹⁶. Не обійшли увагою зазначену проблему і автори монографії “Українці”¹⁷. Певний вклад у дослідження етносоціальних процесів на Поділлі у дореволюційний період вніс і автор пропонованого повідомлення¹⁸.

Зроблений побіжний огляд наукової літератури, пов’язаної із становищем українців Поділля кінця ХІХ ст. переконує, що пропонована тема ще не була предметом спеціального дослідження. Метою нашої роботи, яка є складовою частиною комплексної проблеми “Етносоціальний розвиток Поділля (1861–1914 рр.)”, є спроба з’ясувати чисельність, розселення, становий склад і трудову зайнятість українського етносу, який проживав на території Подільської губернії Російської імперії.

Результати всеросійського перепису населення 1897 р. дають змогу провести групування мешканців краю більш-менш достовірно. Так, А.Ярошевич зауважував: “...Не слід надавати опублікованим даним [перепису 1897 р. – В.М.] значення повної точності і достовірності: перший перепис не міг подолати всіх труднощів, які появилися на його шляху через важке історичне минуле, не міг також належним чином з’ясувати дражливе питання про мову, яке вимагає, з одного боку, свідомого національного самовизначення, а з іншого – повної поваги до цього самовизначення, тоді як наше минуле культивувало саме ідеї насильницького національного нівелювання. Чимало даних перепису із піднятого питання викликають непорозуміння і супроводжуються фактами, відомими нам із інших джерел, кидаються у вічі суперечності даних перепису, неточності підрахунків і очевидні прогалини”¹⁹.

Інший автор, пояснюючи, звідки взялися неточності у підрахунку чисельності українського етносу в Російській імперії, пояснював: “Часто на запитання про рідну мову опитуваний відповідав: “руська”, а опитуючий зачисляв його у ... великороси, хоча відповідаючий мав на увазі саме мову малоросійську”²⁰. Така, з дозволу сказати, “методика” забезпечувала штучне збільшення чисельності російської групи населення, зменшення української, хоча, як ми переконалися в ході аналізу даних перепису, коефіцієнт спотворення по Поділлю був не настільки значним, щоб його абсолютизувати.

За даними названого джерела, рідною мовою назвали “малоросійську” 2442819 подолян (80,93%). Для порівняння: “великоросів” нарахували 98984 особи, що становили всього 3,27% подільського населення²¹. Стає зрозумілим, що українці були в регіоні найбільш чисельною етнічною групою.

Подільська губернія займала площу 36961,7 кв. верст. Адміністративно вона ділилася на 12 повітів. Населення проживало у різних типах населених пунктів: містах, позаштатних містах, містечках, селах і хуторах. Аналіз даних перепису свідчить, що у кожному повіті, кожному населеному пункті мешкали українці. Український етномасив розподілявся між повітами нерівномірно, що було пов’язано з особливостями історично сформованого

процесу заселення Поділля не лише українцями, а й представниками інших національних груп населення. За абсолютними показниками, найбільше українців проживало у Балтському повіті (300543 особи). За ним розташувалися Ольгопольський (231991), Ямпільський (228102), Гайсинський (214218), Кам'янецький (210264), Брацлавський (199859), Ушицький (188830), Вінницький (184847), Могилівський (183353), Проскурівський (176685), Літинський (175007) і Летичівський (149120)²². За питомою вагою чисельність українців у складі населення коливалася в межах 74,4% (Вінницький повіт) (мінімальний показник) – 85,7% (Ямпільський повіт) (максимальний показник). У той же час у 8 повітах вона перевищувала відмітку 80%, що переконаливо засвідчує перевагу українства серед різних етнічних груп.

Цікавими є дані про розподіл українців серед сільських і міських населених пунктів. З-поміж 2786429 всіх сільських жителів 2370631 (85,1%) становили українці. Як і в загальній структурі населення, так і щодо сільських мешканців регіону, спостерігається явна перевага українського етносу. Лише в одному Вінницькому повіті питома вага українців у сільських населених пунктах становила близько 79%. У всіх інших повітах вона перевищувала цей показник. Так, у Балтському він становив 80,6%, Ольгопольському – 82,3%, Летичівському – 83,1%, Могилівському – 83,8%, Брацлавському – 84,2%, Проскурівському – 84,7%, Ямпільському – 86,6%, Кам'янецькому – 87,0%, Ушицькому – 87,1%, Гайсинському – 88,1% і Літинському – 88,2%²³.

У національній структурі міського населення краю українці були менш помітними і становили відносно незначну етнічну групу. Так, із 3012079 всіх подолян у містах проживало всього 221870 або 14,9% осіб. Українці серед них було лише 27188 або 32,5% від загальної кількості міських мешканців²⁴. Зафіксована статистикою відносно незначна чисельність українського населення в подільських містах негативно позначалась на представництві його, зокрема, у губернському і повітових управліннях, міській економіці, закладах освіти, культури й медицини. Загалом серед міських жителів українці були другою за чисельністю групою після євреїв (102204 особи), питома вага яких перевищувала 46%²⁵.

У губернському центрі – Кам'янці-Подільському – українці становили 34,6%; в повітових містах: Балті – 17,6%, Проскурові – 19,4%, Летичеві – 23,7%, Новій Ушиці – 28,8%, Могилеві – 29,1%, Літині – 32,3%, Брацлаві – 33,1%, Вінниці – 35,5%, Гайсині – 42,1%, Ямполі – 49,7% і Ольгополі – 59,5%. В інших містах (Стара Ушиця, Сальниця, Вербовець) українці переважали (55,4%–74,5%). У Хмільнику вони становили – 46,1%²⁶.

Освітній рівень українців загалом був дуже низьким. За даними джерела, лише кожний десятий із них був освіченим (якість освіти не зафіксо-

вано). Цей показник поступався загальногуберському, який становив 15,5%. Найменш освіченими були жінки-українки, яких нараховувалося 37897. Відсоток освічених українок не перевищував 3,1%. У чоловіків становище було дещо кращим. Різні типи навчальних закладів закінчили 224249 осіб. Відсоток освічених становив 18,4%²⁷.

Українське населення краю займалося найрізноманітнішою працею – від “неопределенных занятий” до представництва в губернських органах управління. Статистика зафіксувала 65 позицій, пов’язаних із зайнятістю населення регіону. У всіх них фігурують представники українського етносу. Загальна чисельність працюючих українців з числа самодіяльного населення становила 568205 осіб, у т.ч. 475520 чоловіків і 92685 жінок (у це число не увійшли домогосподарки). Найбільш чисельну групу працюючих дорослих становили ті, хто займався землеробством і тваринництвом – 450096 осіб, у т.ч. 395013 чоловіків і 55083 жінок. Питома вага групи становила 79,2%. Прислугою, поденщиками працювали 52531 особа, до яких належали 25860 чоловіків і 26671 жінка. Питома вага цієї групи досягала 9,2%. У торгівлі, торгівельному посередництві, шинках, готелях тощо зафіксовано 3252 особи (0,6%). До промислових, будівельних і транспортних робітників, ремісників різних спеціальностей можна віднести 32234 особи або 5,7%. Наведені групи зайнятості сумарно становили 94,7% самодіяльного населення етносу. Решта 5,3% припадала на малочисельні групи, які належали до війська – 10286 (1,8%), суду, сфери управління, поліції – 1537 (0,3%), пошти, телеграфу, телефону – 350 (0,06%), духовенства і церковної прислуги – 2285 (0,4%), освітньої сфери – 1221 (0,2%), медицини – 840 (0,14%); 2610 осіб (0,45%) складала група рантє. До самодіяльного населення статистика зарахувала також 1110 осіб, позбавлених волі (0,2%), 2734 (0,5%) – без певних занять, і 1584 (0,3%), які не вказали роду своєї діяльності тощо²⁸. Отже, 8 із 10 самодіяльних українців добували засоби до життя своїх родин працею у сільському господарстві. Робітничо-ремісничий прошарок нараховував понад 15%. Серед інтелігенції українців було вкрай мало – трохи більше 1%. Наведені дані стосуються всієї губернії. Утім, результати перепису дають змогу з’ясувати зайнятість українців по кожному із 12 повітів, а також по всіх 17 містах²⁹.

Статистичне джерело містить дані про приналежність населення до різних станів. Серед тих, хто назвав українську мову рідною, 11449 осіб або 0,5% належали до дворянства, 7371 (0,3%) – до християнського духовенства; 3514 (0,1%) осіб – до категорії почесних громадян, 324 (0,01%) – до кушців, 91873 (3,7%) – до міщан, 2322348 (95,1%) – до селянства, 5939 осіб (0,2%) належали до інших станів³⁰. Стає зрозуміло, що селяни-українці загалом (без диференціації за рівнем землеволодіння, землекористування і забезпе-

ченням інвентарем) становили переважну більшість у своїй етнічній групі, що слід було враховувати українським політичним силам під час національно-визвольної боротьби. Як і те, що в повітах проживали 2370631 українців (84,8% всього сілського населення), у містах – лише 72188 або 32,5% усіх міських жителів³¹.

Таким чином, українці були основним етносом, який здавна проживав на території Подільської губернії. Наприкінці XIX ст. вони переважали за чисельністю інші етнічні групи у всіх без винятку повітах і лише у 4-х із 17 подільських міст. Нерівномірність розселення пояснюється історичними умовами заселення краю, впливом війн, національною політикою царизму, підтримкою влади міграційних процесів з перенаселення українців у необжиті райони країни, особливостями проведення селянської реформи 1861 р. на Поділлі тощо.

Проводячи колонізаторську політику, царизм не дбав про подолання неписьменності серед більшості українців, що робило їх однією із найменш освічених груп населення, які були мало представлені у сфері управління. Такий стан відповідав інтересам правлячої російської верхівки, яка боялася “мазепинства”, національної активності “малоросів”. Повсякденна важка праця неосвічених українських хліборобів, які становили найбільшу групу населення регіону, мала гарантувати сповільнення процесу пробудження їх національної свідомості, що було на руку російській владі. Основна ставка царизму в боротьбі проти українського і польського національно-визвольних рухів на Поділлі робилася на міцніюче російське дворянство.

Примітки:

1. *Ярошевич А.* Малороссы по переписи 1897 г. // Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Год 24-й. – К., 1905. – Т.89. – С.411-428.
2. *Личков А.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – К., 1905. – Т.90. – С.317-366.
3. *Шостак А.П.* География населения Подолья: вопросы размещения, движения, занятости. – К., 1917. – 239 с.
4. Див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. А.Л.Тройницкого. – Т.ХХХІІ: Подольская губерния. – СПб: Изд. ЦСК СВД, 1904. – XII, 285 с.
5. *Григор'єв-Наш.* Поділля: Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 85 с.; *Григорійєв Н.Я.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 91 с.
6. *Пустоход П.* Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку // Праці демографічного інституту: Демографічний збірник. – К., 1926. – Т.4. – С.1-68.

7. *Сіцінський Ю.* Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч.1. – 74 с.
8. *Кабузан В.М., Махнова Г.П.* Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг. // История СССР. – М., 1965. – №1. – С.28-37.
9. *Наулко В.И.* Этнический состав Украинской ССР: Статистико-картографическое исследование. – К.: Наук. думка, 1965. – 136 с.
10. *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
11. *Водарский Я.Е.* Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). – М.: Наука, 1973. – 156 с.
12. *Брук С.И., Кабузан В.М.* Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.) // История СССР. – 1980. – №3. – С.74-80; *Їх же.* Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – М., 1981. – №5. – С.15-31.
13. *Данілова Н.О., Бойко Я.В.* Етнічний склад населення Подільської губернії в кінці XIX століття // V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.530-532.
14. *Завальнюк О.М.* Сільські жителі Поділля на початку XX ст.: кількість, розселення, концентрація (На матеріалах Кам'янецького, Проскурівського, Летичівського і Ушицького повітів) // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.182-185.
15. *Лотоцький І.І., Лінінський О.С.* Природний рух населення в Подільській губернії (1863–1913 рр.) // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – С.172-174.
16. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Вид-во незалежн. культ. центру “Доля”, 1994. – 499 с.
17. *Украинцы / Отв.ред. Н.С.Полищук, А.П.Пономарев.* – М.: Наука, 2000. – 355 с., ил.
18. Див., напр.: *Малий В.В.* Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.І. – С.118-128; *Його ж.* Соціальний склад міського населення Вінниччини наприкінці XIX ст. // Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С.29-30; *Його ж.* Населення Могилівського повіту за даними Всеросійського перепису 1897 р. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: Матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – С.55-58 та ін.
19. *Ярошевич А.* Вказ. праця. – С.411.
20. *Личков А.* Вказ. праця. – С.327.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.XXXII. – С.98-101.
22. Там же (Підрахунки автора).
23. Там же (Підрахунки автора).

24. Там же (Підрахунки автора).
25. Там же. (Підрахунки автора).
26. Там же. – С.106-121 (Підрахунки автора).
27. Там же. – С.104 (Підрахунки автора).
28. Там же. – С.174 (Підрахунки автора).
29. Там же. – С.188-238 (Підрахунки автора).
30. Там же. – С.256-257 (Підрахунки автора).
31. Там же (Підрахунки автора).

Резюме

Рассматриваются вопросы, связанные с положением украинского этноса в Подольском регионе согласно результатам всероссийской переписи населения 1897 г.

Ключевые слова: украинцы, Подолье, население, численность, расселение, перепись.

Одержано 18 жовтня 2007 р.

УДК 94(477.54)“1918”

Д.В.Підлісний

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО В СИСТЕМІ УСТАНОВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН

У статті зроблена спроба охарактеризувати функціонування органів державної адміністрації гетьманської держави в Харківській губернії і їх взаємини з владними інституціями УНР та окупаційними військами.

Ключові слова: державна адміністрація, гетьманат, старости.

Питання пошуку шляхів оптимальної взаємодії між усіма інститутами виконавчої влади сьогодні є одним із найактуальніших. Водночас, з огляду на подальші перспективи вітчизняного державотворення, ми аж ніяк не можемо нехтувати досвідом, який був набутий за доби Українських визвольних змагань 1917–1920 років, коли процес розбудови інститутів місцевої влади та управління характеризувався протиріччями, більшість з яких зберігає своє значення і на сучасному етапі.

Актуальність проблеми значно посилюється і тим, що вона майже не висвітлювалась у вітчизняній історіографії. Окремих аспектів питання взаємодії гетьманської адміністрації Харківщини з командуванням німецького збройного контингенту торкалися радянські дослідники, натомість, внаслідок того, що вони, насамперед, мали за мету довести маріонетковий характер Гетьманської Держави, поданий у їх наукових розвідках фактичний матеріал має неповний і фрагментарний характер¹. При цьому питання взаємовідносин інституту старост, що уособлював державну адміністрацію Гетьманату П.Скоропадського, з іншими органами місцевої влади та командуванням іноземного збройного контингенту дуже мало висвітлене і у загальноукраїнському масштабі. Так, поза межами своїх досліджень цю проблему залишають автори найбільш ґрунтовних розвідок, присвячених питанню становлення місцевого апарату Української Гетьманської Держави – О.А.Копиленко², О.М.Мироненко³ та Т.О.Харченко⁴.

Отже, мета даного дослідження полягає у тому, щоб на підставі аналізу наявних архівних та опублікованих джерел висвітлити проблему взаємовідносин органів державної адміністрації Харківської губернії з найбільш впливовими галузевими органами місцевої влади і адміністрацією німецького збройного контингенту, який протягом квітня-листопада 1918 року перебував на терені Харківщини.

Серед тих органів, які на момент проголошення Української Гетьманської Держави здійснювали владні повноваження в окремих галузях державного управління та підпорядковувались відповідним міністерствам, насамперед необхідно відзначити військові, земельні та продовольчі. Щодо правоохоронних структур, тобто міліції, керівництво якою за Тимчасового уряду було покладене на органи місцевого самоврядування, то згідно з виданим 26 травня 1918 р. наказом харківського губернського старости, що ґрунтувався на Законі про утворення Державної варти від 18 травня того ж року, вона переходила у повне підпорядкування старост відповідного рівня та перейменовувалася на Державну Варту⁵.

Відповідно до нормативно-правових актів Тимчасового уряду та Центральної Ради, статус провідних органів, котрі здійснювали координацію розподілу та використання земельних ресурсів на місцях, мали земельні комітети, які протягом весни-літа 1917 року були утворені на губернському, повітовому і волосному рівнях⁶. Внаслідок того, що протягом свого функціонування ці органи скомпрометували себе в очах консервативно налаштованих сил активною участю у неврегульованій аграрній революції, наказ про їх ліквідацію був озвучений одразу ж після проголошення Української Гетьманської Держави у Грамоті П.Скоропадського від 29 квітня 1918 р.⁷. При цьому здійснення ліквідації земельних органів доби Центральної

ради було покладене на старост відповідних рівнів.

У своєму наказі від 14 травня харківський губернський староста П.І.Заліський оголосив про негайну ліквідацію земельних комітетів, які мали здати свої кошти в депозити повітових старост і відізнати контролерів та управителів із приватних маєтків із зобов'язанням повернути власникам усе майно, що було під їх контролем. Крім того, повітовим старостам було доручено утворити тимчасові земельні комісії (у складі двох членів за призначенням повітового старости і одного мирового судді – за представництвом мирового з'їзду), які мали здійснити прийом справ земельних комітетів⁸. У повітах Харківщини ці комісії були утворені у досить короткий термін, зокрема Куп'янська і Старобільська земельні комісії розпочали роботу вже 20 травня. Наприкінці травня 1918 р. на харківського губернського старосту було покладене формування губернської тимчасової земельної комісії, склад якої був повністю сформований 6 червня⁹. У свою чергу, як свідчать доповіді повітових старост, земельні комітети та їх виконавчі органи – земельні управи – на терені Харківщини були ліквідовані до середини червня 1918 року¹⁰.

Ситуація, за якої органи місцевої адміністрації відігравали вирішальну роль у процесі ліквідації земельних установ Тимчасового уряду і Центральної Ради та становленні нових тимчасових органів управління у земельній справі, дещо змінилася після виходу 15 липня 1918 року спеціального закону про утворення губернських і повітових земельних комісій, на які було покладено реалізацію земельної реформи та виконання обов'язків дореволюційних “Землеустроительных комитетов”. З метою координації становлення цих комісій на терені Харківського регіону 30 липня 1918 року сюди навіть прибув спеціально відкомандирований посадовець Міністерства земельних справ В.К.Захаревич¹¹. Натомість, як свідчить аналіз фактичного матеріалу, основна робота з організації цих органів у Харківському регіоні (у тому числі й фінансування їх діяльності) була знов покладена на державну адміністрацію¹².

Таким чином, гетьманська адміністрація Харківської губернії мала вирішальний вплив на становлення та функціонування місцевих органів управління земельними справами. Незважаючи на певні негативні сторони цього явища, воно сприяло утворенню чіткої владної вертикалі на місцях та заклало підґрунтя для повноцінного співробітництва інституту старост з органами управління земельними ресурсами у галузі реалізації внутрішньополітичного курсу Української Держави.

Органи державної адміністрації Харківщини відіграли велику роль у ліквідації в регіоні продовольчих комітетів та управ, функції яких протягом липня-жовтня 1918 року були передані органам місцевого само-

врядування, що утворили у своєму складі відповідні відділи¹³.

За зовсім іншим сценарієм розвивались відносини інституту старост із представниками військової адміністрації Харківської губернії. На відміну від земельних і продовольчих комітетів інститут військових комендантів, який був утворений наприкінці березня 1918 року, продовжував своє існування в якості центральної ланки управління військовими справами на регіональному рівні і після проголошення Української Гетьманської Держави. При цьому у надзвичайних умовах, якими характеризувались останні місяці існування Української Народної Республіки доби Центральної ради, військова влада отримала домінування над державною адміністрацією. Останнє, з огляду на те, що уряд Української Гетьманської Держави взяв курс на розбудову сильної цивільної влади, спричинило цілу низку колізій у процесі становлення місцевого апарату.

Вже у наказі від 14 травня П.І.Заліський задекларував свій намір підпорядкувати військову адміністрацію головам державних адміністрацій, наголосивши, що віднині коменданти губернії мають чинити повне сприяння старостам відповідного рівня, у чому і полягає їх головне призначення¹⁴. Натомість, всупереч вказівкам голови губерньської адміністрації, губерньський комендант С.П.Мироненко-Васютинський, який був призначений ще урядом Української Народної Республіки, продовжував проводити самостійну політику і звертатись до населення з наказами та оголошеннями, що безпосередньо не торкалися військової галузі¹⁵. У відповідь на спроби цивільної влади скасувати ці акти, губерньський комендант у своєму наказі від 23 травня 1918 р., що був оприлюднений в опозиційній до гетьманського режиму газеті “Народне діло”, заявив: “Вимагаю від усіх державних осіб Слобожанщини та приєднаних повітів Курщини та Вороніжчини без різниці службового стану (підкреслено) виконувати мої накази”¹⁶. Після цього губерньським старостою 24 травня було видано спеціальний наказ, у якому П.Заліський заборонив періодичним виданням друкувати накази комендантів та ще раз наголосив, що головним і майже єдиним призначенням останніх є сприяння старостам за допомогою підпорядкованих комендантам вартових сотень¹⁷.

Натомість протистояння між державною адміністрацією губернії та військовою владою тривало і надалі. Зокрема, протягом червня – початку липня 1918 р. П.Заліський неодноразово звертався до Міністерства внутрішніх справ зі скаргами на те, що губерньський комендант продовжує виходити за межі своєї компетенції, та навіть прохав відсторонити П.С.Мироненка-Васютинського, відзначаючи, що перебування останнього на посаді губерньського коменданта є безумовно шкідливим¹⁸. Гострі конфлікти інститутів старост та військових комендантів виникали і на повітовому

рівні. Незважаючи на те, що на початку червня були заарештовані куп'янський комендант п.Годін та суджанський – п.Павлюк, військові коменданти багатьох повітів продовжували чинити дії, що становили небезпеку для державного та громадського ладу¹⁹. Зокрема, перебуваючи на території Вовчанського повіту протягом серпня-вересня 1918 року, козаки охоронної сотні, підпорядкованої корочанському повітовому коменданту, вносили дезорганізацію у місцеве життя та навіть свідомо заважали виконанню наказів вовчанського повітового старости. При цьому штаб губернського коменданта Харківщини відкидав усі скарги вовчанського старости П.Неклюдова та голови губернської адміністрації Л.Турчанінова, заявляючи, що вовчанський і корочанський військові коменданти не підпорядковуються вовчанському повітовому старості, а отже не мають виконувати розпорядження представників цивільної влади²⁰.

Звичайно, на терені Харківської губернії мали місце й інші випадки, коли вже місцеві старости втручались у справи, які належали до компетенції військової влади. Так, 21 липня харківський губернський комендант звернувся до Л.Турчанінова з проханням дати розпорядження повітовим старостам, щоб ті не втручались у справи комендантів щодо збору військового майна²¹. Натомість сукупність вищенаведених фактів дозволяє стверджувати, що саме деструктивна позиція військової адміністрації та її бажання перебрати на себе якомога більше владних повноважень унеможливили нормальне співіснування інститутів старост і комендантів.

Певні непорозуміння виникали і у відносинах місцевої адміністрації з деякими іншими інститутами, що представляли центральні органи влади. Так, протягом червня-липня міністр внутрішніх справ кілька разів звертався до харківського губернського старости з обіжниками, у яких наголошувалося на фактах втручання повітових старост у справи комісарів Міністерства торгу і промисловості та наказав сповістити старост про неприпустимість таких втручань і обов'язок надання комісарам законної допомоги²².

Окреме питання становлять відносини місцевої адміністрації Харківщини з німецьким військовим командуванням. Аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок, що, функціонуючи паралельно з українською владою, німецька військова адміністрація не робила грубих втручань у справи губернських і повітових державних адміністрацій та не заважала їм проводити самостійну політику. При цьому на терені губернії досить часто мало місце співробітництво українських владних структур з німецьким збройним контингентом, яке насамперед спостерігалось у правоохоронній галузі. Зокрема, на прохання харківського губернського старости німецькі підрозділи у травні-червні 1918 р. брали активну участь у конфіскації в населення зброї, що незаконно зберігалася²³.

Органи місцевої влади Харківщини протягом тривалого часу не мали чітко визначеного механізму взаємодії з адміністрацією німецького збройного контингенту. Такий стан речей змінився на краще після 11 серпня 1918 року, коли виконуючий обов'язки харківського губернського старости Л.М.Турчанинов видав обіжник щодо порядку зносин української влади з німецьким командуванням. Відповідно до цього документа, українські органи влади губернського рівня мали звертатись у справах до німецького генерального штабу, тоді як повітові владні інститути – до командування німецьких дивізій. У цьому обіжнику був також уміщений дуже неоднозначний пункт, у якому було висловлене побажання німецького командування, щоб губернські та повітові органи влади при оприлюдненні розпоряджень загального характеру попередньо ставили їх зміст до відома відповідних структур німецького збройного контингенту²⁴.

Перебування іноземного збройного контингенту несло певну небезпеку для громадського ладу та соціально-економічного поступу Харківського регіону, що було пов'язане з не завжди законними діями німецького збройного контингенту щодо продовольчих реквізицій, які викликали велику хвилю невдоволення у широких колах населення. Протягом травня-листопада 1918 р. відомості про проведення німецькими підрозділами протиправних реквізицій надходили до губернської канцелярії з багатьох повітів Харківської губернії. При цьому німецьке командування не реагувало відповідним чином на запити українських владних структур щодо скарг населення, посилаючись на те, що факти незаконних реквізицій, про які йшлося у скаргах, або були зафіксовані на території, не підконтрольній німецьким збройним формуванням, або не можуть бути розслідуваними внаслідок наявності істотних неточностей у самих скаргах²⁵.

Внаслідок цього конфлікту, що виникали на ґрунті проведення реквізицій, часто переходили у силову площину. Так, лише у червні 1918 р. зіткнення між окупаційним контингентом і місцевим населенням були зафіксовані у Зміївському, Валківському та Сумському повітах²⁶. Така ситуація викликала велику стурбованість представників державної адміністрації Харківщини та певним чином загострювала її відносини з німецьким командуванням. 19 вересня Л.Турчанинов звернувся до Міністерства внутрішніх справ із доповідною запискою, в якій визначив дії німецького збройного контингенту як такі, що можуть призвести до виникнення небезпеки для державного ладу на терені регіону²⁷.

Таким чином, за гетьманської доби так і не вдалося вирішити проблему відсутності чіткої виконавчої вертикалі, що склалася на терені Харківського регіону. Органи державної адміністрації Харківщини спромоглися встановити контроль над земельними установами, підпорядкувати собі

правоохоронні структури та ліквідувати продовольчі органи як самостійні інститути державного управління, натомість були фактично позбавлені можливості впливати на діяльність військової влади. Великим ступенем неоднозначності характеризувалися також стосунки інституту старост із адміністрацією німецького збройного контингенту. Ситуація, коли державна адміністрація Харківщини не могла здійснювати координацію та нагляд за діяльністю усіх ланок місцевого апарату влади, не тільки ускладнювала функціонування останнього, а й підривала основи безпеки існуючого в країні державного ладу.

Примітки:

1. *Заставенко Г.Ф.* Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 105 с.; *Скляренко Є.М.* Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К.: АНУРСР, 1960. – 330 с.
2. *Копиленко О.А., Копиленко М.А.* Місьцеве самоврядування і місцева адміністрація Української Гетьманської Держави // Місьцеве самоврядування в Україні. Історія, проблеми, пропозиції. – К.: Б.в., 1994. – С.28-33.
3. *Мироненко О.М.* Національне владування в губерніях, повітах і волостях Української Держави // Українське державотворення: Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С.298-304.
4. *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади і самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... к.і.н. – Полтава: ПДПУ, 2001. – 19 с.
5. Южный край. – 1918. – 26 мая.
6. Державний архів Харківської області. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.2898. – Арк.14.
7. Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.82.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.5.
9. Там же. – Спр.351. – Арк.3, 4, 11, 18.
10. Там же. – Спр.217. – Арк.127-141.
11. Там же. – Спр.351. – Арк.29.
12. Там же. – Арк.32, 34.
13. Там же. – Спр.141. – Арк.1-2.
14. Там же. – Спр.16. – Арк.5.
15. Южный край. – 1918. – 25 мая.
16. Народне діло. – 1918. – 26 травня.
17. Южный край. – 1918. – 25 мая.
18. ЦДАВО України. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.76.

19. Народне діло. – 1918. – 15 червня.
20. ЦДАВО України. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.69, 87.
21. Там же. – Арк.126.
22. Там же. – Спр.2. – Арк.55, 58.
23. Там же. – Спр.16. – Арк.54.
24. Там же. – Спр.29. – Арк.7.
25. Там же. – Арк.1-3.
26. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции: Документы и материалы. – Х.: Прапор, 1973. – С.38.
27. Там же. – С.53.

Резюме

В статье сделана попытка охарактеризовать функционирование органов государственной администрации гетманского государства П.Скоропадского в Харьковской губернии и их взаимоотношений с властными институциями УНР и оккупационными войсками.

Ключевые слова: государственная администрация, гетманат, старосты.

Одержано 10 жовтня 2007 р.

УДК 94(477.43/44):929“1917-1920”

В.П.Рекрут

КООПЕРАТИВНА ТА ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.П.ВІДИБІДИ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.)

У статті розглядаються маловідомі сторінки з життя подільянина П.Видибіди, його участь у розвитку кооперативного руху на Поділлі (1914–1920 рр.) та державницька праця в урядах Директорії УНР.

Ключові слова: Подільська духовна семінарія, кооперація, Подільський союз кредитних і ощадно-позичкових товариств, Міністерство фінансів УНР.

Життя та діяльність подільського кооператора, державного діяча доби УНР, а згодом архієпископа Української православної церкви Петра Порфировича Видибіди (1891–1971 рр.) довгі роки замовчувалися і лише із здобуттям незалежності України знайшли часткове відображення, переважно в довідково-енциклопедичній науковій літературі¹. Життєвий шлях П.П.Ві-

дидіди складався з наступних періодів: 1) Поділля (1891–1920 рр.) – навчання, кооперативна і державна діяльність у структурах УНР; 2) Польща та повоєнна Західна Німеччина (1921–1952 рр.) – релігійна діяльність в ієрархії Автокефальної православної церкви Польщі; 3) США (1952–1971 рр.) – релігійна діяльність на чолі Української автокефальної православної церкви “в екзилі”.

Найкраще висвітлені останні два періоди життя П.Видибіди. Разом з тим, в багатьох сучасних працях² релігійна діяльність П.Видибіди (архієпископа Палладія) системно не проаналізована, вкрита пеленою різних тумачень щодо його ролі і місця в українському релігійному русі, і, на наш погляд, потребує окремого дослідження.

В останній час у працях автора цієї статті розповідалося про участь П.Видибіди у діяльності кооперативних установ у роки Української революції 1917–1920 рр.³ Уданий розвідці ставиться мета донести до широкого кола науковців маловідомі сторінки з біографії П.Видибіди та проаналізувати його кооперативної і державницької діяльності на теренах Поділля в роки Української національно-демократичної революції 1917–1920 років.

Петро Порфирівич Видибіда народився 26 червня 1891 р. (за ст. ст.) в с.Стрільчинці Брацлавського повіту (нині Немирівського району) в сім'ї псаломщика місцевої Свято-Пророко-Іллінської православної церкви⁴. Початкову освіту отримав у Стрільчинецькій церковно-парафіяльній школі і з 1902 р. продовжив навчання в Тиврівському духовному училищі. Після успішного закінчення училища у 1908 р. отримав право “вступу в перший клас без іспиту” і у серпні того ж року був зарахований учнем Кам'янець-Подільської духовної семінарії⁵. Перші роки навчання в насиченій духом українства Подільській семінарії пройшли без особливих ускладнень, але, починаючи з 1910 р., семінарист П.Видибіда, за висновками інспектури закладу, змінив ставлення до навчання, почав порушувати режим навчання і отримав незадовільну оцінку з російської літератури. Інспектор М.Соколов регулярно повідомляв педагогічну раду семінарії про зухвалу поведінку і порушення дисципліни з боку Петра Видибіди, зокрема про те, що семінарист часто пропускав богослужіння, “а 14 травня з'явився на богослужіння з книжкою і читав її там”⁶. Відповідною реакцією на таке богохульство стало рішення правління семінарії від 13–14 червня 1911 р. про виключення П.Видибіди з семінарії з причини “малоуспішності і поганої поведінки”⁷. На нашу думку, звільнення більше схоже на розправу нового керівництва семінарії за його прихильність до українського руху, яким була проникнута значна частина семінаристів і духовенства.

Необхідно зазначити, що у 1905–1907 рр., завдячуючи зусиллям єпископа Парфенія і національно-свідомого подільського духовенства, почався

рух за відродження української писемності та поширення живого українського слова в середовищі богослужіння. Особливого розвитку українське питання набуло після звістки, що Святійший Синод після прихильного висновку Російської академії наук доручив Подільському владіці Парфенію переклад Святого Письма Нового Завіту, а, власне, Євангеліє й Апостольських Посланий, на українську мову. Визначною подією в поширенні українознавства став дозвіл Подільського єпархіального з'їзду на викладання українською мовою в церковнопарафіяльних та інших закладах, в тому числі і духовній семінарії. Але поновлення жорсткої царської реакції та шквал доносів із звинуваченнями єпископа Парфенія в українофільстві спонукали Російський Святійший Синод в 1909 р. перевести його до Тули, а на його місце направити єпископа Серафима. Владика негайно запровадив жорстку політику щодо проукраїнських настроїв серед духовенства і особливо серед вихованців семінарії, тому частина священиків позбулася парафій, а “бунтівні” семінаристи опинилися поза навчальним закладом. “Єпископ Серафим, – відзначав В.Слободенко в газеті “Рада”, – в часи свого “служіння” на Поділлі тільки і жив боротьбою з українським рухом... і не одна жертва владичого гніву лишилась копати без усяких засобів до життя і без шматка хліба тільки через те, що мала душу і, кохаючи свій рідний край і свою рідну мову, навчала цього і сільських дітей”⁸.

Ймовірно, на прохання батька керівництво семінарії пішло на поступки і надало П.Видибіді направлення в Томський імператорський університет, який приймав до вузу колишніх семінаристів. Навчання там було безкоштовне, студенти забезпечувалися гуртожитком, але не мали права переходу (переводу) в інші університети та навчальні заклади⁹. Не виключено, що хтось із подолян працював у цьому навчальному закладі й допомагав вихідцям з Поділля. За свідченням краєзнавця с.Стрільчинець – вчителя історії П.Матвеева – там отримали освіту: брат Петра Олександр, ще декілька місцевих священнослужителів. Таким чином, після 3-х років навчання в Подільській духовній семінарії Петро Порфирович опинився у далекому Сибіру і там отримав вищу освіту. Знайдений у Державному архіві Вінницької області документ свідчить, що він дійсно проживав у м.Томську і там на початку 1913 р. отримав “білий білет”, тобто звільнення від служби в армії¹⁰.

Повернення у другій половині 1914 р. на рідне Поділля співпало з початком Першої світової війни. Започатковані єпископом Серафимом гоніння продовжувалися, і тим духівникам, хто був інакодумцем, шансів отримати пристойну службу не було. Тому П.Видибада вирішив долучитися до праці в кооперації, допоміг започаткувати наприкінці 1914 р. Стрільчинецьке кредитне товариство і вступив на роботу до Губернської каси дрібного

кредиту в чині практиканта з кооперації. Вже 13–14 лютого 1915 р. він бере участь (секретарем засідання) в губернській кооперативній нараді з питань кредитування населення і кооперативних установ та надання інструкторської допомоги кредитним товариствам¹¹. Впродовж 1915 р. Петро Порфирівич читав лекції на кооперативних курсах, які влаштувала Губернська земська управа, при цьому для всіх бажаючих вони проводилися безкоштовно. Такі курси з питань кредитної кооперації пройшли в м.Гайсині (4–14 травня), Тульчині (17–30 травня) та Могилеві (2–12 червня), на яких отримали знання близько 150 курсистів¹².

За короткий час роботи в кредитній кооперації П.Видибіда набув неабиякого авторитету і тому після організації Подільського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств (13–14 вересня 1915 р.) голова правління Д.Маркович запросив його на посаду ревізора-інструктора. Приступивши з 01.06.1916 р. до виконання обов'язків, П.Видибіда за короткий час організував новий надзвичайно важливий відділ, який опікувався облаштуванням нових кредитних товариств, надавав практичну допомогу, проводив ревізування діючих установ та організовував культурно-масову роботу союзу¹³. Про інтенсивність праці П.Видибіди може слугувати той факт, що дві третини робочого часу він проводив у відрядженнях в різних куточках губернії і швидко завоював авторитет провідного фахівця з кооперативної справи. 19–20 березня 1917 р. на 2-х чергових зборах уповноважених Подільського кредитного союзу у Вінниці його обирають членом правління, а враховуючи те, що діючий голова Д.Маркович активно зайнявся політичними питаннями і організацією революційної боротьби українського народу, вирішення всіх господарських справ фактично взяв на себе його молодий (26 р.) заступник П.Видибіда¹⁴.

Завдячуючи цілеспрямованій роботі правління в умовах економічної нестабільності після Лютневої революції 1917 р., Подільський кредитний союз швидко набув статусу фінансово стабільної провідної кооперативної установи губернії, що спонукало до гуртування навколо нього розрізаних регіональних споживчих союзів, товариств гуртових закупівель і окремих сільськогосподарських кооперативів. 9–11 квітня 1917 року за ініціативою Подільського союзу і свідомих кооперативних діячів у Вінниці відбувся загальний губернський кооперативний з'їзд, який прийняв низку рішень, зокрема: на підтримку Тимчасового уряду, доведення війни до перемоги, національної територіальної автономії України, націоналізації освіти, відродження української мови і культури, поваги та врахування інтересів національних меншин, впровадження широкої демократії в суспільний устрій українських територій. З'їзд також обрав бюро для створення Подільського кооперативного комітету, який мав координувати діяльність

кооперативних установ і провести організаційні заходи щодо утворення єдиного кооперативного союзу Поділля¹⁵.

Загрозлива ситуація з постачання товарів широкого вжитку і неспроможність Подільської губпродуправи ефективно вплинути на ліквідацію дефіциту покликala управу звернутися за допомогою до кооператорів. Так, 25–26 листопада 1917 р. управа скликала нараду за участю представників Подільського кредитного союзу (Д.Маркович, П.Видибіда, Ф.Дацюк), Губернської каси дрібного кредиту, Вінницького, Муровано-Куриловецького, Піщанського, Проскурівського, Лучинецького, Держнянського товариств гуртових закупівель, Ямпільського союзу споживчих кооперативів та членів Губернської ревізійної комісії, делегатів “Снабюз – Бюро”, “Искомитюза”. Голова управи Г.Супрун визнав неспроможність державних органів забезпечити постачання населення предметами першої необхідності і наголосив, що “безпосередню роль органів постачання і розподілу повинні відігравати кооперативи”, при цьому визначив місце продовольчої управи як органу сприяння, загального нагляду і контролю за діяльністю кооперації. У виступах П.Видибіди та інших кооператорів піднімалися питання координації дій кооперативних органів на місцях і вироблення єдиної стратегічної і тактичної лінії їх діяльності у цій надзвичайно важливій справі. Наголошувалося, що існуючі постійні непорозуміння на місцях і в центрі негативно впливають на постачальницькі операції, ведуть до зловживань і спекуляції. Тому кооператори Поділля запропонували створити єдиний губернський кооперативний центр і йому доручити питання забезпечення населення товарами першої необхідності при справедливому розподілі (за кількістю населення території) цих товарів. Пропозиції кооператорів нарада визнала слушними і постановила визнати: “Доцільним, щоб технічна заготівля предметів першої необхідності і розподіл їх між споживачами були передані об’єднанням кооперативів”, що фактично санкціонувало створення єдиного кооперативного союзу¹⁶.

На нараді 2 грудня у Вінниці кооператори вирішили заснувати Подільський кооперативний ревізійний союз, також прийняли рішення про створення професійного союзу кооператорів і обрали комісію в складі Б.Багінського, М.Бріля, Ф.Ветвінського, П.Видибіди і І.Люткевича, якій доручили провести усі організаційні питання¹⁷. Але заколоти більшовиків у листопаді 1917 та січні-лютому 1918 років у черговий раз стали на заваді створення єдиного кооперативного союзу Поділля.

Таким чином, Подільський кредитний союз впродовж 1917 року в умовах війни і екстремальної політичної напруги, повної розрухи господарсько-фінансової системи, розгулу реакції, анархії і бандитизму зумів зберегти ідеали кооперації – працювати і обслуговувати членів товариств.

Подільський кредитний союз став одним із засновників українських кооперативних центрів (Українбанк, Централ, Дніпросоюз, Книгоспілка та ін.) і набув визнання в українському кооперативному русі. На другому Всеукраїнському кооперативному з'їзді, який відбувся 16–19 серпня 1917 року в Києві, в склад обраного форумом Центрального українського кооперативного комітету (далі: ЦУКК) ввійшли два представники від Подільського союзу – П.Видибіда та Д.Маркович, котрого обрали додатковим голосуванням, визнаючи його неабиякий авторитет і заслуги перед українською кооперацією¹⁸. Саме за пропозицією подолян з'їзд одностайно прийняв резолюцію про визнання Генерального Секретаріату і його структури найвищим органом влади на Україні. Таким чином, українські кооператори поклали початок у визнанні верховенства влади Української Центральної Ради і підтримали шлях до самостійності України¹⁹.

Необхідно зазначити, що поряд з кооперативною діяльністю П.Видибіда активно займався громадсько-політичними справами. Він стояв біля витоків створення Союзу подільських українців, брав активну участь і був членом Губернської української ради, його обирали членом Губернської управи, Вінницьких земських зборів, радним Вінницької міської думи та членом Української Центральної Ради (далі – УЦР). За його участі створено кооперативне видавництво “Воля”, побачили світ кооперативні часописи “Подільська воля”, “Бюлетень Союз-банку”, активно поширювалася всеукраїнська газета “Народна Воля” та інші національно орієнтовані періодичні видання. Саме кооператори організували масові маніфестації на підтримку УЦР, в значних об'ємах множили і розповсюджували через кооперативні установи тексти Універсалів, брали активну фінансову участь в українізації шкільної освіти і т.ін. Виступаючи на першому Подільському українському з'їзді (5–6 травня 1917 р.) П.Видибіда наголосив на потребах притримуватись порядку щодо земельного питання і закликав до українізації земських установ, які “повинні стати оборонцями народних інтересів” і допомагати будувати “свою національну українську хату”²⁰.

На чергових зборах Подільського Союз-банку (нова назва Подільського кредитного союзу) у березні 1918 р. П.Видибіду обирають головою правління і він активно проводить заходи щодо організації єдиного Подільського кооперативного союзу. Був розроблений статут союзу на кшталт кращих європейських зразків і скликана 14–16 квітня губернська кооперативна нарада, на якій учасники погодили всі умови створення такого центру. Але державний переворот і прихід до влади гетьмана П.Скоропадського порушив усі плани кооператорів. Гетьманська влада заборонила проведення будь-яких зібрань, в тому числі і проведення установчого кооперативного з'їзду, навіть вдалася до переслідування колишніх членів

УЦР. Серед арештованих опинився П.Видибіда, якого 23 червня о третій годині ночі після прискіпливого обшуку в його помешканні в супроводі австрійських жандармів помістили у вінницьку тюрму²¹. Завдяки рішучим діям колег-кооператорів В.Мачушенка, А.Герасименка питання арешту керівника Подільського Союз-банку набуло широкого резонансу і при особистій участі Д.Марковича стало предметом розгляду найвищих посадових осіб держави. Д.Маркович добився аудієнції у гетьмана П.Скоропадського і прохав його втрутитись у вирішення долі арештованого колеги. Така дієва підтримка з боку Д.Марковича змусила центральне жандармське відомство прийняти рішення про звільнення П.Видибіди з в'язниці, про що була направлена депеша до начальника штабу гетьмана України, і вже 30 червня він був звільнений²².

Спроби гетьманського уряду відродити верховенство приватної власності на землю викликали протидію селянства, а утиски кооперативних організацій змусили цю досить потужну силу приєднатися до антигетьманського руху. Центром усіх опозиційних сил став Український національний союз (далі – УНС), який з вересня 1918 р. очолив В.К.Винниченко²³. Філія цього союзу існувала з жовтня 1918 р. і у Вінниці. До її складу увійшли селянська спілка, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, міська учительська спілка, “Просвіта”, повітове земство, повітова шкільна рада, повітова учительська спілка, Подільський Союз-Банк і Вінницький союз споживчих товариств. Президію Вінницької філії УНС очолював О.Ц.Базилевич, її членами також були Ю.Щириця, В.Мачушенко, П.Видибіда та П.Журавель (крім Ю.Щириці – всі кооператори)²⁴. На заклик Директорії 15 листопада 1918 р. розпочалося антигетьманське повстання.

У Вінниці перехід влади від Гетьманату до адміністрації Директорії відбувся безкровним шляхом. Завдяки консолідованим діям політичних сил і кооперативної громадськості, Вінниччина стала першим краєм в Україні (19 листопада), який очистився від гетьманської влади. Такі обставини сприяли переїзду сюди в кінці листопада 1918 р. членів Директорії для організації подальшої боротьби за встановлення нової влади у Києві. Поруч із Директорією, як свідчить В.Винниченко, “з перших днів повстання функціонувала у Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих державними справами без виразних конституційних прав і обов’язків; це був примітивний дорадчий орган Директорії в усіх справах державно-адміністративного життя. З виїздом Директорії з Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих автоматично припинила свою діяльність”²⁵. Керуючим Міністерства фінансів був призначений П.Видибіда, який за дорученням Ради комісарів займався фінансовими справами колишнього гетьманського уряду, зокрема

продажем “німцями за 160 млн. крб. гетьманському уряду військового майна через консорціум банків..., зловживанням з приводу фальшивих грошей” та ревізією тимчасово закритого Державного банку²⁶. По-суті, участь у діяльності цього неформального органу – тимчасовому уряді України – стала для П.Видибіди бойовим хрещенням в урядових структурах УНР і початком його урядової праці. Так, 30.01.1919 р. його призначають керуючим Міністерства фінансів в уряді В.Чехівського “на час відсутності по службовим справам пана міністра фінансів”²⁷. За короткий час роботи в уряді В.Чехівського він зумів фінансово зміцнити кооперативні установи шляхом проведення 04.02.1919 р. “Закону про видачу довгострокових позичок центральним кооперативним установам на фінансування української промисловості”, яким кооперативним організаціям на розвиток власного виробництва виділялися 286 млн. гр. на пільгових умовах (на 13 років під 6% річних з погашенням позики з 5 року користування)²⁸.

У зв’язку з демісією уряду В.Чехівського, П.Видибіда втратив свої повноваження, але постановою Ради міністрів 12.02.1919 р. його знову запрошують в якості товариша міністра фінансів до уряду С.Остапенка²⁹. Відставка цього уряду в квітні 1919 р. звільнила Петра Порфіровича від державної служби і він знову активно долучився до кооперативних справ.

Варто наголосити, що в силу обставин у 1919–1920 рр. Поділля виявилось територією активних визвольних змагань, а Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Кам’янець-Подільський та ряд інших міст стали осередками швидкоплинних урядів Директорії УНР і займали стратегічне значення для організації національно-визвольної боротьби українського народу.

В умовах ізоляції від Великої України обставини покликали свідомих кооператорів повернутися до утворення територіального координуючого кооперативного центру, який опікувався б проблемами кооперативного руху. Таким органом став кооперативний центр “Рада Трьох”. Ініціатором його створення за підтримки П.Видибіди став О.К.Мицюк (український державний та кооперативний діяч, член правління “Централу”, колишній міністр внутрішніх справ в уряді УНР під головуванням В.Чехівського). Він провів ряд організаційних заходів і започаткував Вінницький та Кам’янецький “Господарсоюзи” (головою правління останнього працював до вимушеної еміграції в кінці 1920 р.)³⁰. Утворення спілок сільськогосподарських кооперативів (“Господарсоюзів”) стало заключною сходинкою в організації ієрархії галузевих кооперативних центрів та створило гарні передумови для об’єднання кооперативного руху губернії.

За підтримки урядових структур УНР, у Вінниці 29–30 вересня 1919 р. відбувся з’їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій). Форум створив “Раду Трьох” як координуючий кооперативний

центр з представників трьох основних напрямків діяльності кооперації та прийняв рішення про утворення Подільського крайового кооперативного комітету. Зібрання також обрало О.Мищока товаришем міністра народного господарства УНР і склад кооперативного бюро при Міністерстві народного господарства³¹.

Уряд УНР погодився на пропозиції подільських кооператорів та виділив значні кошти для проведення експортно-імпорتنих операцій та організації постачання хліба, фуражу, задоволення інших потреб української армії. Так, 15 липня 1919 року міністр фінансів УНР Б.Мартос затвердив розпорядження про виділення 20 млн. гривень позики Подільському Союз-банку для закупок за кордоном вкрай необхідних паливно-мастильних матеріалів, сільськогосподарських машин та дефіцитних товарів³². Одночасно Союз-банк під керівництвом П.Видибіди, створивши Гайсинську, Могилівську, Проскурівську та Кам'янецьку філії, значно збільшив свої ресурси, фактично перетворився на провідну фінансово-кредитну установу для обслуговування всіх кооперативних товариств Подільського краю.

В умовах ізоляції Союз-банк намагався налагодити торговельні зв'язки з іншими країнами світу. На засіданні "Ради Трьох" 24 березня 1920 р. голова Союз-банку П.Видибіда звітував про відвідини Відня, Праги, Берліну, Варшави та інших великих європейських міст і доповів, що українській делегації вдалося встановити контакти з "Оцуксом" – центром української кооперації за межами України³³. Також доповідач сповістив про гарні перспективи торговельних відносин з англійськими, американськими, швейцарськими та іншими діловими колами світової спільноти, але основним стримуючим фактором, безперечно, було визнання незалежності Української Народної Республіки.

В умовах спільної боротьби україно-польських збройних сил проти більшовицьких військ у квітні-червні 1920 р. П.Видибіда активно займався постачанням української армії та підтримував діяльність кооперативних установ на звільнених територіях. Невдачі воєнних операцій у зв'язку з відмовою польської сторони боротися проти більшовицької армії призвели до втрати відвойованих територій і викликали чергову кризу в уряді УНР. На засіданні Ради Народних Міністрів 29.06.1920 р. в м.Кам'яні-Подільському П.Видибіду знову запрошують до урядової праці і його кандидатуру затверджують на посаді товариша міністра фінансів³⁴. Під час наступної евакуації уряду в м.Станіслав, а згодом у м.Тернов (Польща), Петро Порфірович займався питаннями фінансового забезпечення діяльності УНР. Так, на засіданні Ради Народних Міністрів розглядалися питання про позику польського уряду в розмірі 500 млн. польських марок для забезпечення потреб Дієвої армії УНР та прийнято надзвичайно важливе рішення щодо власних українських

грошей. Рада ухвалила “відправити П.Видибіду до Варшави в справі улаштування експедиції заготовлення державних паперів”, тобто йому доручили негайно організувати виготовлення української валюти³⁵. Після повернення з відрядження 02.08.1920 р. уряд призначив П.Видибіду керуючим Міністерства фінансів, а 12.08.1920 р. ухвалив запропонований ним законопроект щодо друку українських грошей, що, за спогадами М.Гнатишака, стало авторизацією емісії кредитних білетів 50 і 1000 гривень³⁶.

Спроба уряду УНР використати будь-які можливості у боротьбі проти більшовизму в кінці вересня 1920 р. призвела до переговорів “з російськими колами антибільшовицького напрямку, а також в справі пертрактації з генералом П.Врангелем”³⁷. Уряд переїхав з м.Тарнова в м.Станіслав, а згодом до м.Кам’янця-Подільського. Там, 12.11.1920 р., новий уряд під керівництвом А.Лівицького затвердив законопроект П.Видибіди про відкриття в Кам’янці-Подільському філії експедиції заготівлі державних паперів. Але стрімкий наступ Червоної Армії створив загрозу захоплення державної скарбниці, тому на засіданні уряду 16 листопада в м.Гусятині після доповіді П.Видибіди було прийняте рішення про негайне вивезення державної скарбниці, Державного банку і експедиції державних паперів на територію Польщі³⁸. Надзвичайними зусиллями українським урядовцям вдалося вивезти “разом 188 скринь з грішми і кілька з архівами” до Польщі і, таким чином, зберегти фінансові ресурси для подальшого фінансування урядових структур і військових формувань³⁹.

На території Польщі у грудні 1920 р. за пропозицією П.Видибіди уряд створив комісію щодо обліку і збереження державного майна. Ймовірно, з причини надмірного навантаження 11.12.1920 р. П.Видибіда подав заяву про звільнення з посади керуючого Міністерством фінансів, але заява урядом була відхилена⁴⁰. Навпаки, йому доручили очолити комісію зі збору до головної скарбниці рештків усіх авансів, виданих міністерствам і відомствам в чужоземній і українській валютах. Крім того, Петру Порфіровичу вишала доля ще й тимчасово очолити Міністерство народного господарства для проведення заходів щодо ліквідації всіх товарів і майна, яке знаходилося в розпорядженні цього міністерства⁴¹. Без сумніву, такі рішення з боку уряду УНР були проявом довіри П.Видибіди і визнанням його бездоганної репутації, високого професіоналізму, чесності і порядності.

Таким чином, за короткий час за активної участі П.Видибіди кооператорам Поділля вдалося створити цілісну національно орієнтовану систему кооперативних спілок і їх об’єднань та стати базовою економічною структурою у боротьбі за незалежність України. Мережа кооперативних установ повністю охоплювала усі населені пункти губернії і займала провідну роль у соціально-економічній сфері суспільного життя краю.

В другій половині 1919 року в надзвичайних обставинах агресії більшовицьких і денікінських збройних формувань кооператори Поділля створили кооперативний союз “Раду Трьох”, який координував діяльність 25 регіональних кооперативних союзів, котрі об’єднували більше 2000 споживчих товариств, близько 350 кредитних організацій та близько 100 сільськогосподарських установ. Створена мережа кооперативних установ Поділля була істинно народною організацією і служила прагненням українського народу здобути волю, незалежність і власну державність.

Плідна діяльність П.Видибіди на відповідальних посадах в урядах Української Народної Республіки у 1918–1920 рр. носила високо професійний характер і вирізнялася фаховим підходом до справи, високою особистою відповідальністю і моральними якостями. Недаремно в критичний момент Української революції йому доручили друкування українських грошей, проведення обліку фінансових справ державної скарбниці УНР та ліквідацію майна Міністерства народного господарства.

Безперечно, саме національна спрямованість, висока освіченість, видатні ділові якості і особиста відповідальність П.Видибіди надають, на нашу думку, підстави внести його до плеяди видатних діячів Української революції 1917–1920 рр. та яскравих представників народженої у той час молодого української інтелігенції.

В плані подальшого розкриття теми актуальними бачаться дослідження діяльності П.Видибіди в державних структурах УНР протягом 1921 року та вивчення причин його відмови від державних і кооперативних справ у наступні роки життя.

Примітки:

1. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.5. – С.1927-1928; Енциклопедія Сучасної України. – К., 2005. – Т.4. – С.494.

2. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х т. – Нью-Йорк, Бавн Брук, Київ, 1998; *Мартирологів українських церков: У 4-х т. – Т.1: Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. з редак. О.Зінкевич і О.Воронин. – Торонто, Балтимор, 1987; Халчук О.* Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках “константинопольського визнання”. – Чикаго, 2002. – 621 с.

3. *Подолан В., Рекрут В.* Йоаким Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С.462; *Рекрут В.П.* “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). – Вінниця: ПП Балок, 2006. – 408 с.; іл.

4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д-112. – Оп.1. – Сп.2. – Арк.31.

5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.64. – Оп.1. –

Сп.42. – Арк.2.

6. Там же. – Спр.63. – Арк.214.

7. Там же. – Спр.71. – Арк.324.

8. *Слободяно В.* Духовна спадщина єпископа Серафима на Поділля // Рада. – 1914. – №153.

9. Энциклопедический словарь: – Т.ХХХІІІ^А. – С.Петрбургъ, 1901. – С.490.

10. ДАВО. – Ф.Р-389. – Оп.1. – Сп.69. – Арк.34.

11. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №10.

12. Там же. – 1915. – №144.

13. ДАВО. – Ф.Р-389. – Оп.1. – Сп.19. – Арк.343.

14. Там же. – Арк.279.

15. Экономическая жизнь Подолии. – 1917. – №6-7.

16. ДАВО. – Ф.Д-262. – Оп.1. – Сп.29. – Арк.44-45.

17. ДАВО. – Ф.Р-988. – Оп.2. – Сп.8. – Арк.5.

18. *Русова С.* Дмитро Маркович (Посмертна згадка). – С.33.

19. *Самарський К.* Подільський Союз Кооперативних установ // Комашня. – 1918. – №45-47.

20. Подільська воля. – 1917. – №2-27.

21. ДАВО. – Ф.389. – Оп.1. – Сп.95. – Арк.34.

22. Там же. – Ф.Д-255. – Оп.1. – Сп.124. – Арк.46.

23. *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С.282.

24. *Завальнюк К.* Життя в ім'я України. – Вінниця, 2005. – С.26.

25. Там же. – С.27.

26. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.11.

27. Там же. – Сп.14. – Арк.72.

28. Вістник Державних Законів УНР. – Вип.10. – 1919. – 20 лютого.

29. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.85.

30. ДАВО. – Ф.Р-140. – Оп.2. – Сп.15. – Арк.43-50 зв.

31. Там же. – Арк.45, 48.

32. Там же. – Ф.Р-988. – Оп.2. – Спр.44. – Арк.26.

33. Наш Шлях. – 1920. – №135.

34. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Сп.53. – Арк.50.

35. Там же. – Арк.81.

36. *Гнатюшак М.* Державні гроші України 1917–1920 рр. – Клівленд, 1973. – С.180.

37. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Сп.53. – Арк.125.
38. Там же. – Ф.1065. – Оп.2. – Сп.9. – Арк.62, 67.
39. *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917–1920 рр. – С.180.
40. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.2. – Сп.53. – Арк.87.
41. Там же. – Арк.115 зв.

Резюме

В статье рассматриваются малоизвестные страницы из жизни подольнина П.Видыбиды, его участие в развитии кооперативного движения на Подолье (1914–1920 гг.) и государственная работа в правительствах Директории УНР.

Ключевые слова: Подольская духовная семинария, кооперация, Подольский союз кредитных и ссудно-сберегательных обществ, Министерство финансов УНР.

Одержано 11 жовтня 2007 р.

УДК 908(477.43)“19”

В.О.Савчук

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

У статті на основі сучасних джерел аналізуються трагічні сторінки краєзнавчого руху Кам'янець-Подільського 20-х – 30-х років ХХ ст., коли науковці зазнали переслідувань, утисків та принижень.

Ключові слова: державна програма, історико-краєзнавчий рух, репресії, наукові установи, зарубіжні дослідники, національно-культурний розвиток, реабілітація.

На нинішньому етапі української державності надзвичайно важливим є розкриття сторінок минулого, які тривалий час замовчувались або подавалися у вигідному для органів державної влади і політичного керівництва світлі. До таких проблем належать політичні репресії 20–30-х рр. ХХ ст. Історіографія України накопичила вже немало праць такого плану, серед яких, насамперед, виділяється науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”¹. Зі здобуттям Україною незалежності посилюється інтерес науковців до вивчення механізмів репресивної політики щодо краєзнавства як руху і окремих краєзнавців. Що стосується Кам'янець-Подільського, то одними з перших, хто зацікавився питанням репресій інтелігенції краю, були дослідники О.М.Завальнюк та М.Б.Петров, які у колективній моно-

графії “Репресоване краєзнавство” опублікували статтю про трагічну долю знаного науковця, ректора Кам’янець-Подільського ІНО у 20-х рр. професора В.О.Гериновича². Окремі сюжети репресій Кам’янець-Подільських краєзнавців містяться у низці наукових праць В.С.Прокопчука³. Аспекти цієї проблеми у контексті реабілітації жертв політичних репресій на Хмельниччині висвітлюються й Л.Л.Місінкевичем⁴. Значний фактологічний матеріал про репресії учених Сільськогосподарського інституту містяться у працях М.І.Алещенка, В.А.Нестеренка⁵.

Потреба узагальненого погляду на механізм репресивної політики, її негативні наслідки та встановлення історичної справедливості у поверненні забутих імен вимагає системного аналізу подій цієї трагічної сторінки історії наукової інтелігенції міста Кам’янець-Подільського. Дане дослідження є спробою сформуванню узагальненого погляду на проблему, окреслити її контури, і головне – акцентувати увагу на негативних наслідках цього явища.

Варто підкреслити, що у м.Кам’янець-Подільському на початку 20-х рр. ХХ ст. зосередився великий загін наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, яка працювала в Інституті народної освіти, сільськогосподарському інституті, низці технікумів, художньо-промислової школі тощо. Багато її представників, які у період національно-визвольних змагань брали активну участь у національно-культурному житті регіону, продовжували відігравати активну роль в суспільному житті, займалися історико-регіональними дослідженнями. Історико-краєзнавчий рух міста завдяки старанням науковців Кам’янець-Подільського здобув широке визнання як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У 20–30-х рр. були відомі імена таких вчених, як професора сільськогосподарського інституту Василя Храчевича, професорів ІНО Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та дослідника Поділля з багаторічним стажем Юхима Сіцінського.

Про високий авторитет Кам’янець-Подільського краєзнавства свідчить те, що В.О.Геринович від Кам’яниччини був обраний членом українського комітету краєзнавства, у червні 1927 року представляв ВУАН на Всеслов’янському конгресі географів та етнографів, що проходив у Варшаві. Ботанік Василь Храчевич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом науковці-краєзнавці міста підтримували зв’язки близько зі 100 організаціями та науковими установами, більше 20 з яких зарубіжні. Практично у Кам’янець-Подільському та навколишніх районах побували науковці з усіх великих центрів України. Це археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило⁶. Активно підтримували зв’язки з кам’яничними ученими-краєзнавцями академіки Микола Новицький, Павло Тутківський⁷.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Кам'янця-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 р. наголошував: "...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'яниччині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже, можна сказати, що Кам'яниччина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'яниччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм"⁸.

Активна діяльність інтелігенції не могла задовольняти тогочасну владу. Вона вдається до політичних репресій, які в Кам'янці-Подільському, як і у всьому регіоні, розпочалися уже з початку 20-х рр. і тривали до кінця 30-х років. Цю політику можна поділити на 3 етапи. Перший – 1921–1923 рр.; другий – середина 20-х рр.; третій – кінець 20-х (справа СВУ) – 30-ті рр.

Відразу зазначимо, що на хід репресій у м. Кам'янці-Подільському, як і на Поділлі в цілому, вплинуло декілька обставин. По-перше, це прикордонний статус Кам'яниччини, тому влада досить гостро реагувала на різноманітні прояви інакودумства та опору її політиці. По-друге, в результаті кульмінацій національно-визвольних змагань тут осіла велика група національно-свідомої інтелігенції, котра не прагнула до еміграції, але байдуже ставилася до нової влади. По-третє, багатонаціональний характер населення регіону. Великими етнічними групами були поляки, євреї, дещо меншими – німці та чехи. Тому національні операції (Польська організація військова, німецька лінія, сіонізм) проходили з особливою інтенсивністю. І останнє, у місті та регіоні розташовувалися два репресивні органи: ДПУ і прикордонний загін, які були наділені правом здійснювати репресії і вели їх динамічно з нотками конкурентності. Практично всі загальні операції не обминули цього регіону.

На першому етапі тогочасна влада намагалася різними способами радянлізувати інтелігенцію, мотивуючи тим, що вона сповідує ідеали "петлюрівщини", не досить енергійно виконує вимоги нової влади. Цю кампанію насамперед інспірують органи політичного керівництва. Протягом 1921–1922 рр. тільки політбюро ЦККП(6)У, наприклад, декілька разів обговорює політичний стан у ВНЗах Кам'янця-Подільського⁹. Представників влади не влаштує сповідання принципів національно-культурних пріоритетів. Дії вищого політичного керівництва України спрямовувалися Москвою. Так, 23 листопада 1922 року ДПУ надсилає в Україну та інші регіони цілком таємний циркуляр "Про антирадянський рух серед інтелігенції". У ньому, зокрема, зазначається, що півтора роки існування радян-

ської влади в умовах НЕПу виявили значні зміни в настроях, тактиці й групуванні антирадянської інтелігенції, яка, на думку ДПУ, стала на шлях відкритої опозиції радянській владі. У зв'язку з цим, в листі вимагалось організувати мережу інформаторів серед професури і студентства, створити у ВУЗах бюро сприяння політично благонадійним людям, покласти на ці бюро завдання вербування безпартійних інформаторів, детально висвітлювати політичні настрої професорської та студентської маси, всіх групувань, включаючи наукові гуртки і асоціації, нелегальні об'єднання, показувати політичні "фізіономії" всіх професорів, викладачів і активних студентів, всі випадки використання кафедри для контрреволюційної пропаганди під час лекцій. Вимагалось також на кожного професора і політично активного студента заповнювати карточки-формуляри, в які заносити свідчення інформаторів¹⁰.

Ця директива віддзеркалює курс вищого партійного та державного керівництва на витіснення з політичного, економічного, соціально-культурного життя антирадянськи налаштованої старої інтелігенції. У зв'язку з цим, 5 січня 1922 р. Президія ВЦВКа створює комісію з адміністративного виселення у складі Каменева, Курського, Уншліхта¹¹. 9 серпня комісія Політбюро ЦК РКП обговорювала список української інтелігенції, складений ПП ДПУ України, у який було внесено 77 прізвищ мешканців Харківщини, Одещини, Київщини та Поділля. З семи подолян, включених до цього "чорного списку", шестеро представляли Кам'янець-Подільський ІНО (керівник кафедри геодезії проф. М.Бауер, приват-доцент К.Копержинський, голова педагогічної ради Запольський, викладачі Окісюк, Орлов та ін.). У характеристиці Костя Копержинського записано, що він – великий націоналіст, син священика, в націоналізмі доходить до абсурду – розвівся з дружиною, тому що вона росіянка. М.Бауер характеризується також негативно: "Брав активну участь петлюрівському русі. Раніше, при Петлюрі, працював в департаменті землеробства. Тип шкідливий"¹².

У зв'язку з такими заходами, повсюдно розпочинається гоніння інтелігенції. Як свідчить доповідна записка ДПУ, адресована Політбюро ЦК РКП(б), "Про антирадянські угруповання серед інтелігенції" від 1 липня 1922 р., інтелігенції інкримінувалася навіть участь у різних товариствах. Зокрема, зазначалося, що навколо товариств, які виникли останнім часом (наукових, торгово-промислових), згуртовуються, уцілілі від розгрому революції, антирадянські елементи, які виступають у громадському житті країни із завуальованими закликами до повалення радянської влади.

Починається тиск на громадські організації. Вже 12 червня 1922 р. Президія ВЦВК затверджує правила діяльності товариств студентів і наукових робітників вузів, за якими не тільки обмежувалася їх діяльність, а прак-

тично створювались умови для їх ліквідації. За таких обставин у 1922 р. припиняє діяльність товариство подільських природодослідників у Кам'янці-Подільському. Особливо активно велася робота з радянської “Просвіти”, які відігравали важливу роль у вивченні історії, традицій українського народу, популяризації його мови та культури. Тиск на “Просвіти” завершився тим, що до кінця 1923 р. вони зовсім перестали існувати на Поділлі¹³.

Щоб надати роботі з нейтралізації національно-свідомої інтелігенції організованості через органи політосвіти, наркомом освіти розповсюджуються інструкції, якими визначаються порядок та завдання політичної перевірки учительства. Про запопадливість у веденні цієї роботи свідчить те, що на Катеринославській залізниці, наприклад, було звільнено всіх 37 викладачів. Такими ж підходами характеризувалася чистка і на Поділлі¹⁴.

У контексті такої політики ДПУ розпочинає гоніння окремих представників інтелігенції. Так, 25 березня 1921 р. органи ДПУ міста Кам'янці-Подільського заарештовують Ю.Й.Сіцінського. Під арештом його тримають більше тижня. На його захист виступила Рада інституту соціально-гуманітарних наук, яка своїм рішенням від 26 березня 1921 р. заявила про безпідставність дій ДПУ, підкреслювалося, що відсутність Сіцінського негативно впливає на навчальний процес, збереження безцінних музейних колекцій¹⁵. Після звільнення з-під арешту органи влади не залишають ученого в спокої. Вже 7 квітня представник житлового відділу вчинив трус на його квартирі. З цього приводу у своїй заяві до комісара університету Ю.Й.Сіцінський писав, що представник влади реквізував для співробітника штабу армії відро, каструлю та емальовану велику миску. А вже через 2 дні, 9 квітня, прийшов інший представник військових, пред'явивши реквізиційний ордер, та забрав ковдру¹⁶. З приводу зловживань під час арешту Ю.Й.Сіцінського у заяві голові науково-шкільної ради професор П.Г.Клепатський зазначав, що під час обшуку в домі Сіцінського було реквізовано вже на квартирі Клепатського 8 свічок вагою 2,5 фунти. Через це він не може вечорами вести документацію як секретар комітету охорони пам'яток, готуватися до лекцій¹⁷.

У 1922 р. Ю.Й.Сіцінського звільняють з ІНО як колишнього “церковника”, однак у цій ситуації він не міг замовчувати того факту, що 6 травня комісія по вилученню церковних цінностей забрала чимало срібних речей з Кам'янецького археологічного музею. У результаті протесту Ю.Й.Сіцінського на адресу повіткому та губкому, вдалося дещо повернути. Але цей протест негативно відбився на долі вченого. У жовтні його звільняють з посади директора Кам'янець-Подільського музею і лише втручання академіка Д.І.Багалія допомогло повернути Сіцінського до праці в музеї. Аналогічні гоніння органи ДПУ здійснювали стосовно професора П.В.Клименка,

через що він змушений був залишити Кам'янець-Подільський і виїхати до Києва. Під арештом побував і професор П.Г.Клепатський, який після звільнення виїхав до Полтави. Загроза арешту змушує покинути Кам'янець-Подільський Костя Копержинського, Володимира Герасименка, Євгена Сташевського, Миколу Грінченка.

Таким чином, на кінець 1923 р. інтелектуальний потенціал краєзнавства Кам'янця-Подільського зазнає відчутних втрат, що негативно позначається на результатах науково-краєзнавчих досліджень. Крайні наукові сили покидають місто, але не полишають улюбленої справи науково-краєзнавчих досліджень. На новому місці вони, з притаманною їм енергією, знову ведуть наукові пошуки. П.В.Клименко, наприклад, став провідним співробітником науково-дослідної кафедри, очолюваної М.С.Грушевським. П.Г.Клепатський доклав багато зусиль до відновлення діяльності Полтавського наукового товариства. Є.Д.Сташевський плідно працював у наукових установах Києва. В.Я.Герасименко допомагав академіку М.Є.Слабченку налагоджувати діяльність наукового товариства в Одесі, а Кость Копержинський активно працював разом з академіком В.М.Перетцом у Ленінграді в Товаристві дослідників української історії, мови та культури.

Кінець 20-х рр. у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень регіону висвітлив нові тенденції, які були продиктовані політичним тиском владних структур на історико-краєзнавчий рух загалом та окремих краєзнавців зокрема. Поступово із наукових планів, практики окремих краєзнавців-пошуківців зникають питання національно-культурного розвитку, дослідження яких неминуче привело б до розгляду проблем національної самосвідомості, які владні структури намагалися обходити. Натомість активно пропагується дослідження питання, пов'язаних з виробничими силами, революційним рухом або традиціями революційної боротьби в регіоні¹⁸.

Під таким кутом зору публікується низка матеріалів в газеті "Червоний кордон", організовується робота зі створення нових експозицій в краєзнавчих музеях. На перший план виходять дослідження місцевого істпарту, головна увага у яких зосереджується на викритті "ворогів пролетарської революції", участі народних мас у боротьбі за владу Рад. Цю тенденцію підтвердила П'ята Всесоюзна нарада істпартівських працівників (січень, 1929 р.). З метою надання цій роботі масштабнішого і конкретнішого характеру, президія ВУЦВК 7 січня 1929 р. реорганізує український істпарт у Науково-дослідний інститут історії партії і Жовтневої революції¹⁹. Такі дії стали поштовхом до переносу акцентів в історико-краєзнавчому русі на дослідження політичних пріоритетів, продиктованих поточним моментом.

Під зміну векторів у краєзнавчій діяльності підводиться необхідна теоретична база. У січні 1929 р., наприклад, Кам'янець-Подільська окруж-

на інспектура народної освіти розсилає в райони, школи тези доповіді “Краєзнавство і його значення в соціалістичному будівництві”. У них наголошувалося, що основною метою краєзнавчої роботи є зміцнення економічної могутності країни. Вимагалось, щоб це завдання було в центрі всієї краєзнавчої роботи і ні в якому разі не відсувалося на задній план. Наголошувалося, що з багатьох компонентів, які можуть відігравати в економіці країни певну роль, необхідно вибирати більш вагомі: боротьба зі шкідниками в сільському господарстві, зміцнення соціалістичного сектору тощо. Одночасно з цим акцентувалася увага на тому, що краєзнавчі проблеми мають тісно пов’язуватися із наполегливою роботою з економічного піднесення країни²⁰.

У 1929 році розпочинається хвиля репресій проти науковців та викладачів міста у зв’язку з відомою справою “Спілки визволення України”. Арештовуються викладачі ІНО: зоолог Олекса Кожухів, Дмитро Богатський, 30 серпня арештовано активного учасника національно-культурних програм Юхима Павловича Філя. Характерно, що слідство звинуватило його в тому, що він разом з В.Зборовцем, Ю.Сіцінським, В.Герасименком та іншими організував у Кам’янці-Подільському наукове товариство, яке стало філією Академії наук, а його кістяк складався виключно з місцевої українсько-шовіністичної інтелігенції. Далі зазначалося, що в науковому товаристві відмічалася тенденція приймати в свої ряди українців, лише “людей Науки”. У лютому 1927 р. Філь і Богатський, згідно матеріалів звинувачення, провели бесіди з членами товариства, щоб при виборах не допустити в президію партійців. Інкримінувалося також те, що Ю.Філь рекомендував читати студентам “Чорну раду” Куліша, “Сонячну машину” Винниченка, не пояснюючи, що ці твори “антирадянські”. Слідчі ДПУ звинуватили Філя також в тому, що, “вербуючи в Наукове товариство” членів, він старався підбирати виключно “своїх людей”, оберігаючи товариство від комуністичного впливу, а будучи секретарем Наукового товариства, підтримував зв’язок з контрреволюційними колами ВУАН, відвідував Єфремова, Зерова, Гермайзе, Іваницю, керівників і активних членів СВУ²¹.

По жодному з пунктів пред’явлених йому звинувачень, Ю.П.Філь винним себе не визнав. Однак, це не завадило його посадити за ґрати.

Кінець 20-х – початок 30-х років ознаменувався загостренням політичної атмосфери в Україні в наслідок безпрецедентних заходів, вжитих владою для проведення форсованої колективізації. Насильницькі методи її здійснення викликали спротив у різних прошарках українського суспільства, насамперед селян, у т.ч. і на Поділлі, де вибухнула низка селянських виступів, як то в селі Нестерівці Дунаєвецького району, на придушення якого були кинуті військові частини.

Безумовно, на цьому фоні розпочинається черговий наступ на національно свідому інтелігенцію. Показовою в цьому сенсі є заява, подана 30 листопада 1932 р. до Управління науковими установами України керівником секції прикладної геології і ґрунтознавства науково-дослідної кафедри при ІНО професором Олександром Красівським, у якій він писав, що “після п’ятирічної праці на кафедрі у зв’язку з асигнуванням по секції дослідної роботи у сумі 40–55 крб. на рік мушу цілковито зректися керівництва секцією і відмовитися від роботи на кафедрі. Утримання моє по кафедрі 55 крб. місячно зберегти за мною до 1 січня 1933 року, після чого рахувати мене вибувшим зі складу кафедри як її працівника”²².

13 грудня 1933 р. у Харкові заарештовується вже колишній ректор Кам’янець-Подільського ІНО професор В.О.Геринович. Йому інкримінується участь у міфічній підпільній організації, метою якої було “повалення існуючого ладу” і яка, за версією слідства, організувала в квітні-травні 1931 р. селянське збройне повстання в селах Нестерівці та Тарнава Дунаєвського району. На думку слідчих, підготовка до цих виступів здійснювалася ще в 1930 р. шляхом агітації в селах, яка велась під прикриттям екскурсій і культпоходів, а також роботою геологорозвідувальної партії. Члени наукового товариства виїжджали на села нібито для здійснення фольклорно-етнографічних досліджень, а фактично проводили контрреволюційну роботу. Це, зокрема, Гагенмейстер, Філь, Герасименко²³.

У цей же час заарештовують і відомого науковця, професора Кам’янець-Подільського ІНО Любарського Івана Антоновича, який прийняв активну участь у всіх науково-краєзнавчих проектах наукового, краєзнавчого товариств, науково-дослідної кафедри, підготував і опублікував низку праць з філології²⁴. У результаті упередженого слідства його звинувачують у контрреволюційній діяльності, і рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 20 вересня 1933 р. за статтями 54–11 КК УСРР засуджують до 3 років висилки у Північний край, а 2 листопада 1937 р. його повторно заарештовують у Вологодській області і рішенням колегії НКВС СРСР та Прокурора СРСР від 25.11.37 засуджують до розстрілу²⁵.

Велика група науковців з Кам’янця-Подільського, а саме: Геращенко Микола Тимофійович, професор Інституту птахівництва; Плюйко Сергій Антонович, професор сільськогосподарського інституту, завідувач відділу селекції Інституту птахівництва; Розенкранц Андрій Володимирович, викладач Інституту соціального виховання; Панасюк Федір Сергійович, директор ботанічного саду ІСВ; Наливайко Федір Дмитрович, асистент кафедри фізіології Інституту техкультур; Курневич Михайло Васильович, викладач Інституту соціального виховання; Храневич Василь Полікарпович, професор кафедри зоології Інституту птахівництва; Бутко Григорій

Данилович, викладач Інституту соціального виховання; Савченко Мефодій Єфремович, викладач Артемівського Інституту соціального виховання – всього 11 чоловік було притягнуто до кримінальної відповідальності за міфічним звинуваченням у приналежності до Української військової організації. Вона, як засвідчує звинувачення прокурора Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ за номером 1299, свою діяльність на Кам'янецьчині спрямовувала на:

- а) збереження і згуртування української націоналістичної інтелігенції;
- б) концентрацію шовіністичних соціально чужих радянській владі кадрів студентства в інститутах і виховання їх в дусі підготовки до озброєного повалення радянської влади;
- в) шкідництво по лінії сільського господарства на базі організаційної діяльності у сільськогосподарському інституті;
- г) насадження і згуртування повстанських осередків на периферії через наукові експедиції й екскурсії членів контрреволюційної організації, організації збройного повстання в квітні-травні місяці 1931 року на Кам'янецьчині, придушеного органами ДПУ²⁶.

Більшість цих імен була відома громадськості міста й регіону як активних учасників не тільки освітньої діяльності, але й науково-краєзнавчого руху. Вони ініціювали низку екскурсій, популяризували пам'ятки історії, ставали на захист їх безпідставного руйнування. Безумовно, така активна позиція не могла бути непоміченою органами ДПУ, які вишукували будь-яку причину, щоб позбутися цього “шкідливого елементу”.

Те, що арештованим інкримінували насамперед науково-краєзнавчу діяльність, свідчать матеріали кримінальної справи. У протоколі допиту, наприклад, арештованого Савченка Мефодія Єфремовича від 25 липня 1932 р. було зафіксовано його “зінання” про “наявність контрреволюційної націоналістичної організації в Кам'янці-Подільському на чолі з професором Гериновичем В.О.”, яка використовувала в своїх цілях краєзнавче товариство, яке “фактично було ширмою для контрреволюційної роботи під виглядом краєзнавчої діяльності, чим розповсюджувало ідеї контрреволюційної організації на периферії” з метою “ігнорування заходів уряду, культивування і насадження націонал-шовіністських теорій, виховання кадрів в буржуазно-націоналістичному дусі”²⁷.

На думку слідчого, на посаді секретаря краєзнавчого товариства контрреволюційну шкідницьку роботу він здійснював активно. По-перше, на засіданні комітету краєзнавчого товариства він підтримував пропозиції Гериновича про випуск шкідливих книг “Кам'янецьчина” (Ч.1, 2), в яких пропагувалися явно буржуазні націоналістичні теорії, з класово ворожих позицій висвітлювалась історія Кам'янецьчини з гетьманами, отаманами,

гайдамаками, що збурювало національно-патріотичні почуття кам'янчан. По-друге, за дорученням Гериновича через працівника окрнарсовіти домігся отримання державних коштів для оплати видання в кількості 500 примірників книг "Кам'янецьчина" ч.1, 2, які розповсюджувалися серед населення, а гроші, отримані за це, брав особисто Геринович на потреби роботи організації. По-третє, облік праці і членства товариства ставив так, щоб вони сприяли поповненню краєзнавчого товариства необхідними організації людьми і прикривали контрреволюційну діяльність на периферії в краєзнавчих осередках. Насамкінець, разом з Гериновичем, з метою контрреволюційної роботи в краєзнавчому товаристві налагодив зв'язок з петлюрівською еміграцією за кордоном через сина члена організації Ю.Сіцінського, який емігрував в Прагу²⁸.

У матеріалах іншого допиту, вже 27 липня 1933 р., наголошується, що низовими контрреволюційними структурами були саме краєзнавчі осередки, які спеціально організовувались уповноваженими краєзнавчого товариства. Для актуалізації контрреволюційної роботи використовувалися експедиції з кінозйомок, геологічні роботи. Керівниками периферійних структур в м.Смотричі був син попа Георгіїв, в с.Баговиця Староушицького району – колишній офіцер Драгобецький, в м.Китайгород – вчитель Кабачинський, який раніше служив в Галицькій армії²⁹.

Як добувалися такі свідчення від заарештованих по цій справі, вказував пізніше у заяві генеральному прокурору СРСР Плюйко Сергій Антонович. Він наголошував, щоб добитися необхідних свідчень, слідчий викликав його ночами декілька діб підряд. Під час допиту він не давав можливості спати, приймати їжу, заставляв стояти на одному місці по декілька годин підряд, в результаті чого його ноги опухали, він не міг рухнутися з місця. Доведений такими методами до відчаю в одну з ночей він підписав необхідні для слідчого свідчення³⁰. Такі ж методи застосовувалися і до професора Геращенка, якого під час допитів слідчий довів до стану повного нервового розладу, і він вимушений був підписати необхідні свідчення.

У результаті постановою трійки при колегії ДПУ УРСР від 03.03.1933 року А.В.Розенкранц, М.Т.Геращенко, С.А.Плюйко, Ф.С.Панасюк, Ф.Д.Наливайко, М.В.Курневич, В.П.Храневич. були засуджені на п'ять років позбавлення волі, Г.Д.Бутко – до трьох років, М.Є.Савченко був висланий на три роки в Західносибірський край.

Принагідно зауважимо, що репресіям піддавався і науковий доробок професорів-викладачів. Як правило, їх праці вилучалися, вважалися за шкідливі. Так, наприкінці грудня 1933 р. методична рада Кам'янець-Подільського педагогічного інституту прийняла постанову "Про шкідливі настанови підручника Храневич В.П. "Курс загальної зоології" (1930 р.) в

світлі марксистсько-ленінської методології”. У цій постанові найголовнішим звинуваченням було те, що він виданий був українською мовою, в той же час, як Інститут наукової мови в Києві був найактивнішим осередком СВУ. Одночасно підкреслювалося, що підручник написаний за буржуазною методологією, через це рада зробила висновок, що в замаскованому вигляді в ньому проводиться шкідницька лінія “любарщини”. Шельмування підручника продовжувалося. 13 липня 1934 р. було проведено збори студентів-заочників біологічного відділу, де слухались питання “Про шкідницькі настанови підручника В.П.Храневича “Курс загальної біології”. У резолюції зборів відзначалося, що підручник насичений “націоналістичною термінологією”, у ньому “помітна тенденція до затушовування здобутків соціалістичної науки Радянського Союзу, до недооцінки досягнень і друкованого слова братерської РСФРР”. Збори ухвалили цей підручник вважати шкідливим і не допускати до використання в навчальних закладах³¹.

Як бачимо, більшість активних науковців-краєзнавців та аматорів з м.Кам’янець-Подільського вже до кінця 1933 р. опинилися за ґратами. Вони пройшли дорогу поневірянь і принижень, зазнали тортур і переслідувань. Після відбуття зазначеного покарання їх повторно заарештовують і засуджують. Уже в період десталінізації вони боролися за відновлення свого чесного імені, що відбувалося вкрай важко. Їх арешт надовго припинив наукову краєзнавчу роботу товариств і наукових структур Кам’янець-Подільського, і лише з початком створення “Історії міст і сіл України” пошуково-краєзнавча діяльність у місті на початку 70-х років відновлюється.

Примітки:

1. *Jerzy W. Borejsza, Klaus Ziemer, Magdalena Hulas. Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century.* – New York: Oxford: Berghahn Books, 2006. – 607 p.

2. Репресоване краєзнавство (20–30 рр.) // Рідний край – Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. – 492 с.; іл.

3. *Прокопчук В.С.* Краєзнавство Поділля. – К., 1998. – С.75.

4. *Місінкевич Л.А.* Вклад партійно-державних структур Хмельниччини в реабілітацію жертв політичних репресій у 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Кошобинського. Серія Історія. Вип. XII. – Вінниця, 2007. – С.212-218; *Його ж.* Реабілітація жертв сталінських репресій на Поділлі у 1987–1989 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наукових праць. – Кам’янець-Подільський, 2006. – Т.8. – С.169-183.

5. *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Діячі краєзнавчого руху – викладачі Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1920-ті роки) // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Наук. зб. – Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С.341-344; *Їх же.* Професор В.П.Кур-

невич – відомий вчений зоолог Поділля // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.3. – С.190-196; *Нестеренко В.А.* “Червоний” ректор Ф.А.Кондратський // Там же. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.7. – С.155-163.

6. Державний архів СБУ у Хмельницькій області. – Спр.59171. – Фп. Геринovich Володимир Олександрович. – Арк.24 зв.

7. *Тутківський П.А.* Краєвиди України / Науково-популярний нарис. – К.: ДВУ, 1929. – С.17-19.

8. Краєзнавство. – 1928. – №6. – С.91-92.

9. *Савчук В.О.* Краєзнавчий рук м.Кам'янця-Подільського у 1921–1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.6. – С.209.

10. Высылка в место расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923. – М.: Рабочий путь, 2005. – С.131-135.

11. Там же. – С.59.

12. Там же. – С.97.

13. *Кучеров Г.Г.* Робота сільських “Просвіт” Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923) // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.5. – С.41.

14. Культурбота спілки Робос // Путь просвещения. – Харьков, 1923. – №11-12. – С.236.

15. ДАХМО. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.160.

16. Там же. – Арк.129.

17. Там же.

18. Див. напр.: *Геринovich В.О.* Мінеральні копалини нашої області і їх пристосування в господарстві // Більшовицька правда. – Вінниця, 1932. – 9 травня. – С.2.

19. *Сарбей В.Г.* Іспарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С.10.

20. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.537. – Арк.2.

21. *Завальнюк О.М., Трелібський А.М.* До біографії наукових зв'язків та здобуків Ю.П.Філя. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.4. – С.157-158.

22. ДАХМО. – Ф.Р.302. – Оп.4. – Спр.31. – Арк.12.

23. Державний архів УСБУ у Хмельницькій області. – Спр.59171. – Фп. Геринovich Володимир Олександрович. – Арк.23-24.

24. Т.Г.Шевченко // Червоний кордон. – 1927. – 10 березня. – С.3.

25. ДАХМО. – Ф.Р.6193. – Оп.12. – Спр.П.5966: Храневич Василь Полікарпович. Т.2. – Арк.401.

26. Там же. – Арк.191-192.

27. Там же. – Арк.130.
28. Там же. – Арк.133.
29. Там же. – Арк.139.
30. Там же. – Арк.242.
31. *Алещенко М.І., Нестеренко В.А.* Професор В.П.Храневич – відомий учений зоолог Поділля. – С.195.

Резюме

В статье на основании современных источников анализируются трагические страницы краеведческого движения Каменца-Подольского 20-х – 30-х годов XX в., когда учёные переживали преследования, притеснения и унижения.

Ключевые слова: государственная программа, историко-краеведческое движение, репрессии, научные учреждения, зарубежные исследователи, национально-культурное развитие, реабилитация.

Одержано 17 жовтня 2007 р.

УДК 94(477.4.)“1941–1944”

Ю.В.Олійник

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ (1941–1944)

У статті висвітлюється процес становлення українського національно-визвольного руху, його течії, еволюція, чисельність, взаємини з німецькою цивільною владою, радянськими партизанами, цивільним населенням.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, “Поліська січ”, Українська Повстанська Армія, Українська Народна Революційна Армія.

Територія Волині стала колискою зародження в роки Другої світової війни українського руху Опору. Його дослідження в радянській історіографії було одним з найбільш сфальсифікованих напрямів наукового пошуку. На сучасному етапі спостерігається історіографічний бум у його дослідженні. Посилений інтерес сприяє введення у науковий обіг значної кількості архівних джерел, монографічних праць, спогадів, багаточисельних статей у наукових збірниках та періодичних виданнях, проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій. Про вихід

проблеми дослідження українського самостійного руху в роки Другої світової війни на якісно новий рівень свідчить поява узагальнюючих праць істориків А.Кентія¹, І.І.Льюшина², “Висновку робочої групи Інституту історії України”, для яких є характерним ґрунтовна джерельна база, об’єктивне, неупереджене, комплексне дослідження етапів визвольної боротьби українців.

У 2005 р. колектив істориків у складі В.Дзьобака, І.Льюшина, Г.Касьянова, А.Кентія, С.Кульчицького, О.Лисенка та І.Патирляка підготували фундаментальну працю “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія”³. В ній всебічно розглянуто ключові питання діяльності ОУН і УПА, які викликають найбільш гострі дискусії в українському суспільстві: тактику і стратегію ОУН на початковому періоді Великої Вітчизняної війни, перехід ОУН(б) на антинімецьку позицію, створення УПА тощо.

Історія українського національно-визвольного руху активно досліджується російською історичною наукою. Усю сучасну російську історіографію умовно можна розділити на три великих групи: комуністично-шовіністичну, ліберальну та демократичну. Представники першої – В.Герасимчук, В.Поліщук – продовжують використовувати для оцінки ідеологічні штампки 30–40-річної давнини про “зрадницьку суть українських буржуазних націоналістів”. У своїх публікаціях вони не розрізняють різні течії, військову діяльність підрозділів УПА ототожнюють з дивізією “Галичина”. На думку дослідників ліберального напрямку, антифашистська боротьба УПА лише обман або заслуга інших українських військово-політичних формувань. Представники демократичного напрямку увагу у своїх дослідженнях зосереджують не на ідеологічних аспектах, а на висвітленні реальних історичних фактів і подій⁴.

При дослідженні національно-визвольного руху потрібно пам’ятати думку відомого українського історика М.Коваля, що діяльність ОУН і УПА є одним з найважливіших і водночас з найсуперечливіших явищ в історії України ХХ ст., й традиційними підходами, однозначними оцінками від суцільної апології до цілковитого заперечення, воно охарактеризоване бути не може⁵.

Метою статті є дослідження історії українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, його становлення, еволюцію, роль в його створенні “Поліської січі” Тараса Бульби-Боровця, ОУН(б), ОУН(м), чисельність, взаємини з німцями, радянськими партизанами, цивільним населенням тощо.

Складовими українського національно-визвольного руху на Волині в період Другої світової війни були УПА “Поліська січ” Тараса Бульби-

Боровця, обидві фракції ОУН та низка малочисельних самостійницьких рухів.

Однією з перших на Волині була створена “Поліська січ” Тараса Бульби-Боровця. Українські історики саме їй приписують створення першої УПА. Зокрема, О.Штуль-Жданович (Шуляк) наголошував, що Т.Бульба-Боровець створив “Поліську січ” як основу повстанської армії⁶.

Офіційний друкований орган ОУН(м) “Сурма” творцем УПА вважала також Тараса Бульбу-Боровця⁷. М.Коваль у монографії “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)” зазначив: “Базою національних збройних формувань ОУН стали повстанські загони, утворені в лісових районах Волині та Полісся відомим діячем українського визвольного руху Т.Боровцем (Тарасом Бульбою) й названі Українською Повстанською Армією (УПА)”⁸. Науковці та діячі визвольного руху, що вивчали історію феномену Тараса Бульби-Боровця та його армії, подають різні дати щодо часу створення військового формування. П.Мірчук та М.Лебедь вважали, що вона була утворена після окупації території України, тобто у липні-серпні 1941 р.⁹. О.Штуль-Жданович (Шуляк) заснування січі відносить на осінь 1940 р. Доктор історичних наук В.Кучер, вважає, що Т.Боровець створив збройне формування на Волині у 1940 р., але не восени, а наприкінці літа (в серпні місяці)¹⁰.

Власну думку щодо створення організації подають нацистські чиновники. Вони у документах трактували “Поліську січ” як форму українських добровільних сил, створених Тарасом Бульбою-Боровцем з відомих німецьких органів для боротьби з партизанами.

Однак її командир сподівався, що створення організації при допомозі гітлерівців у майбутньому призведе до утворення армії, а пізніше й держави. У кінці серпня 1941 р. військові підрозділи організації заволоділи територією Слуцьк–Гомель–Житомир, на якій аж до середини листопада існувала автономія. Щоб не вступати в конфронтацію з окупаційною владою, Т.Бульба-Боровець 16 листопада 1941 р. приймає рішення розформувати “Поліську січ”. З групою в 300 осіб він переходить у ліс поблизу сіл Корпилівка і Борове Березнівського району Рівненської області, а пізніше передислокувався у ліси Людвигівського та Костошівського районів.

Деякі бульбівських загонів дислокувалися також на території Кам’янець-Подільської області у селах Поталиня (Яцкевичі) – 150 осіб, на озброєнні яких було 4–5 кулеметів; Балашівка – 40 осіб, озброєних 4 кулеметами; Антоліні – 20 осіб; Хотині – 150 осіб; та у Вілії – 150 осіб¹¹.

У грудні 1941 р. формування “Поліська січ” змінило назву на “Українська Повстанська Армія”. З початком масових репресій окупаційних органів проти місцевого населення змінюються політичні погляди Т.Бульби-Боровця

з пронимецьких на антинімецькі. З квітня 1942 року загони УПА(Б-Б) перейшли до активної боротьби з окупаційною владою, яка, за словами керівника, тривала протягом чотирьох місяців. Однією з найбільш відомих акцій “летючих бригад” цього періоду був напад на залізничний вузол Шепетівка. Загонам Бульби-Боровця приписують також 150 нападів на склади у Рівненській і Житомирській округах у грудні 1942 р.

Підрозділи Т.Бульби-Боровця нацисти часто ототожнювали з бандерівськими загонами. У німецьких документах він фігурує як активіст Бандери, референт центрального ОУНівського керівництва.

У липні 1943 року Т.Бульба-Боровець оголосив про створення Української Народної Революційної Армії (УНРА). Причиною, що породила утворення УНРА став конфлікт з ОУН(б).

Пік боротьби бульбівців проти гітлерівців припадає на 1943 р. З осені 1943 р. німці активізують бойові дії проти УНРА. Розуміючи безперспективність ведення війни на два фронти, 5 жовтня 1943 р. Тарас Бульба-Боровець видає наказ про згортання боротьби та перехід у підпілля. Подальша спроба лідера УНРА знайти спільну мову з нацистами та врятувати організацію закінчилася для нього та О.Штуль-Ждановича ув’язненням 1 грудня 1943 р. у концентраційному таборі Заксенхаузен. УНРА очолив Л.Щербатюк-Зубатий. Але військову структуру так і не вдалося відродити. Частина бульбівців була захоплена у полон радянськими партизанами, підрозділами ОУН(б), а частина розбіглася по домівках.

За даними окупаційної влади, в першій половині 1943 року в рядах УПА(Б-Б) перебувало від 10 до 20 тис. осіб. Радянські партизани подають чисельність бульбівців у 6 тис. осіб, які дислокувалися на території Костопільського, Рокитнянського, Степанського, Березнівського районів.

Власні військові структури створювала ОУН(м). Територією формування її підрозділів стали населені пункти: Дубно, Луцьк, Рівне, Кременець, Володимир. На Кременеччині перші її напіввійськові відділи утворилися під орудою “Блакитного” (М.Данилюка). Дослідник історії УПА професор Шанковський до самооборонних підрозділів ОУН(м) відносить також загін під командуванням поручика “Білого” на Володимирщині та поручика “Волинця” на Рівненщині. З цих загонів найбільш відомою є бойова діяльність загону поручика “Білого”, який в середині січня 1943 р. провів вдалу акцію по захопленню німецької тюрми у м.Дубно, звільнивши 60 в’язнів.

На території генеральної округи діяла низка невеликих самостійних підрозділів. Наприкінці літа 1942 р. в с.Борсуки (Кременеччина) Т.Басюк (“Яворенко”) створив “Фронт української революції”. В структурі організації працювало три відділи: оперативний, бойовий та пропагандистський. Її члени переважно займалися пропагандистською роботою. Організація

контролювала територію Ланівеччини, Вишнівеччини та східної Почаївщини.

На початку 1943 р. у районі Дедеркали–Ланівці діяв загін “Холодний яр” чисельністю 20 осіб; в районі Сузарських лісів (Шумський район) – загін “Вільна Україна” чисельністю 60 осіб; у південній Кременеччині – загін “Вільного козацтва” під командуванням Гайворонського (Вишні)¹².

На Кореччині під керівництвом Джури Костя було створено організацію “Революційний провід України” (РПУ). Її лідер поставив за мету знищення бандерівського та інших політичних угруповань.

У генеральній окрузі створював власні військові формування провід ОУН(б). Її озброєні групи почали виникати у квітні-травні 1942 р. На Поліссі дрібні бойові групи об’єднав Сергій Качинський (“Остап”). На Волині процес оформлення розрізаних бойових груп проходив під керівництвом І.Перегійняка (“Довбешка”, “Коробка”). Услід за сотнею Перегійняка з’являються бойові відділи ОУН(б) в районі Колки-Степань (командир “Ярема”, М.Семенюк), у Сарненській окрузі (командир “Дубовий”, І.Литвинчук), у Кременеччині (командир “Крук”). На півдні Рівненської області та на Кременеччині діяли загони під командуванням “Черника” (Дмитро Казан), “Чорономорця” (Євген Басюк), “Крука” (Іван Климишин).

У Кам’янець-Подільській області перший бойовий загін УПА(б) виник влітку 1942 р. на території Теофіпольського району, у с. Човгузів. До грудня 1942 р. чисельність загону зросла до 100 осіб¹³.

У серпні 1943 р. на Рівненщині дислокувалися наступні загони УПА: у населених пунктах Михайлівка, Черниче, Журавче, Берестини – загін “Берези” (400 осіб); у селах Малий та Великий Студень, Бутейки, районному центрі Степань – загін “Легенда” (450 осіб); у селі Майданик та районному центрі Колки – загін “Єромщень” (320 осіб); у районному центрі Колки – загін “Орел” (100 осіб)¹⁴.

На квітень 1943 р., за даними УШПР, лише у Луцькому районі дислокувалося до 15 тис. бандерівців¹⁵. За інформацією органів НКВС у параді на День зброї (31 липня 1943 р.), що проходив у Свинарському лісі (Волинь), брало участь 85 піхотних сотень та 1,5 тис. кавалеристів.

Під ідеологічним впливом ОУН(б) знаходилася українська міліція та допоміжна поліція Волині, Поділля, Києва, Херсона та інших великих міст, особовий склад якої став джерелом поповнення рядів УПА. 20 березня 1943 р. після оголошення таємного наказу про перехід поліції в УПА Луцька районна та обласна поліція у кількості 182 особи зі зброєю в руках перейшли у ліс. Покинули поліцію і перейшли у повстанські загони поліцаї міст Любихева, Ковеля, Рівного, Дубно. Причому шуцмани при втечі з поліції забирали зброю, амуніцію. Так, поліція м.Ковеля, забравши у ко-

менданта від складу ключі, вивезла у ліс зброю і амуніцію. Районом дислокації осіб, що втікали з поліції, були Волицькі, Літинські та Свинарські ліси. У цей район, за даними радянських партизан, постійно прибувало від 50 до 100 та навіть 400 втікачів¹⁶.

Наступний масовий перехід поліції до повстанців відбувся в квітні 1943 року. У результаті акції лави УПА поповнили від 4 до 5 тис. поліцейських. Вступ особового складу поліцейських підрозділів у повстанські загони прискорив розбудову та покращив її бойовий стан.

Отже, територією формування повстанської армії були землі на північ від лінії Ковель–Сарни з містами Брест-Литовський, Турів, Олевськ, Любомль, загальною площею 75 тис. км². Радянські партизани до цієї зони віднесли Ковель, Голуби, Колки, Рожиськ, Малевичі.

Створена з ініціативи ОУН(б) УПА стала, на думку Л.Шанковського, “широким народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя”. Надпартійний та загальнонародний характер повстанської армії підтверджував Р.Шухевич та нацистські чиновники. Опоненти ОУН(б) – мельниківці – вважали проголошення надпартійності УПА лише гучною декларацією. Вони вважали, що неможливо розмежувати партійну структуру ОУН(б) та військову організацію УПА. У квітні-травні 1943 року збройні відділи ОУН(б) почали офіційно вживати назву УПА, датою створення якої Т.Чупринка (Р.Шухевич) вважав 14 жовтня 1942 р. У наказі від 1947 р. він вказував, що 14 жовтня 1947 р. “Минає п’ять років з того часу, як член ОУН Остап на Поліссі почав організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі групи, борючись рівночасно з німцями й більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху – Української Повстанській Армії”.

Активно до визвольної боротьби керівництво УПА готувало молодь, яка проходила вишкіл у юнацьких загонах. Юнацтво, охоплене навчанням, формувалося у військові підрозділи: по селах у сотні, у куцах – курені, підрайонах – полки, в районах – коші. Такі загони діяли у Дераженському, Стидинському, Степанському, Костопільському та частково у Березнівському та Людвипольському районах. У районі Дубровиця юнацькі вишколи працювали у 37 селах, в тому числі жіночі школи працювали у 27 населених пунктах. В них навчалася військовим азам 1691 юнак та 848 дівчат. У Володимирці військовим навчанням було охоплено 1755 юнаків. У школи залучалася молодь 1922–1927 рр. народження. Бульбівці для навчання юнацтва створили на території Рівненської області молодіжну організацію “Січ”, членами якої було 3 тис. осіб.

Підрозділи УПА на підконтрольній території практикували прове-

дення вишколу з чоловічим населенням, придатним до військової служби. У надрайоні Костопіль військові ази вивчали майже 6 тис. цивільних осіб. Військове навчання вони проходили переважно вночі, двічі на тиждень. У надрайоні Сарни навчанням були охоплені до 5 тис. осіб.

Бандерівські загони активно проникали на територію Кам'янець-Подільської області. Кам'янець-Подільським обласним штабом партизанського руху зафіксовано перебування бандерівських боївок у Славутських лісах та в населених пунктах Дорогоща (Плужнянський район) та Явлолин і Стригани (Славутський район). На кінець листопада 1943 р. в Шепетівських та Славутських лісах дислокувалося два бандерівських загони чисельністю по 300 осіб.

Процес створення УПА проходив швидкими темпами. Протягом травня-серпня 1943 р. організаційно оформлюються територіальні частини УПА. На початковому етапі загони та відділи на Рівненщині було об'єднано у Північну групу, якою керував І.Литвинчук (Дубовий, Максим).

На півдні Рівненської та у північній частині Тернопільської області дислокувалися відділи Південної групи. Її очолив Еней (П.Олійник). У північно-західній частині Волинської області діяли загони групи "Озеро" (командири Олег, пізніше – Ю.Стельмашук (Рудий Кайдаш)).

У зв'язку з збільшенням чисельності УПА, в серпні 1943 р. проведено реорганізацію старих та створено низку нових військово-територіальних одиниць. Вся територія ПЗУЗ поділялася на чотири оперативно-територіальні угруповання – військові округи (ВО). Їм підпорядковувалися військові надрайони (ВН), військові райони (ВР), військові підрайони (ВП), куці та станиці.

Військова округа (група) УПА "Заграва 01" охоплювала північну частину Рівненської та південні райони Поліської області Білорусії. До складу округи входили військові надрайони: Костопільський – "Долина", Сарненський – "Лісова пісня", Столинський – "Гало", Пінський – "Болото".

Військова округа УПА "Богун", "02", "002" охоплювала південну половину Рівненської області та Кременеччину. Військові надрайони: Корецький – 2/2, "Коліно"; Рівненський – 3/3, "Озеро"; Здолбунівський – 4/4, "Луг"; Дубнівський – 6/6, "Дуб"; Кременецький – 7/7.

Військова округа УПА "Турів", "03" поширювалася на територію Волинської та південь Берестейської області Білорусії. Військові надрайони: Луцький – "Хортиця", Володимир-Волинський – "Степ", Ковельський – "Кодак", "Берестейській". У військову округу УПА "Тютюнник" входила територія Житомирської та західні райони Київської областей.

Головна команда УПА для охоплення діями повстанської армії всієї території України намагалася створити УПА-Південь та УПА-Схід. Але

через відсутність навчених кадрів, озброєння та баз ці намагання зазнали невдачі. На території Кам'янець-Подільської, Вінницької, південної частини Житомирської та Київської областей діяли підрозділи Південної військової округи “Богун” УПА–Північ, а також відтинки військової округи “Лисоня” УПА–Захід.

Значну увагу Головна команда УПА приділяла формуванню структури сільської самооборони. Вона по селах створювала самооборонні кушові відділи, до яких залучали придатне до несення військової служби місцеве населення. На Костопільщині групи сільської самооборони були створені в кожному селі. Їх особовий склад ніс цілодобову варту по охороні сіл. У кожному населеному пункті були встановлені сповіщувальні системи: дзвони, сирени тощо¹⁷.

ОУН(б) активно працювала над створенням з місцевого населення військових резервів. Так, у надрайоні Костопіль військовозобов'язаними були понад 16 тис. осіб, з них 10 тис. рядового складу, 355 підстаршин та 9 старшин; Столинському – 5667 осіб, в тому числі 195 осіб рядового складу та 14 підстаршин.

Підрозділи УПА стали домівкою представників інших національностей. Першими в УПА весною 1943 р. прийшли татари. Влітку цього ж року формуються вірменські, грузинські, узбецькі національні відділи. Всього в УПА було сформовано 15 національних відділів. Залучення до лав УПА осіб інших національностей відповідало доктрині створення фронту народів, поневолених Берліном та Москвою. Однак Провід та Головна команда УПА насторожено відносилися до чужоземних легіонерів. Рекомендувалося створювати лише невеличкі іноземні відділи, дислокувати їх окремо від основних сил УПА та перевірити у боях з ворогом їх бойові та моральні якості.

Боївки УПА не дозволяли ворогу ні на мить відчувати себе в безпеці. Протягом березня 1942 р. загони та боївки українського руху Опору вступили у сутички з нацистами на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині, Славутчині, а на Кременеччині з 6 квітня нацисти були вимушені оголосити надзвичайний стан.

Станом на квітень 1943 р. відділи УПА витіснили німецьку окупаційну владу з Дубно, Луцька, Кременця. Вони контролювали місцевість від траси Київ–Рівне–Ковель–Брест–Литовськ. За контроль на північ від цієї лінії упівці вели вперті бої з радянськими партизанами. Останні у звітах доповідали в УШПР, що у сільську місцевість Рівненської області наважуються заїжджати тільки німецькі каральні загони¹⁸. На весну 1943 р. загони УПА на Волині контролювали 75% орних земель та 52% поставок худоби гітлерівцям¹⁹.

Генеральний комісар округи Волинь-Поділля оцінював ситуацію на Волині як повстання. Його думку підтвердив гебітскомісар Луцької округи. Під час зустрічі у Рівному з рейхсміністром окупованих територій Сходу А.Розенбергом він доповідав: “Всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниці підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоем. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення з нами більш не співпрацює”. Лише протягом 1943 р. підрозділи УПА здійснили 295 атак на німецькі опорні пункти, провели 612 саботажних акцій на залізниці, 119 нападів на господарські об’єкти. У серпні націоналісти посилили активність. Вони 391 раз нападали на німецькі гарнізони, вчинили 1034 диверсії на залізницю, 151 атаку на підприємства. Протягом червня-вересня 1943 р. обидві сторони понесли наступні втрати: загинуло 1237 упівців та понад 3 тис. нацистів. Зростання чисельності націоналістичних загонів та вдосконалення бойової майстерності сприяло захопленню у ворога населених пунктів на тривалий проміжок часу. У руках загонів УПА понад шість місяців (з квітня по листопад 1943 р.) перебувала територія м.Колки та навколишніх сіл, на якій ними було проголошено Колківську республіку. Її кордони простягались від річки Прип’ять на сході і до річки Горинь на заході. Місто Колки стало центром республіки. Республіка перестала існувати 4 листопада 1943 р.²⁰.

Незважаючи на репресії, повстанські республіки продовжували з’являтися поблизу великих лісових масивів на Кременеччині, Ковельщині, Степанщині, Дераженщині, в районі Володимира-Волинського.

Підрозділи УПА вели бойові дії проти радянських партизанів. Сутички почастишали з літа 1943 р. У лютому-березні 1943 року відділи УПА очистили від червоних партизанів ліси в околицях Сарн, Столина, Володимирця, постійно відтісняючи їх у Поліські болота.

Навесні 1944 р. відбулися перші збройні сутички з червоноармійськими підрозділами. У березні 1944 р., за оперативними даними органів НКВС і НКДБ, в тилу радянських підрозділів у Рівненській та Волинській областях діяло 34 групи УПА, серед них: боївки “Крука”, “Заграви”, “Шаули”, “Мазеци”, “Ярко”, “Пугача”, “Ворони”, “Годуна”, “Требінки”, “Сирко”, “Яреми”, “Верещака”, “Дубровця”. Особовий склад УПА продовжував вести боротьбу проти радянських військ та адміністрації і в 50-тих роках.

Таким чином, до кінця 1942 р. складовою українського Руху Опору були: “Поліська січ” Тараса Бульби-Боровця, військові підрозділи фракцій ОУН(б) та ОУН(м) та низка малочисельних політичних сил. З середини 1943 року боротьбу з гітлерівцями повела Українська Повстанська армія, до якої через примус увійшли бійці УНРА, боївки ОУН(м) та інших самостійницьких рухів. Підрозділи УПА чинили активний опір загарбницьким

планам нацистів. Під їх контролем перебувала значна територія Волині та Полісся, яка була втрачена нацистами назавжди. Підрозділи УПА активно воювали з радянськими партизанськими загонами, а пізніше з військами Червоної армії, відстоюючи незалежність власної країни.

Примітки:

1. *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1920–1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.
2. *Львошин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: (в світлі польських документів). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 198 с.
3. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Відп. ред. Кульчицький С.В. – К.: Наукова думка, 2005. – 494 с.
4. *Дзюбак В.* Сучасна російська суспільно-політична думка про діяльність УПА під час Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наукових статей / НАН України. Ін-т. історії України. – К., 2004. – Вип.8. – Ч.1. – 325 с.
5. *Марущенко О.В.* Україна в роки Другої світової війни: вибрані історичні аспекти та проблеми / Сторінки воєнної історії України: 36. наукових статей / НАН України. Ін-т. історії України. – К., 2004. – Вип.8. – Ч.1. – 325 с.
6. *Шуляк О.В.* В ім'я правди (До історії повстанчого руху в Україні). – Роттердам, 1947 – С.10.
7. *Косик В.* Бульба, Поліська Січ і початки УПА // Визвольний шлях. – 1984. – №9. – С.159-170.
8. *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – С.152.
9. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія, 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів: Товариство української мови ім. Т.Шевченка, 1991. – С.55.
10. Там же.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.62. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.47.
12. *Мазурок В.* Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. / Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України / Упоряд. Н.Маковська. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. – С.809.
13. *Олійник Ю.В.* Боротьба ОУН-УПА проти окупаційного режиму на Хмельниччині // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред), Баженова Л.В. Блажевич Ю.І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педуніверситет, 2002. – С.74.
14. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.41. – Арк.53.
15. Там же. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.62.
16. Там же. – Спр.253. – Арк.62.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.37.

18. ЦДАГО. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.100. – Арк.78.

19. *Патриляк І.* Внесок ОУН і УПА у справу визволення українців від націоналістів // *Визвольний шлях.* – 2004. – Жовтень. – Кн.10. – С.90.

20. Там же. – С.90.

Резюме

В статье рассмотрен процесс создания и трансформации украинского самостоятельного движения, его виды, эволюцию, численность, взаимоотношения с оккупантами, советскими партизанами и местным населением.

Ключевые слова: Организация Украинских Националистов, “Полеская сич”, Украинская Повстанческая Армия, Украинская Народная Революционная Армия.

Одержано 15 жовтня 2007 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(38):456

К. Колесников

ПРИВІЛЕЙ БЕЗМИТНОСТІ ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОКСЕНІЙ ЯК ЗАСІБ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ

У статті розглянуто привілеї безмитності Північнопричорноморських проксеній, а також оцінено їх значення як засобу регулювання торгівлі.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, проксенія, торгівля, привілеї безмитності.

Одним із привілеїв, що його надавали античні держави Північного Причорномор'я протягом майже всього періоду свого існування, була так звана ателія (ατελεία), тобто право безмитності. Це право було або окремим самодостатнім привілеєм, або частиною об'ємного комплексу дарованих пільг і привілеїв, що, як правило, містилися в проксенічних декретах. Питання, наскільки шляхом дарування права безмитності причорноморські колонії були спроможні регулювати товаропотоки і торговельну активність (і чи взагалі вони задавалися такою метою, надаючи ателію?), виирається в значно ширше питання: яке місце займала торгівля в господарстві Стародавньої Греції? Об'ємна історіографія навколо цього питання переважно обертається між двома крайніми полюсами: 1) давньогрецькі господарчі комплекси (ойкоси) були замкненими і самодостатніми (автаркічними) одиницями, що не потребували широкого торговельного обміну; 2) функція торгівлі була тотожна її призначенню в сучасній капіталістичній економіці. Суперечка “примітивістів” – прибічників концепцій замкненого ойкосного господарства (Й.Родбертус, К.Бюхер) та “модерністів” – адептів теорій античного “капіталізму” (Е.Мейер, Ю.Белох), що тривала з кінця ХІХ ст.¹, не раз пригоргала увагу фахівців протягом 1920-х–1960-х рр.

Сучасний рівень знань дозволяє зробити тільки попередні висновки щодо характеру економічного обміну. Так, навіть у такій украй важливій

сфері, як забезпечення “стратегічними товарами” (хліб, вино, олія), вільна зовнішня торгівля була далеко не єдиною формою вирішення проблеми. Дари, військова здобич, данина, система обкладення та збуту на підвладних елліністичним царствам територіях – ось неповний перелік форм розподілу продовольчих багатств у Східному Середземномор’ї. Це означає, що продукти землеробства далеко не завжди прибирали форму товару, що продавався й купувався на ринку. Їх багатство чи недостаток прямо не визначалися кількістю товару, інакше кажучи, пропозицією в торгівлі. З одного боку, засоби позаекономічного, неторгового розв’язання найгострішої для античних полісів продовольчої проблеми обмежують сферу функціонування вільної зовнішньої торгівлі. Це, безперечно, звужує область впливу державно-регулятивних методів управління зовнішньоекономічною діяльністю. Утім, з іншого боку, самі ці позаекономічні засоби втручання античних держав у сферу продовольчого (і далеко не тільки) обміну можуть розглядатися як спроби регулювання торгівлі шляхом обмеження сегменту, в якому функціонували б механізми вільного ринку². Спробуємо, отже, відповісти на питання, чи було можливим шляхом надання ателії здійснювати регулювання торгівлі, тобто здійснювати певну торговельну політику засобами політики митної.

Ателія – звільнення від податей – займала одне з провідних місць серед таких методів регулювання торговельної активності, як грошово-фінансове регулювання, установа державної монополії на продаж (інколи на виробництво) певної групи товарів, законодавче закріплення конкретних пунктів (переважно портів) для здійснення операцій купівлі-продажу, спрощення структури та зменшення кількості митних платежів³. Ателію поширювали як на приватних осіб та їх об’єднання, так і на держави⁴. Серед перших були власні громадяни, які в періоди особливих економічних успіхів полісу могли надіятися безмитністю, та заслужені іноземці.

Отримання іноземцями ателії переважно оформлялося спеціальним почесним правовим актом – проксенією (προξενία). Проксенічні декрети, накреслені, як правило, на плитах з білого мармуру, інколи – з вапняку*, традиційно видавалися від імені народу. Проксенії складалися за чітко визначеними формулами, які несуттєво змінювалися протягом багатьох століть. Формула проксенічного декрету була єдиною для багатьох грецьких полісів доелліністичного періоду та не містила мотивувальної частини. Формуляр декрету був приблизно таким: “Такому-то [ім’я], сину такого-то [ім’я], уродження такого-то міста [етнікон] проксенія. Народ і Рада такі-

* Декрети, що зустрічаються на вапнякових стелах, є переважно раннього походження.

то [назва міста-дарителя] – такому-то [ім'я], сину такого-то [ім'я], уродженцю такого-то міста [етнікон], та його нащадкам дали проксенію й ... [перелік привілеїв і пільг, що супроводжували нагородження проксенією], і право входу в гавань і виходу під час війни та миру, без пограбування та без договору”. З періоду еллінізму проксенії стали більш розлогими, включивши до тексту пояснення причин прийняття акту – розлогу мотивувальну частину, що прославляла нагороджуваного та його діяння на користь міста-дарителя.

Зустрічалось дарування проксенії не одній людині, а двом одночасно (НО, №5; АИ, 566; АЭПХ, 711–712). Вона могла також поширюватися на родичів та нащадків, а торговельними перевагами дозволялося користуватися компаньйонам, слугам і рабам, які виконували доручення проксена. Поширення проксенічних привілеїв на людей з оточення нагороджуваного було вкрай важливим, коли проксенами ставали крупні заморські купці – емпори, які доволі часто вели справи через уповноважених довірених осіб. Наприклад, у ольвійському декреті першої половини IV ст. до н.е. дарована двом афінянам проксенія охоплює нащадків проксенів, а звільнення від мита на всі товари надається також “дітям, братам, у яких [батьківське] майно спільне, або слугам” (НО, №5). Серед інших ольвійських декретів є такі, що нагороджують проксена “з нащадками” (НО, №№9, 17, 45; IOSPE, I², 27), “з братами й дітьми” (НО, №7), “зі слугами” (НО, №6), “з братами, дітьми й слугами” (IOSPE, I², 20). У найвідоміших боспорських декретах проксенія разом з ателією й іншими пільгами надається нагороджуваній особі “з нащадками” (КБН, №№2, 4), “з нащадками і домочадцями” (КБН, Add., №4), “з синами та всіма нащадками” (НД, №5). Абсолютна більшість херсонеських проксеній (які, до речі, не містили прямих указівок на дарування ателії, але доповнювалися правом громадянства) поширювалися “на нащадків” (КЛХ, №9; НЭПХ¹, №№6, 7; НЭПХ², №№113, 114, 115; IOSPE, I², 357, 358, 364; АЭПХ, 711–712) або – на “весь рід” (КЛХ, №2).

Надання проксенії іноземцю обумовлювалося вдячністю поліса за допомогу своїм громадянам. Іноземець-проксен (“друг гостя”, громадянин іншого полісу, а не метек) офіційно представляв інтереси нової батьківщини та її громадян у своєму рідному полісі. Проксенія також мала стимулювати розширення торговельної діяльності, оскільки нерідко надавалася крупним емпорам. Тому поряд з дипломатичною (консульською) вона виконувала й зовнішньоекономічну функцію як один із важелів митної діяльності держави. Оголошення особи проксеном і дарування відповідних пільг вирішувалося громадянами на народних зборах при попередньому обговоренні в раді. Навіть у могутніх елліністичних монархіях Сходу право дарування проксеній залишалося за містами, що входили до їх складу.

Втім, на Боспорі таке право вже в IV ст. до н.е. було узурповане архонтами-басилевсами⁵, повноваження яких дозволяли поширювати привілей безмитності на всю підвладну територію.

Хоча проксенії переважно виконували консульсько-дипломатичну і торговельно-економічну функції, винятки з цього були поширені не менше самого правила: в ранній та пізній періоди деякі акти мають виразне політичне забарвлення. Приміром, проксенічний декрет з Ольвії на честь двох синопейців – тирана Тимесилея і його брата Теопропа (АИ, 566). За Плутархом, ті були вигнані з Синопі близько 437 р. до н.е. в результаті спільних дій місцевих демократів та афінського флоту Перікла й Ламаха (Plut. Per., XX). Ця ольвійська проксенія, до речі, може свідчити про встановлення в ранньокласичній Ольвії спорідненого тиранічного режиму⁶.

Географія північнопричорноморських проксеній доволі обширна. Судячи з наявних написів, Боспор мав своїх проксенів у Аполлонії, Кромнах, Амісі-Піреї, Халкедоні і Хіосі (НД, №№5, 14; КБН, №№ 1, 2, 3), також повна або часткова ателії були надані хліботорговцям, що вивозили хліб у Афіни та Мітілену (НД, №№1, 2, 3 ≈МИС, №№3, 4; Dem., XX, 29–33 etc.; Sill.³, 212 = МИС, №32 = НД, №4), зв'язки з якими підтверджує археологія.

Ольвія в V–IV ст. до н.е. мала проксенів у Каллатісі, Істрії, Месембрії, Гераклеї, Синопі, Херсонесі, Візантії, Фівах, Афінах, Орхомені (IOSPE, I², 27; HO, №7; IOSPE, I², 20; HO, №2; HO, №6; АИ, 566; HO, №№1, 3, 9, 14, 5, 4). У III ст. до н.е. серед ольвійських проксенів з'являються громадяни одного з наймогутніших економічних центрів еллінізму – Родосу (HO, №24). У I–III ст. ольвійським проксеном став римський громадянин – евокат* Агафокл, який виконував у місті спеціальні доручення римського командування (HO, №45).

У III ст. до н.е. серед проксенів Херсонесу був громадянин Родосу (КЛХ, №2), а в II ст. до н.е. – громадяни Амісу і Синопі (НЭПХ¹, №7; КЛХ, №9). Абсолютна більшість херсонеських проксенів, яким ателія не надавалася, відомі на II ст. – це уродженці метрополії Херсонесу – Гераклеї (IOSPE, I², 357, 362; КЛХ, №№23, 25, 26), а також крупних торговельно-економічних центрів Південного Причорномор'я – Амастрії та Синопі (IOSPE, I², 358 = КЛХ, №24; IOSPE, I², 364). У другій половині II ст. проксенами Херсонесу стають прокуратор Нижньої Мезії, у сферу контролю якої входило все Північно-Західне Причорномор'я, Тит Аврелій Кальпурніан Аполлонід та його дружина Аврелія Пауліна (АЭПХ, 711–712).

* Евокат – це воїн спеціального, в даному випадку імператорського призову, тобто *evocatus Augusti*. *Evocatus Augusti* – це ветеран римської армії, знову викликаний на військову службу за особим імператорським набором первинно зі складу допоміжних частин, а після реформи Тіберія 24 р. виключно з преторіанців.

Слід зазначити, що поліси Західного і Південного Причорномор'я, Балкан, Егеїди та Малої Азії в свою чергу також наділяли уродженців Північного Причорномор'я проксеніями, які супроводжувалися досить широким колом супутніх пільг та привілеїв. До нас дійшли дані, що Томи в II–I ст. до н.е. проголосили своїм проксеном Нила з Тіри (СТ, №2), а в I–II ст. – Хреста херсонесита (МИС, №20). Місто Тій на південному узбережжі Чорного моря у II ст. до н.е. славило встановленням статуї свого проксена – теж вихідця з Херсонесу (НЭПХ¹, №13). Беотійське місто Ороп у II–I ст. до н.е. мало в Херсонесі двох своїх проксенів, одного з яких звали Ксеноном, сином Пасіксена (МИС, №№8, 9). Знамениті на всю Елладу Дельфи в III–II ст. до н.е. прославляли чотирьох своїх проксенів-херсонеситів – Сокріта, сина Крагона, Форміона, сина Пітіона, Геракліда, сина Біста, Гімна, сина Скіфа, одного ольвіополіта – Діонісія, сина Діонісія, та двох пантикапейців-боспоритів – Нікія, сина Геракліда, та Апатурія, сина Никона (МИС, №№12, 13, 14).

Виходячи зі вступних рядків (що тільки й збереглися) почесної постанови дельфійців, на початку II ст. до н.е. боспорський цар Перісад III та його дружина цариця Камасарія були проголошені проксенами Дельфійської держави (МИС, №15). Делос, відомий, як і Дельфи, загальноеллінським Аполлона, в III ст. до н.е. проголосив своїм проксеном пантикапейця Койрана (МИС, №21), а на межі III–II ст. до н.е. – ольвіополітів Посідея, сина Діонісія, та Діодора, сина Арота (МИС, №23–24). У I ст. Візантій у Ольвії мав проксеном Оронта, сина Авава (IOSPE, I², 7). Слід зазначити, що тільки в чотирьох з усіх перелічених декретів, серед інших значущих привілеїв Дельфи і Делос у III ст. до н.е. дарують своїм проксенам ателію (МИС, №№12, 21), і одного разу Томи в II–I ст. до н.е. надають ісетелію – рівність у податях і митах зі своїми природними громадянами (СТ, №2).

Виведене в проксеніях поняття ателії охоплювало не лише право торгівлі без мита, а й свободу від різного роду податків, платежів і зборів. Так, у декреті 330/320 рр. до н.е. про ісополітію (рівноправність) громадян Мілета й Ольвії (Sill³. 286 = МИС, №35) записано: “мілетяни користуються ателіями на тих же підставах, що й раніше”⁷. При перекладі цього договору Б.Н.Граков термін *ατελεία* передає в широкому значенні не просто як свободу від мита, а як “свободу від податей”, “звільнення від податків”⁸. Такі законодавчі положення являють собою саме привілей мілетян у Ольвії та ольвіополітів у Мілеті, а не масове звільнення всіх ольвійців та всіх мілетян від оподаткування. Поширена точка зору, що вся маса природних громадян була охоплена привілеєм безмитності, і це являлося звичайною універсальною практикою, не до кінця справедлива. Відмовитися від такого джерела прибутку, як мито, могла тільки економічно могутня або ж замкнена,

економічно нерозвинута держава. Тому навряд чи громадяни північнопонтійських полісів протягом усієї історії їх міст користувалися безмитністю. Так, у Афінах у 355 р. до н.е. з метою подолання фінансових труднощів Лептин запропонував афініям прийняти закон про скасування свободи від мита для громадян (Dem., XX). Не менш промовистим є приклад відновлення для пантикапейців ателії царем Євмелом. За свідченнями Діодора Сицилійського (XX, 24), після перемоги в міжусобній братовбивчій війні боспорський узурпатор Євмел у 309 р. до н.е. пообіцяв народним зборам Пантикапея зберегти право безмитності (SC, I, 477). На думку Ю.Виноградова, за його предків таким правом користувалися пантикапейські громадяни в столичній та можливо в інших боспорських гаванях, а також, вірогідно, при торгових подорожах суходолом⁹. Сам факт подібної обіцянки говорив не просто про можливість скасування такого права монархом, а про те, що недавно воно було таки скасоване. Втім, у літературі зустрічається альтернативна точка зору на природу євмелівської ателії. На думку М.І.Ростовцева, у Діодора (Diod., XX, 24 = SC, I, 477) йдеться про скасування податку з пантикапейських громадян на утримання найманого царського війська, встановленого замість військової служби в гоплітському ополченні. Сам факт такого податку на тлі усунення громадян від військової справи, що суперечило полісній моралі, міг сприйматися як образа¹⁰. Заради справедливості, слід зазначити, що у Спартоکیدів, за даними Полієна (Polyen., VI, 9, 2–4), були цілком обґрунтовані підстави сумніватися в лояльності громадян-гоплітів.

Питання наповнення ателії реальним змістом зайвий раз поставило дослідників перед проблемою характеру царської влади на Боспорі. І.Б.Брашинський упевнений, що, відповідно до наявних джерельних даних, право надання всіляких пільг у торгівлі було виключно прерогативою боспорського монарха¹¹. Ателія, яка надавалася проксенам за формулою “на всі товари на всьому Боспорі”, звільняла їх, продовжує думку І.Б.Брашинського І.П.Нікітіна, від усіх різновидів митних зборів як на привізні іноземні товари, так і на місцеві товари, що вивозилися. К.М.Колобова натомість висловлює припущення, що ателію на всі товари, яку надавав Перісад I та його сини, не слід розуміти настільки широко, як право, зосереджене виключно в руках царів, частка якого відчувається ними на користь окремих торговців. Таке право, продовжує дослідниця, стосувалося тільки звільнення від митних зборів у гаванях, які перебували під царським контролем¹². Нові дані, отримані в результаті розкопок у Керчі 1998 р., дозволили реконструювати напис плити розбитого ще в давнину проксенічного декрету. Відповідно до його змісту, боспорський цар Перісад I із синами дарували Гефестію, сину Гішократа, кромніту проксенію, політію,

ателію на все майно на всьому Боспорі (НД, №1). Після знахідки цього напису, на думку Ю.Г.Виноградова, відпадають сумніви в тому, що на Боспорі існувало загальнодержавне громадянство, так само як і право царів дарувати привілеї в межах усієї території Боспору. Це ставить крапку в суперечці щодо характеру влади Спартоکیدів на Боспорі: це була тиранічна територіальна держава (*αρχή*), що виросла на полісній основі, якій була властива не звичайна в грецьких полісах локальна політія, а приналежність до загальнобоспорського громадянства, яким наділяли й нагороджуваних декретами осіб¹³. Стандартне надання кромніту ателії на все його майно, що поширюється на всю територію Боспору, має аналогії в боспорських написах*, і зайвий раз підтверджує загальнобоспорський характер як повноважень монарха в митній сфері, так і його прерогативи в сфері надання загального громадянства.

Поряд з безмитністю проксен нагороджувався цілим комплексом прав і привілеїв. Серед них: право громадянства – *політія*; право на придбання землі і дому, тобто дозвіл на володіння землею в межах общини-полісу, що було по суті посвідкою на проживання на рівних з громадянами засадах – *енктесіс*; право на особливий безперешкодний і позачерговий порядок звернення до офіційних властей та почесний дозвіл займати перші місця в театрах, на стадіонах і в інших громадських установах – *продікія* та *проедрія*; почесне проголошення булевром – членом ради-буле, якій у грецьких містах доручалося ведення найважливіших політичних справ у інтервалах між народними зборами – *булеветерія*; рівноправність з громадянами – *ісополітія*; право сплачувати податки і мита нарівні з громадянами поліса – *ісомелія*; почесне право приймати феорів – спеціальних послів, яких відправляли “держави-храми” в різні міста з повідомленнями, коли розпочнуться свята на честь Аполлона – Піфійські ігри в Дельфах чи Аполлонії на Делосі; право на позачергове звернення до оракулу, що дарувалося на Делосі і в Дельфах як заслуженим громадянам, так і цілим державам – *промантія* тощо.

Невід’ємною складовою всіх проксеній була стандартна формула “право входу в гавань і виходу під час війни та миру, без пограбування та без договору”, що підсумовувала весь перелік дарованих шльг. Оголошуючи в проксеніях ателію – свободу від експортно-імпортного мита, античні держави відрізняли від нього митні збори в гаванях, тобто портове мито – *елліменіон*¹⁴. Через це І.Б.Брашинський порушує питання: чи не означала поширена у проксенічних декретах формула “і припливати і відпливати” звільнення від портового збору – елліменіону?¹⁵ Безвідносно до цієї гіпо-

* З часів Левкона I і, як мінімум, до правління Селева, сина Євмела, скоріш за все, старшого брата-співправителя Спартака III, що зафіксовано в анапському декреті КБН, Add., 4 рубежу IV–III ст. або раннього III ст. до н.е.

тези, формула “без пограбування [конфіскації] і без договору” дарувала проксенам право вільного входу в гавань і вільного виходу з неї в мирний і військовий час. Держава таким чином погоджувалась не застосовувати поширеного в тодішній міжнародно-правовій практиці “права захоплення”. Безпосереднє захоплення-конфіскація було цілком ординарним засобом привласнення необхідних державі продуктів. Приміром, у корпусі творів Демосфена (Dem., I, 6) та псевдоаристотелівській “Економіці” (II, 1346b) повідомляється про насильницьке розвантаження під час голоду афінських кораблів з хлібом візантійцями, калхедонянами та кізикійцями, а в промові Лікурга “Проти Леократа” (18) згадується пограбування родосцями афінських хлібних суден на шляху з Єгипту в Пірей. Згідно з правом захоплення, арешт купців та конфіскація їхнього майна в разі військової або якоїсь іншої потреби розглядалися як цілком прийнятні і поширені превентивні заходи. Дозвіл проксенам здійснювати вільний вхід-вихід у гавань гарантував торговцям недоторканність особи і власності, максимально знижував торговельні ризики, пов’язані з військово-політичною кон’юнктурою. Однією з найважливіших функцій даної проксенічної формули, на думку М.К.Трофімової, було “забезпечити – в рамках суспільства з сильно розвинутими методами позаекономічного примусу – можливість здійснення зовнішніх торгових зносин”¹⁶.

З ольвійських проксенічних актів V ст. до н.е. у двох випадках неповнота напису не дозволяє повністю визначити повний набір пожалувань: так, в одному акті збереглося тільки повідомлення про надання ателії (НО, №4), а в іншому – свободи від захоплень (НО, №2). Свого роду унікальним є вже згадуваний декрет другої чверті V ст. до н.е. про надання братам-вигнанцям – колишнім тиранам Синопи – громадянських прав, свободи від митних зборів та права на придбання землі і будинку в Ольвії¹⁷. Цей декрет не проголошує синопейців проксенами, адже вони як емігранти, безперечно, не могли б виконувати відповідних функцій на користь ольвійських громадян у себе на батьківщині. Але проголошення людини проксеном – це також нагорода¹⁸, отже, даний декрет не є урочистим і проксенічним. Дарування Тимесилею та Теопрону політії та енктесісу, по суті, робить дану псефісму постановою про надання посвідки на проживання та політичного притулку. Пожалування їм ще й ателії може витлумачуватися як певна матеріальна допомога. Чи збиралися брати-вигнанці регулярно користуватися ателією з торговими цілями, чи вона була їм потрібна тільки як разова пільга під час перевезення свого майна на нову батьківщину, нам залишається лише гадати.

Близько двох третин ольвійських проксеній відносяться до IV ст. до н.е., з них половина містить проксенічний дар разом з наданням громадянства

та безмитності (НО, №5, 6, 9, 14; IOSPE, I², 20). У всіх цих декретах крім одного, де перелік пільг починається з права громадянства (НО, №14), серед пожалувань на першому місці стоїть проксенія. Серед інших декретів IV ст. до н.е. принаймні в одному повний набір проксенічних пожалувань через фрагментарність збереженого тексту відновити неможливо (НО, №4); в одному документі тріада пожалувань (проксенія – політія – ателія) доповнюється ще одним привілеєм – більш почесним, ніж практичним – проедрією (НО, №7); в одній постанові пожалування ателією відсутнє (IOSPE, I², 27); в одній псефісмі відсутня політія (НО, №3).

Майже на порядок менша кількість почесних постанов дійшла до нас від III ст. до н.е., з яких у одній псефісмі міститься пожалування тільки проксенією (НО, №17), а в іншій – проксенією з політією (НО, №24). Хоча в останньому випадку причиною обмеженості дарувальної формули може бути і фрагментарність напису. Нарешті, в написі I або II–III ст. нагороджуваний представник римської адміністрації (“гегемонів”, як у тексті) евокат Агафокл з традиційних пільг і привілеїв отримує проксенію і політію (НО, №45). Дана проксенія явно позбавлена своїх первинних функцій і дуже схожа на почесний титул, подібно до синхронних їй херсонеських проксеній¹⁹.

У зв’язку з наведеними спостереженнями, основний напрямок еволюції ольвійських проксеній уявляється наступним чином. У V ст. до н.е. усталився єдиний перелік проксенічних пільг, серед яких неодмінне місце належало безмитності. В IV ст. до н.е. такий перелік у вигляді чотирьох основних пільг-привілеїв став традиційним і майже незмінним. Головне призначення тогочасних урочистих декретів іноземцям – нагородження заслуженої особи проксенією та наділення її в зв’язку з цим відповідними функціями. Свого роду вдячності за виконання функцій проксена виступають права громадянства, безмитності та свободи від захоплень. Останні три привілеї мали полегшувати зовнішньоторговельну діяльність нагороджених осіб, більшість яких, вірогідно, були професійними купцями або більш-менш систематично займалися зовнішньою торгівлею. (В іншому випадку, тобто для інших категорій осіб, дві останні пільги втрачали свою привабливість). Після III ст. до н.е. дарування проксену ателії не практикується, а проксенія, вірогідно, позбувається свого зовнішньоекономічного значення. З I ст. проксенія надається представникам могутнього Риму і перетворюється більш на почесний, ніж дипломатичний і торговельний акт.

Виразний політичний підтекст має херсонеська проксенія другої половини II ст. до н.е. на честь посла Мітрадата VI Євпатора (IOSPE, I², 349). Ця проксенія, а також більш ранній декрет III ст. до н.е. (IOSPE, I², 340) надають нагороджуваним привілеї за класичною формулою – “проксенія

та право громадянства йому самому та нащадкам”. Термінологічною особливістю херсонеських декретів перших століть нашої ери було надання саме “проксенічного громадянства”, чітко відмежованого від “природного громадянства”, що зберігалося проксеном (див.: IOSPE, I², 357).

З усіх відомих на сьогодні херсонеських проксенічних актів в абсолютній більшості випадків заслужена особа наділяється громадянством проксенії. З цих шістнадцяти постанов – одна відноситься до рубежу I–II ст., чотирнадцять датуються II ст., одна – III ст. Вони, як і всі подібного роду документи, окремо оговорюють дозвіл-привілей вільно припливати в гавань і відпливати під час війни та миру без конфіскації та без укладання спеціального договору. Цей привілей надається нагороджуваним, їх нащадкам та майну.

Потребує також згадки надання на межі I–II ст. і сополітії “Фрасіміду сину Фрасіміда, сина Сатірова, природному громадянину метрополії Гераклеї”, згодом обдарованого стандартним на той час громадянством проксенії та свободою від захоплення (IOSPE, I², 357).

Дещо остронь більшості тогочасних херсонеських урочистих пожалувань іноземцям стоїть декрет на честь імператора Марка Аврелія, прокуратора провінції Нижня Мезія тита Аврелія Кальпурніана Аполлоніда та його дружини Аврелії Пауліни 174 р. (ФЭПХ, 711–712). Він, поряд з висловленням вдячності і похвалою імператору та наміснику, містить надання проксенії з політією, булеватерією й проедрією прокуратору та нагородження його дружини вінком від ради і народу. А також дарування їй проксенії з політією. Обидва проксена, їх майно, а також нащадки прокуратора Аполлоніда наділяються обов’язковою в таких випадках свободою від захоплення.

Простежуючи лінію еволюції херсонеських проксеній, можна відзначити, що після використання стандартного для багатьох еллінських полісів набору пожалувань – проксенія з політією в III–II ст. до н.е. – офіційний формуляр змінюється. Від межі I–II до III ст. в шістнадцяти випадках надається не просто громадянство, а громадянство проксенії, що може витлумачуватися або простою еволюцією канцелярської мови проксеній, або прагненням урядових кіл міста певним чином відмежувати громадян природних і проксенічних. Таке прагнення могло з’явитися тільки внаслідок намагань проксенів осісти в Херсонесі з метою зручнішого ведення власних справ на місці. Функції проксена, що передбачали консульську допомогу новим співгромадянам на його старій батьківщині, за умов постійного мешкання в Херсонесі, безперечно, не могли виконуватися. У більшості таких декретів міститься формула дарування права “участі в державі в усьому, що дається і херсонесцям”, яка підкреслювала рівноправний статус проксенічних і природних громадян (IOSPE, I², 357, 358, 362,

364; НЭПХ¹, №№6, 7; НЭПХ², №№113, 114, 115, 118). І хоча ептекіс у цих постановах не передбачений, певним аргументом на користь припущення щодо бажання проксенів осісти в Херсонесі можуть слугувати дві обставини. По-перше, постійне підкреслювання рівності громадян проксенії з природними громадянами-херсонеситами, по-друге, загальна тенденція втрати проксенією консульсько-дипломатичних й зовнішньоторговельних функцій та перетворення її на почесний титул.

Формуляр херсонеських проксеній перших століть нашої ери доволі розлогий і включає обґрунтування причин і мотивів нагородження, що є загальноеллінською тенденцією. Наявність такої тенденції є аргументом на користь утрати проксенією в римський час свого прямого практичного призначення, перетворення її на різновид суто почесної, урочистої нагороди. Додатковим аргументом тут є відсутність у херсонеських проксеніях ателії (втім її немає і в єдиних двох актах III–II ст. до н.е.). Можливо, відсутність ателії серед привілеїв проксена загалом характерна для Херсонеса, який не був утягнутим у масштабні середземноморські торговельні схеми і тому в принципі не прагнув зацікавлювати іноземців-проксенів такою пільгою. Тим не менш, у сфері митних відносин достатньо привабливо виглядала свобода від захоплень та звільнення від портового мита.

Різке зростання за останні три десятиліття кількості боспорських постанов (з 6 номерів у КБН до 20 нині) дозволяє вивести доволі струнку лінію їх еволюції. До середини IV ст. до н.е., як запевняє в роботі “Нові декрети Левкона I, Преісада та Евмела з Пантикапея” Ф.В.Шелов-Коведяев, основним й найбільш бажаним привілеєм на Боспорі, як і в усьому еллінському світі, була ателія. У другій половині століття вона відходить на другий план, а переважати починають, у залежності від обставин, проксенія чи політія (окремо або разом). Уже з Перісада I ателія може витіснятися на третє місце, а наприкінці IV або на початку III ст. до н.е. остаточно там залишається, пропускаючи наперед політію з проксенією або ептекісом. Не випадково, що поруч з ателією, перед іншими ваговими привілеями, іде саме ептекіс, який швидко доповнюється політією. Таким чином, з раннього IV ст. до н.е. простежується наростання зацікавленості підприємливих іноземців укорінитися на Боспорі. З іншого боку, помітно прагнення тиранів притягнути і закріпити на підвладній території успішних емпорів-іноземців. Закономірно, що на межі IV–III ст. до н.е. залишаються в основному політія (з ептекісом або проксенією) та ателія. Особливо показово другорядне значення проксенії, оскільки переселення на Боспор позбавляло проксена можливості виконувати його функції²⁰.

Значне збільшення кількості віднайдених і реконструйованих боспорських офіційних постанов змушує переглянути тезу про пріоритетну орієн-

тацію Спартокідів на видачу проксеній на міждержавному рівні полісам у цілому на шкоду встановленню особливих відносин з приватними особами. Нині видно, що рішення на користь окремих громадян не були чимось рідким і видатним, вони загалом можуть бути зіставлені з синхронним масивом аналогічного матеріалу з багатьох інших грецьких центрів.

Починаючи від доби еллінізму, коли економічна вага зосереджується в діяльності крупних територіальних держав, що укладали між собою торговельні угоди й митні союзи, інститут проксенії в усьому еллінському світі почав поступово набувати декларативно-політичного значення, залишаючись одним із способів порозуміння між полісами. Втім, на Боспорі цей інститут, хоч і мав прямий зв'язок з попередньою республіканською практикою міжобщинних зносин полісів, включених до складу царства, продовжував ефективно функціонувати не менше століття. Протягом IV ст. до н.е. він, адаптований до потреб монархії як економічний інститут та як засіб митної діяльності, надав свою форму навіть міждержавним актам у зовнішньоекономічній і зовнішньополітичній практиці цієї держави. Однак, саме зв'язок проксенії з республіканським устроєм спричинив її зникнення в ході посилення централізації і одноособової влади²¹.

Інститут проксенії, отже, дуже важливий в античному полісному світі, зародився, безперечно, ще в часи архаїки, його ж розквіт припав на класичну і ранню елліністичну добу. Як складне міжнародно-правове явище, він сприяв державній легітимізації стародавнього побутового звичаю гостинності (ксенії). Проксен, наділений подвійним громадянством, був напівофіційним посланцем дружнього полісу. Він, підтримуючи на своїй батьківщині мандрівників-торговців зі своєї нової вітчизни, фактично виконував консульські функції. Проксенія, як правило, супроводжувалася даруванням безмитності, що була не просто винагородою за піклування і знаком вдячності, а виконувала значні економічні завдання. Ателія сприяла спрощенню торговельних зносин між містами, які взаємно мали проксенів. Крім того ателія, яка нерідко надавалася також родичам, нащадкам, слугам і рабам проксена, сприяла закріпленню відповідного бізнесу в руках крупного торгового дому, в операціях якого був зацікавлений поліс.

У проксеніях IV–III ст. до н.е. важко знайти політичне підґрунтя: вони надані представникам громад, що інколи знаходилися в далеко неоднозначних стосунках одна з одною, проте в контактах з якими були зацікавлені античні держави Північного Понту. Натомість з II ст. до н.е. політична заангажованість проксеній (йдеться про обставини надання та політичну вагу обдарованих осіб) не вуалюється, а всіляко підкреслюється проксенічними актам доби понтійського та римського домінування в Причорномор'ї.

Відсутність у проксенічних актах III ст. до н.е. – III ст. н.е. згадок про звільнення від експортно-імпортного мита є свідченням того, що інститут проксенії в Ольвії в цей період утратив, а в Херсонесі так і не набув свого економічного навантаження. (Хоча традиційна формула дарування вільного входу-виходу в гавань “без договору й без конфіскації”, можливо, й говорить про збереження практики звільнення від портових зборів). Відсутність ателії в даних декретах пов’язана зі зміною їх адресатів. Віднині проксенічні акти адресуються офіційним особам – дипломатам, військовим, чиновникам чужих могутніх держав, а не приватним особам – заморським купцям, проксенії остаточно набувають урочистого, формально-почесного характеру та декларативно-політичного значення. Не останньою причиною відсутності права безмитності в проксеніях рубежу двох ер є втрата полісами Північного Понту зовнішньоекономічної незалежності. Таким чином, якщо бачити в проксенічних привілеях зовнішньоекономічний підтекст і пов’язувати їх зі спробами регулювання зовнішньої торгівлі, то ми змушені будемо констатувати, що вони виконували дану функцію тільки в пізньокласичний та ранньоелліністичний період (IV ст. до н.е.), що був часом найбільшого політико-економічного розквіту основних північнопонтійських держав – Ольвії, Херсонесу і Боспору.

Визнати ателію проксенічних актів універсальним засобом регулювання зовнішньої торгівлі, отже, не видається можливим. По-перше, вона містилася далеко не в кожному акті (приміром, у херсонеських проксеніях її немає взагалі). По-друге, в значній кількості проксенічних актів надання свободи від митних зборів обумовлюється дипломатичним етикетом. По-третє, в усіх без винятку проксенічних актах ателія надається або як супутня додаткова пільга, або як матеріальна ознака вдячності поліса за колишні заслуги проксена: її дарування є саме нагородою і не завжди пов’язане з очікуваними на перспективу економічними вигодами. Нарешті, по-четверте, самі спроби регулювання торгівлі не мали системного характеру, а торгівля в умовах переважання в античності натурального господарювання не відіграла ролі єдиного засобу економічного обміну і розподілу продуктів виробництва, як зараз.

Умовні скорочення джерел:

Dem. – Демосфен. Речи. В 3-х т. / Пер. с древнегреч., отв. ред. Е.С.Голубцова, Л.П.Маринович, Э.Д.Фролов. – Т.1. – М., 1994.

IOSPE – *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae* / Ed. V.V.Latyshev. – Vol.I-IV. – Petropoli, 1916.

Plut. – Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. / Пер. с древнегр.; сост. и прим. М.Томашевской. – М., 1990.

Polyen – Полиэн. Стратегемы / Пер. с греч. под общ. ред. А.К.Нефёдкина. – СПб., 2002.

SC – Scythica et Caucasia. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В.Латышев. – Т.І–ІІ. – СПб., 1893–1906.

*Syll.*³ – Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. Editio tertia. – Bd.I–IV. – Lipsiae, 1915–1924.

AI – Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И.Кузицина. – СПб., 2000.

АЭПХ – Антология эпиграфических памятников Херсонеса в русских переводах // Сорочан С.Б., Зубарь В.М., марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – X., 2001. – С.706-716.

КБН – Корпус боспорских надписей / Под ред. В.В.Струве, М.Н.Тихомирова, В.Ф.Гайдукевича и др. – М., Л., 1965.

КАХ – Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени. – Симферополь, 1990.

МИС – Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. – 1939. – №3. – С.231-312.

НД – Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея // вестник древней истории. – 2002. – №4. – С.58-75.

НО – Надписи Ольвии (1917–1965) / Под ред. Т.Н.Книпович, Е.И.Леви. – Л., 1968.

НЭПХ¹ – Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964.

НЭПХ² – Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. – К., 1973.

СТ – Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // вестник древней истории. – 1959. – №4. – С.111.

Примітки:

1. *Белох Ю.* История Греции / Пер. с нем. М.гершензона. – Т.1. – М., 1897; *Мейер Э.* Экономическое развитие Древнего мира. – Пг., 1923. – С.7-8; *Бюхер К.* Очерки экономической истории Греции / Пер. с нем. Г.П.Федотова. – Л., 1924.

2. *Колесников К.М.* Проблема регулювання торгівлі античними державами Північного Причорномор'я в джерелах та історіографії // Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць / За ред. О.О.Дячка. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2007. – С.22-23.

3. Там же. – С.9-16.

4. *Його ж.* Різновиди митних зборів в античних державах Північного Причорномор'я // Грані. – 2006. – №3(47). – С.11-14; Історія митної справи в Україні: У 2-х т. /

К.М.Колесников, О.В.Морозов, Г.М.Виноградов, О.О.Дячок та ін.; За ред. П.В.Пашка, В.В.Ченцова. – К., 2006. – С.111-140.

5. *Никитина И.П.* Институт проксении в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества. Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1984. – С.29-30; *Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В.* Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 2002. – №4. – С.58-75.

6. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И.Кузищина. – СПб., 2000. – С.566, прим.2.

7. *Скржинская М.В.* Будни и праздники Ольвии в VI-I вв. до н.э. – СПб., 2000. – С.208.

8. *Граков Б.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С.264-265.

9. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И.Кузищина. – СПб., 2000. – С.501, прим.3.

10. *Ростовцев М.И.* Государство и культура Боспорского царства. [Глава VI. Из Пт. “исследования по истории Скифии и Боспорского царства”] // ВДИ. – 1989. – №2. – С.189.

11. *Брашинский И.Б.* Торговые пошлины и право беспощинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // ВДИ. – 1958. – №1. – С.133, прим.15.

12. *Колобова К.М.* Политическое положение городов в Боспорском государстве // ВДИ. – 1953. – №4. – С.64, прим.2.

13. *Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В.* Новые декреты... – С.59.

14. *Колесников К.М.* Різновиди митних зборів... – С.11-14; Історія митної справи в Україні... – С.100-107.

15. *Брашинский И.Б.* Торговые пошлины... – С.132-133, прим.12.

16. *Трофимова М.К.* Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта III в. до н.э.) // ВДИ. – 1961. – №2. – С.67, прим.44.

17. *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. – М., 1989. – С.109.

18. *Скржинская М.В.* Награды граждан античных городов северного Причерноморья // ВДИ. – 2003. – №4. – С.97-99.

19. *Саломоник Э.И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964. – С.31.

20. *Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф.В.* Новые декреты... – С.72-73.

21. *Никитина И.П.* Институт проксении... – С.39.

Резюме

В статтє рассмотрєна привилєгия беспошлиннєстї Севернопричерноморских проксєний, а такжє оцєнєно их значєниє как срєдствє рєгулированиє торгєвли.

Ключєвыє слєва: Северное Причерноморьє, проксєния, торгєвля, привилєгия беспошлиннєстї.

Одержано 25 верєснєя 2007 р.

УДК 94(470+438):327“1654-1667”

В.В.Газин

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НАПЕРЕДОДНІ ТА З ПОЧАТКОМ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654 – 1667 рр.

У статті проаналізовано основні напрямки та завдання зовнішньої політики Московської держави напередодні та в перші місяці російсько-польської війни 1654–1667 рр. Звертається увага на прагнення царського уряду заручитися підтримкою або нейтралітетом європейських монархів в конфлікті з Польщею.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, дипломатія, посольства, титули.

Середина 50-х рр. XVII ст. була надзвичайно важливим періодом в історії Центрально-Східної Європи. Фактично, тоді були закладені основи нового співвідношення сил у регіоні. Уже через 6 років після утвердження Вестфальської системи рівноваги, яка постала із завершенням Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. і була новим етапом у розвитку міждержавних відносин в Європі, в основі яких, за визначенням російського історика Г.Санина, лежали “баланс сил” та “державні інтереси”¹, чітко проявилася небезпека її зруйнування. Це було пов’язано, по-перше, з різким послабленням впливу Речі Посполитої в результаті Української революції. Польсько-литовська держава до цього була чи не найвпливовішим чинником регіональної політики і розглядалася творцями Вестфальської системи як фактор стабілізації, противага амбіціям Швеції, з одного боку, та Туреччини – з другого. Проте, у зв’язку з повстанням українського народу й утворенням Української козацької держави зі своїми політичними планами та активною позицією гетьманського уряду Богдана Хмельницького, спрямо-

ваною на об'єднання в межах однієї соборної держави всіх етнічних українських земель, Річ Посполита, опинившись в кризі, втрачала цю свою роль. По-друге, намітилася тенденція до активізації політики Швеції, яка знову стала плекати плани перетворення Балтійського моря у внутрішньошведське озеро. Відтак, це могло її перетворити на основного гравця європейської політики і зруйнувати ту рівновагу сил, яка була сформована за результатами Тридцятилітньої війни. По-третє, саме в цей період на європейську арену почала виходити Московська держава, яка до того часу, знаходячись на периферії і будучи ослабленою смутами початку XVII ст., не відігравала якоїсь значної ролі в справах Європи. При цьому ця монархія, побудована на принципах самодержавства з яскравими ознаками східної деспотії, почала виказувати неабиякі амбіції, демонструючи бажання відігравати головну роль якщо не у всій Європі, то хоча б у центральній-східноєвропейському регіоні. Маємо підстави говорити про зародження в тогочасній Росії імперських тенденцій: спадкоємність традицій Візантійської імперії, прагнення об'єднавчою силою православного світу й центром притягання слов'янських народів. Саме в сенсі останнього надзвичайно вагомою подією стало укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. та початок російсько-польської війни 1654–1667 рр.

Загалом, питанням міждержавних стосунків другої половини 50-х рр. XVII ст. в Центрально-Східній Європі в історіографії приділено досить багато уваги. Зокрема, в цьому плані варто виділити роботи сучасних українських істориків В.Горобця, В.Смоля, В.Степанкова, Я.Федорука та Т.Чухліба². Серед сучасних російських вчених найбільший доробок у дослідженні означеної тематики належить В.Артамонову, В.Заборовському, Г.Саніну, С.Фаїзову, Т.Яковлевій³. Польська історіографія даного питання представлена працями З.Вуйцика, П.Кані та ін.⁴. Проте, навіть така досить велика кількість праць, темою яких є історія міжнародних відносин окресленого нами періоду, не виключає необхідності подальшої роботи над вивченням даної проблематики. Зокрема, в сенсі з'ясування основних напрямків політичних та військових зусиль Московської держави напередодні та на початковій стадії війни з Польщею, коли вперше в політиці Москви яскраво проявилися імперські амбіції. Саме це й стало головною темою даного дослідження.

Отже, надання московським царем протекції Війську Запорозькому ставило перед Росією низку складних завдань, вирішення яких, проте, обіцяло значні дивіденди в сенсі зміцнення позицій в Європі та реалізації планів, пов'язаних з Балтикою. Насамперед, угода з козацькою Україною призводила до безпосереднього військового зіткнення Московської держави з Польщею. З одного боку, цього вимагав новий союзник гетьман Богдан

Хмельницький (фактично, на думку правителя козацької України, це була головна мета українсько-московського союзу), з другого – сама Росія була зацікавлена у війні з Польщею. Спостерігаючи ослаблення Речі Посполитої в результаті української революції, Москва не могла не скористатися з цього в боротьбі за вплив у Центрально-Східній Європі та повернення втрачених на початку XVII ст. територій. Крім цього з'являлася можливість реалізації давнього проекту – здобуття виходу до Балтійського моря, що бачилося чи не головним інтересом Московської держави.

Звичайно, московські урядовці усвідомлювали труднощі, пов'язані з майбутньою війною. По-перше, навіть ослаблена Польща залишалася серйозним противником, який прагнутиме зберегти своє лідерство в регіоні. По-друге, слід було враховувати те, що в 1653 р. склався польсько-кримський союз, спрямований проти Московської держави (при цьому кримчаки прагнули залучити до походу проти Москви навіть Військо Запорозьке). По-третє, занепокоєння царського уряду було пов'язане з позицією європейських держав стосовно московсько-польського конфлікту. Зокрема, підтримку Польщі міг надати її васал Бранденбург. Потенційним суперником Москви виступала і Швеція, яка не бажала посилення позицій Росії в Прибалтиці і виношувала свої плани стосовно цього регіону. Невідомими для Росії залишалися позиції Франції та Австрійської імперії. Перша, будучи основним творцем Вестфальської системи, могла негативно зреагувати на дії Москви, спрямовані на посилення своїх позицій на сході Європи, а друга – традиційно розглядала католицьку Польщу як союзника у боротьбі з протестантським світом, Францією та Туреччиною, а тому не зацікавлена була у послабленні Речі Посполитої. Насамкінець, Росія ще не була повністю готова до широкомасштабної переможної війни. Хоча Росія в якості союзника отримала Військо Запорозьке, яке володіло значною військовою потугою, проте сама московська армія перебувала в стадії реформування. Їй не вистачало сучасного озброєння та кваліфікованих командних кадрів. Все це змушувало Москву напередодні та на початку війни з Польщею активізувати свою дипломатію. Її завданнями було, по-перше, з'ясування позицій європейських держав щодо московсько-польського конфлікту, а по-друге, можливе залучення окремих європейських монарших дворів до війни з Польщею. Також мова йшла про укладення домовленостей щодо поставок новітньої стрілецької зброї для російської армії. Ну і, насамкінець, московські дипломати мали представити в Європі московського царя як великого володаря, що було фактичним намаганням утвердити новий статус Росії та окреслити її нову роль у європейській політиці. Першочерговим кроком для цього було утвердження нових царських титулів, які відображали, по-перше, відповідний, бажаний московській владі статус

російського царя, по-друге, наявні, а також бажані геополітичні обриси Московської держави.

Отже, починаючи з кінця 1653 р., коли велася інтенсивна підготовка до укладення угоди з козацькою Україною, московський уряд посилює свою зовнішньополітичну діяльність. Уже в останній декаді 1653 р. Москвою були споряджені посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії. Головним завданням, яке ставилося перед послами, було зондування ставлення європейських монархів до майбутньої російсько-польської війни, а також аргументація справедливості дій з боку Москви⁵.

Слід сказати, що тогочасна Європа була слабо знайома з московською політикою. Показовими в цьому сенсі стали перипетії з російським посольством до Франції, яке у складі гінців К.Мачохіна, Р.Болдвінова та А.Богданова було відправлене з Москви 6 грудня 1653 р.⁶ Як відзначає І.Борщак, Москва "...до середини XVII ст. взагалі не існувала для Франції, дипломати якої були сильно здивовані, почувши про московського царя від своїх шведських колег на Вестфальському конгресі"⁷. Лише на осінь 1654 р. посланці прибули до Франції. Відразу ж виникли складнощі, зокрема пов'язані з тим, що російські послы прибули без перекладача, який би володів французькою мовою, а серед французів не було знавця російської. Московське посольство супроводжував фламандець Вінер, який володів російською мовою, проте не знав жодного слова по-французьки. Можливість порозумітися з'явилася лише тоді, коли в Парижі знайшли одного банкіра, який володів фламандською. Таким чином, через двох перекладачів відбулися переговори між московською та французькою сторонами⁸.

Сам хід посольства став промовистим і доволі яскраво характеризував ставлення одного з найвпливовіших європейських урядів до московитів. Як повідомляють французькі джерела, на утримання царських посланців була виділена доволі незначна сума (2400 ліврів), що було значно менше тих видатків, які здійснювалися французькою казною у випадку прибуття до Парижа навіть послів незначних німецьких князів. Крім того, саме прибуття посольства до столиці Франції викликало здивування парижан. Вони вперше бачили таку колоритну делегацію. Високі шапки та довгі бороди послів призвели до того, що їх сприймали за турків чи персів⁹.

У той же час, московські дипломати прагнули відразу змусити сприймати себе як послів великого й могутнього монарха, з яким має рахуватися вся Європа. Так, вони відразу поставили вимогу щодо надання їм аудієнції особисто короля – неповнолітнього Людовіка XIV (згідно існуючого в Франції тогочасного етикету, вони мали спочатку предстати перед регентшею Анною Австрійською). Коли ж після тривалих суперечок послы добилися аудієнції в короля, то вчинили скандал через те, що Людовік не встав під час оголо-

шення всіх царських титулів. Черговий інцидент стався, коли під час зустрічі з регентшею перекладач заплутався в безкінечних царських титулах¹⁰.

Загалом, метою даного посольства було інформування французького двору про причини російсько-польської війни. Посланці передали Людовіку XIV грамоту з повідомленням про початок військового конфлікту, в якій наголошувалося, що він виник "...за его (польського короля – В.Г.) многие к российскому государству досады"¹¹. Зокрема говорилося про зумисне невірне написання царських титулів. В якості доказів були надані посольські книги, в яких "все эти гадости" були надруковані¹².

Принагідно відзначимо, що саме посольство залишило по собі доволі неприємне враження. Згідно даних тогочасних французьких газет, які, будучи офіційними друкованими виданнями, подавали лише достовірну інформацію, яка перевірялася урядом, московські послы під час перебування в Парижі безперервно пиячили, випиваючи щодня за рахунок казни до восьми літрів горілки, скандалили і влаштовували між собою бійки, що змушувало навіть в окремих випадках втрутитися швейцарських гвардійців¹³.

Наприкінці 1653 р. з Москви також були направлені посольства в Швецію, Бранденбург та Курляндію.

Особливо інтенсивно велась робота в напрямку Стокгольма. Так, перше посольство до столиці Швеції було споряджене 22 жовтня 1653 р. Туди відправилися гінці піддячий Марко Васильєв і товмач Федір Вейнер. Вони мали передати шведському урядові грамоту, в якій містилося прохання дозволити придбати в Швеції 20 тис. добрих мушкетів. 2 січня 1654 р. гінці прибули в Стокгольм. Проте з 20 тис. мушкетів шведи змогли надіслати лише 4 тис., проте надалі обіцяли більші поставки¹⁴.

Друге посольство до Швеції в складі гінців Семена Ієвського та Тимофія Мартинова, відправлене з Москви 4 грудня 1653 р., мало на меті проінформувати королеву про причини війни з поляками. Зокрема, в царській грамоті були детально описані образи, завдані поляками московському монарху. Так, в ній містилася скарга на "...короля польского и его подданных в печатаньи ими в книгах и на письме злых бесчестий и поношений российским государям и всему царству". Наголошувалося, що саме ця обставина змушує московське керівництво до війни проти Польщі¹⁵.

Відразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., яка була зафіксована у відомих Березневих статтях, активна дипломатична діяльність московського уряду продовжилася. Її об'єктами стали Бранденбург, Курляндія та імперія Габсбургів. Як і наприкінці 1653 р., метою посольств було добитися гарантії невтручання з боку європейських монархів у хід московсько-польського конфлікту. Так, у грамоті до курфюрста, направленої 11 травня 1654 р. з посольством, яке очолював Федір Порошин, містився

ся заклик, щоб той не допомагав полякам "...ни войском, ни деньгами". Також царський гонець мав продемонструвати дві надруковані в Польщі книги, в яких невірно було вжито царський титул. Загалом результати посольства були успішними. Порошин отримав свідоцтво, що курфюрст дає царю такий самий титул, як предки його давали. При цьому правитель Бранденбургу просив, щоб одночасно з російського боку його також було титуловано курфюрстською світлістю¹⁶.

Одночасно з посольством до Бранденбургу 11 травня 1654 р. було направлено і в Курляндію гінця піддячого Івана Старого з грамотою, в якій детально викладалися причини війни з Польщею та містилася вимога-прохання, щоб "...курляндский князь объявил полякам войну" і не намагався надавати королю будь-якої допомоги¹⁷.

Слід відзначити, що загалом посольства досягли поставленої мети. Правителі вказаних держав хоча й не виказали захоплення перспективою московсько-польської війни і навіть пропонували свої посередницькі послуги для залагодження конфлікту мирними засобами, проте й гарантували невтручання у майбутню війну¹⁸.

Слід наголосити, що саме помилки в написанні царських титулів активно використовувалися московськими дипломатами для виправдання як початку війни проти Польщі, так і певних політичних кроків Москви (відмова від проведення мирних переговорів тощо). Так, 17 травня 1654 р. цар Олексій Михайлович направив до австрійського імператора Фердинанда III листа, в якому виказував сподівання на підтримку з боку цісаря у війні з поляками та повідомляв про намір "...на него Яна-Казимира Короля, за его многие грубости и неправды, стоять и неправды их им мстити"¹⁹. Також в листі містилася скарга щодо невизнання з боку польського короля нових царських титулів (фактично, мова йшла про невизнання Польщею союзу між Московією та козацькою Україною, а в розумінні московського царя – приєднання українських земель до своїх володінь).

Указаний лист мало вручити спеціальне посольство в складі Івана Баклановського та дяка Івана Михайлова, яке перебувало у Відні з 28 вересня по 12 листопада 1654 р. Царські посланці повинні були звернути увагу цісаря на недопустимі образи, що завдав польський король Його Царській Величності у своїх листах. Зокрема, що особливо вразило царя, це невірне вживання його імені й титулів. У той же час король, на думку московської сторони, незаконно привласнив царські титули й називається "...многих Государств Государем и Обладателем, противно вечному докончанию"²⁰.

Зазначимо на тому, що в Європі вважали, що основним мотивом війни Москви з Польщею була Україна, і сприймали розмови росіян про образи і невірне написання царських титулів лише як привід до військових дій²¹.

Так, Августин Майєрберг у своєму описі подорожі в Московію зазначає, що "...москвитяни зібрали і з особливою турботою зберігали багато листів польського короля до царя, в яких, на їх думку, з навмисною зневагою, на що скаржився цар, вкрались деякі незначні помилки". На думку імператорського посла, поляки бачили, що москвитяни акцентували увагу на невірності написання царських титулів лише з метою, щоб мати привід до порушення миру²².

Той же Майєрберг наводить дані, що московський посол Пушкін, зокрема, представив скаргу, яка стосувалася того, що у польських виданнях, які, на його думку, з'явилися не без відома короля, зокрема в творах Івана Горцина, Ебергарда Твардовського та ін., "...возвеличували трофеї короля Владислава і його тріумф над Московією, принижуючи цим самим покійного царя Михайла і всіх інших москвитян", що, на його думку, було явним порушенням Полянвського договору, згідно якого це все слід забути. Відтак, посол вимагав за подібні моральні збитки як компенсацію повернення Смоленська і сплати 50 тисяч золотих²³.

Проте, результати діяльності посольств були більш ніж сприятливі для Москви. Царські посланці загалом справилися з поставленими завданнями. Було гарантоване невтручання в хід московсько-польської війни, а з боку Швеції та Нідерландів здійснені поставки найновішої на той час зброї²⁴. Очевидно, це можна пояснити небажанням європейських монархів ввергати Європу, яка ще не оговталася від Тридцятилітньої війни, в новий кровопролитний конфлікт, який міг втягнути в себе майже всі європейські держави. Нейтралітет і пропозиції посередництва в мирному врегулюванні створювали можливість, якщо не припинення військових дій між Польщею та Московією, то хоча б їх локалізації.

Звичайно, в процесі підготовки до війни московська дипломатія не обмежувалася спробами заручитися підтримкою лише європейських монархів. Одним з першочергових завдань для Москви стала нейтралізація Криму. У цьому питанні Москва виявляла неабияку активність. Так, після того, як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване Демидом Хомяковим і Єрмолою Клочковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні послы Сидір Лодиженський та Олексій Огарков, котрі перебували в Криму аж до березня 1655 р.²⁵ А вже в лютому 1654 р. московський уряд відправляє в Крим нове надзвичайне посольство в складі Тимофія Хотунського та Івана Фоміна. Останні мали спробувати схилити хана до війни проти поляків. Зокрема, мова йшла про можливість організації спільної військової акції проти короля²⁶. У разі невдачі послы мали прикласти зусилля для утримання хана від надання допомоги полякам²⁷.

Переговори з ханськими урядовцями проходили надзвичайно складно. Московські послы, як і під час аудієнцій у європейських монархів, звертали увагу кримських чиновників на всілякі неправди з боку польського короля, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Проте, отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також стосовно того, що в свій час хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив²⁸.

Стосовно ж спроби московських дипломатів утвердити нові царські титули, вельми цікавою й промовистою виявилася реакція керівництва Криму. У розмові з московськими посланцями кагла Газі Гірей заявив, що "...Бут-то де государь их всем светом владеет. А на востоке и на западе, и на севере и опричь их есть многие государства. И такую де гордостью прежде сего московские государи и отец его государев не писывались, потому что то слово вымыслено не делом и богу грубо гораздо"²⁹. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Гірея: "...где Москва, где восток, где запад? Меж востоку и западу мало-ли великих государей и государств? Мочно было то знать и такие слова не писати, всей вселенной отчичем и дедичем, и обладателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже..."³⁰. Далі "...у нас де цари не похваляютца и похвалы своей ни в какое государство не пишут. Наш де Ислам Гирей царь с 600 городов повоевал и о том государю вашему похвалы своей и в иное государство не писывал"³¹.

Підсумовуючи сказане, слід акцентувати увагу на наступних моментах. По-перше, московський уряд при підготовці та укладанні угоди 1654 р. з Військом Запорозьким, здійснював активні зусилля в сенсі створення сприятливих умов для ведення війни з Польщею. Головними завданнями московської дипломатії цього періоду стало забезпечення, якщо і не підтримки, то хоча б нейтралітету європейських монархів у московсько-польському конфлікті. По-друге, головним аргументом необхідності війни проти Польщі повсякчас виставлялися недопустимі образи царю з боку польського короля та невірне написання царської титулатури. По-третє, певні успіхи московського уряду в створенні сприятливих умов для ведення війни, не враховуючи невдачі кримської місії, були пов'язані, насамперед, з небажанням європейських монархів допустити новий загальноєвропейський конфлікт, який би остаточно зруйнував систему вестфальської рівноваги.

Уже з початком російсько-польської війни й першими перемогами московських військ одним з найважливіших завдань, що постали перед московською дипломатією, стало визнання європейськими монархами нових російських завоювань й утвердження нових геополітичних реалій, що виникли в результаті успішних дій московських військ.

Примітки:

1. *Санин Г.А.* Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648–1702 гг.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16. – С.306.

2. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.107-162; *Іх же.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – С.163-207; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина 1: 1654 рік. – Л., 1996. – 262 с.; *Його ж.* Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796-862; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – 518 с.

3. *Артамонов В.А.* Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII–XVIII вв. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16. – С.291-304; *Заборовський А.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 180 с.; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987. – 170 с.; *Його ж.* Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648–1702 гг.). – С.305-322; *Фаизов С.* “Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.128-145; *Яковлева Т.* Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.179-192.

4. *Wojcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 r. i jego geneza. – Warszawa, 1959; *Kania P.* Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej w XVII wieku // http://www.Historia.terramail.pl/opracowania/nowozytna/polityka_zagraniczna_polski_xvii.html.

5. *Заборовський А.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в сер. XVII в. – С.31.

6. *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч.IV. – М., 1902. – С.80.

7. *Борщак И.* Украина, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 гг. (по неизданным документам) // <http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/sections/index.php?op=viewarticle&artid=40>.

8. Там же.

9. Там же.

10. Там же.

11. *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч.IV. – М., 1902. – С.80.

12. *Борщак И.* Украина, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 гг.
13. Там же.
14. *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч.IV. – С.170.
15. Там же. – С.170.
16. Там же. – С.4-5.
17. *Его же.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.III. – М., 1897. – С.3.
18. Там же.
19. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1854. – Т.3: Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (с 1632 по 1660 год) (далі – Памятники). – С.96-97.
20. Там же. – С.105, 121.
21. *Борщак И.* Украина, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 гг.
22. Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов августейшего римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом. – М.: Императорское общество истории и древностей Российских, 1874. – С.5-6.
23. Там же. – С.6-7.
24. *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С.34.
25. *Новосельский А.А.* Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М., 1994. – С.17-18.
26. *Заборовский Л.В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. – М., 1979. – С.267.
27. *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С.20.
28. Там же. – С.20-21.
29. Памятники. – С.130.
30. Національна бібліотека України. Інститут рукописів. – Ф.П. – Спр.15425-15487. – Арк.61.
31. *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С.25.

Summary

In article the author analyzes the basic directions and problems of foreign policy of the Moscow state on the eve and in the first months of the Russian-Polish war 1654 - 1667 pays attention to aspiration of the imperial government to get support, or even to provide a neutrality of the European monarchs in the conflict to Poland.

Key words: It is Central-East Europe, diplomacy, embassies, titles.

АДМІНІСТРАТИВНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В СИБІРУ ТА НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

У статті проаналізовано зміни в адміністративно-територіальному поділі Сибіру і Далекého Сходу в складі Російської імперії.

Ключові слова: Сибір, Далекій Схід, адміністративно-територіальний поділ, воєводства, Сибірський приказ, генерал-губернаторства.

У сучасній Росії епоху ренесанс переживає як імперська тема в цілому, так і її складові частини – імперське управління, взаємини імперського центру і регіонів тощо.

Прийнято вважати, що Росія стала імперією в 1721 р. – після прийняття Петром I імператорського титулу. Але чимало істориків і політологів вважає, що Росія де-факто стала імперією в 1547 р., коли відбулося коронування Івана IV “на царство”. На думку відомого російського історика Р.Г.Скриннікова, “завойовницькі війни Грозного заклали підвалини Московського царства – Російської імперії”¹. Саме за Івана Грозного у 80-х роках XVI ст. розпочалося підкорення Сибіру, а вже через 60 років російські землепроді до Тихого океану. Варто підкреслити, що в освоєнні сибірських земель активну участь брали українці². З середини XVII ст. Сибір був і до цього часу залишається найбільшою частиною Росії.

З управлінсько-правової точки зору Російська імперія була достатньо складним державним організмом, який включав різноманітні правові, державні та управлінські структури, різнорівневі зв’язки різних народів і територіальних утворень. Дослідники імперської управлінської політики давно дискутують з приводу термінів “центр”, “внутрішні губернії”, “окраїна”, “колонія”, “периферія” тощо. Зокрема, вже два століття вчені сперечаються щодо ролі й місця Сибіру в складі Російської імперії. На початку XX ст. один з лідерів сибірських “областників” Г.Потанін заявляв: “Для сибірського населення ... не те важливо, як назвуть Сибір ... а важливо, яка політика до нього застосовувалася”. Сучасні ж автори констатують: “Спеціалісти по історії й економіці Сибіру до даного часу не визначилися, що таке є ця величезна країна: колонія, або колонізовувана територія, чи невід’ємна частина невідомої Росії”³.

З часу входження до складу Російської держави зауральських територій і до початку XX ст. весь час відбувалася еволюція географічного терміну “Сибір”. Зокрема, наприкінці XIX ст. в енциклопедії Ф.Брокгауза та І.Ефрона стверджувалося: “Під іменем Сибіру в широкому значенні цього

слова розуміють всі азійські володіння Росії, за винятком Закавказзя, Закаспійської області і Туркестану”⁴.

Як відомо, свого часу в радянській історіографії набуло поширення твердження про “народну колонізацію” Сибіру, початок якій було покладено козаками Єрмака, які “звільнили хантів, мансі, башкир, західносибірських татар та інших від іга нащадків чингизидів, які панували в Сибірському ханстві”⁵. У новітній російській літературі по проблемі приєднання Сибіру до Росії, по-перше, намітився плюралізм думок, по-друге, історики стали відмовлятися від однозначного трактування приєднання, хоча чимало з них притримується колишньої точки зору про переважно мирний характер приєднання, по-третє, в роботах все більша увага починає приділятися воєнно-політичному аспекту приєднання, характеру взаємин росіян з аборигенами, збройним сутичкам, про що раніше замовчували, по-четверте, існує непевність дослідників у визначенні характеру приєднання Сибіру, більшість з них уникає якої-небудь оцінки, обмежуючись констатацією складності й суперечливості самого процесу приєднання⁶.

У західній історіографії теж існують різні погляди на роль уряду в освоєнні Сибіру, про послідовність урядової політики щодо східних земель. Так, у передмові до 3-томної збірки документів “До Сибіру і Російської Америки. Три століття російської далекосхідної експансії. 1558–1867” (Портленд, 1985–1989) професор Б.Дмитришин стверджував, що у XVIII ст. колонізація Сибіру не була ні “грандіозним задумом”, ні “явно окресленим і спланованим починанням”⁷. Більшість західних істориків поділяє історичну відповідальність за приєднання Сибіру між державою і купцями Строгановими, притримуючись концепції про поєднання військових акцій і мирних методів освоєння⁸.

Дискутуючи з американськими ученими, академік РАН М.М.Болховітін зазначає: хоча, з формальної точки зору, брати Строганови, споряджаючи загін Єрмака, діяли в порядку приватної ініціативи, проте перспектива колонізації Західного Сибіру відкривалася перед Строгановими саме завдяки грамотам Івана Грозного. Зокрема, 30 травня 1574 р. цар дозволив Строгановим зводити фортеці “на Тахчєях і на Тоболі ріці”. У жовтні 1582 р. козаки Єрмака зайняли столицю Сибірського ханства Кашлик, а вже в 1584 р. на Іртиш прийшли урядові війська на чолі з князем С.Болховським. Після того, як промисловики утвердилися на берегах Тазівської губи, туди в 1600–1601 рр. було споряджено урядові експедиції⁹.

Сибір і Далекий Схід, вважає відомий сибірський дослідник А.В.Ремньов, належать до тих регіонів, які спочатку освоювалися адміністративним шляхом, а вже потім, в умовах недонаселеності території, вживалися заходи з їх примусової колонізації. Відповідно формувалася управлінська

сфера і будувалася адміністративна система, визначалися внутрішні і зовнішні кордони імперського простору¹⁰.

В найбільш важливі міста й остроги (у 1625 р. їх було 14) призначалися царські воеводи, які здійснювали всю повноту цивільної та військової влади. Як образно висловився М.М.Болховітінов, “жадоба наживи, яку підігрівали розповіді про сибірські хутра, в першу чергу про дорогих соболів, привертала все нових шукачів “м’якого золота”. Як дороговказна зоря “соболиний хвіст” вів росіян все далі і далі на Схід... Слідом за першопрохідцями, козаками і промисловиками йшли служилі люди сибірських міст, збираючи ясак як для московського царя (...) так і “поклонні соболя” для себе і місцевих воевод”. У 1620–1680 рр. у Сибіру було добуто 7 млн. соболів. У XVII ст. вартість сибірського хутра (соболя, білка, бобер, песець, горностай, лисиця та ін.) оцінювалася в 15 млн. рублів¹¹.

Спершу Сибір управлявся Посольським приказом, а з 1598 р. – Приказом Казанського двірця, який здійснював управління Східними територіями Росії. Але із зростанням території новоприєднаних сибірських земель в лютому 1637 р. створено Сибірський приказ, який почав діяти з 1 квітня того ж року. В його функції входили питання адміністративні, фінансові, митні, воєнні і частково дипломатичні. Основною одиницею адміністративного поділу Сибіру, як і в європейській частині країни, у XVII ст. був “уезд” (повіт). Формування повітів у Сибіру йшло відповідно із освоєнням нових територій. Царський уряд вже з кінця XVI ст. намагався створити безпосередньо в Сибіру адміністративний центр. Роль такого центру була відведена Тобольську (заснований у 1587 р.). Царем Федором Івановичем воеводам сибірських міст було наказано про всі місцеві справи “писати в Тобольський город воеводам, щоб в сибірських городах між воеводами всякі справи були відомі”. Підпорядкування всіх сибірських земель Тобольську послідовно проводилося царями Борисом Годуновим і Василем Шуйським. Так в Сибіру склався своєрідний обласний поділ, коли розрядним воеводам підпорядковувалися повітові. На початку XVII ст. Тобольський розряд включав в себе всі повіти Сибіру. У 1629 р. виділено Томський розряд, у 1639 р. – Єнісейський¹².

Незважаючи на створення нових розрядів, Тобольськ утримав значення головного міста Сибіру. З 1621 р. він був центром Сибірської архієпархії. У 1625 р. тобольським воеводою став один із найбільш відомих російських бояр князь Дмитро Тимофійович Трубецькой¹³.

З виходом служилих людей на Єнісей на початку XVII ст. виникла конкуренція між гарнізонами різних острогів, яка доходила навіть до збройних сутичок¹⁴. У Москві на підставі цілого комплексу документів (відписки воевод, чолобитні тощо) приймалися рішення по розмежуванню територій

недавно утворених повітів. Так було проведено межі між Єнісейським і Мангазейським повітами на Єнісеї, між Єнісейським і Красноярським повітами на підступах до Байкалу. В басейні р.Лени Сибірським приказом створено нову адміністративну одиницю, яка відразу отримала статус розряду. Територію нового розряду-повіту було визначено в загальному – басейн р.Лени та “інші ріки”. Межа між Якутським і Мангазейським повітами визначалася по водорозділу басейнів річок Оленьок – Анабар і Хатанга. На сході межі нового повіту продовжували розширюватися. А от визначення межі з Єнісейським повітом затягнулося до 1641 р. Вже через кілька років виникла необхідність виділити зі складу Якутського повіту самостійний Ілімський повіт, який спершу залишався у складі Ленського розряду, а під кінець століття перейшов до Єнісейського розряду¹⁵.

Надзвичайно велика, згідно закону, влада воеводи перетворювала його “в далекій государевій вотчині” майже на повного хазяїна. У джерелах початку XVIII ст. зафіксоване наступне зізнання нерчинського воеводи І.Ніколаєва: “Хто мені буде вказувати? Я тут так само цар, як на Москві цар Петро Олексійович: що хочу, те й роблю. Ніхто мені не накаже. Не лише в Нерчинську, я б і на Москві був би царем”¹⁶.

У відповідь на пропозицію про поширення “городової” реформи 1699 року на територію Сибіру, керівництво Сибірського приказу повідомило, що “в усіх сибірських містах без воевод обійтися ... абсолютно неможливо, оскільки саме вони організують збір та доставку до Москви ясаку – головної статті доходів казни в Сибіру”, і що “коли воевод в Сибіру “усунути”, то ... аборигени перестануть платити ясак і можуть вчинити над росіянами який-небудь “злий помисел”¹⁷.

Протягом усього XVIII ст. спостерігається прагнення самодержавства до ліквідації напівсамостійності окраїнних територій. Коли в результаті проведення губернської реформи (1708) була утворена величезна Сибірська губернія, першим сибірським губернатором став представник клану воевод Гагариних, в руках яких наприкінці XVII ст. опинився майже весь Східний Сибір (князь М.Гагарін свого часу був нерчинським воеводою). За реформою адміністративна влада була передана до рук губернаторів. Тепер повітовому адміністратору доводилося звітувати не лише перед далекими московськими властями, а й перед тобольським губернатором. Губернатор призначав повітового адміністратора на посаду, надсилав йому укази та отримував звіти, був у курсі усіх повітових справ, міг змінити чиновника чи послати до нього слідчих. Передаючи такий об’єм влади наблизенням сановникам, Петро I, очевидно, надіявся, що відомі йому особисто люди будуть на місцях проводити його волю, турбуватися про казенні та народні інтереси. Сталося інакше: в Сибіру швидко сформувалася організація казнокрадів та хабарників,

яка повністю відповідала ієрархії офіційного місцевого управління. За кричущі зловживання і казнокрадство Петро I розправився з першим сибірським губернатором. Показово, що останнього звинуватили у намаганні “стати в Сибіру незалежним від Росії правителем”. Хоча в матеріалах слідства у справі Гагаріна ніяких підтверджень цьому немає, можливо, як пише М.Акішин, ця легенда “відображає відгомони розмов, які вели князь М.Гагарін та верхівка сибірської адміністрації”¹⁸.

З утворенням Сибірської губернії у 1711 р. Сибірський приказ був скасований, замість нього в Москві утворено “канцелярію Сибірської губернії”. Вона займалась, зокрема, оцінкою і реалізацією хутра. У 1719 р. Сибірську губернію було поділено на 3 провінції: 2 уральські та сибірську (Тобольську). У 1724 р. з Тобольської провінції виділено Єнісейську та Іркутську (у 1736 р. в Іркутську створюється Провінційне правління). Міське населення отримало право на самоуправління. Нижньою ланкою губернської адміністрації було місто з повітом, який очолював “городовий” воевода. Повіти поділялися на волості, якими керували приказчики. Ясачні волості очолювалися місцевою знаттю і затверджувалися воеводами. Діяльність виборних міських властей теж була поставлена під контроль адміністрації¹⁹.

Одним із наслідків контрреформ 1725–1730 років стало відновлення Анною Іоаннівною Сибірського приказу. Іменним указом 20 грудня 1730 р. імператриця наказала “Сибірський приказ в Москві по прежнему возобновить и быть под ведением сенатским, определяя к тому судей 2 или 3 человека и поручить в дирекцию одному из сенаторов, а Камер-коллегию от того приказа и от всех сибирских доходов отрешить”. Ініціатором відновлення Сибірського приказу був, на думку деяких дослідників, генерал-прокурор Сенату П.Ягужинський, який і став у 1730 р. його головою. Приказ був колегіальним органом, крім “судді” П.Ягужинського членами присутствія приказу стали дійсний статський радник І.Шереметєв, полковники В.Тітов та І.Карташов, князь Ф.Борятинський і стольник князь В.Мещерський. Після того як у 1733 р. П.Ягужинський через конфлікт з Біроном був відправлений послом у Берлін, а в 1734 р. виник великий скандал у зв’язку із зловживаннями у Сибірському приказі, коли князь Ф.Борятинський потрапив під слідство, права приказу були суттєво урізані. 27 серпня 1734 р. за представленням Сенату імператриця затвердила посаду прокурора приказу і призначила на неї капітана В.Римського-Корсакова. Прокурор був безпосередньо підпорядкований генерал-прокурору Сенату. Після відновлення приказу гірські й металургійні заводи Уралу й Сибіру залишалися у віданні Берг-колегії, а з придбанням казною Колывано-Воскресенських заводів вони перейшли у відання Кабінету. Сибірський приказ спільно з Комерц-колегією, Колегією іноземних справ і сибірськими губернаторами брав

участь у вирішенні деяких питань зовнішньої торгівлі і прикордонної митної політики, особливо в організації китайського каравану. Регулярними прикордонними і гарнізонними військами Сибіру керувала через сибірського губернатора Военна колегія. Сибірських губернаторів і віце-губернаторів призначали імператриця і Сенат, але Сибірський приказ міг входити в Сенат з пропозиціями з цього питання. При призначенні воевод в Сибір з Герольдмейстерської контори Сенату в Сибірський приказ надсилалися кандидати, а приказ направляв їх по сибірським містам. Спершу кандидатами на посаду воевод могли бути і сибірські служилі люди, але в 1739 р. імператриця наказала посылати в Сибір воевод лише “із знатного шляхетства”. У 1744 р. Сенат після чисельних звернень Сибірського приказу продовжив термін перебування сибірських воевод на посадах з двох до трьох років. Сибірський приказ призначав комісарів і управителів у дистрикти і слободи. Приказ, який перетворився у контрольний фінансовий і адміністративний орган, нездатний проводити загальнодержавну політику в Сибіру, розглядався сибірськими губернаторами як непотрібна установа. Коли у 1763 р. князь Шаховської запропонував Катерині II скоротити штат Сибірського приказу, в якому на той час рахувалося 159 осіб з платнею 4187 рублів на рік, імператриця передала це питання на розгляд сенатора Ф.Соймонова (у 1757–1763 рр. був сибірським губернатором). Соймонов підготував доповідь, у якій робився висновок про те, що утримання приказу “интересам е.и.в. убыточно, а сибирскому народу отяготительно”. Указом від 15 грудня 1763 р. Сибірський приказ було ліквідовано. Сибірські справи в центральному управлінні було розподілено по відповідним колегіям²⁰.

У 1764 р. Катерина II поділила Сибірську губернію на Тобольську й Іркутську. Наступним кроком стала реформа 1775 р. (“Учреждения для управления губерний Всероссийской империи”), згідно якої в Сибіру у 1782–1783 рр. було створено три намісництва: Тобольське, Іркутське та Коливанське, які поділялись на області. Тобольське намісництво складалося з Тобольської і Томської областей. До Іркутського намісництва увійшло чотири області: Іркутська, Нерчинська, Якутська та Охотська. Коливанське намісництво включало округ Коливанських заводів та майже всю південну частину Західного Сибіру. Намісники в Тобольську та Іркутську називалися генерал-губернаторами. Тобольське намісництво включало 16 повітів, Іркутське – 17, Коливанське – 5²¹.

У 1797 р. за Павла I повернулися до старого поділу Сибіру на дві губернії (Тобольську та Іркутську), які поділялися на області, області – на повіти, повіти – на волості. Волосна “мирська ізба” складалася зі старости, старшини, двох сотських і збирачів податків. В її завдання входило спостерігати за усім, що робиться у волості²².

Великі зміни в адміністративному поділі Сибіру відбулися у першій чверті XIX ст. Імператор Олександр I направив для ревізії справ в Сибіру таємного радника, сенатора І.Селіфонтова. В травні 1803 р. останнього було призначено генерал-губернатором Сибіру. Селіфонтов здійснив ряд перетворень, які були направлені на посилення бюрократичного нагляду та наближення адміністрації до місцевого населення. Так, у 1803 р. організовано обласне правління на Камчатці, у 1804 р. утворена Томська губернія, в 1805 р. створюється обласне правління в Якутському краї, кількість повітів в Іркутській губернії скорочена до семи, скасовано Нерчинське правління. Намагаючись будь-якою ціною “навести порядок” Селіфонтов віддав під суд кількох губернаторів. У той же час він створив власну корупційну систему влади. У 1805 р. через Сибір прослідувала в Китай місія графа Ю.Головкіна, якому було доручено повідомляти в Петербург про стан справ в губерніях по шляху слідування. Про зловживання Селіфонтова стало відомо в Петербурзі. Цар відправив генерал-губернатора у відставку, призначивши на його місце протеже Аракчеєва сенатора І.Пестеля²³.

Розправившись зі ставлениками Селіфонтова, вже у 1808 р. Пестель виїхав до Петербургу, наділивши необмеженими правами губернатора Трескіна. Останній, зробивши багато для розвитку краю, перейняв диктаторські замашки своїх попередників²⁴.

Численні скарги і доноси на зловживання сибірських чиновників змусили Комітет міністрів у листопаді 1818 р. прийняти рішення про призначення нового генерал-губернатора Сибіру. У березні 1819 р. царським указом новим правителем Сибіру був призначений пензенський губернатор М.Сперанський. 27 травня 1819 р. у Тобольську Сперанський офіційно оголосив про свій вступ на посаду генерал-губернатора. Внаслідок ревізії два губернатори і сорок вісім чиновників були віддані під суд. На думку Сперанського, головними причинами зловживань були: спосіб управління, нестача статутів для віддалених місць, недоліки у волосному правлінні, відсутність суспільної думки, носієм якої було дворянство. Для розгляду наслідків ревізії і проектів реформ Сперанського 28 липня 1821 р. у Петербурзі було створено особливий Сибірський комітет. До його складу увійшли вищі чиновники імперії під головуванням міністра внутрішніх справ графа В.Кочубея. Перше засідання Комітету відбулося 5 грудня 1821 р., а останнє – 9 січня 1838 р. Головним із законодавчих актів, розроблених М.Сперанським і прийнятим Першим Сибірським комітетом, було “Учреждение для управления Сибирских губерний”. За реформою Сперанського 26 січня 1822 р. Сибір було поділено на два генерал-губернаторства (указ “О разделении Сибирских губерний на Западное и Восточное управления”). Західно-Сибірське генерал-губернаторство з центром у Тобольську

складали Тобольська, Томська губернії та Омська область, а Східно-Сибірське, центром якого став Іркутськ – Іркутська та Єнісейська губернії, Якутська область, Охотське і Камчатське приморські управління і Троїцько-Савське прикордонне управління. До Єнісейської губернії з центром у Красноярську були включені повіти, виділені зі складу Томської та Іркутської губерній. Одночасно з “Учреждением для управления Сибирских губерний” вводилися в дію устави про управління інородцями, про городових козаків, про засланих, про земські повинності тощо²⁵.

На місцях запроваджувалася надзвичайна система управління: головне (генерал-губернатор), губернське, окружне і волосне. Генерал-губернаторства поділялися на губернії та області, на чолі з військовими губернаторами. Губернії та області, в свою чергу, поділялись на округи. На відміну від однотипних повітових установ Центральної Росії, аналогічні їм окружні установи Сибіру відрізнялися між собою різним рівнем складності апарату управління. Були встановлені три різновиди в організації окружного управління: повне, середнє і скорочене. Управління в повному окружному управлінні включало: окружного начальника та окружну раду, земський суд, окружний суд, казначейство, стряпчого. На чолі управління округу стояв окружний начальник, при якому була дорадча окружна рада з чиновників округу. Згідно з штатним розкладом 1856 р., в таких округах знаходився окружний начальник з помічником і секретар, в земському суді – справник, один обов'язковий засідатель, чотири дільничних засідателі і один засідатель з питейної частини (в деяких округах ще й по соляній частині), а також і інші чини. Середнє окружне управління у штаті мало справника, земський суд і казенне управління. Скорочене управління було найпростіше та існувало фактично в особі одного лише справника та його помічника²⁶.

У 1822 р. було введено в дію “Устав об управленні инородцев Сибири”. Він ділив сибірські народності на три групи, в залежності від їхнього соціального розвитку: кочові, бродячі і осілі. За кочовими народностями закріплювалися ті землі, на яких вони кочували. Устав передбачав створення у кочовиків родових управ і Степових дум. Посадові особи обиралися на загальних зборах роду. Допускалася спадкоємність у родоплемінному управлінні, але лише там, де воно існувало раніше²⁷.

У другій половині XIX ст., у зв'язку зі зміцненням позицій Росії на Далекому Сході, утворюються нові адміністративно-територіальні одиниці. Після включення до складу Росії Приамур'я (за Айгуньським договором 1858 р.) згідно Положення про управління Амурської області від 8 грудня 1858 р. Приамурський край поділено на дві області. Одна з областей зберегла назву Приморської (створена в 1856 р.), включала Охотський округ (виділений з Якутської області), новостворені Миколаївський та Софій-

ський, а також Петропавлівський, Гіжигінський та Удський округи. Управлялась область генерал-губернатором Східного Сибіру та військовим губернатором, місцем перебування останнього стало місто Миколаївськ-на-Амурі. Інша область називалася Амурською, до її складу увійшли землі, що знаходилися на лівому березі річки Амур від злиття річок Шилки і Аргуні (межа Забайкальської та Якутської областей) до гирла річки Уссурі та нової границі Приморської області. Обласним містом став Благовіщенськ. Головне управління Амурською областю здійснював генерал-губернатор Східного Сибіру та рада Головного управління, місцеве управління покладалося на військового губернатора області, який здійснював і військове, і цивільне управління²⁸.

У 1882 р. у зв'язку з активною зовнішньою політикою Росії в Казахстані і Середній Азії було створено Степове генерал-губернаторство, а Західносибірське генерал-губернаторство ліквідовано. Тобольська і Томська губернії були напряму підпорядковані Петербургу²⁹.

З метою удосконалення адміністративно-територіального устрою та управління Далеким Сходом у 1884 р. зі Східносибірського генерал-губернаторства було виділено самостійне Приамурське генерал-губернаторство. Його адміністративним центром стало місто Хабаровка (у 1890 р. перейменоване на Хабаровськ). До складу нового генерал-губернаторства увійшли: Забайкальська, Приморська та Амурська області, Владивостоцьке військове губернаторство та острів Сахалін. Права та обов'язки Приамурського генерал-губернатора були надзвичайно широкими. Областями Приамурського генерал-губернаторства управляли військові губернатори. Правами військового губернатора користувався також начальник Сахаліну (з 1884 р.), а у 1894 р. на острові затверджена посада військового губернатора. Начальник Сахаліна одночасно мав підкорятися Приамурському генерал-губернатору і трьом центральним відомствам: військовому міністерству, міністерству внутрішніх справ, а з 1895 р., у зв'язку з передачею тюремної справи міністерству юстиції – і йому³⁰.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. була проведена адміністративна реформа з управління корінними жителями Сибіру. Степові думи, інородні управи замінювалися органами волосного управління³¹.

“Далекосхідний регіон, – відмічає А.В.Ремньов, – у XIX – на початку XX ст. демонстрував нерозділеність сфер зовнішньої та внутрішньої політики, поєднання традиційних та інноваційних політичних та соціокультурних заходів. Регіональна особливість управлінської політики на Далекому Сході увібрала в себе як класичні для Російської імперії прийоми організації влади, так і специфічні риси, породжені природними факторами, а також комплексом регіональних геополітичних впливів”³².

У 1902 р. Приморська область включала дев'ять повітів (Південно-Уссурійський, Хабаровський, Удський, Петропавлівський, Охотський, Гіжигінський, Анадирський, Чукотський, Командорський), а також територію Уссурійського козацького війська. Амурська область з 1902 р. складалася з Амурського повіту, чотирьох гірських округів – Буреїнського, Зейського, Хінганського, Джілінського та території Амурського козацького війська. Забайкальська область включала вісім повітів³³.

Указом Сенату від 30 липня 1903 р. було утворено Далекосхідне намісництво з центром в м. Порт-Артур, до якого увійшло Приамурське генерал-губернаторство та орендовані в Китаю території – смуга відчуження КСЗД і Квантунська область. Головним начальником краю призначався намісник, що зосереджував у своїх руках управління усіма справами Далеккого Сходу, та підпорядковувався безпосередньо імператору. Функції намісника і генерал-губернатора не були чітко розмежовані. Поразка Росії в російсько-японській війні призвела до ліквідації Далекосхідного намісництва³⁴.

Під час революції 1905–1907 рр. уряд вирішив зміцнити військовий і адміністративно-поліцейський апарат на Далекому Сході. У 1906 р. в Іркутське генерал-губернаторство була передана Забайкальська область. У 1909 р. були утворені нові адміністративно-територіальні одиниці: Камчатська і Сахалінська області. До складу Камчатської області увійшли шість північних повітів Приморської області (Петропавлівський, Охотський, Гіжигінський, Анадирський, Чукотський, Командорський). У 1914 р. Сахалінській області зі складу Приморської області був переданий Удський повіт з м. Миколаївськ-на-Амурі. З утворенням Камчатської і Сахалінської областей керуючі ними губернатори були прирівнені до військових губернаторів “старих” областей. У той же час тут були виключення із загальних правил, зазвичай у бік більшої централізації влади³⁵.

У зв'язку з поїздкою в Сибір у 1910 р. П. Столипіна колишній чиновник Комітету Сибірської залізниці І. Тхоржевський зазначав: “По обидва боки Уралу тягнулася, звісно, одна ж і та Росія, тільки в різні періоди її заселення, як би в різні геологічні епохи. Проте, Західний Сибір вже помітно зближувався зі сходом Європейської Росії”³⁶.

Примітки:

1. *Скрынников Р.Г.* История Российская. IX–XVII вв. – М., 1997. – С.353.
2. Дане питання потребує спеціального вивчення. Зазначимо, що дослідник з Дніпропетровська В.В.Літвінов вказує в цьому відношенні на тенденційний характер робіт відомого історика з Києва В.Сергійчука, в працях якого перебільшується український внесок на всіх етапах освоєння Сибіру та Далеккого Сходу (див.: *Литвінов В.В.* Участь українців в колонізації Хабаровського краю (1910–1928 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – С.6).

3. *Ремнев А.В.* Имперское управление азиатскими районами Сибири в XIX – начале XX вв.: некоторые итоги и перспективы изучения // Электронный журнал “Сибирская заимка”. – 2001. – №7 (<http://www.zaimka.ru/power/remnev3.shtml>).
4. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – СПб., 1900. – Т.58. – С.748.
5. История Сибири / Ред.: А.П.Окладников, В.И.Шунков и др. – Л.: Наука, 1968. – Т.2. – С.31.
6. *Зув А.С.* Характер присоединения Сибири в новейшей отечественной историографии // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып.1. Культурный космос Евразии. – Новосибирск, 1999. – С.124-136.
7. Цит. по: *Болховитинов Н.Н.* Континентальная колонизация Сибири и морская колонизация Аляски: сходство и различие // Acta Slavica Iaponica. – 2003. – Vol.20. – С.109.
8. *Ананьев Д.А.* Западная историография XX в.: основные концепции и теоретические подходы к изучению сибирской колонизации конца XVI–XIX вв. – <http://history.nsc.ru/publ/1/ananev.doc/>.
9. *Болховитинов Н.Н.* Указ. соч. – С.112-113.
10. *Ремнев А.В.* Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX – начала XX веков. – Омск, 2004. – С.7.
11. *Болховитинов Н.Н.* Указ. соч. – С.114-116.
12. *Вершинин Е.В.* Воеводское управление Сибири (XVII в.). – Екатеринбург, 1998. – С.10-12, 33, 50.
13. *Болховитинов Н.Н.* Указ. соч. – С.114.
14. *Бродников А.А.* Енисейск против Красноярска: Из истории борьбы гарнизонов за ясачные территории в XVII в. // Электронный журнал “Сибирская заимка”. – 2002. – №4; *Его же.* Присоединение к Русскому государству левобережья Среднего Енисея // Электронный журнал “Сибирская заимка”. – 2002. – №7.
15. *Бродников А.А.* Территория Якутского уезда: к вопросу об образовании Якутского воеводства // Электронный журнал “Сибирская заимка”. – 2000. – №6.
16. *Акишин М.О.* Полицейское государство и сибирское общество. Эпоха Петра Великого. – Новосибирск, 1996. – С.76.
17. Там же. – С.6.
18. *Шлювский М.В.* Областничество и регионализм: эволюция взглядов сибирского общества на пути инкорпорации Сибири в общероссийское пространство // Административное и государственно-правовое развитие Сибири XVII–XXI веков. – Иркутск, 2003. – С.7; *Акишин М.О.* Указ. соч. – С.185, 203.
19. История Сибири. – Т.2. – С.307-308.
20. *Акишин М.О.* Сибирский приказ в системе управления Сибирью в 1730–1763 годах // Российская государственность традиции, преемственность, перспективы. Материалы II Чтений памяти профессора Т.П.Коржихиной. – М., 1999.

21. *Юшков С.В.* История государства и права СССР. – М., 1961. – Ч.1. – С.348-349; Российское законодательство X–XX веков. Т.5. Законодательство периода расцвета периода абсолютизма. – М., 1987. – С.170, 259.
22. Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е] (далі – ПСЗ-I). – СПб., 1830. – Т.26. – №19910.
23. *Ремнев А.В.* Самодержавие и Сибирь. – Омск, 1995. – С.50-52.
24. Там же. – С.61.
25. *Дамешек И.А.* Сибирь в системе имперского регионализма: (Компаративное исследование окраинной политики России в первой половине XIX в.). – Иркутск, 2002.
26. *Ремнев А.В.* Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX – начала XX веков. – Омск, 2004. – С.424.
27. *Дамешек Л.М.* Ясачная политика царизма в Сибири в XIX – начале XX века. Иркутск, 1983; Его же. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX – начало XX века). – Иркутск, 1986.
28. *Лизогуб Г.В.* Политика правительства как фактор закрепления и освоения территории во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере юга Дальнего Востока) // Вестник Морского государственного университета. Серия “Общественные науки”. [Владивосток]. – 2006. – Вып.11. – С.271-272; *Плюхих С.В., Ковалева З.А.* История Дальнего Востока России. – Владивосток, 2002. – С.121.
29. *Ремнев А.В.* Самодержавие и Сибирь. – Омск, 1995. – С.50-52.
30. *Лизогуб Г.В.* Указ. соч. – С.273.
31. *Дамешек Л.М.* Ясачная политика царизма в Сибири в XIX – начале XX века. Иркутск, 1983; Его же. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX – начало XX века). – Иркутск, 1986.
32. *Ремнев А.В.* Россия Дальнего Востока. – С.13.
33. *Лизогуб Г.В.* Указ. соч. – С.276-277.
34. Там же. – С.275.
35. Там же. – С.275-276.
36. *Тхоржевский И.И.* Последний Петербург // Нева. – 1991. – №9. – С.189.

Резюме

В статье проанализированы изменения в административно-территориальном делении Сибири и Дальнего Востока в составе Российской империи.

Ключевые слова: Сибирь, Дальний Восток, административно-территориальное деление, воеводства, Сибирский приказ, генерал-губернаторства.

Одержано 25 вересня 2007 р.

ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У ПОЛЬЩІ В 1919–1921 рр.

У статті на основі опублікованих документів і матеріалів Російського державного військового архіву проаналізовано дострокове звільнення військовополонених, які опинилися на території Польщі.

Ключові слова: радянсько-польська війна, військовополонені, Польща, звільнення.

У сучасній історіографії радянсько-польських відносин питання дострокового звільнення військовополонених Червоної армії в 1919–1921 рр. з таборів і трудових команд на території Польщі відноситься до найменш розроблених. Окремі аспекти цієї проблеми було розглянуто в працях російських істориків Г.П.Матвеева та І.В.Міхутіної, тоді як українські автори спеціально не вивчали її. Метою даної статті є з'ясування механізму звільнення військовополонених червоноармійців, які перебували на території Польщі упродовж 1919–1921 рр.

Після закінчення Першої світової війни та евакуації німецьких військ з України, Білорусії і Литви почалися воєнні дії між Польщею і більшовиками. Як їх наслідок на території Польщі появилися військовополонені червоноармійці, які утримувалися у спеціальних таборах і трудових командах в Тухолі, Вадовіці, Стшалково, Пікуліці та ін. Утримання військовополонених стало складною в фінансовому і організаційному відношенні справою для новоствореної Польської Республіки, державні органи якої намагалися знайти можливості зменшення їх кількості шляхом обміну військовополоненими, запису до війська, а також дострокового звільнення.

У 1919 – на початку 1920 рр. найбільш поширеною формою дострокового звільнення червоноармійців із таборів військовополонених стало надання їм тимчасової відпустки. Насамперед це стосувалося тих, хто мав польське коріння; солдат колишньої російської армії, мобілізованих в губерніях імперії, що увійшли до складу Речі Посполитої, і мали право на отримання польського громадянства; перебіжчиків із армій противника. Цим категоріям військовополонених, які опинилися на польській території, надавалась відпустка із таборів на визначений термін або безстрокова. Усі процедурні питання, пов'язані з наданням відпусток, регламентувались спеціальною інструкцією Військового міністерства від 3 липня 1919 р. Вона, зокрема, передбачала створення спеціальної Комісії у справах полонених,

що мала вирішувати різноманітні питання у цій сфері. Також, відповідно до цього документу, всі полонені поділялись на дві групи: до першої відносилися всі вояки, які добровільно здалися у полон польській армії, до іншої – ті, хто був узятий у полон зі зброєю в руках під час військових дій і не міг бути звільненим аж до кінця війни чи “до моменту більш раннього обміну полоненими”¹. Тож на отримання відпустки могли розраховувати лише перебіжчики іншої сторони – поляки і росіяни, які порушували клопотання про надання відпустки не раніше ніж за три тижні після прибуття у табір. Підставою для надання відпустки військовополоненому і з числа поляків призовного віку могло стати його бажання служити у польському війську, підкріплене заявою сім’ї та клопотанням місцевих органів влади, а також характеристикою комендатури табору про його поведінку в неволі. Військовополонені поляки непризовного віку могли звільнитись в разі, якщо вони виявляли бажання добровільно вступати до лав польської армії або ж могли довести “можливість самостійно заробляти чи самостійно утримувати себе, щоб не збільшувати масу безробітних”². Отримавши дозвіл компетентних органів на право відпустки, полонені повинні були зареєструватись в місцевих органах військової влади і повідомляти про кожну зміну місця проживання. За ними встановлювався посилений нагляд, у випадку неналежної поведінки чи ведення підривної агітації їх повертали до табору.

Щодо військовополонених росіян, то вони звільнялись із таборів лише у випадку, якщо виказували бажання вступити до Російського добровольчого легіону чи виїхати у “не більшовицьку Росію”. При цьому необхідно було отримати згоду Російського добровольчого легіону на зарахування до своїх лав³. Спеціальна інструкція Військового міністерства передбачала, що в окремих випадках Комісія у справах полонених могла порушити перед Військовим міністерством питання про звільнення полоненого з табору з наданням йому повної свободи, але ніяких конкретних рекомендацій з цього питання вона не передбачала⁴. Окрема стаття інструкції стосувалася військовополонених, “які належали за національністю чи місцем народження до союзних чи нейтральних країн (Італія, Югославія, Чехія, німецька Австрія, Угорщина та ін.)”, справи яких комісія повинна була направляти Військовому міністерству для повернення цих полонених на батьківщину⁵.

Отже, в спеціальній інструкції Військового міністерства йшлося не про повне звільнення різних категорій військовополонених, а лише надання їм тимчасової відпустки на певних умовах. Водночас, військовополонені червоноармійці і з числа громадян інших іноземних країн [відомі в радянській історіографії як інтернаціоналісти – В.М.] могли розраховувати на повер-

нення на батьківщину лише за умови посередництва Міністерства іноземних справ⁶.

Восени 1919 р. бойові дії на сході припинилися. Ю.Пілсудський вичікував, чим завершиться боротьба більшовиків з Денікіним. Він відмовився розпочати спільний наступ з армією “білих”, на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім реалізувати свою концепцію східної політики. Поляки надали матеріальну допомогу урядові та армії УНР. 22 квітня 1920 р. було підписано Договір між Польщею і Україною (договір Пілсудський–Петлюра), через два дні була підписана Військова конвенція, яка передбачала спільні дії армії Польщі і УНР проти більшовиків під загальним польським командуванням, а 25 квітня польські та українські війська перейшли в наступ на Україні.

За умов подальшої ескалації відносин між Польщею і Радянською Росією польський уряд виявив зацікавленість у поступовому зменшенні чисельності їхніх військовополонених через мобілізацію та запис добровольців з їх числа до польського війська, армії Директорії УНР і військових формувань потенційних союзників (С.Балаховича, Б.Савінкова). При цьому польська сторона намагалась не втратити найбільш працездатних військовополонених трудових команд, а тому Військове міністерство дозволяло своїм союзникам вербувати добровольців лише у таборах військовополонених, і категорично забороняло робити це “серед полонених, організованих на збірних і пересильних пунктах (дивізійних, етапних), підпорядкованих Верховному командуванню, а також серед полонених трудових команд”⁷.

15 квітня 1920 р. з’явився наказ Верховного командування Війська Польського про порядок звільнення та надання відпустки військовополоненим. У ньому ще раз підтверджувалось право командування армії та генеральних округів самостійно звільняти українських полонених польського походження, а також полонених червоноармійців угорської, латиської та естонської національностей. Інші ж категорії полонених могли отримати тільки відпустку лише за дотримання цілого ряду умов: полонений мав бути поляком чи сповідувати римо-католицьку релігію, позитивно характеризуватись органами безпеки, мати власне господарство чи справу і не проживати у прифронтовій зоні. Спеціально відмічалась небажаність масового надання відпусток полоненим, особливо з трудових рот, що могло призвести до їх розукомплектування⁸. Водночас 30 липня 1920 р. Військове міністерство визначило процедуру звільнення деяких категорій військовополонених із підпорядкованих йому таборів і трудових команд, аналогічну за змістом наказу Верховного командування від 15 квітня 1920 р.⁹.

У вересні 1920 р. Військове міністерство запровадило нову інструкцію про порядок визначення категорій військовополонених червоноармійців.

У ній, зокрема, підкреслювалося, що “полонених польської національності (католицького віросповідання), не запідозрених у підтримці ідей більшовизму, мобілізованих радянською владою у внутрішніх районах Росії, Литви, Білорусії та України”, необхідно виділити в окрему категорію, ізолювати від інших, оточити особливою опікою та займатись їх національним вихованням. До цієї ж групи були віднесені полонені білоруси-католики, які постійно проживали на території Польщі. Вони могли подавати клопотання про звільнення із таборів і навіть прийняття їх до Війська Польського¹⁰. Також уточнювалась процедура звільнення полонених червоноармійців естонської, фінської та латиської національностей, відправка яких на батьківщину погоджувалась апаратом військового міністерства з представниками цих держав¹¹.

Запис добровольців із числа військовополонених до війська відбувався за їх повної згоди, а свідчень про його примусовий характер не зафіксовано. Мотив подібних рішень був різним, але найчастіше диктувався бажанням звільнитися від жахів таборів і перспективою можливої загибелі від голоду й хвороб, а також надією за першої нагоди знов перейти на сторону більшовиків. Саме про це свідчив повноважному представнику РСФР у м.Ковно колишній червоноармієць В.Валуев, який втік із польського полону до Литви: “У вересні [1920 – В.М.] приїхав у табір Тухолі один з офіцерів Балаховича (прізвища не знаю), який вербував до його армії. Рятуючись від страхів табірної життя Тухолі, записалось та поїхало до армії Балаховича близько 4000 червоноармійців, які, прибувши на червоний фронт, зібралися переходити до своїх”¹². В інших випадках рішення про вступ добровольцями до польського війська мало політичний характер і, як правило, було результатом незадоволення владою більшовиків. Тим більше, що в разі масового переходу противників радянської влади на польську сторону їм майже відразу надавалась можливість виступити зі зброєю проти “советів”, як, це сталося із 600-ми козаками 3-ї бригади 14-ї дивізії Червоної Армії, що здалися у полон полякам наприкінці травня 1920 р., а вже 8 червня – воювали проти кіннотників С.Будьонного¹³. Зауважимо, що в період українських національно-визвольних змагань і громадянської війни перехід з однієї воюючої сторони до іншої був досить поширеним явищем і, як правило, не мав особливо серйозних наслідків для перебіжчиків. Зокрема, до квітня 1920 р. до складу Червоної армії входило три бригади Української Галицької армії, яка до цього воювала на стороні Денікіна. Чимало денікінців перебувало у складі 21 стрілецької дивізії¹⁴.

Зауважимо, що добровільний запис полонених червоноармійців до польських, петлюрівських та інших військових формувань не був рівнозначний їх повному звільненню і передбачав відповідні обмеження: їх доставляли

до місць нової служби під польським конвоєм, вони не могли на власний розсуд залишити військову службу тощо. По суті, вступаючи до польських, українських та інших військових формувань, вони не змінювали свого правового статусу військовополонених і не отримали повної свободи, а отримували тимчасову відпустку на період їхньої військової служби.

Після завершення польсько-радянської війни проблема військовополонених продовжувала існувати. На території Польщі залишалися інтерновані червоноармійці. При цьому польський уряд погоджувався на утримання лише 5 тис. таких осіб, а фінансування інших 13 тис. інших лягало на плечі Російського політичного комітету, керованого Б.Савінковим. Але останній для утримання такої кількості інтернованих вояків не мав необхідних коштів, а тому чимало з них були “передані у розпорядження польської військової влади”¹⁵. Зауважимо, що утримання інтернованих червоноармійців було складною проблемою і невдячною справою для польської влади, насамперед через їх майже повну некерованість і недисциплінованість. Останнє, зокрема, визнавав голова польської військової делегації полковник Хемпель на переговорах з радянською стороною, який вказував, що “було б великим щастям для Польщі, якщо б Росія під тим чи іншим приводом звільнила Польщу від них”¹⁶.

14 січня 1921 р. військовий міністр К.Соснковський видав розпорядження, що визначало процедуру надання безстрокової чи тимчасової відпустки військовим з інтернованих частин “колишніх російських національних формувань і колишньої армії Української Народної Республіки”, вихідців з території Польщі. Право клопотання про звільнення мали інтерновані вояки, які були громадянами Польської держави у відповідності до закону від 20 січня 1920 р. або ж мали право на отримання польського громадянства на підставі проживання у місцевості на території, що відходила до Польщі на основі мирних договорів з Росією. Розпорядження військового міністра було продубльоване відповідними наказами командування генеральних округів¹⁷. У травні 1921 р. коло осіб, які отримували право на звільнення з таборів, було розширене за рахунок поляків і римокатоликів, вихідців з України та території колишньої Російської імперії, якщо вони виявили бажання залишитись на території Польської Республіки¹⁸. А 9 жовтня 1921 р. Військове міністерство видало черговий наказ про звільнення військовополонених, який забороняв надавати безстрокову відпустку військовополоненим червоноармійцям, за виключенням примусово мобілізованих до лав Червоної Армії поляків, які народились та мали постійне місце проживання у Польщі¹⁹.

Отже, протягом 1919–1921 рр. Міністерство військових справ і Верховне командування Війська Польського проводили звільнення полонених черво-

ноармійців-поляків та інших національностей, які перебували в таборах військовополонених і трудових загонах. Їх звільнення проходило у формі надання їм безстрокової чи тимчасової відпустки і за умови вступу до Війська Польського. Навесні 1920 р., під час підготовки до війни з Радянською Росією, військовим командуванням Польщі була розроблена інша стратегія дій щодо полонених червоноармійців, зокрема передбачено звільнення деяких їх категорій, особливо тих, які не були членами компартії, комісарами, командирами та інструкторами Червоної Армії, а всіх інших планувалось відправити через лінію фронту. При цьому польські військові сподівались забезпечити собі доброзичливе ставлення українського населення в тилу армії та полегшити мобілізацію і запис добровольців в армію Директорії УНР.

Примітки:

1. Б.Савинков на Лубянке: Документы. – М., 2001. – С.62.
2. Там же. – С.63.
3. Там же. – С.61-63.
4. Там же. – С.62.
5. Там же.
6. Там же. – С.84, 184.
7. Красноармейцы в польском плену 1919–1922 г.: Сборник документов и материалов. – М., 2004. – С.304.
8. Б.Савинков на Лубянке. – С.184-186.
9. Там же. – С.478.
10. Там же. – С.280.
11. Там же. – С.282.
12. Красноармейцы в польском плену. – С.426-427.
13. O niepodległą i granice. T.I: Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. 1919–1921. Opracowanie, wybór i przygotowanie do druku Marek Jabłłonowski i Adam Koseski. – Warszawa, Pułtusk, 1999. – С.521, 536.
14. Российский государственный военный архив. – Ф.177. – Оп.2. – Ед.хр.1. – Л.56, 57, 60.
15. Красноармейцы в польском плену. – С.439; Б.Савинков на Лубянке. – С.440, 494.
16. Б.Савинков на Лубянке. – С.443.
17. Красноармейцы в польском плену. – С.477, 563.
18. Там же. – С.563-564.
19. Archiwum akt nowych. PRM. 1939. – №20. – S.192.

Резюме

В статье на основании опубликованных документов и материалов Российского государственного военного архива проанализировано досрочное освобождение военнопленных, которые оказались на территории Польши.

Ключевые слова: советско-польская война, военнопленные, Польша, освобождение.

Одержано 16 жовтня 2007 р.

УДК 94(438):323“1918-1939”

Л.М.Алексієвець, І.П.Кватира

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛЬЩІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 рр.)

У статті на основі використання новітніх джерел проаналізовані етапи соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнну добу (1918–1939 рр.).

Ключові слова: Польща, соціально-економічний розвиток, міжвоєнна доба, Перша світова війна.

Зміни, що відбулися на політичній карті Європи в результаті Першої світової війни, мали визначальне значення для історії багатьох країн і народів. Зокрема, відродження незалежної Польщі, після більш як столітньої втрати незалежності і навіть держави як такої, стало можливим завдяки збігові внутрішніх факторів зі сприятливою міжнародною ситуацією повоєнної Європи. Усі держави, створені або відтворені після Першої світової війни, отримали дуже болісний досвід свого становлення, але ні одна з так званих “успішних держав” не мали таких різнопланових і складних проблем, як Польща.

Актуальність вивчення питання соціально-економічного розвитку ПРечі Посполитої виникає з огляду на те, що позитивний досвід відродження та становлення європейських держав після Першої світової війни є повчальним і для сучасних держав, які знаходяться на шляху свого державотворення та розбудови, зокрема і для України, яка є близьким сусідом і багатолітнім партнером Польщі у європейській спільноті. На наш погляд, проблемами соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнну добу досі не

отримали належного висвітлення в українській історіографії. Науковий доробок українських дослідників переважно зосереджено в працях Запкільняка, М.Крикуна, В.Ярового, З.Барана, Л.Алексієвець та ін. [1, 2, 3, 4]. Тому аналіз літератури засвідчує необхідність подальшого і більш детального висвітлення цього питання.

Після відновлення незалежності Польща протягом 1918–1921 рр. встановлювала свої кордони з шістьма сусідніми державами, а також вільним містом Гданськом, що, за виключенням Литви та Румунії, супроводжувалося збройними конфліктами. Остаточо, в результаті довготривалої боротьби, Польща стала шостою державою в Європі, з площею 385 тисяч кв. км. і населенням 27 млн. чоловік, з яких, за переписом 1921 р., більше 35% були не польської національності. Повна протяжність польських кордонів становила 5500 кілометрів, але тільки 8% з них становили кордони з державами, які можна було назвати приязними, решта припадала на держави, з якими Польща знаходилася в стані ледве прикритої ворожості [5, 138]. У кордонах II Речі посполитої об'єднались території, які протягом тривалого часу були в складі трьох різних держав, що значно ускладнювало процеси інтеграції та соціально-економічного розвитку держави.

У перші роки після відновлення незалежності Польща знаходилась у дуже складному соціально-економічному становищі: по-перше, країна опинилася в умовах післявоєнної розрухи і значних матеріальних і людських втрат; по-друге – глибокої економічної кризи і, відповідно, низького життєвого рівня населення; по-третє – складних і різнобічних соціально-економічних диспропорцій між окремими частинами новоствореної держави, які мали глибоке суспільно-політичне і національно-культурне підґрунтя; по-четверте – складне політико-географічне становище в повоєнній Європі, яке позначалося і на внутрішній політиці країни.

Соціально-економічний розвиток Польщі міжвоєнного періоду характеризувався численними підйомами і спадами відповідно до коливання внутрішньої та світової кон'юнктури. На нашу думку, можна виокремити чотири основні періоди в розвитку держави. Це 1918–1925, 1926–1929, 1930–1935, 1936–1939 рр., в які змінювались основні завдання держави і методи їх вирішення відповідно до умов і потреб розбудови господарства країни. Найбільш сприятливими роками розвитку вважаються 1921–1922, 1927–1928 і 1936–1938 рр. [6, 187].

Початковий період становлення держави, 1918–1925 роки, були, з точки зору розвитку економіки, досить різноплановими. У період 1918–1920 рр. в країні спостерігалися ще ознаки військової економіки. Воєнні дії, які проводилися Польщею на Сході, змушували дотримуватися багатьох регламентуючих приписів, впроваджених ще за часів окупаційних режимів.

Потреба дотримання регламентації виникала, передусім, через те, що була гостра нестача продовольства, палива, сировини, машин, транспортних засобів та ін. Це робило необхідним утримувати в руках держави апарат, який би забезпечував можливий, найбільш раціональний, з точки зору різноманітних потреб країни, розподіл дефіцитних продуктів і товарів. Треба при цьому пам'ятати, що в період з 1918 по 1920 рр. територіальної єдності не було, що на різних територіях країни діяли інші закони, приписи, а в обігу знаходилися різноманітні платіжні засоби, що потрібно було відбудувати зруйноване війною господарство, а приватний капітал боявся здійснювати інвестиції у вітчизняну економіку, що існувало велике безробіття в містах, що треба було створювати нову армію, адміністрацію, судочинство, систему освіти та багато іншого. У цій ситуації роль держави як регулятора економічних процесів була значно вагоміша і важливіша, ніж в умовах стабільної економіки.

У цей період території, охоплені воєнними діями, а ще ті, що знаходилися на Схід від Вісли, підлягали подальшому нищенню. Це стосувалося найбільше сільського господарства [10], так як промисловість на цих територіях була слабо розвинута. Одночасно війна сприяла розвитку промисловості, так як існувала велика потреба в її продукції, а держава сприяла дотаціями, дешевими кредитами і замовленнями для швидкої відбудови виробництва [7, 57].

Незважаючи на напружену політичну і суспільну ситуацію в Польщі після Першої світової війни, держава не могла легковажити сподіваннями і бажаннями селянства, тому вже в липні 1919 року сейм прийняв ухвалу про принципи основних засад земельної реформи. Максимальна площа господарств була встановлена в розмірах 60–180 га, а в деяких випадках – навіть до 400 га. Першочергово парцельовані землі надавалися сільськогосподарським робітникам, малоземельним селянам і військовослужбовцям. Поміщики мали отримувати відшкодування за свої землі за ринковою ціною на землю. Однак, практично ті рішення не були впроваджені в життя, так як залежали від ухвалення більш детальних законів і постанов [7, 64].

Після закінчення війни з Радянською Росією і визначення кордонів Польщі в країні розпочалася відчутна політична стабілізація, що однак не означало припинення боротьби між різними політичними партіями за вплив і владу в державі. Поступово просувались процеси відбудови, які були відчутно підтримані урядом, при цьому головною формою підтримки було надання кредитів приватним підприємцям через центральний банк (що був державним) – Польську Крайову Касу Позичкову. У ситуації пануючої інфляції боржники повертали банку позички в тій самій, щоправда номінальній, величині, але одночасно в частковому об'ємі реальної вартості.

У 1921–1923 рр. процеси відбудови швидко розвивалися, причому охоплювали майже всі галузі державної економіки. Було здійснено багато заходів, які були спрямовані, з одного боку, на лібералізацію господарської системи і відступу вже в 1921 році від різних форм регламентації, а з іншого – на об'єднання країни в єдину економічну систему. Це вимагало прикладання зусиль для створення нових транспортних систем сполучення між колишніми окупованими територіями, введення єдиної грошової одиниці, включення до господарської системи Польщі економічного регіону Верхньої Сілезії, створення єдиного державного господарського податкового законодавства, цінного, митного, регулюючих приписів щодо створення і функціонування промислових підприємств, банків, страхових компаній, транспортних та інших. У 1921–1923 рр. настало швидке покращення економічного становища Польщі, яке, однак, було пов'язане інфляційними процесами. Поміркована інфляція привела в рух механізми, що позитивно впливали на економічне піднесення. Перехід в 1923 р. від поміркованої до гіперінфляції призвів до входження держави в період економічної кризи, яка тривала аж до лютого 1926 р. У цей період настав спад промислового виробництва, збільшилось безробіття, зменшились реальні зарплати частини робітників, як і доходи на селі. Це останнє було в певній мірі наслідком великого неврожаю в 1924 р. Криза, яка настала в Польщі внаслідок гіперінфляції, ще більше поглибилась після валютної реформи, проведеної в першій половині 1924 р. Вартість золотого по відношенню до інших валют була встановлена надто висока, це призводило до того, що товари, які вивозилися з Польщі, були на міжнародному ринку відносно надто дорогі, а тим самим не конкурентоспроможні по відношенню до товарів інших держав. Від цього потерпав експорт і зменшувалися обсяги виробництва. У період 1924–1925 рр., а точніше – до початку 1926 р., країна переживала економічну кризу, бо після початкової стабілізації золотого на початку 1924 р., вже в 1925 р. розпочалася друга хвиля інфляції, яка ще була названа “біловою” (монетною) [7, 58].

У грудні 1925 року було здійснено остаточне врегулювання правових засад щодо земельної реформи. Парцеляції підлягали надлишки земель понад 180 га, в приміських зонах об'єми були зменшені до 60 га, в східних воєводствах – збільшені до 300 га, а по всій країні для маєтків, які були індустріалізовані, або були спрямовані на племінне тваринництво чи насінництво, – навіть до 350–700 га. Закон передбачав, що протягом 10 років щорічно має бути парцельовано щонайменше 200 тис. га земель [9, 196]. Явища, які в 1918–1928 рр. панували в польській економіці, були досить типові для тогочасної ситуації в інших європейських державах. Гіперінфляція спостерігалась в Німеччині, Австрії, Угорщині. Постінфляційна

криза охопила всі держави, які переживали інфляцію. У державах, де не було інфляції, криза закінчилась швидше. Для Польщі, яка була в стані післявоєнної розрухи і ще два роки знаходилась в стані війни, коли інші держави перебували вже в стані миру, і мусила після 123 років створювати єдину господарську систему, додаткові економічні труднощі стримували і уповільнювали процеси відбудови і стабільного розвитку [7, 58].

Після закінчення постінфляційної економічної кризи Польща, як і інші країни, яких вона торкнулася, ввійшла в період покращення кон'юнктури. Поліпшення ситуації спостерігалось у всьому господарстві. У промисловості це проявилось збільшенням виробництва, в сільському господарстві – ростом цін і доходів селян, в системі державного скарбу – отримання в бюджеті надлишку доходів над видатками, в галузі грошової політики – стабілізація золотого. Разом з розвитком економіки покращилося становище всіх верств населення, що, однак, не ліквідувало повністю безробіття, а також існуючої верстви бідноти, як у містах, так і в селі. Але об'єм цих всіх явищ був набагато меншим, ніж у попередньому періоді.

Переворот, здійснений Ю.Пілсудським в травні 1926 р., не привів до значних змін у економічній і фінансовій політиці держави. Практично, була продовжена політика, напрацьована попереднім кабінетом. Санацийні уряди, незважаючи на те, що деякі з них робили наголос на підвищенні ролі держави в економіці, на практиці такої політики не проводили. Це не означало, що в польському національному господарстві не існувало значного державного сектора. Багато підприємств, що належали урядам держав, які займали польські території, після 1918 р. перейшли у державну власність Польщі. Були спроби передати деякі підприємства і шахти приватним особам чи фірмам, але вони самі не квапились до цього [7, 80].

Владислав Грабський, що був прихильником ліберальної політики в економіці і приватної власності в промисловості, на практиці створив дуже міцний державний сектор і державну банківську систему. За правління його уряду було створено Банк Національного Господарства і активізовано діяльність двох раніше створених кредитних інституцій – Поштової Ощадної Каси і Державного Сільськогосподарського Банку. Утримуючи в руках три дуже сильні банки, уряд міг виділяти певні кошти і на приватне підприємництво. Також в галузі транспорту держава утримувала міцні позиції. В її власності була більшість залізничних колій, уряд фінансував зі своїх джерел швидку побудову порту, а також частково і міста в Гдині. Частка держави в сільському господарстві була набагато скромніша, хоча вона розпоряджалася власними фільварками, а також істотну роль відігравала як власник значних лісових масивів. При цьому іноземні підприємці не поспішали вкладати свої капітали, їх інтереси обмежувались викуп-

ленням найбільш доходних і найсучасніших, уже функціонуючих, підприємств, приватних банків, а також страхових компаній. Дуже рідко вони зважувалися на побудову нових заводів, так як побоювалися наступних збройних конфліктів з Німеччиною чи Росією, а також часто знаходились під впливом ворожої пропаганди, яка представляла Польщу як “сезонну державу”. Незважаючи на брак капіталу вітчизняного і відносно малого припливу – закордонного, держава, відповідно необхідності, мусила сама фінансувати деякі важливі для країни інвестиції, як, наприклад, будівництво військових заводів, порту в Гдині, залізничних шляхів та ін.

Якщо в загальному оцінювати 1926–1929 рр. з точки зору господарського розвитку, то потрібно зазначити, що це був найбільш сприятливий період з усього міжвоєнного двадцятиліття, коли спостерігалось поєднання зростаючого виробництва із покращенням умов життя різних груп населення.

Незважаючи на те, що вже восени 1928 р. кон'юнктура в с/г почала істотно погіршуватися, а в 1929 р. поступово почали з'являтися труднощі з продажем деяких промислових виробів, ці явища трактувались як тимчасові. Досить розповсюдженим було переконання серед європейських і польських економістів, що ера економічних криз вже безповоротно минула. У Польщі тільки професор Адам Крижановський передбачив швидкий наступ економічної кризи. Саме ці кризові явища були провісниками входження всієї світової економіки в найбільшу в історії господарську кризу, пізніше названу “великою кризою” [7, 99].

Ця криза відрзнялась від всіх попередніх трьома основними ознаками: по-перше, охопила всі країни світу (крім СРСР), по-друге, в ній були задіяні усі галузі економіки, по-третє, спад господарської активності був винятково гострий. Це сплетіння різних чинників призвело до того, що криза вразила капіталістичне господарство несподівано і сильно. Його гостроту в Польщі характеризує факт, що національний дохід в поточних цінах зменшився з 22 млрд. в 1928 р. до 11 млрд. злотих в 1935 р. [7, 100].

У більшості країн криза розпочалася восени 1929 і тривала до 1933 р., в Польщі вона тривала аж до 1935 р., тобто продовжилась ще на 2 роки. Головною причиною затягнення кризи було домінування в польській економіці сільського господарства, а саме в цій галузі криза продовжувала поглиблюватися ще в 1933–1934 рр., у зв'язку з чим промисловість, яка почала виходити з кризи вже в 1933 р., могла збільшувати виробництво дуже повільно, так як сільське населення купувало дуже мало промислових товарів, а для промисловості був обмежений ринок збуту. Специфікою великої кризи в Польщі була так звана, автономізація секторів. Промисловість практично втратила сільський ринок збуту і забезпечувала виключно потреби інших підприємств або міських жителів. Так як ціни в

період економічного спаду падали, а курс золотого не зазнавав змін, реальна купівельна спроможність росла. Така грошова політика називалась дефляційною і створювала протидію інфляції. Охорона золотого і утримання свободи впливу капіталів з країни змушувала уряд до намагань за всяку ціну утримувати позитивне сальдо торгового балансу. Це, в свою чергу, вимагало підтримки експорту в формі демпінгу, повернення мита, експортної премії і т.ін.

Незважаючи на те, що восени 1932 р. уряд уникав змін в проведенні економічної політики, вважаючи, що, згідно з принципами ліберальних економічних концепцій, економіка країни сама повернеться до стану рівноваги, був змушений неодноразово втручатися в господарські справи держави. Так само, як і в попередній період, це не було наслідком прагнення держави до збільшення своєї частки в економіці, але відбувалося це внаслідок слабкості власного приватного капіталу і впливів іноземних капіталів за кордон. Очевидно, що уряд не рятував усіх банкрутуючих підприємств і банків, а тільки деякі, які відігравали значну роль з точки зору національної безпеки і обороноздатності, загальноекономічної чи суспільної важливості.

Уряд, який намагався втримати обсяги експорту на високому рівні, не міг змушувати картелі, які вели активну експортну діяльність, до зниження цін на внутрішньому ринку. У галузі соціальної політики основне значення мала постанова про розширення обсягів громадських робіт, що проводили держава і органи місцевого самоврядування, але і тут гальмом були обмежені фінансові можливості, які держава могла виділити на ці цілі [7, 102].

У цілому, урядовий план антикризових заходів не відіграв значної ролі в зменшенні явищ кризи. Зараз історики і економісти, в загальному, критично оцінюють політику уряду в роки великої кризи, особливо в питаннях дефляційної політики. Потрібно також зауважити, що жодна, навіть найкраща, економічна концепція в тих умовах не могли забезпечити захист країни від кризи, а щонайбільше – могли послабити її нищівний вплив.

Восени 1935 р. ціни на продовольчі товари почали істотно зростати. Це було спричинено великим неврожаєм у світі. Для Польщі це означало закінчення кризи. Виникло, однак, питання, в якому напрямку повинне розвиватися державне господарство, і чи надалі залишити проблеми економічного зростання на вільні ринкові відносини. На обидва ці запитання мали дати відповідь політики, авторитет яких різко знизився на фоні кризи, так як суспільство вважало їх відповідальними за економічні труднощі. Після смерті Ю.Пілсудського в травні 1935 р., владу, через рівносильність обох претендентів, розділили президент Ігнатій Мосціцький і Генеральний інспектор Збройних Сил Едвард Ридз-Смігли. Справи господарські знаходились у віданні президента. Він призначив віце-прем'єром економічних

справ і міністром скарбу Євгеніуша Квятковського, який в другій половині двадцятих років займав посаду міністра промисловості і торгівлі. Але поступово лідируючу позицію в уряді почали займати військові. Боротьба за владу в урядових колах призвела до негативних наслідків для визначення соціально-економічної політики, так як кожна група представляла свою, іншу концепцію розвитку. Коли Квятковський намагався реалізувати інвестиційні плани держави, армія розробила власний шестирічний план модернізації армії, який не був скоординований з планами віце-прем'єра, а обидва вони мали бути фінансовані з одних джерел [7, 133].

Є.Квятковський, виконуючи свої функції, дуже критично оцінював економічну ситуацію в країні. В одній з промов він говорив: “Ніхто не може звільнити нас від почуття особливої психологічної депресії, коли, переглядаючи – сторінка за сторінкою – порівняльні цифри в нашому Річнику Статистичному, констатуємо там, наш показник промислового виробництва є навіть у відносних показниках дуже низький, і що в порівнянні з періодом довоєнним, зменшились показники видобутку вугілля до $\frac{3}{4}$, виробництво заліза – до $\frac{1}{4}$, виробництво сталі і видобутку нафти – до $\frac{1}{2}$. [...] Між 1928 і 1934 р. ряду держав вдалося значно збільшити виробництво і споживання електроенергії, а Польща – зменшила на 10%. Імпорт машин і апаратів зменшився в цей самий період з 391 млн. злотих до 56 млн. злотих щорічно [...]. Експортна енергійність на одного жителя в Румунії є тепер на 40% вищою, ніж в Польщі, в Литві – на 200 % вища, в Чехословаччині – на 500%” [8, 17-20].

Намагаючись покращити економічну ситуацію в країні, новий віце-прем'єр одночасно сформував основні принципи своєї економічної політики. Перш за все, він стверджував, що Польща мусить прагнути до швидкого розвитку промисловості і повинна стати промислово-аграрною. Ця теза в той час не мала підтримки серед широких мас суспільства, яке вважало, що Польща може бути переважно аграрною країною. Концепцію Польщі як аграрної держави підтримували і впливові групи закордонного капіталу, які хотіли, щоб Польща залишалася ринком збуту для їх промислових товарів. Квятковський обґрунтував свою позицію таким чином: по-перше, потребами обороноздатності; по-друге, необхідністю швидкого створення нових робочих місць, що не було в змозі забезпечити сільське господарство; і, по-третє, потреба осучаснення країни, в тому числі і села, чого без сильної, динамічної, і такої, що швидко розвивається, промисловості здійснити було неможливо. Він також вважав, що для пришвидшення промислового розвитку необхідно здійснювати широку інвестиційну діяльність. Така політика називалася політикою “накручування кон'юнктури” і була реалізована в той час в багатьох країнах [5, 268].

В такому стані справ основною проблемою стало визначення напрямків інвестування і відшукання на ці цілі необхідних коштів. Квятковський визнавав, що всі виступають за потребу розвитку, перш за все, військової промисловості. Так як з одного боку росло напруження між Польщею і Німеччиною, а з іншого – інвестиційна діяльність у цивільній промисловості могла спричинити конфлікт з інтересами вже існуючих приватних підприємств, розбудова військової промисловості сприяла розвитку всієї промисловості без поглиблення конкуренції на ринку, а одночасно могла допомогти в модернізації застарілої технічно польської армії.

Щоб заохотити до інвестування польські приватні сфери, була впроваджена система інвестиційних пільг для осіб і приватних фірм, які здійснюють інвестиції на окреслених урядом теренах краю. Ці пільги полягали в зниженні податків, першочерговості кредитування, виділення державних замовлень на частину продукції, а також звільнення від деяких платежів. Однак відгук був незвичайно слабкий. Приватні капіталісти побоювалися нових інвестицій, а вітчизняні вільні капітали дуже часто зберігали за кордоном. Побоювання ці були пов'язані з погіршенням міжнародної ситуації, а також з ростом тоталітарних тенденцій в урядових колах. Остання причина була особливо небезпечною для приватного капіталу, як загроза його економічній свободі. Через те, що приватний капітал не підтримував ідей інвестиційної діяльності, уряд вирішив сам здійснювати її. Це означало, що держава сама стає інвестором і сама знаходить кошти на фінансування будівництва і створення нових промислових закладів. У такому стані політика “накручування кон'юнктури” призводила до розвитку тенденцій етатизму. Держава ставала власником все нових підприємств, а тим самим росло її значення як виробника і роботодавця. В 1936–1939 рр. іноземні капіталовкладники утримувалися від інвестування в Польщі, побоюючись вибуху німецько-польської війни. Крім цього, держава була змушена викупляти у іноземних власників деякі великі заклади, коли це загрожувало їм банкрутством. Таким способом викуплено в Німеччині найбільші гірничо-металургійні підприємства у Верхній Сілезії, а в французів – лляні і бавовняні фабрики в Жирардові. Це також впливало на розширення етатизму.

В останньому періоді Другої Речі Посполитої в руках держави знаходилося 100% видобування калійних солей (поташу), автомобільної промисловості, літакобудування, виробництва спирту і тютюну, 95% виробництва напівфабрикатів для барвників, 84% видобування солі і теле-технічної промисловості, 70% металургійних заводів, 53% виробництва верстатів і т.ін. Крім цього, державними були 93% залізничних колій, 100% авіакомунікацій, 96% мореплавства, 100% радіо, 73% телефонних компаній, 35%

банків і 48% страхових компаній [7, 136].

Зростання етатизму було критично оцінене багатьма економістами, але вони не могли заперечити, що разом з розбудовою державного сектора настало пожвавлення у всій економіці країни. У польській промисловості “накручування кон’юнктури” привело не тільки до росту виробництва, але й дозволило уникнути входження в нову промислову кризу 1938 р., яка торкнулася багатьох країн світу. Однак, в сільському господарстві знову настало зниження цін на продукти і це означало входження сільського господарства в нову фазу кризи.

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію всередині країни і не менш складне міжнародне становище Польщі, за двадцятиліття було розв’язано ряд важливих завдань: виведено країну з економічного хаосу і повоєнної розрухи, відновлено промисловість і сільське господарство, стабілізовано фінансову систему, віднайдено нові зовнішні ринки, значно поліпшено ситуацію на ринку праці. Відзначаючи наявність позитивних тенденцій у соціально-економічному розвитку Польської держави у міжвоєнні роки, слід зауважити, що загальний баланс промислового розвитку країни не можна однозначно вважати позитивним. Нетривалі періоди економічного піднесення чергувалися зі спадами, продовжували існувати значні диспропорції в сільському господарстві, матеріальному становищі населення, в багатьох галузях промисловості продовжувався застій. Політична і економічна слабкість Польщі, разом з несприятливою міжнародною ситуацією, негативно позначилися на подальшій долі державності у вересні 1939 р.

Джерела:

1. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
2. *Яровий В.І.* Історія західних і південних слов’ян у ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
3. *Баран З.А.* Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. – Львів: ЛДУ, 1995. – 54 с.
4. *Алексієвець Л.* Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
5. *Richard M. Watt.* Gorzka chwala. Polska i jej los (1918–1939). – Warszawa: A.M.F. Plus Grup Sp. z o.o., 2005. – 448 s.
6. *Алексієвець Л.* Особливості соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період (1918–1939) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – №13. – 2001. – С.184-196.

7. *Kaliński J., Landau Z.* Gospodarka Polski w XX wieku. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne. – Warszawa, 2003. – 409 s.

8. *Kwiatkowski E.* W walce z teraźniejszością o lepszą przyszłość gospodarczą. Przemówienie wygłoszone na Plenum Sejmu 6 grudnia 1935 r. – Warszawa, 1935. – S.17-20.

9. *Алексієвцев Л.* Роль соціально-економічних факторів у становленні й розвитку польської національної державності 1918–1926 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – №1 – 2006. – С.191-202.

10. *Roszkowski W.* Rolnictwo I leśnictwo // *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej* / Pod red. K.Kozłowskiego. – Warszawa, 1989. – 457 s.

Резюме

В статті на основі використання нових джерел проаналізовані етапи соціально-економічного розвитку Польщі в міжвоєнний період (1918–1939 рр.).

Ключові слова: Польща, соціально-економічне розвиток, міжвоєнний період, Перша світова війна.

Одержано 10 жовтня 2007 р.

УДК 94(437):323

О.М.Кравчук

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ІДЕЯ Т.Г.МАСАРИКА

В статті досліджено еволюцію чехословацької ідеї Т.Г.Масарика у 1880–1930-х рр., а також зроблена оцінка її значення в історії чехів та словаків.

Ключові слова: Чехословаччина, Т.Г.Масарик, держава, нація, чехи, словаки.

Національне питання було однією з найбільш складних внутрішніх проблем держав Центрально-Східної Європи новітнього часу. Особливо виразно це проявилось у Чехословаччині міжвоєнного періоду. З одного боку, ЧСР була найбільш демократичною державою регіону, а з іншого – найбільш національно неоднорідною, де мешкали дві нації – чехи і словаки – й національні меншини. Ідею створення держави чехів і словаків сформулював Т.Г.Масарик. На основі концепції природного права, що проявилось у використанні поняття “чехословацька” нація, він прагнув створити міцну єдину державу чехів і словаків. Однак, реалії виявилися інши-

ми. Однією з причин внутрішньої нестабільності чехословацької державності (1918–1939 і 1945–1992 рр.) була невирішеність чесько-словацьких суперечностей. Чехословацьку ідею Т.Г.Масарика досліджувала значна кількість істориків. Варто відзначити таких з них, як А.Бартлова, М.Беднарж, В.Бокош, С.Віднянський, І.Вовканич А.Гаянова, Л.Голотік, М.С.Дюріца, М.Йогн, З.Карнік, Р.Квачик, Д.Ковач, В.Кулішек, П.Мосні, Я.Опат, М.Пікнік, Ю.Поп, Я.Ріхлік, М.Шестак та інші. Але науковці не дали однозначної відповіді на питання, у якій мірі чехословацькі суперечності у “першій республіці” були обумовлені національно-політичною програмою Т.Г.Масарика. Враховуючи вищезазначене, мета статті – розкрити еволюцію чехословацької ідеї Т.Г.Масарика у 1880–1930-х рр., показати її значення в історії чехів і словаків.

Чеське і словацьке національні питання були важливою частиною суспільно-політичної діяльності Т.Масарика, яка розпочалася у Чехії 1882 р., коли він почав працювати у Празькому університеті. Він почав цікавитися програмою єдності чехів і словаків. Під час зустрічей зі своїми університетськими колегами він завжди відстоював думку, що чехам “варто в політичному відношенні об’єднатися із словаками”¹. В основі цієї ідеї було традиційне чеське розуміння словацького питання в дусі концепції “чехослованізму”. За цією концепцією, чехи і словаки вважалися відгалуженнями західнослов’янського племені. Цей підхід був представлений й у праці Т.Г.Масарика “Карел Гавлічек-Боровський” (1905 р.). Разом з тим, вчений визнавав словацьку літературну мову, не заперечував право словаків висловлюватись про словацьку націю². Загалом, пріоритетом чехословацької ідеї Т.Г.Масарика до 1914 р. був культурно-освітній аспект, що ставив завдання тісної співпраці чехів і словаків. У праці “Чеське питання” (1895 р.) Т.Г.Масарик відзначив, що слов’янська ідея в Чехії виявляється “у чехословацькій взаємності”³. Під взаємністю він розумів “загальне сприйняття, взаємний обмін і спільне використання...”. Т.Г.Масарик наголосив і на словах К.Коллара, що без об’єднання з іншими слов’янами “нічого не буде” ні з словаків, ні з чехів, а тому “для нас словацьке питання має найбільшу важливість. На часі не тільки словацькою співати – і це вже забувається – але по-словацьки відчувати і мислити”⁴.

Суттєва зміна політичної концепції Т.Г.Масарика відбулася в період Першої світової війни, коли він сформулював конкретний зміст чехословацької ідеї. Він розширив чеську політичну програму, включив до неї словацьке питання і поставив мету створення незалежної чехословацької держави. У жовтні 1914 р. у розмові з Р.Сетоном-Уотсоном, а в більш розгорнутому вигляді – у меморандумі “Незалежна Богемія”, направленого урядом держав Антанті в травні 1915 р., Т.Г.Масарик відзначив, що після

поразки Німеччини може бути створене демократичне і конституційне Чеське королівство, яке включатиме етнічно словацькі райони Угорщини⁵. Вимогу приєднання Словаччини до Чехії Т.Г.Масарик аргументував природним правом⁶. Він стверджував, що “словаки є чехами, однак використовують своє наріччя як літературну мову”⁷. Цього вимагала сама теза про те, що багатонаціональні держави не виправдали себе і тому необхідно створити держави національні. Інакше було б неможливо переконати держави Антанти в доцільності виникнення держави чехів і словаків.

Таким чином, чехословацька ідея Т.Г.Масарика в 1914–1918 рр. була концепцією, що виражала природне право чехів і словаків на самовизначення. Національний принцип її основи засвідчувало використання терміну “чехословаки”, “чехословацька нація”. Водночас, термін “нація” Т.Масарик розглядав, перш за все, у державотворчому розумінні⁸.

Успіх “закордонної акції” Т.Г.Масарика у значній мірі залежав від підтримки словацьких емігрантів у США. З метою здобути їх підтримку Т.Г.Масарик дав згоду на укладення емігрантськими організаціями (Чеським національним об’єднанням і Словацькою лігою) 22 жовтня 1915 р. Клівлендської угоди. Вона передбачала “об’єднання чеської і словацької нації в федеративному союзі держав з повною національною автономією Словаччини”, тобто створення федеративної Чехо-Словацької держави⁹. Фактично, угода визнавала існування окремої словацької нації.

Політичне об’єднання чехів і словаків Т.Г.Масарик обґрунтовував взаємовигідністю, потребою кількісного посилення слов’янської більшості відносно меншин, як він відзначив у часопису “Чехословацька самостійність” 10 грудня 1916 р.¹⁰. При цьому Т.Г.Масарик і далі продовжував акцентувати увагу на тому, що політичний союз чехів і словаків має етнічну основу. У своїй московській промові 15 серпня 1917 р. Т.Г.Масарик відзначив: “програма чехословацького об’єднання сьогодні є нашою загальнонаціональною програмою. Мовного питання для нас не існує. Це означає, що в Словаччині ... буде словацька мова, як словаки самі будуть вимагати, в школі і в адміністрації. ... Політично і адміністративно йдеться про те, що творимо одне ціле”. Т.Г.Масарик підкреслював: “...я сам настільки слов’янофіл, що припускаю, разом з Гавлічком, що в Словаччині є найбільш чиста частина нашої чехословацької нації. У Чехії, можливо, є більше голова, але здоровий організм має мати і голову, і серце, і тому вважаю, що між нами не може бути жодних суперечок”¹¹.

Після Клівлендської угоди словацькі емігранти в США бажали закріпити певні права словаків у їх проєктованій спільній з чехами державі. У зв’язку з цим, 31 травня 1918 р. було підписано Пітсбурзьку угоду¹², підготовлену Т.Г.Масариком у результаті переговорів Чеського національного

об'єднання, Союзу чеських католиків з Словацькою лігою в США¹³. Угода схвалювала політичну програму, спрямовану на об'єднання чехів і словаків у самостійну демократичну державу з власною адміністрацією Словаччини, сеймом, судами. Передбачалось, що словацька мова буде державною, адміністративною мовою¹⁴. Але в Пітсбурзькій угоді був пункт про те, що легальні представники словаків будуть самі вирішувати подробиці словацької політичної проблеми¹⁵. Спираючись на аналогії англосаксонської політичної практики, Т.Г.Масарик вважав, що найкращою назвою для майбутньої держави чехів і словаків була б “Велика Моравія” (на зразок Великої Британії). Він відзначав, що “на це деякі американські словаки підняли крик і я не хотів розмірковувати про слова”¹⁶.

Однак, концепція майбутньої держави ніколи не була детально розроблена. Пріоритетом у діяльності Т.Г.Масарика було здобуття державної самостійності. Він не запропонував чіткої програми впорядкування відносин між чехами і словаками у майбутній державі. Використання терміну “чехословацька нація” пояснюється бажанням Т.Г.Масарика бачити чехів і словаків в майбутній державі з статусом єдиної нації. “Націю” Т.Г.Масарик розумів за англосаксонським зразком, як політично єдине суспільство. Очікував, що ця політична нація буде мати дві урядові мови, дві літератури, дві культурні традиції, але спільні політичні інституції. Він це розумів як об'єднання зусиль, яке б підтвердило чехам і словакам спільну позицію більшості в державі. Ідея чесько-словацького політичного суспільства Т.Г.Масарика виходила також з потреб оборони. Дві пригнічені і тісно споріднені національні спільноти мали об'єднатися для того, щоб отримати кращі перспективи ліквідації наслідків мадяризації і германізації та їх можливої загрози¹⁷.

Утворення Чехословацької республіки 1918 р. стало реалізацією політичної ідеї Т.Масарика, який і став її першим президентом (1918–1935 рр.). Але, завдяки політичному досвіду, суттєвим економічним позиціям, кількісному складу та іншим чинникам, представники чеської нації зайняли провідні позиції в державі. Словаки офіційно вважалися частиною державотворчої “чехословацької нації”, але опинилися в ролі “молодшого” брата. У ЧСР не здійснювалося офіційних спроб “чехізації” словаків. Зокрема, у їх краї не було засновано жодної чеської школи. Однак, вищезазначені чинники, а також неточне формулювання концепції “чехословацької нації”, що уможливило її етнічне розуміння, викликало незадоволення словацьких політиків. Словацькі політики поділилися на прихильників концепції “чехословацької нації” зі збереженням унітарного державного устрою (за умов певної децентралізації управління) та прибічників самобутності словацької нації, що в державно-правовій сфері мало бути закріплено наданням Сло-

ваччині політичної автономії. Відсутність державно-правових форм регулювання чесько-словацьких відносин зводило словацьких політиків на загальнодержавному рівні в підпорядковане стосовно чехів становище. Без них словаки не могли прийняти жодного рішення. Політична нерівноправність була наслідком прямого застосування демократичного принципу, викликаного чисельним диспаратом чехів і словаків у державі. З метою закріплення власних позицій, принаймні у Словаччині, частина місцевих політиків – клерикалів – розгорнула автономістський рух. Вони посилалися на Пітсбурзьку угоду 1918 р., не дивлячись на те, що її принципи в період прийняття конституції самі ж словацькі клерикали відмовилися підтримати з огляду на невідготовленість словацької нації до автономного статусу. На чолі автономістів стала Словацька народна партія А.Глінки. Питання Словаччини з адміністративного, економічного і культурного напрямків діяльності уряду ЧСР перетворилося на політичну проблему.

Т.Г.Масарик не підтримував словацьких автономістів. Але його публічні виступи в словацькому питанні були суперечливими: містили тезу про спільну національну родину, а іноді згадували і словацьку націю. Зокрема, в інтерв'ю газети "Le Petit Parisien", опублікованому 14 вересня 1921 р., Т.Г.Масарик заявив: "Немає словацької нації... це винахід уторської пропаганди. Чехи і словаки є братами. Говорять двома мовами, між ними менша відмінність, ніж між північною і південною німецькою мовою. Розуміють один одного досконало. Поділяє їх тільки ступінь культурний, чехи розвиненіші, ніж словаки... Засновуємо у Словаччині школи. Необхідно зачекати їх наслідків; в одній генерації вже не буде відмінностей між обома відгалуженнями нашої національної родини"¹⁸. Але під час відвідання Словаччини 21 вересня і 1921 р. Т.Г.Масарик в одному із виступів відзначив: "Є сьогодні великим завданням самих словаків, щоб у відмінностях партійних принципів знайти спільний ґрунт до праці на піднесення своєї нації. ...Рівноцінність словацької і чеської половини висловлена не тільки ім'ям цієї держави, але й демократичною конституцією і програмою державної політики, що гарантує збереження словацької своєрідності, мови і культури"¹⁹. Не підтримуючи ідеї політичної автономії Словаччини, Т.Г.Масарик виступив з концепцією адміністративної автономії (розширеного самоврядування) краю на основі жупного устрою²⁰. Остання концепція була реалізована у січні 1923 р. лише частково, адже не було утворено Словацького жупного союзу (єдиної адміністративної одиниці). Зрештою, внаслідок постійної політичної дискусії з словацькими політиками, лідерами національних меншин, відбулася зміна поглядів президента в питанні національно-державного устрою країни. Так, у виступі, присвяченому 10-ій річниці утворення ЧСР, 28 жовтня 1928 р. Т.Г.Масарик визнав теоретич-

не право національних спільнот держави на територіальну автономію. У розмові з своїм секретарем А.Гашпаріковою-Гораковою 28 квітня 1930 р. Т.Г.Масарик визнав: “Я назву чехословацький використовую у політичному розумінні”²¹, але словацьке питання він і далі не вважав політичним. Це засвідчив його виступ у Братиславі 12 жовтня 1930 р., де він сказав, що “Проблема словацька є в значній мірі економічною, соціальною і культурною” і побажав, щоб “відмінності між Словаччиною і історичними землями були якнайскоріше врівноважені”²². У газеті “Lidové noviny” 25 грудня 1934 р. він писав, що “чехословацька нація не буде продуктом жодної денационалізації чи пасивної амалгамізації, однак наслідком природного популяційного і культурного росту” словаків, а “обмежений автономізм” тільки був би перепоною між Словаччиною і Чехією²³. Однак словацькі політики виходили з етнічної концепції нації, їх пріоритетом було збереження її самобутності. Вони вважали автономію засобом у цьому. Це призвело до напруженості у відносинах між лідерами чехів і словаків у період унітарної “першої республіки” (1918–1938 рр.), асиметричної федерації “другої республіки” (1938–1939 рр.), унітарної “народно-демократичної” (1945–1948 рр.) і соціалістичної ЧСР (1948–1968 рр.), “деформованої федерації” періоду “нормалізації” (1969–1989 рр.), демократичної федерації 1990–1992 рр. Чесько-словацькі суперечності були подолані лише з утворенням двох незалежних держав – Чехії та Словаччини – у 1993 р.

Позитивна роль чехословацької ідеї є незаперечною на етапі виникнення ЧСР. Союз зі словаками зміцнював позиції чехів відносно багаточисельної німецької меншини, а словаків – відносно уторців, укріплював міжнародні позиції новоствореної держави. Словакам чесько-словацька концепція звільнення була найоптимальнішою, але вони вважали її тільки тактичним засобом звільнення від уторського панування. Дійсно, за її допомогою словаки звільнились від національного гніту і отримали можливість національного і культурного розвитку. З утворенням ЧСР виникли і кордони Словаччини. До 1918 р. Словаччина існувала як невизначене культурно-політичне поняття, про яке ніхто у світі нічого не знав. Кордони міжвоєнної Словаччини, з невеликими змінами, відповідають сучасним кордонам Словацької республіки. Словаки отримали в ЧСР широкі політичні права, у Словаччині сформувалися основи громадянського суспільства²⁴.

Однак чехословацька ідея не виправдала випробування часом, оскільки вона остаточно не вирішувала словацького питання. Негативним моментом у державному співжитті з чехами словацькі історики називають 600 тисяч чехізованих словаків і 400 тисяч словаків-емігрантів. Вагомим позитивом розвитку словаків у спільній державі з чехами стало те, що демократизм ЧСР об’єктивно уможливив словакам відстоювати власну національну ідентич-

ність. Словаки змогли досягнути небувалоого розмаху і завершити процес формування повноцінної соціальної структури нації²⁵. На основі цього стало можливим створення самостійної Словацької Республіки 1993 р.

Звичайно, у зазначеній статті не висвітлено всіх аспектів теми. Поглибленого дослідження потребує еволюція чехословацької ідеї Т.Г.Масарика у 1880–1930-х рр. в контексті еволюції його розуміння поняття “нація”. Також необхідно порівняти погляди першого президента ЧСР з поглядами на чехословацьку ідею провідних словацьких і чеських політиків.

Примітки:

1. *Čanek K.* Бесіди з Т.Г.Масариком. – Львів: Каменяр, 2001. – С.97-98.
2. *Skalling H.G.* Masaryk a Slováci // Masaryk a myšlenka evropské jednoty. – Praha, 1992. – S.141-142.
3. *Masaryk T.G.* Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození. – Praha, 1895. – S.20.
4. Там же. – S.62.
5. *Galandauer J.* Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy. – Praha, 1988. – S.251, 274.
6. *Kvaček R.* Ke vzniku Československa // Český časopis historicky. – 1998. – Číslo 4. – S.723.
7. *Galandauer J.* Vznik Československe republiky 1918... – S.266.
8. *Мацафук Т.Г.* Россия и Европа. – СПб., 2000. – С.267.
9. *Peknik M.* T.G.Masaryk a niektoré aspekty slovensko-českých vzt'ahov za prvej svetovej vojny // První světová válka, moderní demokracie a T.G.Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G.Masaryka ve dnech 22.-24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha, 1995. – S.231.
10. *Masaryk T.G.* V boji za samostatnost. Uspořádal Prokop Macha. Státní nakladatelství v Praze, 1927. – S.43-45.
11. Masarykovy projevy a řeči za války. II. – Praha, 1920. – S.44-45.
12. *Kovtun I.* Masarykův triumf. Příběh konce velké války. Praha, 1991. – S.146.
13. *Peknik M.* T.G.Masaryk a niektoré aspekty slovensko-českých vzt'ahov za prvej svetovej vojny... – S.234.
14. *Galandauer J.* Vznik Československe republiky 1918... – S.299.
15. *Мацафук Т.Г.* Світова революція за війни й у війні 1914–1918. Спомини. – Львів, 1930. – С.217.
16. *Gašpariková-Horáková A.* U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T.G.Masaryka. – Bratislava, 1995. – S.20.
17. *Kovtun I.* Masarykův triumf... – S.410-411.
18. *Masaryk T.G.* Cesta demokracie I. – Praha, 1934. – S.78-79.

19. Там же. – S.121.
20. *Kramer J.* Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929. – Bratislava, 1962. – S.143-144.
21. *Gašparíková-Horáková A.* U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T.G.Masaryka. – Bratislava, 1995. – S.62.
22. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV. – Praha, 1997. – S.186.
23. Там же. – S.436.
24. *Kovač D.* Česko-slovenská statnosť v kontexte slovenských dějin. Otazka kontinuity a diskontinuity. Československo 1918–1938. Osudi demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999; – sv. – 1. – S.28-29.
25. *Krajčovič M.* Medzinárodnopolitické koncepcie riešenia slovenskej otázky 1914–1922 // Historické štúdie. 39. – Bratislava, 1998. – S.30, 57, 58.

Резюме

В статтє исследована еволюция чехословацкой идеи Т.Г.Масарика в 1880–1930-х гг., а также сделана оценка её значения в истории чехов и словаков.

Ключевые слова: Чехословакия, Т.Г.Масарик, государство, нация, чехи, словаки.

Одержано 26 вересня 2007 р.

УДК 94(497.4):329“1939-1945”

І.І.Боровець

ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЇ ГЛІНКОВОЇ СЛОВАЦЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1939–1945 рр.

У статті здійснено спробу проаналізувати головні ідейні засади Глінкової словацької народної партії, простежити їх практичне втілення у внутрішній політиці словацької влади, визначити вплив ідеології партії на становлення політичного режиму Словацької держави.

Ключові слова: людацька партія, націоналізм, партійно-державний контроль, авторитарний режим, тоталітаризм.

Проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини поклало початок розбудові першої держави в історії словацької нації. Але це сталося на фоні німецької агресії в Центрально-Східній Європі, а тому демократична міжнародна спільнота сприйняла утворення нової держави як части-

ну гітлерівського плану по розчленуванню Чехо-Словащини, що відбулося в наступні дні. Надалі країна характеризувалася як підвладна Німеччині територія. Словацька держава дійсно опинилася в залежності від рейху в зовнішньополітичній та військовій сферах¹, проте зберігала відносно самостійність у внутрішній політиці.

Суспільно-політичне життя Словащини було нерозривно пов'язане з Глінковою словацькою народною (людовою)* партією (ГСНП). Вказана політична сила фактично перетворилась у державну партію. Конституція закріпила за нею особливий нормативно-правовий статус. Визначалося, що саме через ГСНП словацький народ бере участь у політичному житті та управлінні країною². Бачення місця та ролі ГСНП у суспільстві яскраво демонструє вираз президента Словацької держави Й.Тісо: “Держава та її органи будуть реалізувати закони, партія буде уважно стежити за їх діяльністю або ж коригувати”³. Інший людацький політик Й.Кіршбаум наголошував, що державотворчі процеси мають здійснюватися в дусі ідеології та програми партії⁴.

Зважаючи на це, актуальним і необхідним постає завдання з'ясувати ідеологічну платформу людацької партії та масштаби її реалізації в процесі розбудови новоствореної держави.

Окреслена проблема не знайшла висвітлення у спеціальних працях вітчизняних істориків. Певною компенсацією є робота І.Шніцера, в якому автор докладно аналізує програму і практичну діяльність ГСНП за умов плюралістичної політичної системи Чехословащини у 1918–38 рр.⁵. Щодо періоду 1939–45 рр. в історії партії, то про неї зустрічаємо епізодичні згадки в загальних навчально-наукових посібниках в ході схематичної характеристики внутрішньополітичного розвитку Словащини⁶. Схожа ситуація спостерігається в сучасній російській історіографії⁷.

Дане питання залишається предметом дискусій в новітніх словацьких історичних дослідженнях. Такі науковці як М.Дюріца, Р.Летс, П.Мулік, Й.Дармо вважають, що політика людацької партії була спрямована на максимальну підтримку державотворчих потуг, а тому заслуговує на позитивну оцінку⁸. Їм опонують історики І.Каменец, Й.Корчек, А.Губенак, О.Подолец, що наголошують на тоталітарних амбіціях ГСНП поставити партію над суспільством, а тому їхнє ставлення до її діяльності однозначно негативне⁹.

Розпочинаючи аналіз політичного курсу людацької партії, одразу ж слід зазначити на тому, що лідери ГСНП були переконаними против-

* Від словацького ľud – народ. В статті також вживаються похідні від цього слова означення “людак”, “людацький”.

никами демократії і не приховували цього. Один з авторів конституції К.Медерли заявляв: “Знецінилися ідеали демократії. Десять років тому зверталися до них як єдино правильних і рятівних. Сьогодні прокладає шлях авторитарний принцип...”¹⁰. Варто також процитувати слова головного людацького ідеолога Ш.Полаковича: “Зрікаємося різних пустих гасел про так звані демократичні свободи, свою свободу демонструємо вірністю закону та дисципліни”¹¹.

Стрижневою ідеєю політичної доктрини ГСНП був націоналізм. Тези про самобутність словацької нації, її природне право на життя, вільний розвиток й самостійність стали обов’язковими елементами тогочасних промов, публікацій, радіозвернень. Добробут словаків прямо пов’язувався з їх єдністю при відстоюванні національних інтересів, а тому ГСНП апелювала до всіх верств, заявляючи, що лише загальним вирішенням словацького питання можуть бути розв’язані проблеми окремих станів¹². Головними перепонами на шляху до згуртування словацької нації бачився поділ суспільства на партії, спілки, групи інтересів, класи, що пояснює негативне ставлення людаків як до лібералізму, так і до комунізму.

З позицій націоналізму трактувалися події 14 березня 1939 р.: риторичне запитання одного з людацьких лідерів Дюрчанського звучить так: “Чи може, зрештою, бути щось більш природне, більш очевидне того, що нація зробить кроки до створення своєї власної держави”¹³. Проголошення незалежності Словаччини офіційною пропагандою подавалося як історична перемога словацького народу, успішне завершення веденої партією боротьби, що було й ідейним обґрунтуванням одноосібної політичної влади ГСНП.

Тісо в своїх теоретичних міркуваннях переконував, що словацький націоналізм є мирний, враховує інтереси та не обмежує права інших націй¹⁴. Його ж пізніша заява перед Національним судом звучить вже дещо інакше: “Наш націоналізм розвинувся з турботи про власний народ. Не мали ми ні сил, ні можливості, ні обов’язку турбуватися про інші народи”¹⁵. Така зміна акцентів пояснюється прагненням виправдати політику людаків, яка була досить неоднозначна у ставленні до різних національностей, що проживали на території Словаччини.

Найбільш привілейоване становище в Словацькій республіці мало німецьке населення чисельністю в майже 130 тис. осіб¹⁶. Виразником його політичних інтересів стала Німецька партія, а її лідер Кармазин зайняв посаду державного секретаря у справах німецької меншини. У практичній діяльності партія показувала себе своєрідним авангардом великої німецької нації в словацькому етнічному середовищі. Звідси активна участь у суспільному житті країни та великий вплив на прийняття політичних рішень¹⁷. Словацьких діячів не вельми влаштував такий стан справ, проте,

знаходячись у залежності від райху, вони були змушені примиритися з особливим статусом словацьких німців.

Свою політичну організацію мала й угорська меншина. Угорська партія на чолі з депутатом сейму Я.Естергазі стала третьою і останньою партією, офіційно зареєстрованою в Словацькій державі. Можна констатувати, що ставлення словацької влади до угорського населення було швидше негативним. Це було викликане передусім підозрами в його антидержавних намірах. У багатьох тогочасних донесеннях вказується на те, що угорська меншина несе небезпеку національним інтересам та територіальній цілісності Словаччини. Зокрема в повідомленні з Нижнього Медзева наголошується, що місцеві угорські власники підприємств працевлаштовують лише тих робітників, які підписали меморандум про приєднання населеного пункту до Угорщини¹⁸.

Додатковим фактором напруження було конституційне положення про статус національних меншин у Словаччині. Визначалося, що вони мають такий же обсяг прав на вільний розвиток, як і словацька меншина в їх “материнських” державах¹⁹. На нашу думку, дана стаття основного закону була адресована саме угорській владі для захисту словаків південних територій, які за Віденським арбітражем 1938 р. відійшли до Угорщини. Одночасно вона робила угорське населення Словаччини заручником національної політики Будапешту, яка не відзначалася лояльністю до словацької меншини.

Русинсько-українська меншина, хоч і була представлена в сеймі, проте не мала серйозної політичної ваги. Першопричиною цього було її важке соціальне та матеріальне становище, далі – пріоритет культурно-освітніх заходів над політичними кроками, зрештою, ідейні розбіжності в русинсько-українському середовищі. Шарисько-Земплинський жупан Гашік виділяв у ньому щонайменше три течії: власне українську (на основі спілки “Просвіта”), русинську (греко-католицьке об’єднання “Духнович” на чолі з єпископом Гойдичем), проугорську (мадярофіли під керівництвом єпископа Стойки)²⁰.

Політика словацької влади щодо русинів-українців не набула жорстко репресивного характеру, але вони мали достатньо підстав для невдоволення своїм статусом у державі. Показовим в цьому плані є меморандум керівника Руської національної ради Т.Ройковича, який, на жаль, не мав позитивних наслідків. З метою усунення причин загального неспокою русинсько-українського населення автор пропонував свою програму змін. У політичній сфері передбачалося створення державного секретаріату за німецьким взірцем, призначення русинів на державні та громадські посади, дозвіл на оформлення політичної партії та видання газети, справед-

ливий перепис населення²¹. Остання вимога стосувалася ревізії офіційної статистики національного складу жителів Східної Словаччини, яка іпучно зменшила частку русинів-українців на користь словаків. Загалом, можна погодитися з думкою словацького дослідника М.Гайдоша, що метою політики людацької влади відносно русинсько-української меншини була її якнайшвидша систематична асиміляція зі словацьким населенням, для чого використовувалися різні методи, включаючи адміністративний, економічний та соціальний тиск²².

Залишилася актуальною традиційна чехофобія людацької партії. Продовжувався курс на максимальне зменшення кількості чеських працівників у різних сферах зайнятості (передусім на державних посадах). Лише у випадках, коли чеські спеціалісти виявлялися незамінними, їм було тимчасово дозволено виконувати свої функції. Кінцева ж мета влади полягала у позбавленні словацького громадянства та виселенні зі Словаччини всіх чехів²³. У підсумку примусової чи добровільної еміграції за 1939–1945 рр. частка чеської національності в населенні країни зменшилась більш ніж вдвоє. На території Словацької республіки залишилося приблизно 30 тис. чехів, які нерідко ставали об'єктом політичного тиску, демагогії, зневаги з боку властей²⁴.

Відвертої дискримінації в часи Словацької держави зазнало єврейське населення республіки. Історично так склалося, що представники єврейської меншості набули непропорційно великого впливу в господарстві (передусім в торгівлі), соціальній та культурній сферах життя суспільства відносно словацької більшості. Відтак, виправлення цього становища стало ідейним обґрунтуванням антисемітських заходів влади. Ще в січні 1939 р. Тісо заспокоював іноземних журналістів, що єврейське питання буде вирішене не за прикладом Німеччини, а відбудеться лише обмеження позицій єврейства в суспільному житті відповідно до його частки в населенні Словаччини²⁵. При такому підході межею ставала цифра у 4%. Влада прийняла низку законів, постанов та розпоряджень, які містили різноманітні заборони і обмеження для єврейського населення в політичній, соціальній, економічній сферах. Нормативно-правовим узагальненням цих заходів став прийнятий 9 вересня 1941 р. звід законів (“єврейський кодекс”), що був складений на основі шюрнберзького расового законодавства²⁶. Логічним завершенням антисемітського курсу були депортації з території Словаччини в березні-жовтні 1942 р. майже 58 тис. євреїв, які практично всі загинули в німецьких таборих смерті²⁷.

Партійно-державне керівництво прагнуло “привчити до порядку” словацьких циганів. Причини цього теж були традиційні. В одній із скарг на циганську громаду знаходимо таку їх характеристику: “...Не хочуть працю-

вати, діти і жінки жебрають або крадуть. Вони вошиві, брудні, неморальні”²⁸. Уряд протягом 1939–41 рр. видав декілька розпоряджень про навернення кочових циган до осілого способу життя та про контроль над ними з боку поліції і місцевих органів влади²⁹. З 1942 р. звичайною практикою стала їх примусова концентрація в трудових таборах (наприклад Дубніцанад-Вагом). Щоправда центральні органи визначали, що це стосувалося лише тих циган, які навмисне ухилялися від праці або вирізнялися антисоціальною поведінкою³⁰.

Отже, людацький націоналізм не можна назвати “мирним”. Забезпечення словацьких інтересів часто входило у суперечність з правами інших народів і влада, не вагаючись, вирішувала її на користь титульної нації.

Наступною складовою ідеології партії став католицизм. Релігійний компонент здавна був важливим у політиці ГСНП. Засновник та “ідейний батько” партії А.Глінка був священником Ружомберкської парафії, а його наступник Тісо і після обрання на посаду президента продовжував виконувати обов’язки духовного наставника католицької громади в Бановцях-над-Бєбравою. Останньому належать такі слова: “Католицизм мусить стати частиною суспільного життя, мусить вести нашу політику”³¹. В його доктрині християнська і національна ідеї були органічно поєднані: “Християнська віра зробила можливим збереження словацької нації... словацький націоналізм є християнський духом”³². Тож не дивно, що планований державний устрій Словацької республіки ніс на собі відбиток папських енциклік *Reverum Novarum* (1890) та *Quadragesimo anno* (1931), що особливо яскраво виразилося у конституційному закріпленні станової організації суспільства. Усі громадяни країни об’єднувалися у 6 станів відповідно до роду заняття (сільське господарство, промисловість, торгівля і ремесла, фінанси, “вільні професії”, державна служба)³³. До кожного з них мали входити як працівники, так і роботодавці, від продуктивної взаємодії яких залежав загальний соціальний добробут. Не важко зрозуміти, що станова система виступала альтернативою марксистському класовому антагонізму, а сама Словацька держава мала продемонструвати світу спроможність та реальність принципово нового суспільного ладу – національного християнського соціалізму³⁴. З приводу цього Тісо в січні 1941 р. проголосив: “Нашу владу слід використати не для диктаторів, терористів та світових діячів, а заради життєвої потреби – соціальної реформи Ми, словаки, обрані для того, щоб задавати тон, маючи в руках старовічну програму”³⁵.

Важливо наголосити, що протягом 1939–45 рр. не набула реалізації ідея станової організації суспільства. Однією з причин була негативна реакція Німеччини, яка не бажала посилення в своїй сфері впливу католицизму³⁶. На зовнішні фактори посилався і Тісо, вказуючи, що “сучасна європейська

політична та економічна ситуація несприятлива для створення цілком нової системи”³⁷. Крім того, абстрактний поділ на стани існував лише в теорії, для вироблення механізму переходу до нього потрібні були конкретні програми, на створення яких словацька влада не мала ні часу, ні вільних ресурсів. Таким чином, конституційне положення не стало дійсною політичною практикою.

Ще однією характерною ознакою ідеології ГСНП був етатизм. Найвищою цінністю словацької нації проголошувалася державність. Один із сучасників писав, що “любов до своєї держави мусить стати для кожного словака почуттям, нерозривно пов’язаним з власним буттям”³⁸. Загальнодержавні інтереси потенційно ставилися вище особистих, тому влада вимагала від громадян терпіння та покори в ім’я державної ідеї. Мотивація була простою і доступною: “Хто не принесе жертви за свою Батьківщину, буде змушений жертвувати набагато більше за чужу владу, землю, країну”³⁹. Таке трактування ставило державу над суспільством, узаконювало її втручання в різні сфери життя громадян, виправдовувало партійно-державний контроль над ними.

Запроваджувався спеціальний облік та поліцейний нагляд за тими, хто несхвально ставився до нового режиму. 24 березня 1939 р. міністр внутрішніх справ був уповноважений ув’язнювати осіб, які своїми дійсними чи колишніми вчинками могли стати перепорою в розбудові Словацької держави⁴⁰. На основі цього проведено арешти відомих політичних діячів, які відзначалися своїми антилюдацькими поглядами. Дані заходи можна охарактеризувати як превентивні, адже не висувалися конкретні звинувачення, до того ж майже всіх ув’язнів було незабаром звільнено. З вересня 1939 р. поширеним явищем стало позбавлення словацького громадянства тих осіб, які з політичних мотивів емігрували за кордон⁴¹.

З метою компрометації своїх опонентів ГСНП організувала декілька пропагандистських акцій. Проти старої владної еліти було спрямоване урядове розпорядження щодо політичних спекулянтів. Згідно нього майно, придбане в часи Чехословацької республіки з використанням політичного впливу, підлягало конфіскації на користь держави⁴². Створювалася спеціальна комісія, що мала скласти списки осіб, на яких розповсюджувалася дія постанови. До них потрапили відомі чехословацькі діячі В.Шрбар, І.Дерер, М.Годжа та ін. Загалом, до грудня 1939 р. комісія представила уряду перелік в 409 осіб, кваліфікованих як політичних спекулянтів⁴³. Не менш гучною була агітаційна кампанія людацької влади проти комуністів. 22 березня в Брагіславі організували виставку, де були представлені матеріали про жахи більшовицького терору⁴⁴. Розраховуючи на великий громадський резонанс, головна урядова газета “Словак” писала: “Якщо й мож-

на дозволити існування на нашій території різних національних, релігійних і соціальних течій, то лише в тому випадку, якщо вони не мають нічого спільного з більшовизмом⁴⁵. Тому закономірною була особлива увага влади до підпільної діяльності словацької комуністичної партії. Для максимального обмеження її впливу на населення країни періодично проводилися обшуки, облави, арешти комуністичних діячів.

Посилення контролю за життям суспільства вимагало відповідного розширення системи наглядово-каральних органів. Вони стали однією з найважливіших ланок державного апарату, про що свідчить їх фінансове забезпечення. Уже в 1940 р. бюджет міністерства внутрішніх справ став найбільшим серед інших міністерств⁴⁶. Реформувалися старі та створювалися нові силові органи охорони правопорядку. Зокрема, з початку 1940 р. розпочала своє функціонування жандармерія⁴⁷. До її компетенції входило загальне забезпечення громадського спокою, і за своєю структурою та завданнями словацька жандармерія була наступницею чехословацьких четників. Новим відомством став Центр державної безпеки (ЦДБ)⁴⁸. Його робота мала на меті виявлення, стеження та своєчасну ліквідацію антидержавної діяльності. У цій справі йому надавали всебічну допомогу поліційні дільниці, окресні та жупні адміністративні органи⁴⁹. “Левову частку” діяльності ЦДБ складали політичні справи, тому звіти й донесення його агентів несли інформацію про випадки поширення ідей чехословакізму, більшовизму, мадярофільства, часто зустрічаються тези про негативне ставлення до словацької державності серед євреїв, циганів, русинів, в громадах протестантів-євангелістів, греко-католиків. На основі цих даних стає зрозумілим, наскільки широким був оперативний спектр функціонування ЦДБ, а також вони демонструють недовіру влади до тих чи інших груп словацького суспільства як дійсних чи потенційних ворогів режиму.

Найпоширенішим методом боротьби з політичними противниками стало “перевиховання працею”. В країні створювалася широка мережа трудових таборів, які підлягали різним відомствам. У таборах міністерства внутрішніх справ контингент працюючих складали переважно представники політичної опозиції. Найбільш відомий концтабір знаходився в містечку Лава. За період існування Словацької держави через нього пройшло 2700 політв’язнів⁵⁰. Загальна чисельність осіб, охоплених в 1938–45 рр. табірною системою (в тому числі євреї та цигани) сягала 10 тис. осіб⁵¹.

Тісний зв’язок з етатизмом мав ще один елемент людацької ідеології – патерналізм. В Словацькій республіці патерналістськими визначалися відносини між державою та її громадянами. Згідно з конституцією, держава брала на себе значні зобов’язання: опіка шлюбу, сім’ї, материнства; підтримка соціально незахищених верств населення. Надзвичайно про-

гресивним, на нашу думку, було положення про те, що власність має соціальну функцію і зобов'язує власника розпоряджатися ним в інтересах загального блага⁵². Натомість було висунуто й ряд специфічних вимог до громадян. Праця ставала не правом, а одним з головних обов'язків. Особи від 18 до 60 років потрапляли під пильну опіку державних органів, які мали контролювати їх зайнятість⁵³. На підставі охорони праці було заборонено організацію та проведення страйків, а положення про права та свободи громадян були доповнені формулюванням, що вони не повинні порушувати “громадський спокій” чи “християнську мораль” і можуть обмежуватися законом. Таким чином, чітко простежується характерна для авторитарних режимів риса – примат державного закону над громадянськими правами.

Перераховані особливості є, безперечно, доказами недемократичного характеру людацького режиму. Точна ж його ідентифікація залишається проблематичною. Значна частина сучасних словацьких дослідників одночасно використовують терміни “авторитарний” і “тоталітарний” при характеристиці політичного режиму в Словаччині 1939–1945 рр., але суттєва відмінність між даними поняттями вимагає чіткішої оцінки.

У зв'язку з цим, важливо з'ясувати позиції сучасників тих подій. Дюрчанський політичну стратегію визначав таким чином: “На внутрішньому фронті будують сильну й авторитарну державу”⁵⁴. Аналізуючи ситуацію в Словаччині, італійський консул в Братиславі Ло Фаро доповідав в Рим, що в основу політичного устрою країни закладені принципи авторитаризму⁵⁵. Французький дипломат М. де Пейлон в ході оцінки прийнятої конституції вказував на авторитарний характер Словацької республіки⁵⁶. Щоправда, в риторичі тодішніх державних діячів (Тісо, Тука, Мах) не бракувало й терміну “тоталітаризм”, який часто вживався в значенні синоніма “авторитаризму”, обов'язково з позитивним змістовим навантаженням. Тісо на суді пояснював, що оперував цим визначенням “в нашій старолюдацькій, національній сутності”⁵⁷. Людацькі інтелектуали навіть використовували словосполучення “християнський тоталітаризм”, протиставляючи його демократичному індивідуалізму⁵⁸.

Найбільшого рівня тотальності владі вдалося досягти в організації та принципах функціонування ГСНП, яка з самого початку свого існування була побудована на жорстких засадах єдиної ідейної лінії партії. Кіршбаум у вересні 1939 р. офіційно проголосив завдання побудови тоталітарної партії, а її відносини з державою мали будуватися за тим же принципом, що й в Німеччині⁵⁹. Розгалужений партійний апарат визначав роботу не лише центральних міністерств, а й місцевих адміністративних органів. Секретарі осередків ГСНП контролювали окресних керівників та нотарів й брали участь в обговоренні всіх поточних справ⁶⁰. Партійні функціонери

намагалися впливати на роботу державних органів безпеки⁶¹. 22 жовтня 1942 р. був прийнятий новий закон про ГСНП, згідно якого голова партії став офіційно іменуватися вождем, його накази стали обов'язковими для кожного державного чи партійного діяча. Створений центральний комітет ГСНП (президіум партії, сейму, члени уряду та ін.) не контролював вождя, а мав лише дорадчі функції⁶².

Проте, більш-менш успішна побудова тоталітарної партії не знайшла продовження в утвердженні тоталітарної держави. Двадцятирічний досвід демократичного способу життя в ЧСР з одного боку і менталітет словаків (консервативність, релігійність) – з іншого, стали на заваді тоталітарним тенденціям. Партійно-державний контроль над життям суспільства не став всезагальним. Певну незалежність зберегла армія, що залишилася аполітичною, а офіцери та працівники поліції – позапартійними⁶³. Органи юстиції вирізнялися ліберальним ставленням до противників режиму. Протягом 1939–1945 рр. не було виконано жодного смертного вироку за політичними звинуваченнями⁶⁴. Працівники органів безпеки (поліція, ЦДБ, жандармерія) не поспішали застосовувати на практиці репресивні положення закону. Звільнення політичних в'язнів мотивувалися поганим станом здоров'я, незадовільним соціальним становищем їх сімей⁶⁵. Зазвичай термін арешту не перевищував одного-двох місяців, після чого затриманий зобов'язувався не займатися політикою й не критикувати словацьку владу та звільнявся⁶⁶. За таких умов політична опозиція не лише продовжувала свою діяльність, але й набувала цінного конспіративного досвіду.

Спираючись на сучасні політологічні тлумачення основних ознак авторитарного режиму⁶⁷, можна стверджувати, що в суспільно-політичному житті Словацької держави переважали авторитарні риси. До того ж, шість років – надто короткий термін для повної трансформації політичного режиму від демократії до тоталітаризму. Хоча з'явилися окремі, притаманні йому риси (ідея монопартії, вождистський принцип), але вони не встигли закріпитися в політичній системі і загалом мали поверховий вплив на словацьке суспільство. Найдоцільнішим, на нашу думку, буде визначення типу політичного режиму в Словаччині 1939–1945 рр. як авторитарного, що прямував до тоталітарного. У будь-якому випадку, не можна його ставити в один термінологічний ряд з класичними зразками комуністичного (СРСР) та нацистського (Німеччина) тоталітаризму.

Отже, визначальна роль ГСНП в партійній системі Словацької держави зумовила перетворення людацької ідеології на теоретичну основу розбудови авторитарного політичного режиму, що мав претензії на тотальний контроль над суспільством.

Примітки:

1. Zmluva o ochrannom pomere medzi nemeckou říšou a tzv. Slovenským štatom [preklad] // Daxner I. Eudactvo pred narodnym sudom, 1945–47. – Br., 1961. – S.229-230.

2. *Lisa Guarda Nardini*. The political programme of president Tiso // Slovak politics. Essays on Slovak history in honour of Jozef M.Kirschbaum. – Cleveland and Rome, 1983. – S.225.

3. *Kamenec I.* Štatostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie (HSLS v politickom systéme vojnového slovenskeho štátu) // *Studia historica Nitriensia*. – 1995. – Ročník 3. – S.143.

4. *Baka I.* Hlinkova slovenska ľudova strana od 6 októbra do salzburských rokovani v lete 1940 // *Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. Zv.II / Zost. M.Lacko*. – Br.: Merkur, 2003. – S.17.

5. *Шніцер І.О.* Словацький автономістський рух в роки першої Чехословацької республіки (1918–1938 рр.). Дис. ... кандидата історичних наук. – Ужгород, 2004. – 186 с.

6. Історія західних і південних слов'ян: ХХ ст. / Є.П.Пугач та ін. – Харків: ОКО, 1998. – 464 с.; Історія Центрально-Східної Європи. Посібник / за ред. Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський нац. у-т, 2001. – 660 с.; *Яровий В.І.* Історія західних і південних слов'ян у ХХ ст. Курс лекцій. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.; *Його ж.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. Підручник для вищих навчальних закладів. – Київ: Генеза, 2005. – 814 с.; *Черній А.І., Черній В.А.* Історія південних і західних слов'ян. Від найдавніших часів до кінця ХХ ст. – Рівне: Рівненський інститут слов'янознавства, 1998. – 444 с.

7. Чехия и Словакия в ХХ веке: очерки истории. Кн.1 / [отв. ред. В.В.Марьина]. – Москва: Наука, 2005. – 453 с.; *История Словакии / под ред. Богданова Ю.В.* – М.: РАН Институт славяноведения, 2003. – 418 с.; *Шулов С. Андреев А.* История Словакии V–XX вв. – М.: Монолит МБ. – 2000. – 295 с.

8. *Đurica M.* Slovenska republika (1939–45). – Bratislava: Luč, 1999. – 94 s.; *Letz R.* Hlinkova slovenska ľudova strana (pokus o sinteticky pohľad) // *Slovenska ľudova strana v dejinach*. – Martin: Matica Slovenska (MS), 2006. – S.12-108; *Mulík P.* Vplyv katolickej socialnej nauky na politiku HSLS // *Slovenska ľudova strana v dejinach*. – S.252-272; *Darmo J.* Štatnopolitické ustrojenie SR // *Prva Slovenska republika – 60 vyročie jeho vzniku / Zost. Maruniak P. – Žilina*, 1999. – S.53-62.

9. *Kamenec I.* Slovensky stat. – Praha: Anomal, 1992. – 144 s.; *Його ж.* Jozef Tiso vo funkcii predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1939–1945 // *Pokus o politickom a osobnom profile Jozefa Tisu*. – Bratislava: SAV, 1992. – S.155-165; *Його ж.* Masove porušovanie ľudských prav počas existencie Slovenskeho štátu v rokoch 1939–1945 // *Demokracia a ochrana ľudských prav. Teoria, prax a medzinarodna uprava*. – Br., 1996. – S.165-183; *Korček J.* Slovenska republika 1943–1945. K posobenju mocensko-represivneho aparatu a režimu. – Bratislava, 1999. – 226 s.; *Hubenak L.* Slovenske a československe dejiny štátu a prava v rokoch 1918–1945. – Bratislava, 1998. – 235 s.; *Podolec O.* HSLS v pozicii štatnej strany (1938–1945) // *Slovenska ľudova strana v dejinach*. – S.273-282.

10. *Kamenec I.* Slovensky stat. – Praha: Anomal, 1992. – S.58.
11. *Polakovič Š.* K zakladom slovenskeho štátu. Filozoficke eseje. – Martin: MS, 1939. – S.25.
12. *Polakovič Š.* Naš duch. – Br., 1943. – S.31.
13. *Đurčansky F.* Pohľad na slovensku politicku minulosť. – Br., 1943. – S.221.
14. *Münc T.* Nacionalna otaska u katolíckych teologov za slovenskeho štátu // Filozofia. – 1992. – Ročník (Roč.) 47. – číslo (č.) 1. – S.23.
15. Dr. Jozef Tiso o sebe. – Passaic, New Jersey, 1952. – S.139.
16. Slovensky narodny archiv (SNA). – Fond Urad predsednictva vlady (UPV). – Karton (kart.) 16. – katalogizačne číslo (k.č.) 9976/40. – číslo 115756/111c/1940.
17. *Dress H.* Slowakej und faschistische Neourndnung Europas. 1939–1941. – Berlin: Akademie Verlag, 1972. – S.89.
18. SNA. – UPV. – kart.5. – k.č.1143/39.
19. Dokumenty slovenskej identity a štatnosti. Zv.I. – Bęatislava, 1998. – S.248.
20. *Pekar M.* Rusinska otaska na Slovensku v rokoch 1939–1945 a alternativy jej rešenia // Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. – Banska-Bystrica, 2005. – S.299-300.
21. *Konečný S.* Rusinska a ukrajnska menšina po vzniku prvej Slovenskej republiky // Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. – Banska-Bystrica, 2005. – S.289-290.
22. *Gajdoš M.* Rusinska otaska na Slovensku v rokoch 1938–1945 a jej vyskum // Slovensko v rokoch Druhej svetovej vojny. – Br., 1991. – S.140.
23. *Rychlík J.* K otaske postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938–1945 // Historicky časopis (HČ). – 1989. – Roč.37. – č.3. – S.423; SNA. – Fond Ministerstvo vnutra (MV). – Kart.34. – č.2167/39.
24. *Bystricky V.* Vyst'ahovanie českých štatných zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–39 // HČ. – 1997. – Roč.45. – č.4. – S.611.
25. Slovenska politika. – 27 januara. – 1939. – S.1.
26. *Brandmüller W.* Holocaust in der Slowakej und katholische Kirche. – Verlag P.H.C. W Schmidt Gesamtcherstell und Neustadt an der Aisch, 2003. – S.29.
27. *Kamenec I.* Masove porušovanie ľudských prav počas existencie Slovenskeho štátu v rokoch 1939–1945 // Demokracia a ochrana ľudských prav. Teoria, prax a medzinarodna uprava. – Br., 1996. – S.176.
28. SNA. – MV. – kart.386. – zakladne číslo 16-1097-1.
29. *Крой Д.М.* Історія циган Східної Європи та Росії. – Київ: Мегатайп, 2003. – С.69-70.
30. SNA. – MV. – kart.386. – č.62-5489/2-1942. – Ustredny urad prace. Bratislava 26 maja 1942.
31. *Mulík P.* Katolícka cirkev a politika prvej Slovenskej republiky // Slovensky politic-

ky exil v zapase za samostatne Slovensko. – Br.: Dom zahraničných slovakov, 1996. – S.28.

32. *Bakoš V.* Tisova koncepcia naroda a nacionalizmu // Kapitoly z dejin slovenskeho myslenia. – Bratislava, 1995. – S.210.

33. *Glejman J.* Duch ustavy slovenskej republiky // Slovenska republika 1939–1949 / red. M.Šprinc. – Skranton: Obrana press, 1949. – S.112.

34. *Darmo J.* Štatnopoliticke ustrojenie SR // Prva Slovenska republika – 60 vyročie jej vzniku / zost. Maruniak P. – Žilina, 1999. – S.56-57.

35. *Mulík P.* Emansipacia slovakov na pode katolickej cirkvi v rokoch 1918–1945 // Na ceste k štatnej samostatnosti. – Martin: MS. – S.155.

36. *Đurica M.* Slovenska republika (1939–45). – Bratislava: Luč, 1999. – S.30.

37. *Mulík P.* Vplyv katolickej socialnej nauky na politiku HSEŠ // Slovenska ľudova strana v dejinach 1905–1945. – Martin: MS, 2006. – S.258.

38. *Mečiar S.* Na uvratí. – Br.: Unia, 1944. – S.85.

39. *Polakovič Š.* K zakladom slovenskeho štatú. – S.105.

40. Vladne nariadenie z dňa 24 marca 1939 // Slovensky zakonnik. – 1939. – S.32.

41. Ustavny zakon z dňa 25 septembra 1939 // Slovensky zakonnik. – 1939. – S.537.

42. Vladne nariadenie z dňa 24 apríla 1939 // Slovensky zakonnik. – 1939 – S. 87.

43. SNA. – MV. – kart. 702. – Spis 1941 r. 3. – S.1.

44. *Baka I.* Mechanizmus, ciele a metody posobenia ľudackej propagandy v rokoch 1938–39 // HČ – 2003. – Roč.51. – č.2. – S.282.

45. Возрождение республики: перевод с чешского / под ред. А.А.Янина. – Москва: Прогресс, 1988. – С.112.

46. Štatny oblastny archiv v Prešove (ŠOAP). – Fond Šarišsko-Zemplinska župa. – Odelenie Prezidiálne spisy. – Kart. 3. – k.č.125. Štatny rozpočet Slovenskej republiky na rok 1940. – S.13.

47. OAP. – Fond Hlavne velitelstvo žandarstva v Bratislave. 1939–1945. – kart.1. – inventame číslo 1. – S.1.

48. Vyhláška ministra vnútra zo dňa 30 júla 1942 // Slovensky zakonnik. – 1942. – S.679.

49. Vladne nariadenie z 13 decembra 1939 // Slovensky zakonnik – 1939. – S.608.

50. Ilava / zost. A.Bagin, V.Bystricky. – Ilava: Osveta, 1991. – S.159.

51. *Kamenec I.* Masove porušovanie ľudských prav počas existencie Slovenskeho štatú v rokoch 1939–1945 // Demokracia a ochrana ľudských prav. Teoria, prax a medzinarodna uprava. – Br., 1996. – S.167.

52. Dokumenty slovenskej identity a štatnosti. – S.246-247.

53. SNA. – Fond Ministerstvo hospodarstva. – kart.313. – zakladne číslo I-30/16. Zostrenie vykonavania prepisov o pracovnej povinnosti. Bratislava 5 februara 1943.

54. Slovenska pravda. – 19. juna 1939. – S.1.
55. Borut K. Taliansko a Slovensko vo vojne. Vplyv talianskeho fašizmu na Slovensku pred Druhou svetovou vojnou a počas nej // HČ. – 2006. – Roč. 54. – č.3. – S.459.
56. Petruf P. K diplomatickým vzťahom medzi Slovenskom a Francúzskom v rokoch Druhej svetovej vojny // Stredna a juhovýchodna Európa v politike veľmoci. – Br.: HU SAV, 1994. – S.62.
57. Kam viedla politika slovenskeho štaru v rokoch 1939–1945? Naše stanovisko / Hložka V. – Br., 1997. – S.12.
58. Polakovič Š. K zakladom slovenskeho štaru. Filozoficke eseje. – S.119.
59. Kamenec I. Politický system a režim slovenskeho štaru v rokoch 1939–1945 // Slovensko v rokoch Druhej svetovej vojny. – Br., 1991. – S.15.
60. SNA. – MV. – kart.699. – k.č.391/45.
61. SNA. – MV. – kart.564. – číslo jednotky 551/dov/1941. Hlavne veliteľstvo žandarstva. 6 november 1941.
62. Zakon zo dňa 22. oktobra 1942 o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane // Slovenský zakonník. – 1942. – S.861-862.
63. Spiesz A. Slovensko na ceste k sebauvedomeniu. – Br.: Perfect, 1992. – S.151.
64. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник / за ред. Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський нац. у-т, 2001. – С.478.
65. Korček J. Slovenska republika 1943–45. K posobeniu mocensko-represivneho aparatu a režimu. – Br., 1999. – S.61.
66. Rychlik J. Perzekucia odporcov režimu na Slovensku 1938–1945 // Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. – Banská-Bystrica, 2005. – S.122.
67. Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – Москва: Интерпрайз, 1995. – С.106.

Резюме

В статье осуществлена попытка проанализировать главные идейные принципы Глинковой словацкой народной партии, проследить их практическое воплощение во внутренней политике словацкой власти, определить влияние идеологии партии на становление политического режима Словацкого государства.

Ключевые слова: людацкая партия, национализм, партийно-государственный контроль, авторитарный режим, тоталитаризм.

Одержано 10 жовтня 2007 р.

ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙ “НЕПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ” В ДІЯЛЬНОСТІ ОПОЗИЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ХАРТІЯ-77” В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 1977–1989 рр.

В статті простежено еволюцію традицій “неополітичної політики” в діяльності опозиційної демократичної організації “Хартія-77” в Чехословаччині у 1977–1989 рр.

Ключові слова: Чехословаччина, “Хартія-77”, “неополітична політика”, опозиція, демократія, організація.

Серед антитоталітарних демократичних рухів в Чехословаччині періоду “нормалізації” особливе місце належить організації “Хартія-77”, яка об’єднала більшість течій дисидентського руху в Чехії та Словаччині.

У програмному документі “Хартії-77”, прийнятому 1 січня 1977 р., проголошувалось: “Хартія-77 є вільним, неформальним і відкритим об’єднанням людей різних переконань, різної віри і різних професій, яке об’єднує волю кожного і всіх за дотриманням громадянських і людських прав в нашій країні і світі. Тих прав людини, які закріплені двома законами міжнародних пактів Заключного акту Хельсінської конференції, в багаточисельних інших міжнародних документах, спрямованих проти війни, насилля, соціального і духовного пригноблення, які відбиті у Загальній декларації прав людини ООН”¹.

За тринадцять років опозиційної діяльності “Хартії-77” сформувалися демократична свідомість і демократичний тип поведінки, склалась особлива система демократичних цінностей хартистів, ядром якої стала своєрідна опозиційно-демократична субкультура. Її найбільш характерною рисою було повернення до традиції “неполітичної політики”, основоположниками якої в свій час були Карел Гавлічек, Боровський та Т.Г.Масарик.

Дякуючи зусиллям В.Гавела, який з дитячих років “ріс в атмосфері масариковського гуманізму”², “неполітична політика”, як головна складова чеських гуманістично-демократичних традицій, стала моральною основою діяльності “Хартії-77”. Разом з тим, аналіз текстів документів чехословацької демократичної опозиції з кола “Хартії-77” тягне за собою великі труднощі, особливо тоді, коли ми намагаємося віднести їх до відомих з історії політичної думки тих чи інших парадигм. Напрошується запитання, чи нам взагалі можна так робити, – в ситуації, коли самі автори тих текстів вперто підкреслювали неполітичний характер своєї позиції і відмовлялися ідентифікуватися з будь-якою традиційною орієнтацією. Вацлав Гавел проголошував “...поз-

бавлення себе самих баласту традиційних категорій і політичних звичок”³. Чехословацьке дисидентство не протиставляло комуністичній системі іншої політики, а намагалось встановити іншу мораль, інші погляди на світ, інший спосіб життя.

У чому ж полягала суть “Хартії-77”? Автори програмного документу – Проголошенні Хартії-77 – наголошували: “Хартія-77 – це не організація. Вона не має статуту, постійних органів й організованого членства. До неї може належати кожен, хто згоден з її ідеями, бере участь у її діяльності і підтримує її. “Хартія-77” – це не орган опозиційної політичної діяльності. Вона хоче служити громадським інтересам, як багато подібних громадських ініціатив у різних країнах Заходу та Сходу. Об’єднання не має наміру висувати програму політичних чи суспільних реформ, але буде вести у межах своєї чинності конструктивний діалог з державною владою, особливо звертати увагу на різні конфліктні випадки порушення людських і громадянських прав, документувати їх, діяти як посередник у різних конфліктних ситуаціях, що можуть бути викликані безправ’ям”⁴.

Найпростішим поясненням такої відстороненості від політики, на думку всесвітньовідомого польського історика суспільної думки Єжи Шацького, є те, що вказує на її тактичну необхідність. Реалістична оцінка ситуації вела, по суті, до висновку, що у найближчому майбутньому буде неможлива зміна політичного устрою, у зв’язку з чим слід сконцентрувати свої зусилля на тих сферах, у яких і зараз можна чогось досягти⁵.

За існуючих геополітичних умов політичну систему не можна було ані виправити, ані замінити, тому виключно політичні кроки були приречені на безрезультативність; творення чи програми таких дій на завтра могло призвести до голодного мрійництва. Тому слід було робити те, що могло бути зроблене: впливати на свідомість членів суспільства і формувати їх вміння самоорганізовуватись, опосередковано готуючи, таким чином, Велику Зміну, яка колись, напевне, стане можливою⁶.

Така програма, названа польським дисидентом Адамом Міхніком “новим еволюціонізмом”, була дуже радикальною, оскільки передбачала однозначне відкидання реального соціалізму і побудову “від низу” по можливості широких анклавів незалежності. Однак, ця програма не містила нічого, що робило б її політичною програмою: в гру не входило ані завоювання влади у комуністів, ані перегворення існуючих політичних структур⁷.

По суті, основою “неполітичної політики” було не лише переконання, що з існуючим політичним ладом на разі нічого не можна вдіяти, але також відкриття того, що схеми політичного мислення, розроблені в минулому чи запозичені на Заході, виявились ненадійними за умов реального соціалізму. Звідси і парадоксальне твердження Вацлава Гавела про те, що

ідея політичної революції неприйнятна для дисидентів не тому, що вона надто радикальна, а тому, що замало радикальна⁸.

В.Гавел пов'язував виникнення руху "Хартія-77", перш за все, з пошуками виходу із моральної кризи чехословацького суспільства. Він зазначав: "Хартія виникла з намагання протидіяти аморальному тиску доби; від бажання відкинути нав'язану шизофренію, подолати обрїй особистих інтересів і власного страху, виступити з окопів власності та приєднатися до участі в загальних справах, не хвалити й надалі одяг голого короля, а навпаки – говорити правду, рішуче поводити себе відповідно до власної совісті та взагалі просто випростатися. Це була спроба людини, яку принижують, підняти голову, говорити, коли примушують мовчати, виступати проти брехні, коли оббрїкують, заперечити проти маніпулювання, коли маніпулюють. Це була спроба людини наповнити свої права, знову віднайти власну людську гідність й оновити тим самим повагу до себе самої"⁹.

Характеристика В.Гавелом кризи, в якій опинилось чехословацьке суспільство завдяки політиці нормалізації і пошуків шляхів виходу з неї, явно вказує на спадкоємність лідера "Хартії-77" і традицій Т.Г.Масарика, який наприкінці ХІХ ст. у серії своїх праць, серед яких були й дослідження "Наша сучасна криза", "Занепад старочеської партії та зародження нових течій" (1895 рр.), інтерпретуючи "чеське питання", сформував концепцію політичної програми демократії для чеського народу.

Як переконливо довів в своїх працях авторитетний англійський богеміст і словакіст, професор Лондонського університету Роберт Буртон Пінсент, який на основі конкретно-історичного матеріалу один із перших дослідників провів порівняльну історичну паралель аналізу кризи суспільства Т.Г.Масариком і В.Гавелом: "Відчуття кризи, як правило, завжди веде людину до пошуків правди. Щодо цього завжди виникає переконання, що з морального погляду байдужість є недоброю. На думку Т.Г.Масарика, лібералізм приніс кризу, з якою потім не міг впоратися. На думку В.Гавела, соціалізм приніс кризу, впоратись з якою він не хотів, навіть якби й міг"¹⁰.

Сам термін "криза" в розумінні як Т.Г.Масарика, так і В.Гавела, англійський дослідник вважає "трішечки мелодраматичним"¹¹. "Причому, зазначає вчений, – В.Гавел вживає термін "криза" так само часто, як і Масарик. У листі до Густава Гусака в 1975 р. В.Гавел фактично вжив поняття кризи для опису політичного життя, однак так само звучить це мелодраматично: наперекір усім зовнішнім сприятливим факторам – внутрішньо наше суспільство не лише не консолідоване, але навпаки, потрапляє до постійної глибокої кризи, до кризи, в чомусь небезпечної, аніж усі ті, які ми пам'ятаємо за нашу сучасну історію. Більш, ніж через 10 років В.Гавел вживає цей термін таким способом, який ще більше нагадує Т.Масарика,

цього разу у зв'язку зі споживацтвом. У країні встановилась повна тиша тоталітарної споживчої бездіяльності – люди мовчки прийняли шизофренічне вирішення життєвого рівня – таке, яке їм запропонували: ззовні почали стимулювати лояльність і внутрішньо перестали будь-чому вірити. Це була не лише політична криза. Була то криза моральна¹².

“У кризовому нормалізованому КПЧ чехословацькому суспільстві, як зазначає В.Гавел, – ...людина підпорядкована споживацькій шкалі цінностей, ...є людиною деморалізованою: саме на цю її деморалізованість система спирається, її поглиблює, саме це відображається у масштабі усього суспільства”¹³. Таким чином, кризу суспільства В.Гавел розумів, в основному, як моральну кризу індивіда. Характерною рисою нормалізаційного режиму було становище, в якому людина була змушена “жити в брехні”, виходом з кризи тоді було “життя в правді”. Самоусвідомлення цього, що автентичність, однак, В.Гавел розумів “як неполітичну справу”¹⁴.

Говорячи про вплив на В.Гавела традиції необхідності “життя в правді”, Р.Б.Пінсент вважає, що ця традиція має пряме походження не тільки від Т.Г.Масарика, але, перш за все, з християнського вчення, особливо філософа та радикального церковного реформатора Петра Хельчицького, однієї з постатей, від якої Т.Г.Масарик продовжив чеську “гуманістичну традицію”¹⁵.

На нашу думку, поняття В.Гавела “жити в правді”, без сумніву, несе на собі також вплив гуситської національно-демократичної традиції чеського народу. На такий вплив, зокрема, наголошував всесвітньо відомий чеський антрополог Л.Голий. Вчений писав: “Слова Я.Гуса: “Шукай правду, слухай правду, навчайся правді, люби правду, говори правду, дотримуйся правди, борони правду аж до смерті” дали підставу виникнення гасла “Правда переможе”, котре стало складовою нового державного герба¹⁶. Зазначимо, що лозунг “Правда переможе” був вибитий на прапорах гуситської армії. Недаремно в річницю створення “Хартії-77” “Нью-Йорк таймс” назвала хартистів “гуситами сьогоднішнього дня”¹⁷. “Нині, – зазначав Л.Голий, – він звучить у відомому заклику В.Гавела “жити у правді”, який дає розуміння ідеалу нового посткомуністичного суспільства, а також у його бойовому гаслі “Правдою і любов’ю проти брехні і ненависті”¹⁸.

Дисидентський виклик комуністичній системі Чехословаччини створенням “Хартії-77” було спробою відобразити життя в правді. В.Гавел писав про це в публіцистичному стилі: “Правда цілковито і повно належить, як знаємо, до недосяжної імперії. Якщо хартія все ж таки вирішила йти не практичним і не тактичним шляхом пошуку неупередженої правди, то це знову є правом і моральною орієнтації, і буттєвої незаконченості мети, яка з цієї орієнтації випливає”¹⁹.

Найкращим прикладом позиції В.Гавела “жити у правді” стала його

праця “Сила без сильних”, яку, без сумніву, можна вважати маніфестом “неполітичної політики” чехословацького дисидентства. У ній була чітко висловлена думка, що “...посттоталітарна система не є ... конкретною політичною лінією якогось конкретного уряду, а чимось принципово іншим... Протиставлення його видимої лінії іншій лінії і подальше прагнення до зміни уряду було б не тільки абсолютно нереальним, але й передусім недостатнім. Суті справи воно так і не змінило б”²⁰.

За умов, які створила та система, сторонами конфлікту не є різні політичні лінії, що протистоять у нормальних суспільствах. Йдеться тут про справи більш елементарні: боротьбу між “життям” і системою, природі якої характерне придушення всього, що є вільним, спонтанним і невідконтрольним²¹. Ставкою у цій боротьбі є не ті чи інші політичні рішення, а шанс на справжнє людське існування, якого позбавлені піддані комуністичних держав. Тому йдеться не про політичну революцію, а “екзистенційну і моральну”²², завдяки якій люди навчаються “жити у правді” і добровільно співпрацювати з загалом елементарних речей, далеких від політики.

На думку Єжи Шацького, важко не погодитись з поглядом Давіда Оста на те, що неполітична політика була “...частиною нового погляду на світ, який відчував, що держава не є найважливішою, сама ж політична переміна, навіть дуже глибока, на перший погляд, могла легко забути про найважливіші речі, які знаходяться на “передполітичному” рівні”²³.

Відомий чеський дослідник історії філософії М.Гавелка вважає, що концепція “антиполітична політика”, власне, також виступала як особливий тип критики культури й цивілізації і була інтерпретована як початок (і перше осереддя) так званої “екзистенціальної революції”, оскільки “екзистенціальна революція”... є неполітична політика, перспективою моральної реконструкції суспільства”²⁴.

Водночас, наперекір комуністичній традиції, чехословацька демократична опозиція формувала індивідуалістичну традицію, згідно з якою особа має необмежене право засудження перед трибуналом власного сумління і снуючого в країні політичного порядку²⁵.

На думку Єжи Шацького, саме дисидентство є першою серйозною маніфестацією індивідуалізму в політичній думці (або парapolітичній, якщо хтось так бажає) Східної Європи, де індивідуалістична традиція була бідною і обмеженою майже завжди літературними творами²⁶.

Протистояння “життєвих прагнень” і “прагнень системи” є ключовим у “силі безсильних” В.Гавела і стосується, перш за все, природних прагнень особистостей, кожній з яких належить право на гідність і право бути собою. Зло комунізму полягає в тому, що він позбавляє особистості цих прав, змушує жити всупереч сумлінню, маніпулює ними. Жити у правді – це

звільнитися від цього тиску і поставити на перше місце свободу і різнобічність, які належать до “природи життя”²⁷.

Дуже цікаво, – зазначає Єжи Шацький, що потреба індивідуальності, згоди з самим собою підкреслювалась дисидентами набагато більше, ніж матеріальні потреби. З цього приводу Г.Конрод навіть прямо написав, що гідність потрібна людям більше, ніж калорії²⁸.

Водночас неполітична індивідуалістична демократична традиція чехословацької опозиції з “Хартії-77” поступово формувала індивідуальні громадянські ініціативи, які були протестом проти офіційного суспільства²⁹.

Виходячи з цього, після внутрішньоорганізаційної дискусії весною 1977 року з приводу вибору засобів більш ефективного досягнення мети хартії, було прийняте рішення діяти, як група вільного неполітичного тиску, підтримуючи неполітичний характер хартистського руху³⁰.

“Хартія-77” включилась в чехословацьке суспільство і безперервно розвивала свою діяльність. Вона щорічно видавала ряд документів, багато з яких торкалися проблем суспільного розвитку: дискримінації в школах, соціальних і економічних прав, релігійних свобод, оточуючого середовища, проблем споживачів, атомних електростанцій, необхідності економічної реформи, популярної музики та ін. Більшість документів відбивали позицію членів хартії, деякі – точку зору груп хартистів, котру вони ставили перед суспільством (наприклад, про атомні електростанції). Група найбільш активних хартистів створила в 1978 р. Комітет самозахисту незаконно переслідуваних, який виявляв і оприлюднював всі випадки судового і поліцейського переслідування з політичних мотивів³¹.

Пробудивши дух опору, з метою морального відродження суспільства, діючи легально, незалежно від офіційних партійних і державних органів, які здійснювали тотальний контроль над життям чехословацького суспільства, “Хартія-77” формувала елементи громадянського суспільства і відповідну йому “паралельну культуру”, котра протистояла “офіційній культурі” командно-адміністративної системи ЧССР. “Паралельна культура”, смисловим осердям формування якої стала демократична традиція неполітичної політики, орієнтувала чехословацьке суспільство на практичну мораль, служіння істині, захисту прав особи, була спрямована проти тоталітарної системи, монополії офіційної культури, на становлення критично орієнтованого суспільства, на демократичне оновлення. “Паралельна”, чи, як її ще називали, “альтернативна культура” в Чехословаччині спиралася на підтримку емігрантських кіл та демократичної міжнародної громадськості.

Водночас, дискусія у вісімдесятих роках про політичність чи неполітичність Хартії принесла користь обом сторонам: еміграції, що наголосила на значенні морального відродження народу, який живе під комуністичним

гнітом і надломленого десятиріччями безнадії, і хартії, котра поступово засвідчувала і політичні аспекти своєї діяльності³².

Основною цінністю “паралельної культури” було те, що “простір альтернативної культури був, перш за все, простором свободи”³³. В цьому просторі на кінець 1988 р. виникла ціла структура “незалежних ініціатив”, котрі мали власні інформаційні системи, які охопили громадськість країни власними друкованими – самовидавничими органами (наприклад, “Лідове новини”). За даними МВД ЧССР, весною 1989 р. на території країни діяло більше 20 нелегальних організацій та об’єднань. За даними західних засобів інформації в ЧССР діяло 33 “незалежних ініціативи”³⁴.

“Незалежні ініціативи” виникли в 1987 р. і в наступні роки в тій чи іншій мірі були зв’язані з “Хартією-77”, у витоків їх створення стояли нинішні чи колишні хартисти.

Відображаючи настрої чехословацької опозиції з “Хартії-77” і наслідуючи в руслі гуманістичних і демократичних ідей та традицій “неполітичної політики”, “незалежні ініціативи” намагались охопити своїм впливом всі громадські групи країни. Так, група “Демократична ініціатива”, створена у вересні 1987 р., зосередила свої зусилля на боротьбі за створення “плюралістичного суспільства” в ЧССР шляхом реформ, використовуючи “тисячолітні європейські духовні традиції, традиції християнства”, “ідеї Палацького, Гавлічка, Масарика”, загальнолюдські цінності. Члени “Демократичної ініціативи”, починаючи з осені 1987 р., посиляли в державні органи листи, звернення з вимогами утвердження демократичних принципів у чехословацькому суспільстві³⁵.

“Товариство Т.Г.Масарика”, створене наприкінці 1987 р., поклато в основу своєї діяльності широке ознайомлення громадськості з ідеями і працями Т.Г.Масарика і сприяння їх науковому вивченню³⁶. У зверненні “Товариства Т.Г.Масарика” від 12 січня 1989 р. у зв’язку з 20-річчям самоспалення Я.Палаха відзначалось: “Боротьба за гуманні ідеали була важкою при житті Масарика, є важкою сьогодні і такою буде в майбутньому. Чеський і словацький народи потребують вашої мужності, стійкості та дійової активності. Потрібні як великі ідеали, так і кропітка праця, як часто підкреслював Масарик”³⁷.

Згідно з традицією неполітичної політики та концепцією В.Гавела щодо ізоляції опозиційних інтелектуалів в “незалежному духовному, соціальному і політичному житті суспільства”, зазначимо, що над цим опозиційним незалежним гетто був викарбуваний надпис “Життя в правді”. Опозиційні інтелектуали в ньому жили всі роки і не хотіли жити по іншому³⁸.

Уважний погляд на вплив демократичних традицій неполітичної політики “Хартії-77” на інші опозиційні рухи в Чехословаччині дає змогу помі-

тити, що при існуванні широкого спектру думок серед чеських і словацьких дисидентів в їх середовищі не було відвертих консервативних чи реакційних поглядів, не було екстремістського шовінізму і націоналізму, ні серед словаків, ні серед чехів. Існував загальний консенсус помірних демократичних ідей, наближених до традицій докомуністичного чехословацького політичного життя³⁹.

Концепція “неполітичної політики” чехословацької демократичної опозиції із “Хартії-77”, без сумніву, була мірою духовного усвідомлення і водночас світоглядним забезпеченням вільного існування особистості в тоталітарному чехословацькому суспільстві, “автономії особистості”, оскільки містила і несла її ключові, гуманістичні, демократичні, моральні та інші цінності. Вона протистояла ідеології тоталітаризму, орієнтованої на уніфікацію переконань. Разом з тим, як зазначає Єжи Шацький, гасла антиполітики все ж не слід розуміти дослівно, про що добре знала комуністична влада, трактуючи дисидентів як політичних опозиціонерів. І таке трактування мало серйозні підстави.

По-перше, межа між тим, що є політичним, і неполітичним, є рухомою, а для комунізму натомість була характерною політизація навіть тих ділянок, які деінде мали з політикою небагато спільного. Як зауважує В.Гавел: “...раз посттоталітарна система придушує самостійність життя комплексно і опирається на комплексне маніпулювання всіма проявами життя, то, разом з тим, вона опосередковано знаходиться під загрозою будь-якого прояву вільного життя”.

По-друге, дисиденти принаймні не приховували того, що, на їх думку, комуністична політична система є принципово поганою, і невтомно критикували як її функціонування, так і правила, на яких вона базується.

По-третє, вони були свідомі того, що те, про що вони говорять, наприклад, про моральність, має в існуючих умовах політичний вимір або, принаймні, як казав В.Гавел, “потенційно політичний”. По суті, вже саме гасло “життя у правді” було у комуністичній державі не чимось іншим, як закликом до громадянського непослуху.

Неполітична політика не означала нейтральності у політичних справах. Вона лише означала погляд, що тут і зараз принциповим полем боротьби з комунізмом є не те, хто має знаходитись при владі і якою має бути влада, а те, як повинні вести себе люди, які страждають від поганої влади і на разі не можуть її змінити⁴⁰.

Отже, концепт “неполітичної політики”, створений чехословацькою демократичною опозицією із “Хартії-77” на чолі з її лідером В.Гавелом, без сумніву, був оригінальним і не без приводу збуджував зацікавленість поза межами країни. Він має всі дані, аби зайняти своє місце в історії політики.

Таким чином, демократична традиція “неполітичної політики” в суспільно-політичній історії Чехословаччини продемонструвала свій демократичний революційний потенціал. Вона стала основою формування “автономії особи” та “паралельної культури”, котрі паралізували функціонування офіційних структур тоталітарної влади, орієнтувала їх учасників на гуманістично-демократичні цінності. Саме ненасильницькі дії та громадська непокора були характерними рисами суспільно-політичних рухів чехословацької демократичної опозиції в період від “Празької весни 1968 р.” до “Оксамитової революції 1989 р.”, яка здійснила радикальні соціально-політичні зміни в чехословацькому суспільстві.

Примітки:

1. Prohlášení Charty 77 (1 ledna 1977) // Charta 77 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Uspořádal Vilém Prečan. – Bratislava, 1990 – S.12.
2. Гавел Вацлав. Заочный допрос. Разговор с Карлом Гвиждялой. – М., 1991 – С.13.
3. Havel V. Moc bezmícných. – Praha: Lidové noviny, 1990. – S.29.
4. Prohlášení Charti 77 (1 ledna 1977). – S.12.
5. Szacki Jezzy. Liberlizm po komunizma. Spoleczny institut wydawniczy znak fundacja im Stefana Batorego. – 1994. – S.96.
6. Op. cit.
7. Op. cit.
8. Havel V. Moc bezmocných. – S.44.
9. Havel V. Do různých stran. – Praha: Lidové noviny, 1990. – S.103.
10. Pynsent Robert B. Pátrání po identitě. – Praha, 1996. – S.44.
11. Op. cit. – S.45.
12. Op. cit.
13. Havel V. Moc bezmocných. – S.22.
14. Otáhal M. O nepolitické politice // Sociologický časopis, XXXIV. – 4/1998. – S.471.
15. Pynsent Robert B. Op. cit. – S.45.
16. Holý L. Malý český člověk a skvělý český narod. Narodni identita a postkomunistická transformace společnosti. – Praha, 2001. – S.137.
17. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории в двух книгах. – Книга 2. – М.: Наука, 2005. – С.240.
18. Holý L. Op. cit.
19. Havel V. Do různých stran. – Praha: Lidové noviny, 1990. – S.100.
20. Havel V. Moc bezmocných. – S.41.

21. Op. cit. – S.41, 55.
22. Op. cit. – S.61.
23. *Szacki Jezzy*. Op. cit. – S.98-99
24. *Havelka Miloš*. “Nepolitická politika”: kontexty a tradice // Sociologický časopis. XXXIV. – 4/1998. – S.463-464.
25. *Szacki Jezzy*. Op. cit. – S.95.
26. Op. cit. – S.102.
27. Op. cit.
28. Op. cit. – S.103.
29. *Skilling H.G.* Samizdat and an independent society in Central and Eastern Evrope. – Basingstoke, London: Macmillan press: Oxford: St. Antonys college, 1989 – XII. – S.219.
30. ДИВ.: *Bugajski Janusc.* Czechoslovakis: Charter 77 S decade of dissent / Forew. by Lagulur W. – N.-Y., 1987. – S.14-15.
31. *Mencl V., Hajek M., Kadlecova E.* Křížovatky 20 století. Světlo na bila místa v nejnovějších dějinach. – Praha, 1990. – S.335.
32. *Hrubý K.* Dialog Charty 77 S exilem // Charta 77 očima Současníků. Po dvacetti letech Praha – Brno: Doplněk, 1997. – S.53.
33. Alternativni kultura. Příben česke společnosti 1945–1988. – Praha: Lidové noviny, 2001. – S.44.
34. “Rude právo”. – 1989. – 12 dubna.
35. *Vladislav J., Přečan V.* Horký leden 1989 v Československu. Mimořádná publikace k znovnobnoveni časopisu Reporter. – Praha, 1990. – S.162, 25.
36. Op. cit. – S.162.
37. Op. cit. – S.65.
38. *Mandler E.* Intelektuálove na cestě k nepolitické politice. Dva fragmenty// “Soudobé dějiny II. – S.92.
39. *Skilling G.X.* Op. cit. – S.124.
40. *Sracki Jezzy*. Op. cit. – S.147.

Резюме

В статье прослежена эволюция традиций “неополитической политики” в деятельности оппозиционной демократической организации “Хартия-77” в Чехословакии в 1977–1989 гг.

Ключевые слова: Чехословакия, “Хартия-77”, “неополитическая политика”, оппозиция, демократия, организация.

Одержано 24 вересня 2007 р.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ В СИСТЕМІ ТВОРЕННЯ НОВОГО ФОРМАТУ СВІТОПОРЯДКУ

У статті проаналізовано сутність процесу глобалізації як реальності індустріального суспільства у період переходу до постіндустріалізму, його вплив на міжнародні відносини і диференціацію міждержавних зв'язків.

Ключові слова: глобалізація, індустріалізація, суспільство, міжнародні відносини, міждержавні зв'язки.

На процес формування нового світопорядку активно впливає глобалізація, яка в останні два десятиліття років ХХ ст. стала специфічною формою світозв'язків і є наслідком розширення та поглиблення міжнародних інтеграційних зв'язків, реальністю постіндустріалізму, виявом інтернаціоналізму в здоровому розумінні цього слова, без класового присмаку ворожечі й комуністичної убогості, економічним та суспільно-політичним оформленням демократичного співтовариства. Як бачимо, слово “глобалізація” – новітнє і емке, вміщає в собі комплекс чинників економічного, політичного, військового, соціального й культурного характеру.

Термін “глобалізація” вперше введений американським економістом Т.Левіттою для позначення нового явища, яке активно проявилось на початку 80-х років ХХ ст. Український дослідник М.Кравчук терміном “глобалізація” позначає “широкий спектр подій і тенденцій: розвиток світових ідеологій, інтенсивна боротьба за встановлення світового порядку, зростання кількості та впливу міжнародних організацій, послаблення суверенітету національних держав, появу і розвиток транснаціональних корпорацій, інтенсивні масові міграції та формування багатокультурних спільнот, створення планетарних засобів масової інформації, експансія західної культури в усі регіони світу”¹.

В історичному розрізі тенденції глобалізації на рівні теорії простежувалися уже після Першої світової війни. “14 пунктів” Вудро Вільсона, що закликали до здійснення великих міжнародних проєктів “справедливого світу”, містили пропозиції, які відкривали дорогу глобалізації. Так вільсонівський принцип свободи морів знайшов свій подальший розвиток у Конвенції ООН з морського права (1982 р.), яка оголосила відкриті морські простори з їх ресурсами здобутком всього людства. Таким чином, Світовий океан був інтегрований у глобалізацію. Певний поштовх їй дали також рішення Організації африканської єдності 1963 та Гельсінкський акт

1975 р. про непорушність кордонів в Африці та Європі, щоб застеретти від військових конфліктів з метою територіального переділу цих континентів тощо. Інтеграційні процеси, що почалися після Другої світової війни, заклали практичні засади світової глобалізації. Беззаперечно, першим і найбільш важливим її виявом було створення в 1957 р. Європейського економічного співтовариства – Спільного ринку.

Глобалізація породжена цілою низкою чинників технічної й суспільно-політичної еволюції та інформаційної революції. По-перше, технічний прогрес в галузі комунікацій та інформаційної технології докорінно змінив інфраструктуру зв'язків усіх рівнів. Вирішальна роль тут належить таким інноваціям як реактивна авіація, телефакс, супутниковий зв'язок, комп'ютер і, особливо, Інтернет. По-друге, економічна лібералізація зумовила розвиток вглиб і вишир інститутів вільного ринку по всьому світу². По-третє, економічна інтеграція змінила функції міждержавних кордонів, усунула ще недавно численні митні бар'єри і відкрила шляхи для потужних міжнародних товарних і фінансових потоків, чому сприяють узаконені СОТ правила системи міжнародної торгівлі. Після відміни на початку 70-х років ХХ ст. Бреттон-Вудської системи, потоки ці стали невід'ємною прикметою глобалізованої економіки. По-четверте, глобалізація спричинила численні міграційні потоки. Іммігранти з країн, що залишилися осторонь процесів глобалізації, приведені в рух заклопотаністю великих світу цього конкурентоспроможністю й дешевою робочою силою, вренгі-решт, стали серйозною соціальною і політичною проблемою для багатьох розвинутих країн Заходу. Той факт, що мільйони співвітчизників, які працюють за кордоном і переводять звітди в Україну як мінімум 5 млрд. дол. щорічно³ й тримають на своїх плечах стабільність гривні, є не чим іншим, як втягненням українського суспільства, навіть у такій тривіальній формі, в процес глобалізації. Вони відчують не тільки біль приниження, сором за свою країну, що ніяк не може розлучитися з комунізмом, її горластими вождями з піонерсько поставленими рапортами про бажання до кінця йти до “залізних стовпів”, але й вчатьс я мислити по-європейськи, прилучаються до культурних, духовних та матеріальних надбань європейської демократії, що докорінно міняє їх погляди на організацію життя людського суспільства в сучасному світі. Чи не тому недолугі ностальгічні згадки про комуністичне минуле звучать лише з уст людей старшого покоління, котрі не побували там, як раніше говорили, “за бутром”.

У практичному вираженні глобалізація виявляється в тому, що товари продукуються там, де їх виробництво найдешевше, а збуваються там, де їх вдасться продати найдорожче. Вона виражається у стандартизації технології, діяльності фінансових інститутів, національної статистики. Стандарт

поширюється на освіту, культуру, екологію, Уніфікується податкова політика й політика зайнятості. Стала реальним фактом “уніфікація дуже великої частини людства (поза межами комуністичного світу) в єдиний ринок для німецьких автомобілів, малайзійських транзисторів, аргентинської яловичини, японських факсових апаратів, канадської пшениці і американських літаків”⁴. Не перешкоджаючи політичній фрагментації людства, глобалізація сприяє розвитку світової господарської кооперації⁵. Сприяє подальшому розвитку міжнародних установ в сенсі забезпечення потреб в спостереженні, моніторингу та контролю. Потрібна цілісна і загально-визнана система правил поведінки на міжнародній арені суб’єктів міжнародного права⁶.

Інфраструктуру глобалізації складають світові організації (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі, Міжнародна організація праці, “Велика вісімка”), багатонаціональні корпорації (близько 60 тис.), регіональні організації (близько 60), інституційні інвестори (інвестиційні та пенсійні фонди, страхові компанії), неурядові організації (рух “зелених”, лікарі без кордонів, інші), великі міста (Лондон, Нью-Йорк, Токіо, Франкфурт-на-Майні, Париж) і навіть окремі індивіди (наукові працівники, університетські професори, артисти, видатні підприємці на зразок Б.Гейтса). “ТНК, НПО, мережеві структури привласнюють собі повноваження держави, хоча остання все ж залишається центральним актором як на національному, так і на міжнародному полі”⁷. Водночас, піднявся небувалий попит “на технічні знання на всіх рівнях економіки, а значить – на людей, які не роблять, а думають”⁸.

Оцінка самого явища глобалізації й ставлення до неї стали формуватися реальним міжнародним статусом державного утворення. Глобалізація, як результат потужного розвитку продуктивних сил і НТР, зарекомендувала себе позитивом, адекватним сучасності.

В останні два десятиліття років ХХ ст. глобалізація стала набирати незворотного характеру. Зупинити її (а такі потуги мають місце, про що свідчать численні демонстрації і протести антиглобалістів) – це повторити “подвиг” луддитів, що наприкінці ХVIII – на початку ХІХ ст. намагалися перешкодити переходу світу до машинного виробництва.

За умов наростаючої глобалізації територіально-державний поділ світу видозмінює свій первісний зміст. Простежується тенденція його просторового поділу. Глобалізація на практиці означає реструктуризацію і якісний розвиток міжнародного простору, початок просторової реорганізації світу, яка полягає у фактичному створенні “нової архітектури просторів”. “Організована територія – стверджує російський історик Н.Косолапов, – стає простором”⁹. Найбільш розвинутими й усталеними просторами гло-

бального світу на сьогоднішній день є економічні й фінансові, оформлені через структури СОТ, МВФ і Світового банку.

Держава, що втратила контроль над своїми просторами (економічним, інформаційним, конфесійним, мовним, культурним, освітнім, ментальним, правовим і навіть політичним), перетворюється в державу обмеженого суверенітету, виявляється в центрі прискіпливої уваги з боку інших держав і світової громадськості, оскільки наступ на її національно-державні інтереси викликає нестабільну ситуацію. Просторова експансія, таким чином, може закінчитися поступовою мирною анексією. Її форми можуть бути різні. Не виключений й процес “взаєморозуміння” кролика з удавом. Приманкою тут може служити й так зване вирішення проблеми “соціально справедливого використання ресурсів планети в інтересах усього людства”¹⁰. (Однак, як свідчать реалії, Росія не має наміру ділитися з іншими своїми природними багатствами. І категорично не сприймає концепцію “обмеженого суверенітету над природними ресурсами”¹¹). І твердження, що “просторова революція” “не зачіпає територіальної цілісності, політичного й адміністративного устрою держав”, лукаве¹². Хоча, і це теж наслідки глобалізації, сьогодні будь-яке силове захоплення територій не модне й навіть небезпечне, так як веде до порушення важливих міжнародних договорів і може напшовхнутися на серйозні неприємності у відносинах зі світовим співтовариством.

Держави, які не зможуть створювати свій впливовий простір, змушені будуть визнати контроль просторових, тих, право яких ґрунтується на можливостях і силі. Росія уже зараз володіє простором, або, як виражаються російські ідеологи, “культурно-політичною ойкуменом”, що далеко виходить за її межі: Білорусь, Придністров’я, Абхазія, Південна Осетія, Таджикистан тощо. Претендує на просторове домінування в Донбасі та Криму (Україна). В останньому, де базується російський Чорноморський флот й етнічно переважає російське населення, вона вибудовує свої особливі позиції. Російські теоретики відверто стверджують, що загальний стратегічний курс Кремля спрямований на просування російських інтересів і впливу в пострадянському світі¹³. Цілком ймовірно, коли просторова присутність досягає певної концентрації чинників впливу, вона стає територією з усіма вигікаючими звідси наслідками.

Уже зараз керівництво РФ, натякаючи на існуючу цивілізовану західну систему просторів, заявляє про свій намір протиставити їй російську “з наступним налагодженням відносин між двома системами” (новий двополюсний світ в глобальному форматі?). І таким першим просторовим ескізом бачиться ЄЄП з 4 держав: Білорусі, Казахстану, Росії та України. Однак при цьому ніде не йдеться про єдиний демократичний, єдиний

нафтогазовий простір тощо. Тим більше про несумісність суспільно-політичних режимів, що існують в рамках передбачуваного ЄЕПУ. Ніхто також не згадує, що єдиний економічний простір у форматі Радянського Союзу розпався зовсім недавно, а був він простором дефіциту й злиднів. І якщо з Євросоюзом у формуванні спільних просторів Росія прагне до паритетних стосунків, то колишні партнери по Союзу бачаться лише природним продовженням російських просторів, що характерно для імперської архітектури будівництва стосунків між центром і периферією.

Став реальністю глобальний поділ праці. А сама глобалізація – незворотним процесом сучасності. Відмова від неї, вектор якої – всебічна єдність світового співтовариства, було б відкотом назад. Так, глобалізація – позитив, продиктований сучасністю. Але вона може обернутися негативом, якщо керівництво держави, його еліта буде її ігнорувати, консервуючись у власній шкаралупі.

Глобалізація як реальність індустріального суспільства у період його переходу до постіндустріалізму активно впливає на міжнародні відносини, пристосовує їх до своїх потреб, сприяє поглибленню та диференціації міждержавних зв'язків. Від глобалізації вииграють, у першу чергу, розвинуті країни світу. Через систему економічної інтеграції, глобальну комунікаційну мережу вони отримали у своє розпорядження світовий ринок капіталізації вільних коштів, збуту товарів й активно використовують його в економічному розвитку. Для них глобалізація – дійсно джерело процвітання, стабільності й безпеки. І цілком закономірно, що глобалізація стала формою поведінки найбільш розвинутих країн Європи та Північної Америки. Водночас країни, які залишилися на узбіччі магістрального розвитку світового глобалізаційного процесу і сприймають її як неоімперіалізм, як підступи могутніх світу цього, врешті-решт виявляють, що йдуть не в ногу з часом, опинилися в ролі задньолавочників. Світ, таким чином, поділився на тих, хто глобалізується, і тих, де глобалізація не має ніяких прикмет, низький рівень розвитку, економічна та внутрішньополітична нестабільність, відсутність безпеки в регіональному та глобальному масштабі. Перші – це утворення зі статусом держав першого рангу. Другі – утворення з обмеженим статусом, так звані держави, що не відбулися, до яких, очевидно, зараховуються і пострадянські країни¹⁴. Нерідко вони представляють собою ідеальне місце базування для кримінальних і терористичних угруповань. Вони не застраховані від фрагментації, сепаратизму, конфліктів і політичної дезінтеграції. А тому суперечлива оцінка самого явища глобалізації й ставлення до нього, як правило, формується реальним міжнародним статусом державного утворення.

Вихід із ситуації для таких держав – у радикальних змінах життя в кра-

щупу сторону, якнайшвидше прилучення до процесів глобалізації. Не заперечення, а входження у неї, що здійснюється через членство і співпрацю з світовими інституціями господарського, політичного й іншого характеру.

Держави, що прагнуть посилити свій вплив у світі, підняти власний міжнародний імідж, все більшого значення надають розширенню свого економічного, політичного, інформаційного, культурного, конфесійного та іншого просторів. Косолапов називає це “просторовою революцією”.

Глобалізація не має кордонів і оперує не територіями, а просторами, і створює передумови постійної і всесильної присутності на чужих теренах. У такій цивілізаційно-рафінованій модерній експансії формально не порушуються міжнародні право і договори. Однак негативні наслідки для держав другого рангу виявлять себе дуже швидко. Так, держава із статусом першого рангу, оволодівши чужим інформаційним простором, нав’язує його населенню не тільки власні цінності, а й світобачення й оцінки подій, які останнє, врешті-решт, сприймає як свої власні. І країна, що втратила контроль над своїми просторами – економічним, інформаційним, конфесійним, мовним, освітнім, правовим, а в такому випадку й політичним – перетворюється в державу обмеженого суверенітету і нестабільної ситуації, опиняється, врешті-решт, у центрі прискіпливої уваги світової громадськості. Її недоброзичливцям, що ставлять за мету закріпити там свою просторову присутність, досить постійно нагадувати світу про її недолугість і навіть небезпеку, яка виходить від неї для оточуючих, щоб створити стійкий негативний образ у міжнародного співтовариства. Оскільки володіння просторами є присутністю “просторової” країни без чітко вираженої форми, то не виключена й зворотна дія “просторової реорганізації” аж до здійснення повних прав власності на територію непросторової країни. І твердження, що “просторова революція” “не зачіпає територіальної цілісності, політичного й адміністративного устрою держав”, лукаве. Просторова атака, таким чином, може закінчитися поступовою мирною анексією. Її форми можуть бути різні. У системі просторів експансія може набирати характеру не просто мирного, а погодженого з тим, хто піддається такого роду експансії.

Просторові переділи для незміцнених державних організмів можуть обернутися фактичною втратою можливості або здатності розпоряджатися власною територією й ресурсами. При цьому окремі російські теоретики пропонують діяти в цьому сенсі більш витончено, по-новому. Так, старший науковий співробітник Інституту міжнародної економіки і міжнародних відносин К.Воронов вважає, що потрібні нові управлінські структури, нові форми залежності пострадянського простору від колишньої метрополії (значить, визнають і колишній колоніалізм). Набір інструментів для досяг-

нення цієї мети різний: певні поступки провідним державам світу, торг, думається, навколо цін на російську сировину, насамперед енергоносії, “обмін з провідними акторами міжнародних відносин”¹⁵ (енергоносії на домінуючі права на пострадянському просторі). Підпорядкування своїм інтересам пострадянських просторів Росія бачить як запоруку отримання переваг у глобальному масштабі, як архімедову точку опори для повернення втрачених позицій у світі.

Очевидно, все залежить від того, хто розбудовує систему просторів: демократичне суспільство чи суспільство, яке далеке від стандартів демократії. У цьому немає нічого незвичайного. За винятком двох епізодів – березня-жовтня 1917 р. і періоду досить суперечливого ельцинського президентства – Росія ніколи не шліфувалася в демократії. А тому Захід серйозно підозрює її в прагненні до відтворення імперського сателітету на теренах СНД під виглядом розбудови системи просторів. І.Косолапов справедливо зауважує, що такий вибір Росії поки що змістовно не споряджений. Інакше кажучи, РФ ще не дозріла до цивілізованої “просторової революції”, на відміну від Заходу. Також він обурюється тим, що “в США і на Заході ще немало людей і груп, які підозріливо ставляться до розвитку співробітництва й інтеграційних процесів у СНД, готових бачити в таких процесах лише “прагнення” Росії відродити колишні Союз, імперію чи щось подібне”¹⁶.

І, насамкінець, просторова реорганізація світу (переділ?) на певному етапі може знову прийти до стану територій і навіть “здійснення прав власності на них”¹⁷. І якщо глобалізація – незворотний процес магістрального шляху світового співтовариства, то постає важливе питання: як поєднати її позитиви, а вони беззаперечні, з потребою дотримання рівноправності держав і народів? В іншому випадку просторові суперечності стануть не менш гострими, ніж територіальні. Тоді якою буде їх роль у творенні справедливого світопорядку? Чи не призведе це лише до зміни термінології, розмитістю і завуальованістю якої хочуть прикрити анексіоністські цілі.

Примітки:

1. *Кравчук М.* Концептуальна еволюція теорій про глобалізацію // ПІМ. – 2003. – №2. – С.122.
2. *Тредденік, Джек.* Глобализация, международная безопасность и НАТО // США. Канада – Экономика. Политика. Культура. – 2004-3. – С.70-71.
3. *Вуйко Б., Костина Г., Мельничук П.* Кипящий бульон самостийности // Эксперт. – 2006. – 25-31 декабрь. – С.12.
4. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек. – М., 2004. – С.155.
5. *Воронов К.* Глобальная интересистема: эволюция, структура, перспективы // МЭМО. – 2007. – №1. – С.19.

6. Там же. – С.24.
7. Там же. – К., С.19.
8. *Фукуяма Ф.* Указ.соч. – С.155-156.
9. *Косолапов Н.А.* Россия: территория в пространствах глобализирующегося мира // США. Канада. – Экономика. Политика. Культура. – 2005. – №7. – С.6.
10. Там же. – С.12.
11. *Богатуров А.* Указ. соч. – С.25.
12. *Косолапов Н.* Глобализация: территориально-пространственный аспект // США. Канада. – Экономика. Политика. Культура. – 2005. – №6. – С.11.
13. *Федулова Н.* Влияние России в странах СНГ: гуманитарные аспекты // МЭМО. – 2007. – №5. – С.79.
14. *Воронов К.* Указ. соч. – С.18.
15. Там же. – С.25.
16. *Косолапов Н.А.* Россия: территория в пространствах глобализирующегося мира. – С.7.
17. Там же. – С.13.

Резюме

В статье проанализирована сущность процесса глобализации как реальности индустриального общества в период перехода к постиндустриализму, его влияние на международные отношения и дифференциацию межгосударственных связей.

Ключевые слова: глобализация, индустриализация, общество, международные отношения, межгосударственные связи.

Одержано 17 вересня 2007 р.

РЕЦЕНЗІЇ

ФЕДЬКОВ О.М. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І СЕЛЯНСТВО В 1905–1907 РОКИ (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.

Історичне дослідження О.М.Федькова присвячене актуальній і в теоретичному, і в практичному сенсі темі. Протягом багатьох століть селянство відіграло провідну роль в суспільно-економічному і духовному житті України. За офіційними даними, на початку XIX ст. її сільське населення становило 95 відсотків усього населення, що давало змогу говорити про українців як про селянську націю. Через сто років ситуація суттєво не змінилася. “Українська нація, – писав М.Шаповал, – майже вся хліборобська: в містах живе на Великій Україні з кожної сотні українців близько 9 душ, а в селах 91”.

Між тим, доля ніколи не була прихильною до українського селянства. Захоплене вихором історії, силоміць втягнуте в цивілізацію, щоб матеріально забезпечити привілейовану меншість, воно постійно піддавалося економічному і політичному тиску. Та чи не найважчих ударів селянству завдали примусова більшовицька колективізація і штучний голодомор 1932–1933 років. Проте і в ті історичні часи село відіграло важливу роль у формуванні духовності народу.

Однак, починаючи з 60-х років, ситуація в соціальній структурі України почала істотно змінюватися: якщо у 1950 р. дві третини населення проживали в селах, то в 1959 р. – 53%, 1989 р. – 33%, причому не всі мешканці сіл були селянами. Аналізуючи процеси “розселянювання”, урбанізації, їх негативні й позитивні наслідки, деякі науковці висловлюють погляд на остаточне відмирання селянства, а головним фактором розвитку національної культури і свідомості називають еліти. З такою думкою важко погодитись, оскільки при поділах України національні еліти завжди підпадали під вплив правлячих верхівок держав і лише селянство, за словами академіка Я.Ісаєвича, було основним фактором тягlosti української куль-

тури, забезпечувало загальнонаціональні риси і мовну суцільність української території.

За таких умов заслуговує схвалення наукова зацікавленість О.Федькова проблемою історії селянства України, зокрема його соціально-політичного життя, в один із найважчих історичних періодів, коли, як і тепер, стояла нагальна потреба трансформації різних сфер суспільних відносин: політичної системи, економіки, зокрема її аграрного сектора. Тоді, як і тепер, чітко простежувалося ідеологічне протистояння різних політичних сил щодо вибору методів проведення земельних реформ. Тоді, як і тепер, численні політичні організації, що з'являлися, як гриби після дощу, прикриваючись революційними, ліберальними, технократичними та іншими гаслами, намагалися використати селянство як засіб отримання політичної влади, реалізації своїх класових і корпоративних інтересів.

Наукове дослідження не може бути настановою для сучасних політиків, але саме вивчення історичного досвіду є серйозною запорукою від повторення старих помилок, воно дає змогу, за словами автора монографії, краще зрозуміти традиції нашого народу, соціальну психологію українського селянина і, при врахуванні сьогоднішніх реалій та світового досвіду, дозволяє обрати правильний шлях соціально-економічних перетворень. І з такою позицією не можна не погодитись.

У монографії О.Федькова висвітлено основні риси соціально-економічного розвитку сіл Правобережної України напередодні революції 1905–1907 років. Розвиток капіталізму в сільському господарстві в той час проходив у різноманітних формах. Для Правобережної України був характерним так званий “прусський” шлях – орієнтація на великі поміщицькі господарства. Зумовлено це було багатьма історичними причинами, в тому числі й спеціалізацією сільськогосподарських районів. Правобережжя здебільшого було регіоном буряково-цукрового виробництва. Північні райони Волині й Київщини спеціалізувалися на молочному тваринництві, виробництві картоплі та промисловому винокурінні. На Півдні Поділля переважало зернове господарство.

Автор детально аналізує основні фактори, що справляли визначальний вплив на розвиток сільського господарства в регіоні, зокрема процес мобілізації земельної власності – перехід земель від одних соціальних груп до інших. При цьому він спирається не лише на дослідження відомих дослідників цієї теми – М.Лещенка, В.Теплицького, Є.Мороховця, Ф.Лося та інших, а й на багатий власний емпіричний матеріал, почерпнутий з численних архівів, статистичних та інших джерел. Користуючись методикою оцінки селянських дворів за розміром наділу, дослідник детально проаналізував рівень диференціації селянства і дійшов висновку, що напередодні

революції 1905–1907 років у селах Правобережної України назрівала революційна криза. В аграрних відносинах панувала неврегульованість, пов'язана насамперед з селянським безземеллям і малоземеллям.

Обґрунтованим є також міркування про те, що аграрні відносини в Правобережній Україні на початку ХХ ст. набрали національного забарвлення. Великими землевласниками і орендаторами здебільшого виступали неукраїнці – поляки, росіяни, євреї, а українські селяни володіли невеликими наділами або ж були сільськими робітниками. Правобережні губернії входили в район так званої “єврейської осілости”, де частка євреїв складала понад 12 відсотків усієї людності. Російський царизм проводив проти єврейського населення реакційну політику – йому законодавчо заборонялося володіти земельною власністю, орендувати землю (указ від 3 травня 1882 р.). Та з уведенням 1896 р. державної монополії на продаж спиртних напоїв єврейський капітал почав шукати вигідних шляхів для застосування. Широко розповсюдилася (в обхід законодавчих обмежень) оренда землі євреями. Це призвело до того, що 1905 року біля 90 відсотків поміщицьких економій перебували під фактичним контролем євреїв, хоча для представництва і фіктивної відповідальності іноді зустрічалися управителі й економі з християн. В економічному змаганні з євреями-підприємцями місцеві селяни, ясна річ, програвали. За 10 років перед революцією орендні ціни в Подільській губернії виросли з 3 до 14–15 крб. за десятину. Водночас єврей-лихвар, здаючи землю в суборенду, брав з селян по 20–25 крб. за десятину. Подільський губернатор, проаналізувавши ситуацію, застерігав посіпільство, що посилення експлуатації селян євреями-підприємцями, незаконні єврейські оренди можуть привести до посилення невдоволеності селянських мас.

Дослідники, що звикли розповідати лише про приємні речі, обходять це гостре питання в єврейсько-українських стосунках, лишаючи місце для різних спекуляцій. Між тим, лише об'єктивний аналіз ситуації дає змогу зрозуміти окремі вибухи затаюваної неприязні українських селян до євреїв: вони переносили свою злість на тих, кого пов'язували з тривалими визисками, осоружними обладками, що завжди призводили до масового зубожіння народу. Об'єктивність, виявлена О.Федьковим при висвітленні цього питання, безперечно, заслуговує схвалення.

Ситуацією, яка склалася напередодні революції 1905–1907 рр., намагалися скористатися різні політичні сили, в тому числі й партії. Програми радикальних аграрних перетворень були розроблені революційними партіями – РСДРП, ПСР, РУП (УСДРП), УНП, які вимагали конфіскації поміщицької земельної власності та побудови соціалізму. У монографії на значному матеріалі доведено, що програми названих партій були еконо-

мічно необґрунтованими: в умовах ринкового господарства, коли земельний капітал тісно пов'язаний з іншими формами капіталу (фінансовим, промисловим, торговим), конфіскація земель неминуче веде до економічного хаосу. В українській історії це було підтверджено величезними матеріальними і людськими втратами.

Щодо правих партій (“Союз русского народа” та ін.), то вони, як слушно зауважує автор дослідження, займали вкрай консервативні позиції, їхні програми відображали інтереси найреакційнішої частини соціальних верств суспільства і не здобули підтримки серед селянства.

Компромісне вирішення земельного питання пропонували кадети (Конституційно-демократична партія), які закликали вдаватися до примусового викупу частини поміщицьких земель. За міркуванням О.Федькова, їхня програма земельної реформи була економічно виваженою. Щоправда, і вона мала слабку сторону – давала необ'єктивну, відірвану від життя оцінку співвідношення суспільно-політичних сил в Україні, що зводило нанівець реформаторські потуги кадетів.

Як видно з дослідження, українське селянство, яке прагнуло одержати землю відразу і безплатно, орієнтувалося, головним чином, на програми революційних партій. З-поміж них найактивніше діяли Революційна українська партія та Українська соціал-демократична спілка РСДРП. В роботі детально розглядаються форми і методи діяльності цих організацій, схожі й відмінні позиції щодо розв'язання соціальних і національних проблем. Всього протягом 1905 року в Правобережній Україні було створено, за підрахунками автора, 87 різних партійних і безпартійних організацій. Якщо ж розглядати конкретні губернії, то найбільше таких організацій було на Київщині – 41 (47,3%) і Поділлі – 37 (42,53%).

Студії О.Федькова наводять на роздуми щодо соціології політичних партій не лише напередодні революції 1905–1907 рр., а й у нинішній період. За теорією, політичні партії виражають інтереси певних класів і соціальних груп, а той елемент у партії, який не належить провідному класові чи впливовій соціальній групі, мусить приносити в жертву свої власні інтереси, що зафіксовано в програмних документах. На практиці ж велика невідповідність в інтересах між працею і капіталом не може бути врегульована прийняттям жодної програми (про це, до речі, свого часу писав Р.Міхельс). Деякі, якщо не більшість, з представників вищих верств суспільства, які формально перейшли на сторону політичної організації селянства, економічно, як завжди, мали протилежні інтереси, незалежно від зовнішньої ідейної спільності з селянством. Іншими словами, спостерігалось очевидне протистояння інтересів, і в цій ситуації програми партій ставали мертвою літерою, а під задекларованими лозунгами то там, то тут у партійному

господарстві розгорталася непримиренна боротьба. Матеріали дослідження О.Федькова, як і сучасна практика, свідчать, що найважливіші політичні події здійснюються при такій шаленій обробці свідомості членів партій і безпартійних, їх постійній мімікрії, з допомогою таких способів нав'язування ідей, що свобода вибору поведінки чи прийняття особистого рішення рядовим членом організації або соціуму виявляється підірваною.

За таких умов важко надіятися на існування політичної партії, яка б не на словах, а конкретними справами монопольно і беззастережно реалізовувала політичні й соціально-економічні інтереси селянства, сприймаючи їх як такі, що забезпечуватимуть потреби і всіх членів організації, і всіх членів селянської громади. У цій площині вимальовуються нові конкретні питання, що стосуються долі сучасного селянства. Які політичні цінності сповідуватиме цей стан в умовах трансформаційних і глобалізаційних змін? Котра політична сила буде репрезентувати (декларувати) його інтереси? Якою мірою збережеться специфіка громадсько-політичного життя селянства в його нинішній модифікації? Чому сільське населення у політичному відношенні інертніше за міське? Чому з року в рік зменшується культуротворча активність селян? Чи зможе і захоче сучасне українське селянство самостійно відстоювати свої інтереси?

Ось такі непрості запитання виникли при ознайомленні з глибоким і актуальним дослідженням подільського історика О.Федькова. Сподіваюся, що цією книгою послугуватимуться не лише вчені-аграрники, студенти-історики, а й широкий загал читачів, що цікавляться історією України.

В.В.Нечитайло

R.KENT NEWMYER. JOHN MARSHALL AND THE HEROIC AGE OF THE SUPREME COURT. – Baton Rouge: LSU Press, 2007. – 511 p.

У створенні й зміцненні основ свого суспільного життя дуже важливу роль американці відводять судовій владі. Не випадково, перед одним із фасадів Капітолію встановлено пам'ятник першому президенту США Джорджу Вашингтону, а перед іншим – статую Джона Маршалла, який близько 35 років перебував на посаді голови Верховного суду США.

У 2007 році у видавництві університету штату Луїзіана вийшло в світ друге видання книги відомого американського історика Кента Ньюмейєра “Джон Маршалл та героїчний час Верховного суду”, в якій здійснено комплексне дослідження життєвого шляху та громадської діяльності Джона Маршалла (1755–1835).

Книга складається з передмови, семи розділів, епілогу, переліку судових справ, в розгляді яких брав участь Джон Маршалл, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг праці – 511 сторінок.

На підставі аналізу великої кількості архівних джерел Кент Ньюмейєр вказує на величезний внесок Джона Маршалла у розвиток правосуддя в США. Адже саме завдяки діяльності цієї людини Верховний суд перетворився у могутній трибунал, який за своїм значенням не поступався конгресу і навіть президенту. Як і рішення не приймав уряд країни, Маршалл до кінця свого життя не відходив від головного принципу – берегти верховенство Конституції. Автор акцентує увагу на збереженні твердим федералістом, яким був Джон Маршалл, незалежності юстиції, незважаючи на політичні мотиви, якими керувалася підпорядкована президенту США адміністрація. Маршалл першим з верховних суддів зайнявся питаннями роз'яснення і практичного застосування конституції, розглянувши близько 50 справ, що стосувалися дотримання конституційних норм.

У монографії досліджено як широковідомі, так і мало знані аспекти діяльності Джона Маршалла як голови Верховного суду (1801–1835). Зокрема, зроблено акцент на таких відомих справах як “Марбері проти Едісона” (1803), “Сполучені Штати Америки проти Бурра” (1807), “Маккаллок проти Меріленда” (1819) тощо.

Зокрема, у третьому розділі (С.146–209) йдеться про справу колишнього віце-президента США Аарона Бурра, який після того як на дуелі убив Олександра Гамільтона, переховувався від кримінальної відповідальності у західних землях. Там він намагався здійснити заколот з метою відділення від США територій вздовж Міссісіпі. У листопаді 1806 р. президент Томас Джефферсон закликав покарати Бурра за зраду вітчизні. Федеральний суд під головуванням Джона Маршалла у 1807 р. викликав президен-

та, вимагаючи показати необхідні документи. Джефферсон відмовився відповідати на запитання суддів. Суд виправдав Бурра. Суддя Маршалл мотивував рішення суду спірністю вузького визначення поняття “зрада”.

Кент Ньюмейєр вдало поєднує життєпис Джона Маршалла з історією законодавства США. Монографія є цікавим, ґрунтовним, оригінальним дослідженням, яке стане в пригоді при вивченні курсу джерелознавства всесвітньої історії. Так, під час практичного заняття, яке присвячене законодавчим актам, студенти історичного факультету Кам’янець-Подільського національного університету вивчають Конституційні закони США – Статті Конфедерації (1777), Конституцію Сполучених Штатів Америки (1787), Біль про права (1789) як джерела з історії державних інститутів і суспільних відносин в цій країні у новий період історії. Монографія Кента Ньюмейєра буде корисною також при вивченні теми “Судово-слідчі матеріали”, оскільки вона глибоко характеризує систему правосуддя в США, а також теми “Парламентські документи”, адже при вивченні нового та новітнього часу важливими джерелами є не тільки законодавчі акти, а й тісно пов’язані з ними матеріали, які відкладаються в процесі законотворчості.

Л.В.Макарова

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. **Алексієвець Леся Миколаївна** (м. Тернопіль), доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

2. **Блануца Андрій Васильович** (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

3. **Борисевич Сергій Олександрович** (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент кафедри управління суспільним розвитком Національної академії державного управління при Президентові України.

4. **Боровець Іван Іванович** (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

5. **Ващук Дмитро Петрович** (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

6. **Газін Володимир Володимирович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

7. **Газін Володимир Прокопович** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

8. **Дубінський Володимир Анатолійович** (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

9. **Завальнюк Олександр Михайлович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету.

10. **Задорожнюк Андрій Борисович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

11. Кватира Інна Павлівна (м. Тернопіль), аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

12. Ковальчук Володимир Миколайович (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

13. Ковальчук Михайло Анатолійович (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

14. Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету.

15. Коцюк Володимир Дмитрович (м. Хмельницький), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

16. Криськов Андрій Анатолійович (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного технічного університету.

17. Лозовий Віталій Станіславович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

18. Малий Василь Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету.

19. Макарова Людмила Василівна (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

20. Мартинова Ірина Станіславівна (м. Харків), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

21. Матях Валентина Миколаївна (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

22. Матвєєва Вікторія Станіславівна (м. Рівне), викладач кафедри культурології Рівненського інституту слов'янознавства.

23. Міщук С.М. (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

24. Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія".

25. Михайловський Віталій Миколайович (м. Київ), кандидат історичних наук, спеціаліст Центру "Музей української зв'язки" при Національному університеті "Києво-Могилянська академія".

26. Москалюк Микола Миколайович (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

27. Мудрецов Олександр Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

28. Найчук Ірина Антонівна (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

29. Нечитайло Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету.

30. Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області.

31. Петров Микола Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

32. Пилипенко Олександр Євгенович (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

33. Підлісний Дмитро Вадимович (м. Харків), аспірант кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

34. Постоловський Руслан Михайлович (м. Рівне), професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук.

35. Рекрут Валерій Пилипович (м. Вінниця), викладач Вінницького кооперативного коледжу економіки і права, пошукувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

36. Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету.

37. Савчук Віктор Олексійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету.

38. Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

39. Скрипник Анатолій Юрійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, викладач кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету.

40. Трубчанинов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

41. Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

42. Фірсов Олександр Володимирович (м. Черкаси), аспірант.

43. Хіхляч Богдан Миколайович (м. Вінниця), старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

44. Чухліб Тарас Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

45. Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

46. Юсова Наталія Миколаївна (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

47. Юсов Святослав Леонідович (м. Київ), молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 18

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004–2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції України*

Підписано до друку 30.01.2008. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 25,5. Ум. друк. арк. 28,4. Наклад 250.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р.
32301 м. Кам'янець-Подільський, пров. Михайлівський, 8/4.
тел. (03849) 9-08-14 oium@kr.rel.com.ua